

ประวัติศาสตร์พระพุทธศาสนา

ฉบับมุขปาฐะ ภาค ๒

ของ

เสถียร โพธินันทะ

สภาการศึกษามหามกุฏราชวิทยาลัย
มหาวิทยาลัยพระพุทธศาสนา

พิมพ์โดยเสด็จพระราชกุศล
ในงานพระเมรุพระศพ

สมเด็จพระอริยวงศาคตญาณ สมเด็จพระสังฆราช
(จวน อุฏฐายี มหาเถร)

ณ พระเมรุวัดเทพศิรินทราวาส

วันที่ ๑๗ มิถุนายน พุทธศักราช ๒๕๑๕

ประวัติศาสตร์พระพุทธศาสนา

ฉบับมุขปาฐะ ภาค ๒

ของ

เสถียร โพธินันทะ

สภาการศึกษามหามกุฏราชวิทยาลัย
มหาวิทยาลัยพระพุทธศาสนา

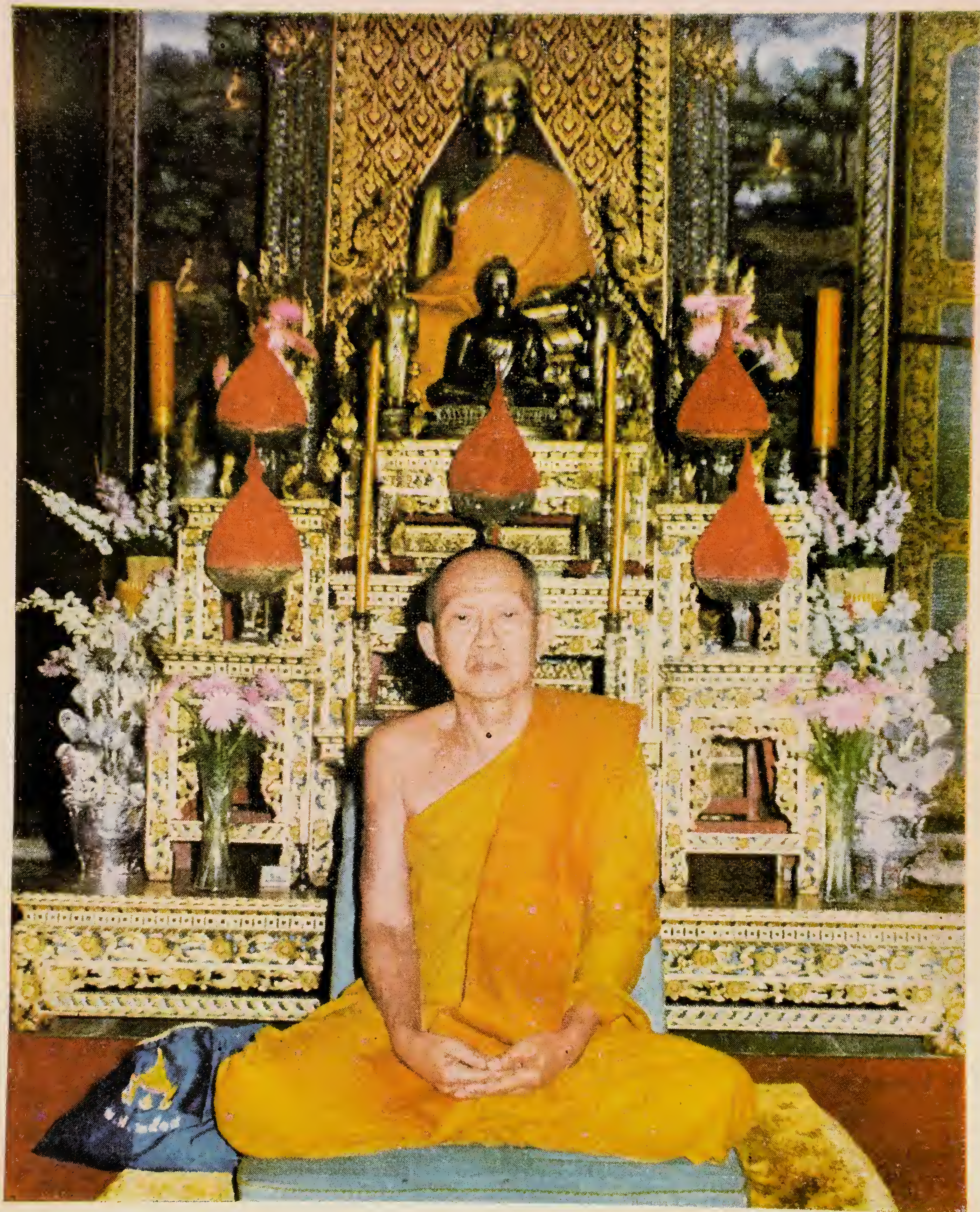
พิมพ์โดยเสด็จพระราชกุศล
ในงานพระเมรุพระศพ

สมเด็จพระอริยวงศาคตญาณ สมเด็จพระสังฆราช
(จวน อุฏฺฐายี มหาเถร)

ณ พระเมรุวัดเทพศิรินทราวาส

วันที่ ๑๗ มิถุนายน พุทธศักราช ๒๕๑๕

สมเด็จพระอริยวงศาคตญาณ

สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก

(จวน อุฏฐายีมหาเถร)

คำปรารภ

ในงานพระเมรุพระศพ สมเด็จพระอริยวงศาคตญาณ พระสังฆราช (จวน อุฏฺฐายี มหาเถร) ณ วันที่ ๑๗ มิถุนายน พุทธศักราช ๒๕๑๕ สภาการศึกษามหามกุฏราชวิทยาลัย มหาวิทยาลัยพระพุทธศาสนา ได้น้อมรำลึกถึงพระคุณูปการกิจที่ทรงมีต่อสภาการศึกษา ฯ แห่งนี้เป็นอเนกสุดบรรยาย จึงได้จัดพิมพ์หนังสือนี้ขึ้นเพื่อเป็นปัจฉิมานุสรณ์ โดยเสด็จพระราชกุศลเป็นธรรมบรรณาการแด่ท่านที่มาถวายสักการะพระศพในอวสานกาลนี้

สมเด็จพระอริยวงศาคตญาณ ทรงเป็นนายกสภามหาวิทยาลัย และนายกสภาการศึกษาของสถานศึกษาแห่งนี้โดยตำแหน่ง ตลอดระยะกาลที่ยังทรงพระชนม์อยู่ ได้ทรงปรารถนาความเจริญในการศึกษาของพระสงฆ์ไทยยิ่งนัก กิจกรรมทุกอย่างที่สถาบันการศึกษาแห่งนี้ได้จัดขึ้น พระองค์จะทรงกรุณาประทานคำแนะนำ และเสด็จมาทรงเป็นประธานในทุกโอกาส พระกรุณานี้เป็นที่ประทับใจแก่คณะผู้บริหาร ครู อาจารย์ และนักศึกษาของสถานศึกษาแห่งนี้อย่างมิรู้ลืมได้ การสิ้นพระชนม์ของพระองค์จึงเป็นประหนึ่งศูนย์เสียฉัตรร่มเกล้าที่ให้ความร่มเย็น ก่อให้เกิดความอาลัยอย่างยิ่ง

หนังสือ ประวัติศาสตร์พระพุทธศาสนา ฉบับมุขปาฐะ ภาค ๒ เล่มนี้ เป็นคำบรรยายด้วยปากเปล่าล้วน ๆ ของคุณเสถียร โพธินันทะ ซึ่งได้บรรยายแก่พระภิกษุนักศึกษาแห่งนี้เป็นเวลาหลายปี และคุณวิจิตร เกิดวิสิษฐ์ (พระมหาวิจิตร จนฺทปชฺโชโต ศ.บ. M.A.) ได้รวบรวมจากบันทึกคำบรรยายของนักศึกษารุ่นต่าง ๆ และบางตอนที่ยังไม่สมบูรณ์ ก็ค้นคว้าเรียบเรียงเพิ่มเติม แล้วมอบให้สถานศึกษาแห่งนี้เป็นผู้จัดพิมพ์ตามโครงการจัดทำตำราของสถานศึกษาแห่งนี้

ด้วยบุญกิจ อันคณะบริหาร ครูอาจารย์ และนักศึกษาทุกรูป แห่งสภาการศึกษามหามกุฏราชวิทยาลัยได้บำเพ็ญน้อมเกล้าอุทิศถวายนี้ ขอจงได้ทรงทราบด้วยพระญาณวิถี และจงทรงอนุโมทนาสำเร็จเป็นปัตตานุโมทนามัยกุศล เพิ่มเติมเสริมบารมีธรรมให้ยิ่งขึ้นไป เพื่อบรรลุความสิ้นสุดแห่งทุกข์โดยชอบเทอญ

พระเทพกวี

(ประยูร สนฺตงฺกุโร)

เลขาธิการ

สภาการศึกษามหามกุฏราชวิทยาลัย

๑๗ มิถุนายน ๒๕๑๕

พระประวัติสังเขป

ของ

สนเด็จพระอริยวงศาคตญาณ (จวน อุฏฐายีมหาเถร)

สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก

ชาติกาลและชาติภูมิ

สมเด็จพระอริยวงศาคตญาณ (จวน อุฏฐายีมหาเถร) ประสูติ ณ วันที่ ๑๖ มกราคม พ.ศ. ๒๔๔๐ ตรงกับวันอาทิตย์ แรม ๑๐ ค่ำ เดือนยี่ ปีระกา นพศก จุลศักราช ๑๒๕๙ (ร.ศ. ๑๑๖) ที่บ้านโป่ง อำเภอบ้านโป่ง จังหวัดราชบุรี

ท่านบิดาชื่อ หงส์ ศิริสม ท่านมารดาชื่อ จีน ศิริสม ทรงเป็นบุตรหัวปีในจำนวนพี่น้อง ๗ คน

ประถมวัยและประถมศึกษา

พ.ศ. ๒๔๔๙ พระชนม์ ๑๐ พรรษา เข้ามาศึกษาวิชาภาษาไทยชั้นประถมศึกษาที่โรงเรียนวัดคฤหบดี อำเภอบางพลัด จังหวัดธนบุรี

พ.ศ. ๒๔๕๒ พระชนม์ ๑๓ พรรษา เมื่อเรียนจบประถมศึกษาแล้ว สมัครเข้าเรียนต่อที่โรงเรียนนายร้อยทหารบก (โรงเรียนนายร้อย จ.ป.ร.) แต่ป่วยเป็นโรคเหน็บชา จึงต้องออกไปรักษาตัวที่ภูมิลำเนาเดิม

พ.ศ. ๒๔๕๓ พระชนม์ ๑๔ พรรษา ไปเรียนวิชาทางศาสนากับพระมหาสมณวงศ์ (แท่น โสมทตฺโต) เจ้าอาวาสวัดมหาสมณาราม (วัดเขาวัง) จังหวัดเพชรบุรี ผู้เป็นพี่ของตา

พ.ศ. ๒๔๕๕ พระชนม์ ๑๖ พรรษา เข้ามาอยู่กับพระศาสนโศภน (แจ่ม จตฺตสลฺโล ป. ๗) ครั้งยังเป็นพระอริยมุนี ที่วัดมกุฏกษัตริยาราม และเริ่มศึกษาบาลีไวยากรณ์กับท่านเจ้าคุณอาจารย์บ้าง กับพระมหาจิณ จิณฺณาจาโร ป. ๔ บ้าง

การบรรพชาและอุปสมบท

พ.ศ. ๒๔๕๗ พระชนม์ ๑๘ พรรษา ทรงบรรพชาเป็นสามเณร มีพระธรรมปาโมกข์ (ถม วราสโย ป. ๗) เป็นพระอุปัชฌาย์ และพระอริยมุนี (แจ่ม จตฺตสลฺโล ป. ๗) เป็นสรณคมนาจารย์ ที่พระอุโบสถวัดมกุฏกษัตริยาราม ณ วันที่ ๒ กรกฎาคม

พ.ศ. ๒๔๖๐ พระชนม์ ๒๑ พรรษา ทรงอุปสมบทเป็นภิกษุ มีพระธรรมปาโมกข์ (ถม วราสโย ป. ๗) เป็นพระอุปัชฌาย์ และพระราชกวี (แจ่ม จตฺตสลฺโล ป. ๗) เป็นพระกรรมวาจาจารย์ ที่พระอุโบสถวัดมกุฏกษัตริยาราม ณ วันที่ ๒๖ มิถุนายน

การศึกษานักธรรมและบาลี

พ.ศ. ๒๔๕๗ พระชนม์ ๑๘ พรรษา ทรงศึกษานักธรรมชั้นตรี สามเณรภูมิกับพระอริยมุนี (แจ่ม จตฺตสลฺโล ป. ๗) เข้าสอบในสนามหลวงได้ ณ วันที่ ๕ กุมภาพันธ์ และในปีเดียวกันนี้ ก็ทรงศึกษาบาลีไวยากรณ์กับพระมหาสุข สุขทายี ป. ๕ อีกด้วย

พ.ศ. ๒๔๕๘–๒๔๕๙ พระชนม์ ๑๙–๒๐ พรรษา ทรงศึกษาบาลีประโยค ๓ (ธัมมปทัฏฐกถา) กับพระราชวุฒาจารย์ (ชั้น กมาธิโก ป. ๕) ครั้งยังเป็นเปรียญ

พ.ศ. ๒๔๖๐ พรรษาที่ ๑ ทรงศึกษาวินัยบัญญัติกับพระราชกวี (แจ่ม จตฺตสลฺโล ป. ๗) และเข้าสอบในสนามหลวงได้เป็นนักธรรมชั้นตรี นวกภูมิ ส่วนบาลีประโยค ๓ ก็ทรงศึกษาต่อควบคู่ไปด้วย และเข้าสอบในสนามหลวงได้ ณ วันที่ ๑๕ กุมภาพันธ์ ในปีเดียวกัน

พ.ศ. ๒๔๖๑ พรรษาที่ ๒ ทรงศึกษานักธรรมชั้นโท มัชฌิมภูมิ และสอบได้ ณ วันที่ ๑๑ กุมภาพันธ์

พ.ศ. ๒๔๖๒ พรรษาที่ ๓ ทรงศึกษาบาลีประโยค ๔ (มังคลัตถทีปนี) กับพระมหาชั้น กมาธิโก ป. ๕ และสอบได้ ณ วันที่ ๒๔ กุมภาพันธ์

พ.ศ. ๒๔๖๔ พรรษาที่ ๕ ทรงศึกษาบาลีประโยค ๕ (บาลีมุตตกวินิจฉยสังคหะ) ด้วยพระองค์เอง และสอบได้ ณ วันที่ ๒๐ ธันวาคม

พ.ศ. ๒๔๖๕ พรรษาที่ ๖ ทรงศึกษาบาลีประโยค ๖ (แปลธัมมปทัฏฐกถาพากย์ไทยเป็นบาลีและเขียนด้วยอักษรขอม) และสอบได้ ณ วันที่ ๑๐ ธันวาคม

พ.ศ. ๒๔๖๖ พรรษาที่ ๗ ทรงศึกษานักธรรมชั้นเอก เถรภูมิ และสอบได้ ณ วันที่ ๒๐ ธันวาคม

พ.ศ. ๒๔๖๗ พรรษาที่ ๘ ทรงศึกษาบาลีประโยค ๗ (แปลมังคลัตถทีปนีพากย์ไทย เป็นบาลีและเขียนด้วยอักษรขอม กับแปลปฐมสมันตปาสาทิกาเป็นไทย) และสอบได้ ณ วันที่ ๑๗ ธันวาคม

พ.ศ. ๒๔๗๐ พรรษาที่ ๑๑ ทรงศึกษาบาลีประโยค ๘ (แต่งฉันท์ภาษาบาลีเป็นบุพพภาค แปลปฐมสมันตปาสาทิกาพากย์ไทยเป็นบาลี กับแปลวิสุทธิมัคคปกรณ์เป็นไทย) และสอบได้ ณ วันที่ ๑๔ ธันวาคม

พ.ศ. ๒๔๗๒ พรรษาที่ ๑๓ ทรงศึกษาบาลีประโยค ๙ (แต่งบาลีร้อยแก้วเป็นบุพพภาค แปลวิสุทธิมัคคปกรณ์พากย์ไทยเป็นบาลี กับแปลอภิธัมมัตถวิภาวินีเป็นไทย) และสอบได้ ณ วันที่ ๒๓ มกราคม

ทรงเป็นครูและกรรมการนักธรรม-บาลี

พ.ศ. ๒๔๖๓ พรรษาที่ ๔ เป็นครูสอนบาลีไวยากรณ์ ในสำนักเรียนวัดมกุฏกษัตริยาราม

พ.ศ. ๒๔๖๔ พรรษาที่ ๕ เป็นครูสอนแปลธัมมปทัฏฐกถา (หลักสูตรประโยค ๓) ณ วันที่ ๑ พฤษภาคม

พ.ศ. ๒๔๖๖ พรรษาที่ ๗ เป็นครูสอนแปลมังคลัตถทีปนี (หลักสูตรประโยค ๔)

พ.ศ. ๒๔๖๙ พรรษาที่ ๑๐ เป็นครูสอนแปลตติยจตุตถปัญจมสมันตปาสาทิกา (หลักสูตรประโยค ๕)

พ.ศ. ๒๔๗๐ พรรษาที่ ๑๑ เป็นกรรมการตรวจบาลีไวยากรณ์ในสนามหลวง

พ.ศ. ๒๔๗๑ พรรษาที่ ๑๒ เป็นกรรมการตรวจนักธรรมชั้นโท–เอก และบาลีประโยค ๔–๕–๖ ในสนามหลวง และในปีเดียวกันนี้ ก็เป็นเลขานุการนักธรรมชั้นโท ของแม่กองธรรม ตลอดจนมาถึง พ.ศ. ๒๔๘๔

พ.ศ. ๒๔๗๕ พรรษาที่ ๑๒ เป็นอาจารย์ใหญ่ฝ่ายบาลี ณ สำนักเรียนวัดมกุฏกษัตริยาราม ณ วันที่ ๓ มิถุนายน ตลอดมาถึง พ.ศ. ๒๔๘๘

พ.ศ. ๒๔๗๗ พรรษาที่ ๑๘ เป็นกรรมการตรวจบาลีประโยค ๗–๘–๙ ในสนามหลวงตลอดมาถึง พ.ศ. ๒๕๐๘

กิจการมหามกุฏราชวิทยาลัย

พ.ศ. ๒๔๗๖ พรรษาที่ ๑๗ เป็นอนุกรรมการและกรรมการมหามกุฏราชวิทยาลัยหลายอย่าง ดังนี้

๑. เป็นอนุกรรมการตรวจชำระแบบเรียนของมหามกุฏราชวิทยาลัย ณ วันที่ ๗ สิงหาคม

๒. เป็นกรรมการมหามกุฏราชวิทยาลัย ณ วันที่ ๑๔ ตุลาคม

๓. เป็นกรรมาธิการวางระเบียบบำรุงการศึกษาพระปริยัติธรรมของมหามกุฏราชวิทยาลัยกับกรมการศาสนา ณ วันที่ ๒๔ ตุลาคม

๔. เป็นกรรมการอำนวยการออกหนังสือธรรมจักษุ (รายเดือนรุ่นใหม่) และเป็นประธานกรรมการตรวจเลือกพระสูตร ณ วันที่ ๑๕ ธันวาคม

๕. เป็นหัวหน้ากองเผยแผ่พระพุทธศาสนาของมหามกุฏราช-วิทยาลัย

พ.ศ. ๒๔๙๘ พรรษาที่ ๓๙ เป็นอุปนายกกรรมการมหามกุฏ-ราชวิทยาลัย

พ.ศ. ๒๕๐๑ พรรษาที่ ๔๒ เป็นนายกกรรมการมหามกุฏ-ราชวิทยาลัย ณ วันที่ ๑๑ พฤศจิกายน

การคณะธรรมยุติกนิกาย

พ.ศ. ๒๔๗๗ พรรษาที่ ๑๘ เป็นกรรมการคณะธรรมยุติกนิ-กาย ณ เดือนพฤษภาคม

พ.ศ. ๒๔๙๐ พรรษาที่ ๓๑ เป็นเจ้าคณะรองคณะธรรมยุติก-นิกาย ณ วันที่ ๘ มิถุนายน

พ.ศ. ๒๔๙๘ พรรษาที่ ๓๙ เป็นประธานกรรมการคณะธรรมยุติกนิกาย

พ.ศ. ๒๔๙๙ พรรษาที่ ๔๐ เป็นผู้ช่วยเจ้าคณะใหญ่คณะธรรมยุติกนิกาย ณ วันที่ ๕ ธันวาคม

พ.ศ. ๒๕๐๑ พรรษาที่ ๔๒ เป็นเจ้าคณะใหญ่คณะยุติกนิกาย ตั้งแต่วันที่ ๑๑ พฤศจิกายน ตลอดจนสิ้นพระชนม์

ทรงสมณศักดิ์

พ.ศ. ๒๔๗๖ พรรษาที่ ๑๗ เป็นพระกิตติสารมุนี ณ วันที่ ๒ พฤศจิกายน

พ.ศ. ๒๔๗๘ พรรษาที่ ๑๙ เป็นพระราชเวที ณ วันที่ ๑๙ กันยายน

พ.ศ. ๒๔๘๒ พรรษาที่ ๒๓ เป็นพระเทพเวที ณ วันที่ ๑ มีนาคม

พ.ศ. ๒๔๘๘ พรรษาที่ ๒๙ เป็นพระธรรมปาโมกข์ ณ วันที่ ๑๙ ธันวาคม

พ.ศ. ๒๔๙๐ พรรษาที่ ๓๑ เป็นพระศาสนโศภน ณ วันที่ ๘ มิถุนายน

พ.ศ. ๒๔๙๙ พรรษาที่ ๔๐ เป็นสมเด็จพระมหาวีรวงศ์ ณ วันที่ ๕ ธันวาคม

พ.ศ. ๒๕๐๘ พรรษาที่ ๔๙ เป็นสมเด็จพระอริยวงศาคตญาณ สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก (ลำดับที่ ๑๖ แห่งกรุงรัตน-โกสินทร์) ณ วันที่ ๒๖ พฤศจิกายน

การบริหารคณะสงฆ์

พ.ศ. ๒๔๗๖ พรรษาที่ ๑๗ เป็นอนุกรรมการมหาเถรสมาคม ณ วันที่ ๖ กุมภาพันธ์

พ.ศ. ๒๔๗๘ พรรษาที่ ๑๙ เป็นประธานกรรมการบริหารในตำแหน่งเจ้าคณะมณฑลราชบุรี ตั้งแต่วันที่ ๒๗ กุมภาพันธ์ ๒๔๗๘ ถึงวันที่ ๓๐ เมษายน พ.ศ. ๒๔๘๕

พ.ศ. ๒๔๗๙ พรรษาที่ ๒๐ เป็นกรรมาธิการพิจารณาปรับปรุงแก้ไขระเบียบการเดินทางไปมาติดต่อกับต่างประเทศของภิกษุสามเณร

ชายแดน และเป็นกรรมาธิการพิจารณาร่าง พ.ร.บ. ลักษณะปกครองคณะสงฆ์

พ.ศ. ๒๔๘๕ พรรษาที่ ๒๖ เป็นสมาชิกสังฆสภาโดยคุณวุฒิ ณ วันที่ ๗ พฤษภาคม และเป็นสังฆมนตรีว่าการองค์การเผยแผ่ ตาม พ.ร.บ. คณะสงฆ์ พ.ศ. ๒๔๘๔ ณ วันที่ ๒ มิถุนายน

พ.ศ. ๒๔๘๖ พรรษาที่ ๒๗ รักษาการในตำแหน่งสังฆนายก แทนสมเด็จพระมหาวีรวงศ์ (อ้วน ติสฺโส) วัดบรมนิวาส คือครั้งที่ ๑ ตั้งแต่วันที่ ๑๘ มกราคม ถึงวันที่ ๓๐ มิถุนายน ปีเดียวกัน และครั้งที่ ๒ ตั้งแต่วันที่ ๒๘ ตุลาคม พ.ศ. ๒๔๘๖ ถึงวันที่ ๒๙ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๔๘๙

พ.ศ. ๒๔๘๙ พรรษาที่ ๓๐ สั่งการในหน้าที่สังฆนายก แทนสมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (เจริญ ญาณวโร ป. ๗) วัดเทพศิรินทราวาส ครั้งที่ ๑ ณ วันที่ ๓๐ พฤษภาคม

พ.ศ. ๒๔๙๓ พรรษาที่ ๓๔ สั่งการในหน้าที่สังฆนายก แทนสมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (เจริญ ญาณวโร ป. ๗) วัดเทพศิรินทราวาส ครั้งที่ ๒ ณ วันที่ ๓๐ พฤษาคม

พ.ศ. ๒๔๙๔ พรรษาที่ ๓๕ เป็นสังฆนายก ณ วันที่ ๑๑ มิถุนายน ถึงวันที่ ๑๕ มิถุนายน ก็ลาออกแล้วกลับไปดำรงตำแหน่งสังฆมนตรีว่าการองค์การเผยแผ่ ณ วันที่ ๒๔ กรกฎาคม

พ.ศ. ๒๕๐๓ พรรษาที่ ๔๔ เป็นสังฆนายก (ครั้งที่ ๒) ณ วันที่ ๒๐ พฤษภาคม ถึงวันที่ ๓๑ ธันวาคม พ.ศ. ๒๕๐๕

พ.ศ. ๒๕๐๕ พรรษาที่ ๔๖ เป็นผู้บัญชาการคณะสงฆ์ในหน้าที่สมเด็จพระสังฆราชตาม พ.ร.บ. คณะสงฆ์ พ.ศ. ๒๔๘๔ ตั้งแต่วันที่ ๑๘ มิถุนายน ถึง วันที่ ๓๑ ธันวาคม

พ.ศ. ๒๕๐๖ พรรษาที่ ๔๗ เป็นกรรมการมหาเถรสมาคมโดยตำแหน่ง ตาม พ.ร.บ. คณะสงฆ์ พ.ศ. ๒๕๐๕ ตั้งแต่ วันที่ ๑ มกราคม ถึง วันที่ ๒๕ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๕๐๘

พ.ศ. ๒๕๐๘ พรรษาที่ ๔๙ ได้รับสถาปนาขึ้นเป็นสมเด็จพระอริยวงศาคตญาณ สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก และทรงดำรงตำแหน่งประธานมหาเถรสมาคมตาม พ.ร.บ. ๒๕๐๕ ตั้งแต่ วันที่ ๒๖ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๕๐๘ ถึง วันที่ ๑๘ ธันวาคม พ.ศ. ๒๕๑๔ อันเป็นวันสิ้นพระชนม์

เกียรติประวัติและภารกิจต่าง ๆ

พ.ศ. ๒๔๖๘ พรรษาที่ ๙ เป็นหัวหน้ากองตรวจชำระพระไตรปิฎก คือคัมภีร์อปทาน เถรีคาถา เถรีคาถา ในนามของท่านเจ้าคุณอาจารย์ (พระศาสนโศภน แจ่ม จตฺตสลฺโล)

พ.ศ. ๒๔๗๑ พรรษาที่ ๑๒ ได้รับพระราชทานพัดรัตนาภรณ์ ปปร. ชั้น ๕ ณ วันที่ ๘ พฤศจิกายน

พ.ศ. ๒๔๗๕ พรรษาที่ ๑๖ เป็นกรรมการวัดมกุฏกษัตริยาราม

พ.ศ. ๒๔๗๖ พรรษาที่ ๑๗ เป็นกรรมการสอบจรรยาประโยคมัธยมบริบูรณ์ (ม. ๘) ตั้งแต่วันที่ ๒๕ มกราคม ถึง พ.ศ. ๒๔๘๒

พ.ศ. ๒๔๗๗ พรรษาที่ ๑๘ เป็นกรรมการตรวจและสะสางศาสนสมบัติ ตั้งแต่วันที่ ๑๘ เมษายน เป็นต้นมา

พ.ศ. ๒๔๗๘ พรรษาที่ ๑๙ เป็นกรรมการเทียบวิริยะฐานะเปรียญ ๖ ประโยค ให้เท่ากับประโยคมัธยมบริบูรณ์ (ม. ๘)

พ.ศ. ๒๔๗๙ พรรษาที่ ๒๐ เป็นกรรมการควบคุมการแปลพระไตรปิฎก ตั้งแต่วันที่ ๙ กรกฎาคม

พ.ศ. ๒๔๘๒ พรรษาที่ ๒๓ ได้รับรางวัลที่ ๑ ในการประกวดแต่ง "รตนตฺตยปฺปภาวสิทฺธิคาถา" สำหรับใช้สวดในพระราชพิธีแทน "รตนตฺตยปฺปภาวาภิยาจนคาถา" ณ วันที่ ๒๖ พฤศจิกายน

พ.ศ. ๒๔๘๘ พรรษาที่ ๒๙ เป็นประธานกรรมการส่งเสริมสภาการศึกษามหามกุฏราชวิทยาลัย

พ.ศ. ๒๔๘๘ พรรษาที่ ๒๙ เป็นผู้รักษาการในตำแหน่งเจ้าอาวาส วัดมกุฏกษัตริยาราม ณ วันที่ ๒๖ พฤศจิกายน และเป็นเจ้าอาวาส ณ วันที่ ๑๙ ธันวาคม และได้รับแต่งตั้งให้เป็นพระอุปัชฌาย์ในปีเดียวกันนี้ (มีสัทธิวิหาริกทั้งสิ้น ๑๘๔๘ รูป)

พ.ศ. ๒๔๙๗ พรรษาที่ ๓๘ เป็นประธานกรรมการจัดรายการวิทยุกระจายเสียงในวันธรรมสวนะ ตั้งแต่เดือนกรกฎาคมเป็นต้นมา

พ.ศ. ๒๔๙๙ พรรษาที่ ๔๐ เป็นผู้อุปถัมภ์คณะกรรมการอบรมศีลธรรมและวัฒนธรรมแก่ข้าราชการและประชาชน

พ.ศ. ๒๔๙๙ พรรษาที่ ๔๐ เป็นพระราชกรรมวาจาจารย์ในการทรงผนวชของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว รัชกาลปัจจุบัน ณ วันที่ ๒๒ ตุลาคม

พ.ศ. ๒๕๐๐ พรรษาที่ ๔๑ ได้รับพระราชทานพัดรัตนาภรณ์ ภปร. ชั้น ๑

พ.ศ. ๒๕๐๒ พรรษาที่ ๔๓ ทรงตั้งและอุปถัมภ์บำรุงมูลนิธิกิจการศาสนาและมนุษยธรรม (ก.ศ.ม.) ขึ้นที่วัดมกุฏกษัตริยาราม ตั้งแต่วันที่ ๑๒ เป็นต้นมา

พ.ศ. ๒๕๐๕ พรรษาที่ ๔๖ เป็นประธานกรรมการมูลนิธิสงเคราะห์คนเป็นโรคเรื้อน ตั้งแต่ พ.ศ. นั้นเป็นต้นมา

การเสด็จต่างประเทศ

พ.ศ. ๒๔๗๑ พรรษาที่ ๑๒ ครั้งยังเป็นเปรียญ เสด็จไปดูการพระศาสนาในประเทศลาวบางแห่ง คือสุวรรณเขต ท่าแขก ปากหินปูน และนครเวียงจันทน์

พ.ศ. ๒๔๙๘ พรรษาที่ ๓๙ เสด็จไปเยี่ยมคณะสงฆ์ในประเทศมาเลเซีย–สิงคโปร์ และเสด็จไปมนัสการสังเวชนียสถาน ในประเทศอินเดียเนปาลและลังกา ตั้งแต่วันที่ ๒๔ มีนาคมถึงเดือนพฤษภาคม

พ.ศ. ๒๕๐๒ พรรษาที่ ๔๓ เป็นผู้แทนคณะสงฆ์ไทยไปร่วมงานฉลอง ๒๕ พุทธศตวรรษในประเทศญี่ปุ่น และในเวลากลับ ได้แวะเยี่ยมทหารไทยในประเทศเกาหลี ตั้งแต่วันที่ ๒๕ มีนาคม ถึง เดือนเมษายน

พ.ศ. ๒๕๐๒ พรรษาที่ ๔๓ เสด็จไปส่งคณะสงฆ์ไทยที่ไปอยู่ประจำ ณ วัดไทยพุทธคยาประเทศอินเดีย ณ วันที่ ๒๐ พฤษภาคม

พ.ศ. ๒๕๐๔ พรรษาที่ ๔๕ เป็นผู้แทนสมเด็จพระสังฆราชไปร่วมไปประชุมการสังคายนา ที่กรุงย่างกุ้ง ประเทศพม่า ณ วันที่ ๒๖ พฤศจิกายน

พ.ศ. ๒๕๐๗ พรรษาที่ ๔๘ เป็นหัวหน้าคณะทูตศาสนไมตรี ไปเยี่ยมพุทธบริษัท ที่ฮ่องกง เกาะไต้หวัน (จีนคณะชาติ) ประเทศเกาหลี และประเทศญี่ปุ่น ตามคำเชิญเสด็จของพุทธบริษัทในประเทศนั้น ๆ ตั้งแต่วันที่ ๑๑ มิถุนายน และในคราวกันได้เสด็จกลับมามอบพระไตรปิฎกแก่คณะสงฆ์ญวน ที่กรุงไซ่ง่อน ประเทศเวียตนามใต้ ณ วันที่ ๒๒ มิถุนายน

พ.ศ. ๒๕๑๐ พรรษาที่ ๕๑ เสด็จไปเยี่ยมคณะสงฆ์ลังกา ตามคำเชิญเสด็จของคณะสงฆ์และรัฐบาลประเทศลังกา ตั้งแต่วันที่ ๑๐ กุมภาพันธ์ ถึงวันที่ ๒๐ เดือนเดียวกัน

พ.ศ. ๒๕๑๓ พรรษาที่ ๕๔ ได้เสด็จไปเป็นประธานในการมอบตึกพยาบาลของพุทธศาสนิกชน และเป็นประธานในการสัมนาพุทธศาสนิกชนนานาชาติเพื่อสันติ ที่ฮ่องกง ณ วันที่ ๒๙ มีนาคม ถึงวันที่ ๔ เมษายน

การแปลพระนิพนธ์และพระธรรมเทศนา

พ.ศ. ๒๔๖๙ พรรษาที่ ๑๐ ทรงแปล ตติยจตุตถปัญจมสมันต-ปาสาทิกา อรรถกถาพระวินัย และมอบลิขสิทธิ์ให้มหามกุฏราชวิทยาลัย เมื่อวันที่ ๒๒ กันยายน พ.ศ. ๒๔๘๐

พระนิพนธ์ต่าง ๆ นั้น ได้ทรงไว้กว่า ๑๐๐ เรื่อง เช่น มงคลในพระพุทธศาสนา สาระในตัวคน และฉันไม่โกรธ วิธีต่ออายุให้ยืน เป็นต้น

พระธรรมเทศนา มีหลายร้อยกัณฑ์ และที่สำคัญ คือพระธรรมเทศนามงคลวิเสสกถา โดยมากยังไม่ได้พิมพ์

การตั้งหลักสูตรการศึกษาพระปริยัติธรรม แผนกสามัญ

พ.ศ. ๒๕๑๔ พรรษาที่ ๕๕ ทรงส่งเสริมให้มหาวิทยาลัยทางทางพระพุทธศาสนากับกระทรวงศึกษาธิการจัดตั้งหลักสูตรการศึกษาของภิกษุสามเณรขึ้นใหม่ เรียกว่า "โรงเรียนพระปริยัติธรรม แผนกสามัญ" โดยผนวกความรู้นักธรรม–บาลี และวิชาชั้นประถมและมัธยมสามัญเข้าด้วยกัน เริ่มด้วยประโยคประถมศึกษาตอนปลายและมัธยมศึกษาตอนต้นขึ้นไป ประกาศใช้ตั้งแต่วันที่ ๒๐ และ ๒๙ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๕๑๔ เป็นต้นไป

ในการนี้ ได้ทรงขวนขวายให้สร้างอาคารเรียน ๓ ชั้น ที่หลังวัดมกุฏกษัตริยารามขึ้นเป็นสถานศึกษาโรงเรียนพระปริยัติธรรม แผนกสามัญ

กาลอวสานแห่งพระชนม์ชีพ

พ.ศ. ๒๕๑๔ พรรษาที่ ๕๕ สมเด็จพระอริยวงศาคตญาณ (จวน อุฏฺฐายีมหาเถร) สิ้นพระชนม์ทันทีทันใด โดยรถยนต์พระประเทียบที่ประทับ ถูกรถยนต์บรรทุกส่วนบุคคลขับสวนทางมาพุ่งเข้าชนตกถนน ณ วันที่ ๑๘ ธันวาคม เวลา ๑๐.๐๕ น.

บทสรุป

สมเด็จพระอริยวงศาคตญาณ ดำรงอยู่ในเพศคฤหัสถ์ก่อนบรรพชาอุปสมบท ๑๗ ปี บรรพชาเป็นสามเณร ๓ พรรษา อุปสมบทเป็นภิกษุ ๕๕ พรรษา เป็นเจ้าอาวาส ๒๗ พรรษา และดำรงตำแหน่งสมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก ๗ พรรษา

บันทึกของผู้รวบรวมและสอบทาน

ประวัติศาสตร์พระพุทธศาสนา ฉบับมุขปาฐะ ภาค ๒ นี้ เป็นภาคจบบริบูรณ์ต่อจากภาค ๑ ซึ่งสภาการศึกษามหามกุฏราชวิทยาลัยได้จัดพิมพ์เนื่องในงานฉลองครบ ๒๕ ปี แต่ปีเปิดการศึกษา เมื่อวันที่ ๑๖ กันยายน พ.ศ. ๒๕๑๔ และภาคนี้ดุจเดียวกับภาคก่อน คือ เป็นการบรรยายด้วยปากเปล่าล้วน ๆ ของ อาจารย์เสถียร โพธินันทะ โดยไม่มีบันทึกในมือขณะบรรยายเลยแม้แต่ชิ้นเดียว

ข้อความจากประวัติศาสตร์พระพุทธศาสนาทั้งสองภาคนี้ จะทำให้ท่านได้เกิดจินตนาการเห็นภาพการแพร่ขยายของพระพุทธ-ศาสนาในภาคตะวันออก เป็นกระแสธารใหญ่สองสาย สายหนึ่งพุ่งขึ้นเหนือเข้าสู่ประเทศธิเบต จีน เกาหลี และญี่ปุ่น เป็นพระ-พุทธศาสนาฝ่ายมหายาน ส่วนอีกสายหนึ่งไหลบ่าผ่านลงมาทางใต้เข้าสู่ลังกา พม่า ชะวา สุมาตรา ศรีวิชัย ไทย เขมร ญวน (จามปา) และลาว ส่วนใหญ่เป็นพระพุทธศาสนาฝ่ายเถรวาท สำหรับประวัติศาสตร์พระพุทธศาสนาตอนประเทศไทยนั้น มีข้อที่น่าสังเกตอย่างหนึ่ง คือ คนไทยนับถือพระพุทธศาสนาสืบเนื่องกันมาตลอดสายประวัติศาสตร์ เมื่อคนไทยยังอยู่ในประเทศจีน เดิมถือผี เมื่อมาพบพระพุทธศาสนาก็ละศาสนาผีมานับถือพระพุทธ-ศาสนา และเมื่อถอยร่นมาสู่แดนสุวรรณภูมิก็พาเอาความนับถือเดิมติดลงมาด้วย พระพุทธศาสนาจึงเป็นศาสนาที่บรรพบุรุษไทยได้เลือกสรรแล้ว เป็นศาสนาที่จะขาดมิได้สำหรับคนไทยและประเทศไทย ตลอดสายประวัติศาสตร์ของชาติไทย ทุกสิ่งทุกอย่างไม่ว่าจะเป็นด้านสถาปัตยกรรม จิตรกรรม อักษรศาสตร์ วัฒนธรรม ฯลฯ

ที่เป็นของคนไทยและชาติไทย แต่ละล้วนเป็นหนี้บุญคุณของพระพุทธศาสนาทั้งสิ้น จึงสมควรแล้วที่คนไทยได้ยกย่องพระ-พุทธศาสนาขึ้นเป็นศาสนาประจำชาติ และก็เป็นการสมควรที่คนไทยจะใกล้ชิดพระพุทธศาสนาด้วยการศึกษาและปฏิบัติให้เข้มแข็งยิ่งขึ้น

ประวัติศาสตร์พระพุทธศาสนา ฉบับมุขปาฐะ ภาค ๒ นี้ได้รวบรวมจากบันทึกของท่านพระภิกษุนักศึกษาดังต่อไปนี้ :

๑. ท่านเจ้าคุณพระโศภนคณาภรณ์ (แบน กิตฺติสาโร) รุ่นที่ ๑๐ พ.ศ. ๒๔๙๘–๒๕๐๐
๒. พระมหาวิจิตร จนฺทปชฺโชโต รุ่นที่๘ พ.ศ.๒๔๙๖–๒๔๙๘
๓. พระมหากงมา วราคโม รุ่นที่๑๕พ.ศ.๒๕๐๓–๒๕๐๕
๔. พระมหาพัฒน์ สุภทฺโร รุ่นที่๑๕พ.ศ.๒๕๐๓–๒๕๐๕
๕. พระมหาเหลี่ยง ธมฺมรกฺขิโต รุ่นที่๑๘พ.ศ.๒๕๐๖–๒๕๐๘
๖. พระมหายรรยง กิตฺติวํโส รุ่นที่๑๘พ.ศ.๒๕๐๖–๒๕๐๘
๗. พระมหาถนอม ทีปงฺกโร รุ่นที่๑๙ พ.ศ.๒๕๐๘–๒๕๑๐

ผู้รวบรวมขอขอบพระคุณความกรุณาเอื้อเฟื้อของท่านพระภิกษุนักศึกษาผู้เป็นเจ้าของบันทึกทุกรูป และขอขอบพระคุณท่าน พระมหา-กงมา วราคโม แห่งสำนักวัดบวรนิเวศวิหารที่ได้กรุณาช่วยทักท้วงและตรวจทานต้นฉบับในการจัดพิมพ์โดยตลอด ไว้ ณ ที่นี้ด้วย

วิจิตร เกิดวิสิษฐ์

สภาการศึกษามหามกุฏราชวิทยาลัย

๑๗ มิถุนายน ๒๕๑๕

สารบัญ

ภาคผนวก

ประวัติศาสตร์พระพุทธศาสนา
ฉบับมุขปาฐะ ภาค ๒

- พระพุทธศาสนาในประเทศลังกา
- พระพุทธศาสนาในประเทศจามปา
- พระพุทธศาสนาในประเทศเขมร
- พระพุทธศาสนาในมลายูและอินโดนีเซีย
- พระพุทธศาสนาในประเทศพม่า
- พระพุทธศาสนาในประเทศไทย
- พระพุทธศาสนาในประเทศลาว
- พระพุทธศาสนาในเกาะไต้หวัน
- พระพุทธศาสนาในประเทศเกาหลี

ประวัติศาสตร์พระพุทธศาสนา ภาค ๒

บทที่ ๑

พระพุทธศาสนาในประเทศลังกา

ถ้าจะเปรียบเทียบอินเดียเหมือนใบหน้าของหญิงสาว ลังกาก็คือหยาดน้ำตาหยดหนึ่งของเธอซึ่งไหลรินออกมา เนื้อที่ของลังกาประมาณ ๑ ใน ๓ ของประเทศไทย อุดมไปด้วยทิวเขาสูง ทิวเขาที่มีชื่อเสียง คือ ยอดสุมนภู ที่ฝรั่งเรียกว่า "อาดัมพีค"

เนื้อที่ส่วนมากเป็นภูเขา ไม่เหมาะแก่การเพาะปลูก เนื้อที่สำหรับเพาะปลูกในลังกามีน้อยมาก แต่ตามหุบเขามีลำธาร อุดมไปด้วยแร่และพลอยสีต่าง ๆ ลังกาเป็นประเทศหนึ่งที่ผลิตพลอย และอัญมณีส่งไปขายตลาดโลก พลอยลังกาได้รับการยกย่องว่า มีน้ำดีเป็นเยี่ยม แม่น้ำลังกามีแต่สายสั้น ๆ ไม่เหมาะแก่การเดินเรือ ลมฟ้าอากาศอยู่ในเขตร้อน คืออยู่ใกล้แนวเส้นศูนย์สูตร ชาวลังกาจึงมีผิวดำสนิททุกคน ไม่มีผิวขาว หรือผิวเหลืองเลย สินค้าออกของลังกาที่ขึ้นชื่อคือ พลอย ชา น้ำตาล

พลเมืองของลังกามีทั้งหมด ๑๐ ล้าน เป็นชาวลังกาแท้ๆ ๗ ล้าน นอกนั้นเป็นชาวทมิฬซึ่งมีประมาณ ๑ ล้าน และคนชาติอื่น ๆ อีก ใน

จำนวนพลเมืองนี้ปรากฏว่ามีผู้นับถือพุทธศาสนาประมาณ ๗๐ เปอร์เซ็นต์ ศาสนาที่รองลงมาได้แก่ศาสนาฮินดู ศาสนาคริสต์โรมันคาธอลิค และศาสนามุสลิม ลังกาได้รับการยกย่องว่า เป็นไข่มุกแห่งเอเชีย เพราะเป็นศูนย์ผ่านของบรรดาเรือสินค้าในระหว่างยุโรป กับเอเชียและอาฟริกา ปัจจุบันนี้เมืองโคลัมโบเป็นเมืองหลวง มีพระสงฆ์ทั้งหมดประมาณ ๑ หมื่นรูป แบ่งเป็น ๓ นิกาย คือ

๑. สยามนิกาย หรืออุบาลีวงศ์ มีพระมากประมาณ ๘ พันรูป

๒. อมรปุรนิกาย หรือมรัมมวงศ์ มีพระอยู่ราวเกือบ ๒ พันรูป และ

๓. รามัญนิกาย เป็นนิกายเล็กที่สุด ทั้ง ๓ นิกายยังแบ่งเป็นสาขาแตกแยกกันไป ตามสำนักต่าง ๆ การศึกษาของพระมีมหาวิทยาลัย ๒ แห่ง คือ

๑. วิทโยปริเวณและ

๒. วิทยาลังการะ

ประวัติชาติลังกา

ชาวพื้นเมืองของลังกาเป็นพวกรากษส ได้แก่คนป่าที่ยังไม่มีวัฒนธรรม กินเนื้อดิบเป็นอาหาร เช่นเดียวกับพวกคนป่าในหมู่เกาะอันดามัน ในมหาสมุทรอินเดีย หรือพวกคนป่าในทวีปออสเตรเลีย เป็นต้น เพราะฉะนั้น วรรณคดีโบราณของอินเดียจึงเล่าถึง เรือสินค้าที่ไปแตก ณ เกาะลังกา ถูกพวกรากษสจับคนกินเป็นอาหาร ต่อมาในราว

สมัยพุทธกาล หรือก่อนหน้านั้นเล็กน้อย ชาติทราวิฑ (ฝรั่งเรียกเพี้ยนเป็นดราวิเดียน) ได้อพยพจากแหลมอินเดีย เข้ามาตั้งรกรากอยู่ในลังกา ต่อมาจึงมีพวกอารยันอพยพตามเข้ามา พวกนี้ได้มาสอนอารยธรรมแก่ชาวพื้นเมือง ในรามายณะกล่าวถึงท้าวราพณ์เป็นวงศ์พรหมเมศ แสดงว่าเป็นวรรณะพราหมณ์ เป็นผู้มีอิทธิพลครอบงำลังกาในครั้งนั้น ต่อมาถูกพวกวรรณะกษัตริย์ซึ่งมีพระรามเป็นหัวหน้าเข้ามาทำลาย เรื่องราวนี้เป็นเทพนิยาย แต่มีข้อเท็จจริงทางประวัติศาสตร์ คือ:–

พวกอารยันได้เข้ามาตั้งบ้านเมืองในลังกาแล้วก่อนพุทธกาล แต่หลักฐานที่เป็นความจริงนั้น ปฐมกษัตริย์ของอารยันคือ พระเจ้าวิชัย ซึ่งเป็นผู้มีเชื้อสายกษัตริย์ในเบงกอล มีนครอนุราธปุระเป็นเมืองหลวงสืบลำดับวงศ์มาถึงสมัยพระเจ้าเทวานัมปิยติสสะ ซึ่งเป็นอทิฏฐสหายของพระเจ้าอโศก เมื่อพระเจ้าอโศกเลื่อมใสพุทธศาสนาแล้ว พระองค์ได้ได้ส่งโอรสและธิดา คือพระมหินทเถระและสังฆมิตตาเถรี นำพุทธศาสนามาแพร่หลายในลังกาเป็นครั้งแรก พระเจ้าเทวานัมปิยติสสะ ได้ทรงพบพระมหินท์ครั้งแรก ณ มหาเมฆวันอุทยาน และทรงเลื่อมใสในพระพุทธศาสนา อุทิศมหาเมฆวันอุทยานเป็นวัด ซึ่งต่อมาได้พัฒนาขึ้นเรียกว่า "วัดมหาวิหาร"

พระพุทธศาสนาที่เข้าสู่ลังกานั้นเป็นนิกายเถรวาท โดยเฉพาะอย่างยิ่งเป็นวิภัชชวาที กล่าวคือ เป็นแบบซึ่งได้ตกลงยุติกันในที่ประชุมตติยสังคายนา พระมหินท์ไปลังกาครั้งนี้ ท่านได้ นำพระไตรปิฎก และอรรถกถาไปด้วย และนางสังฆมิตตาเถรี ก็ได้นำกิ่งพระศรีมหาโพธิ์ จาก

พุทธคยาไปปลูกในลังกาเป็นปฐม พระนางเองได้เป็นอุปัชฌายะบรรพชาอุปสมบทสตรีลังกา ซึ่งมีพระนางอนุฬาเทวี เป็นประมุข ตั้งคณะภิกษุณีขึ้นในลังกา ต่อมาถึงพ.ศ. ๔๐๐ เศษ ในแผ่นดินพระเจ้าวัฏฏคามินีอภัย พระองค์ได้เสียราชสมบัติแก่ข้าศึก เสด็จลี้ภัยไปซ่องสุมกำลัง ในระหว่างนั้นพระองค์ได้รับอุปถัมภ์จากพระเถระรูปหนึ่งชื่อพระมหาติสสะ เมื่อพระองค์กลับขึ้นเสวยราชย์ใหม่ ได้ทรงให้ทำสังคายนา ทรงยกย่องพระมหาติสสะพร้อมทั้งสร้างวัดให้ คือวัดอภัยคีรีวิหาร พวกคณะมหาวิหารไม่พอใจประณามพระมหาติสสะว่า ประจบคฤหัสถ์เลยเป็นเหตุให้แตกเป็น ๒ คณะใหญ่ คือ:—

คณะมหาวิหารพวกหนึ่ง

คณะอภัยคีรีวิหารพวกหนึ่ง

จำเดิมแต่นั้นมาสังฆมณฑลในลังกาก็แตกออกเป็น ๒ คณะ แต่เป็นนิกายเถรวาทนิกายเดียวกัน มีคุณลักษณะพิเศษแตกต่างกันคือ

๑. คณะมหาวิหาร เป็นฝ่ายอนุรักษ์นิยมอย่างเคร่งครัด ตั้งข้อรังเกียจภิกษุต่างนิกายว่าเป็นอลัชชีบ้าง ปาปภิกษุบ้าง เป็นพวกสัทธรรมปฏิรูปบ้าง พวกมหาวิหารสามารถรักษาความบริสุทธิ์ของธรรมในนิกายเถรวาทไว้ได้อย่างสมบูรณ์ ไม่ได้ยอมให้แก้ไขเปลี่ยนแปลงใด ๆ ทั้งสิ้น

๒. คณะอภัยคีรีวิหาร เป็นคณะเสรีนิยม ไม่รังเกียจภิกษุต่างนิกาย ยินดีต้อนรับเอาความคิดเห็นของต่างนิกายเข้ามา เพราะฉะนั้นเมื่อเกิดมีมหายานขึ้นแล้ว อภัยคีรีจึงเป็นศูนย์สำคัญแห่งหนึ่งของมหายานในลังกาด้วย

ในศตวรรษที่ ๙ เมื่อนักธรรมจาริกจีนฟาเหียนได้ค้นพบพระวินัยปิฎกของนิกายมหาสังฆิกะ ในอภัยคิรีวิหารนี้ พระทันตธาตุก็เป็นปูชนียวัตถุสำนักนี้ ฟาเหียนได้บันทึกถึงพระแก้วมรกตในลังกาว่า "พระพุทธรูปองค์นี้แต่เดิมมีเพชรเม็ดใหญ่ ประดับเป็นอุณาโลม ต่อมามีโจรคนหนึ่งเข้าไปลัก พระปฏิมาสำแดงปาฏิหาริย์ลอยขึ้นเหนือบัลลังก์ โจรผู้นั้นตัดพ้อว่า ปางเมื่อพระมหาสัตว์ยังบำเพ็ญบารมีอยู่นั้น แม้แต่เลือดเนื้อชีวิต พระองค์ก็อาจสละได้ ก็เหตุไฉน บัดนี้พระปฏิมาจึงหวงแหนเพชรเพียงเม็ดเดียวเล่า พอว่าเช่นนั้นองค์พระปฏิมาจึงก้มพระเศียรต่ำลงโจรจึงแกะเพชรไปได้สะดวก เมื่อราชบุรุษจับได้ โจรก็ยืนยันว่า ได้รับมาจากองค์พระปฏิมาเอง พระราชาพร้อมด้วยบริษัทจึงไปสอบสวนเห็นความจริง พระองค์จึงขอไถ่เพชรเม็ดนั้นกลับคืนเป็นพุทธบูชา" ไม่มีหลักฐานใดที่จะพิสูจน์ว่า พระแก้วองค์นั้นจะเป็นองค์เดียวกับของไทยหรือไม่

พระพุทธโฆษาจารย์เถระ

ในรัชสมัยพระเจ้ามหานามแห่งลังกา ได้มีการฟื้นฟูวรรณกรรมภาษาบาลีขึ้นขนานใหญ่ เป็นผลงานของคณะมหาวิหาร ผลงานนี้ทำให้มหาวิหารรุ่งโรจน์นำหน้าอภัยคิรีวิหาร คณาจารย์ผู้มีบทบาทสำคัญในการทำงานดังกล่าวนี้คือ พระพุทธโฆษาจารย์ ท่านผู้นี้เป็นชาวอินเดียเกิดในศตวรรษที่ ๙ เป็นพราหมณ์โดยกำเนิด ภายหลังออกบวชในพระพุทธศาสนา ปัญหาเรื่องชาติภูมิของท่าน ยังมีข้อสงสัย ถ้าเชื่อตาม

ตำนาน ซึ่งเป็นเรื่องแต่งภายหลังช้านาน ท่านก็เป็นชาวมคธ เกิดในบริเวณตำบลพุทธคยา แต่ศึกษาจากผลงานของท่านแสดงว่า ท่านไม่ค่อยรู้ถึงเรื่องภูมิศาสตร์ทางภาคเหนือของอินเดียมากเท่ากับที่ท่านรู้ภูมิศาสตร์ในแถบใต้ของอินเดีย เพราะฉะนั้น จึงมีผู้สันนิษฐานว่าท่านเป็นชาวอินเดียใต้มากกว่าที่จะเป็นชาวมคธ ท่านปรารภเหตุที่จะเขียนอรรถกถาแห่งพระอภิธรรม แต่ขาดแคลนตำราค้นคว้า อุปัชฌายะของท่านจึงแนะนำว่า ควรไปเขียนที่ลังกา เพราะมีตำรับตำราสมบูรณ์ แต่ก่อนหน้าที่ท่านจะไป ท่านได้เขียนคัมภีร์ญาโณทัยปกรณ์ขึ้น ซึ่งเป็นหนังสือเล่มเดียวของท่านที่ไม่มีต้นฉบับเหลืออยู่เลยในปัจจุบัน ขณะที่ท่านเดินทางมาลังกา ได้สวนทางกับคณาจารย์อีกรูปหนึ่ง คือพระพุทธทัตตาจารย์ ซึ่งเป็นชาวเมืองกาญจิปุระในอินเดียใต้ และไปลังกาด้วยวัตถุประสงค์อย่างเดียวกัน แต่ทำงานไม่สำเร็จ พระพุทธทัตตะได้เขียนปกรณ์สำคัญในลังกา ชื่อ "อภิธรรมาวตาร" และอรรถกถาส่วนหนึ่งของขุททกนิกาย คำอธิบายพระวินัย ชื่อ "อุตตรวินิจฉัย" แต่งานทั้งหมดนี้คณะสงฆ์ลังกาไม่สู้นิยมยกย่อง เมื่อพระพุทธโฆษาจารย์ไปถึง ท่านได้พักอยู่ ณ คันถกปริเวณ ในมหาวิหาร คือหอสมุดของวัดนั่นเอง

ขณะนั้นอธิการบดีแห่งมหาวิหาร คือ พระสังฆปาละให้ทดสอบภูมิรู้ของพระพุทธโฆษะ และทิฏฐิของท่าน ก่อนที่จะมอบงานสำคัญให้พระสังฆบาลจึงได้ยกบาลีพุทธภาษิตบทหนึ่ง ให้พระพุทธโฆษะแต่งแก้และคำแก้กระทู้บทนั้นสำเร็จเป็นปกรณ์ชื่อวิสุทธิมรรคขึ้น หนังสือเล่มนี้เพียงเล่มเดียว ก็เพียงพอที่จะทำให้ชื่อเสียงของผู้แต่งเป็นอมตะ โดย

ท่านผู้แต่งไม่ต้องทำงานอื่นใดอีกเลย วิสุทธิมรรคเท่ากับย่อพระไตรปิฎกหมด แต่ก่อนหน้านี้ได้มีคณาจารย์อีกรูปหนึ่ง เป็นฝ่ายอภัยคิรีวิหาร ชื่ออุปติสสะ ได้เขียนปกรณ์ ชื่อ "วิมุตติมรรค" ขึ้น เนื้อความไม่แตกต่างกับวิสุทธิมรรคนัก พระพุทธโฆษะ อาจจะได้ความคิดจากคัมภีร์วิมุตติมรรคมาก่อน แต่เมื่อท่านเขียนวิสุทธิมรรคขึ้น ก็เป็นการยืนยันมติของคณะมหาวิหาร และนี่เองอาจจะเป็นจุดแตกต่างระหว่าง ๒ ปกรณ์นี้ คณะสงฆ์มหาวิหารประชุมกันพิจารณาคัมภีร์วิสุทธิมรรค ได้ตัดสินเป็นเอกฉันท์ว่า เป็นหนังสือดีเยี่ยม จึงได้มอบความไว้วางใจแก่พระพุทธโฆษะ ให้ทำหน้าที่ชำระวรรณกรรมภาษาบาลีทั้งหมด โดยถ่ายทอดจากสีหลภาษากลับเป็นมคธ ผลงานนี้คือ บรรดาอรรถกถาทั้งหลาย ซึ่งฉบับโบราณมีอยู่ ๓ ฉบับ เป็นฉบับมาตรฐาน คือ:–

๑. มหาอรรถกถา

๒. กุรุนทีอรรถกถา

๓. ปัจจรีอรรถกถา

นอกจากนี้ยังมีอรรถกถาปลีกย่อย เช่น อันธกอรรถกถา สังเขปอรรถกถา พระพุทธโฆษะ ได้ชำระแล้วเขียนอรรถกถาขึ้นใหม่ คือเขียนสมันตปาสาทิกาวินยัฏฐกถา เขียนกังขาวิตรณี แก้ปาฏิโมกข์ เขียนสุมังคลวิลาสินี ปปัญจสูทนี มโนรถปูรณี สารัตถปกาสินี และชาตกัตถกถา ธัมมปทัฏฐกถา แก้พระสูตร เขียนอัตถสาลินี สัมโมหวิโนทนี ปรมัตถทีปนี แก้พระอภิธรรม อรรถกถาที่ท่านทำนี้ เรียกว่านวอัฏฐกถา

ต่อมาในศตวรรษที่ ๑๗ ในรัชสมัยพระเจ้าปรักกมพาหุมหาราช ซึ่งตั้งเมืองหลวงอยู่ที่ปุรัตถินคร หรือโปโฬนนรุวะ ได้ทรงอุปถัมภ์คณะสงฆ์ ซึ่งสืบสายมาจากฝ่ายมหาวิหาร ประชุมแต่งฎีกา มีพระมหากัสสปะแห่งอุทมพรคิรีวิหาร เป็นประมุข ในการนี้พระสารีบุตร ได้เขียนสารัตถทีปนี ฎีกาพระวินัย พระอานันทจารย์ได้เขียนมูลฎีกา แก้พระอภิธรรม และมีคณาจารย์ต่อมาอีกหลายรูป ได้แต่งฎีกาบ้าง อนุฎีกาบ้าง เป็นเหตุให้พุทธศาสนานิกายเถระวาทสำนักมหาวิหาร แพร่หลายออกไปในต่างประเทศมี ไทย พม่า มอญ ลาว เป็นต้น

ศาสนภัยในลังกา

เมื่อสิ้นรัชสมัยพระเจ้าปรักกมพาหุแล้ว ลังกาก็ได้รับภัยรุกรานจากพวกทมิฬเนือง ๆ พอเข้าศตวรรษที่ ๒๐ พวกล่าอาณานิคมชาวยุโรป มีโปรตุเกส สเปญ ได้ออกมาล่าอาณานิคมในตะวันออก พวกนี้ถือเอกสารแผ่คริสต์ศาสนาเป็นหัวใจ เมื่อยึดได้เมืองใดก็พยายามบังคับกดขี่ ให้ประชาชนรับนับถือคริสต์ศาสนา โปรตุเกส ได้เข้ามายึดลังกาก่อน เพราะเห็นว่าเป็นเกาะชุมทางระหว่างยุโรป กับตะวันออกไกล เวลานั้นลังกาได้แบ่งแยกเป็นแคว้นเล็กแคว้นน้อยจึงไม่มีกำลังต่อสู้พวกโปรตุเกส โปรตุเกสได้ยึดเอาดินแดนตามฝั่งทะเลไปหมดคงเหลือแคว้นอิสระในใจกลางเกาะ ที่โปรตุเกสไปไม่ถึง โปรตุเกสได้ตั้งกฎหมายรีดภาษีแก่ครอบครัวที่เป็นชาวพุทธอย่างรุนแรง ผู้ใดยอมนับถือคริสต์ศาสนาก็ได้อภิสิทธิ์ไม่ต้องเสียภาษี จึงมีชาวลังกา เข้ารีตจำนวนมาก รวมทั้ง

กษัตริย์องค์หนึ่งในเมืองโคลัมโบด้วย คือ พระเจ้าธรรมปาละ เมื่อเข้ารีตแล้วเปลี่ยนชื่อว่า "ดองยวง" โปรตุเกสสั่งให้ดองยวง มอบพระเขี้ยวแก้วให้ แล้วหัวหน้าบาทหลวงคาธอลิคได้ใช้ครกตำพระเขี้ยวแก้วต่อหน้าชาวลังกา จนทำลายไปหมด รัฐบาลโปรตุเกสได้ออกเหรียญที่ระลึกในงานนี้ รูปของเหรียญด้านหนึ่ง เป็นรูปผู้สำเร็จราชการโปรตุเกส มีจารึกว่า "ผู้พิทักษ์ศาสนาอันเที่ยงแท้" อีกด้านหนึ่งเป็นรูปบาทหลวงตำพระเขี้ยวแก้ว โป๊ปกรุงโรมได้ส่งสาส์นมาแสดงความยินดี ที่พวกสาวกของเขาสามารถทำลายปูชนียวัตถุของชาวพุทธได้

ในเวลานั้นยังเหลือรัฐเอกราชลังกาในใจกลางเกาะ ซึ่งมีพระเจ้าวิมลธรรมสุริยะ เป็นผู้ครอง ก็ประกาศว่า พระเขี้ยวแก้วที่แท้นั้นอยู่ในแคว้นของพระองค์ซึ่งมีเมืองสิงขันธนคร (คือเมืองแกนดีเดี๋ยวนี้) ที่พวกมิจฉาทิฏฐิเอาไปทุบต่อยทำลายนั้นเป็นของปลอม พระพุทธศาสนาของลังกาในใจกลางเกาะจึงรอดอันตรายจากพวกโปรตุเกสไปพักหนึ่ง พอดีพวกฮอลันดาตามพวกโปรตุเกสออกมาล่าอาณานิคม ฝรั่งสองชาตินี้เป็นศัตรูกันทั้งการเมือง และศาสนา คือ พวกโปรตุเกส นับถือนิกายโรมันคาธอลิคอย่างเคร่งครัด ส่วนพวกฮอลันดานับถือนิกายโปรเตสแตนท์อย่างเคร่งครัด และต่างมีนโยบายขยายอาณานิคมในภูมิภาคเดียวกัน พวกเจ้าเมืองลังกา ตาม ฝั่งทะเลจึงติดสินบน พวกฮอลันดาให้ช่วยขับไล่ พวกโปรตุเกส ฮอลันดาได้ยึดหมู่เกาะอินโดนีเซียเป็นป้อม แล้วทุ่มกำลังไล่โปรตุเกสตกเกาะลังกาไป แต่ลังกาก็เปรียบเสมือนหนีเสือปะจรเข้ ฮอลันดา ได้เรียกเอาสินบนเป็นบ้านเป็นเมือง แล้วเข้ายึด ดินแดนที่

โปรตุเกสเคยยึดมาก่อน จึงเกิดสงครามกับพวกชาวเกาะลังกาเสียเปรียบตามเคย ในระยะหัวเลี้ยวหัวต่อที่เกิดการเปลี่ยนเจ้าเมืองครอบครองนี้เอง คณะสงฆ์ของลังกาเสื่อมทรามจนกระทั่งไม่มีการอุปสมบทติดต่อกันเป็นระยะสิบ ๆ ปี เพราะเหตุดังนี้:—

๑. ต้องทำสงครามกับพวกโปรตุเกส และฮอลันดา

๒. ถูกพวกฝรั่งสองชาตินี้ออกกฎหมายกดขี่ พระพุทธศาสนา เช่นห้ามบวชพระเป็นต้นในเขตของเขา

๓. ประชาชนที่โง่เขลาตามชายฝั่งยอมรับ อามิสสินจ้าง พวกคริสเตียน เข้ารีตละทิ้งพระพุทธศาสนาไปหมด พระสงฆ์ขาดผู้อุปถัมภ์

๔. พวกชาวพุทธลังกาเองในใจกลางเกาะ มัวแต่รบพุ่งแก่งแย่งความเป็นใหญ่กันไม่มีเวลาหรือผู้สนใจในการค้ำชู พระ-ศาสนาไว้

๕. เกิดมหาทุพภิกขภัย จนกระทั่งพระต้องทิ้งวัด

ประมวลเหตุการณ์เหล่านี้ทำให้ลังกาไม่มีภิกษุเหลืออยู่เลย แม้แต่รูปเดียว มีแต่สามเณรองค์เดียวคือ สามเณรสรณังกร

พระสงฆ์สยามวงศ์

ในรัชสมัยพระเจ้ากิตติราชสิงหะ เมืองสิงห์ขันธนครราบคาบเป็นปกติ เวลานั้นมีสามเณรผู้ใหญ่รูปหนึ่ง ชื่อสรณังกร ได้ทูลขอให้พระราชาส่งทูตมาขอสมณวงศ์จากกรุงศรีอยุธยา พระเจ้าบรมโกษฐ์ จึง

โปรดให้จัดคณะสงฆ์ไทย ซึ่งมีพระอุบาลี แห่งวัดธรรมาราม เป็นหัวหน้าคณะออกไปอุปสมบทชาวลังกา พระอุบาลี ได้ไปทำพิธีผูกพัทธสีมา ณ วัดบุพพาราม และให้การอุปสมบทสามเณรสรณังกรเป็นรูปแรก ท่านผู้นี้ต่อมาได้เป็นสังฆราชในลังกา พระอุบาลีได้บรรพชาอุปสมบทกุลบุตรชาวลังกาทั้งหมดหลายพันรูป คณะสงฆ์ที่เกิดขึ้นใหม่นี้จึงได้ชื่อว่า "สยามวงศ์" หรือ "อุบาลีวงศ์" และพระอุบาลีนั้น ต่อมาได้อาพาธถึงมรณะในลังกานั่นเอง ปัจจุบันสถูปบรรจุอัฐิของท่านยังปรากฏอยู่ อาสนะที่ท่านที่บวชกุลบุตร ตลอดจนพัดรองที่ท่านใช้ประจำ ยังรักษาไว้คงรูปเดิม จัดเป็นปูชนียวัตถุของพระสงฆ์ในนิกายสยามวงศ์ ในสมัยเดียวกันนั้นได้มีสามเณรลังกาอีกคณะหนึ่งออกไปรับอุปสมบทในพม่า เมื่อกลับมาแล้วก็ตั้ง "อมรปุรนิกาย" ขึ้น ยังมีอีกพวกหนึ่งไปบวชแต่เมืองมอญเข้ามาตั้ง "รามัญนิกาย" ขึ้น ข้อที่ผิดกันก็คือ ภิกษุในสยามนิกายนั้นส่วนมากเป็นผู้ดี คนชั้นสูงนิยมบวชกันโดยมาก ไม่นิยมรับคนชั้นต่ำเข้ามาบวช เพราะฉะนั้น คนชั้นต่ำจึงหันไปบวชใน อมรปุรนิกาย และรามัญนิกาย

เสียเอกราชแก่อังกฤษ

เมื่อพระเจ้ากิตติราชสิงหะสิ้นพระชนม์ไปแล้ว มีกษัตริย์ครองราชย์ต่อมาอีกสององค์ แต่อ่อนแอ เกิดแก่งแย่งชิงดีกันในระหว่างพวกราชวงศ์กับพวกขุนนาง พอดีฮอลันดาทำสงครามแพ้อังกฤษ อังกฤษได้เข้ามาครอบงำลังกา พวกขุนนางไปผูกไผ่กับอังกฤษแล้วให้ถอดพระเจ้าแผ่นดินออกเสียผนวกเกาะลังกาเป็นเมืองขึ้นของอังกฤษ ขุนนาง

ลังกาจึงเป็นผู้ชักศึกเข้าบ้าน และขายเอกราชของลังกาไป เพราะความที่ตนเกลียดชังพระราชาเท่านั้น

อังกฤษเป็นชาติปกครองอาณานิคมที่ดียิ่งกว่าชาติทั้งหลาย คือ ไม่แตะต้องเสรีภาพทางศาสนา และพยายามทำนุบำรุงท้องถิ่น และการศึกษาให้ด้วย เมื่อตอนลังกาเสียเอกราชแก่อังกฤษใหม่ ๆ สมเด็จพระ-พุทธเลิศหล้านภาลัยรัชกาลที่ ๒ ของไทย ได้ส่งสมณทูตออกไปสืบดูเหตุการณ์พระศาสนาในลังกา มีพระอาจารย์ดีและพระอาจารย์เทพเป็นหัวหน้า รัฐบาลอังกฤษได้ให้การอุปถัมภ์ทั้งไปและกลับ ปรากฏตามรายงานของท่านว่า "คณะสงฆ์ลังกาแตกแยกเป็นก๊กเป็นเหล่า ทะเลาะเบาะแว้งทุ่มเถียงกัน แข่งขันชิงดีชิงเด่นกัน และป้ายสีให้ร้ายกันเพียงแต่ต้องการจะเอาหน้ากับสมณทูตไทย ก็ถึงกับทะเลาะแย่งชิงกันเสียแล้ว"

การต่อสู้กับพวกคริสเตียน

คริสตจักรโรมัน คาธอลิค ซึ่งมี อิทธิพลใน ลังกา ตั้งแต่ สมัย พวกโปรตุเกสยังคงรักษาอิทธิพลของตัว เพราะอาศัยอามิสสินจ้าง ชาวลังกาที่ยากจนไร้การศึกษา จึงไปผักใฝ่กับพวกนี้ส่วนมาก การศึกษาของลังกาอยู่ในกำมือของพวกคริสเตียน เพราะฉะนั้น บุคคลที่มีฐานะดี การงานดีส่วนใหญ่สำเร็จจากโรงเรียนคริสเตียนเหล่านี้ ชาวพุทธตามฝั่งทะเลถูกกดหัวมานานเป็นศตวรรษ เมื่ออังกฤษเข้ามาปกครอง อังกฤษให้เสรีภาพทางศาสนาขึ้น ชาวพุทธจึงเริ่มรณรงค์ต่อสู้กับพวกคริสเตียนอย่างเปิดเผย พระคุณานันทะเถระ แห่งโกฏเหนะ ได้ท้าพวกคริสเตียนโต้วาทีกลางแปลงครั้งแรก สนามโต้วาทีกำหนดขึ้นที่เมืองปนทุระ ใช้เวลา

ติดต่อกัน ๓ วัน ในท่ามกลางชาวพุทธและคริสเตียนจำนวนแสน ท่านคุณานันทะได้หักล้างวาทะของพวกคริสต์ย่อยยับปราชัยไป ทำให้ชาวพุทธมีกำลังใจในการต่อสู้มากขึ้น พอดีกับชาวอเมริกันคนหนึ่งซึ่งนับถือพุทธศาสนาชื่อ ออลคอต (พันเอก) ได้เดินทางมาลังกาเป็นผู้นำชาวพุทธเรียกร้องให้อังกฤษยกเลิกกฎหมายที่ไม่เสมอภาคสำหรับชาวพุทธ ซึ่งพวกโปรตุเกส และฮอลันดาสร้างไว้ ต่อมาคณะสงฆ์ลังกาได้ตั้งวิทยาลัยการศึกษาพระสงฆ์ชั้นสูงขึ้น ๒ แห่ง คือ วิทยาลัยลังการะแห่งหนึ่ง วิทโยทยปริเวณ แห่งหนึ่ง ทั้งสองแห่งได้ผลิตธรรมทูตออกมาต่อสู้กับพวกคริสเตียน

ต่อมาท่านศรีเทวมิตธรรมปาละ ได้ตั้งมหาโพธิสมาคมขึ้นฟื้นฟูชาตินิยมของลังกา พร้อมกับฟื้นฟูพระพุทธศาสนา สมาคมยุวพุทธิกะแห่งสากลสิงหล ซึ่งเป็นสมาคมมีอิทธิพลที่สุด มีสมาชิกกว่าแสนคน ได้รณรงค์ต่อสู้ สมาคมได้ตั้งโรงเรียนพุทธศาสนาวันอาทิตย์ขึ้นจำนวนพัน ๆ แห่ง งานสังคมสงเคราะห์ทุกวันนี้ ลังกามีนักเรียนวันอาทิตย์ถึง ๒ แสนคน เมื่อลังกาได้รับเอกราช ลังกาเป็นผู้ริเริ่มตั้งองค์การพุทธศาสนิกสัมพันธ์แห่งโลกขึ้น การประชุมครั้งแรกได้จัดทำขึ้นที่โคลัมโบ ครั้งต่อมาที่ญี่ปุ่น พม่า ไทย เนปาล และเวียนมาไทยอีก

บทที่ ๒

พระพุทธศาสนาในสุวรรณภูมิ ตอน ๑

คำว่า สุวรรณภูมิ ปรากฏมีในชาดกของพระพุทธศาสนา เช่น ในมหาชนกชาดก เล่าเรื่องพระโพธิสัตว์ขออนุญาตมารดาไปเสี่ยงโชคยังสุวรรณภูมิ แล้วเรือแตกกลางทะเล ในสังขพราหมณ์ชาดกกล่าวว่า พระโพธิสัตว์ลงเรือไปค้าขายหากินทางสุวรรณภูมิ เพื่อนำมาบริจาคทาน จึงเป็นหลักฐานยืนยันว่า ชาวอินเดียไปมาค้าขายกับชาวสุวรรณภูมิแต่ก่อนพุทธกาลแล้ว ครั้นถึงรัชสมัยพระเจ้าอโศกจึงได้ส่งสมณทูตมาสู่สุวรรณภูมิ สุวรรณภูมิยังเป็นที่รู้จักของจีนและชาวโรมันอีกด้วย สินค้าเครื่องเคลือบของจีนเมื่อจะส่งไปขายยังโลกภาคตะวันตก จะต้องส่งมาไว้ที่ชายฝั่งของประเทศไทย ที่นั่นมีพ่อค้าชาวอินเดียและอิหร่านมาซื้อ แล้วขนใส่เรือข้ามช่องแคบมลายูไปยังเมือง มสุลีปตัม หรือบันทุกเรือพวกอิหร่านไปยังอ่าวเปอร์เซีย จากนั้นจะถูกนำไปสู่ไคโรในอียิปต์ หรือเมืองคอนสแตน-ติโนเปิ้ลและเวนิสในยุโรปใต้ จากการขุดค้นที่ตำบลพงตึก อำเภอบ้านโป่งได้พบโคมของพวกโรมัน ที่นครปฐมขุดได้ตะเกียงแบบโรมัน แสดงว่าดินแดนแถบนี้ เคยเป็นเมืองท่าในยุคโบราณมาแล้ว ในจดหมายเหตุของกรีกกล่าวถึงแดนทองว่า ไครเส ซึ่งคงหมายถึงสุวรรณภูมินั่นเอง ในดินแดนดังกล่าวนี้มีแม่น้ำใหญ่สี่สาย ต่างสายเป็นอิสระแก่กัน คือ

แม่น้ำแดงในประเทศญวน แม่น้ำโขงในประเทศลาวและเขมร แม่น้ำอิรวดีในพม่า แม่น้ำเจ้าพระยาในประเทศไทย คำว่าสุวรรณภูมิน่าจะมีความหมายกว้าง ๆ ครอบงำดินแดนอันใหญ่โตนี้ ณ ดินแดนนี้มี ๖ ประเทศ คือ

ไทย	เนื้อที่	๕๑๘,๐๐๐	ตารางกิโลเมตร	พลเมือง	๒๘ ล้าน
พม่า	เนื้อที่	๖๗๖,๐๐๐	ตารางกิโลเมตร	พลเมือง	๒๒ กว่าล้าน
ญวน	เนื้อที่	๓๑๑,๐๘๐	ตารางกิโลเมตร	พลเมืองกว่า	๒๕ ล้าน
เขมร	เนื้อที่	๑๗๒,๕๑๑	ตารางกิโลเมตร	พลเมืองกว่า	๕ ล้าน
ลาว	เนื้อที่	๒๓๖,๘๐๐	ตารางกิโลเมตร	พลเมือง	๒ ล้าน
มลายู	เนื้อที่	๓๓๔,๖๒๕	ตารางกิโลเมตร	พลเมืองราว	๑๐ ล้าน

มนุษย์ดึกดำบรรพ์ในสุวรรณภูมิ คือ พวกมนุษย์ยุคหินซึ่งมีอายุ ๓๐,๐๐๐ ปีมาแล้ว ครั้นต่อมาในราว ๒๐,๐๐๐ ปี มนุษย์โบราณพวกนี้ เริ่มรู้จักการเพาะปลูกหุงต้ม รู้จักขัดเกลาหินให้เป็นรูปร่างมีคม เรียกว่ายุคหินขัด นักโบราณคดีได้พบเครื่องมือโบราณของมนุษย์ ๒ จำพวกนี้ทางภาคใต้ของประเทศไทย และทางภาคใต้ของประเทศญวน เชื้อสายมนุษย์เหล่านี้ในปัจจุบันนี้ได้แก่พวกเงาะป่าในแหลมมลายู และพวกคนป่าใน "เกาะอันดามัน" (เกาะอันดามัน อยู่ในทะเลอ่าวเมาะตะมะ ใกล้มาทางแหลมมลายูและเมืองตะนาวศรี) จำเนียรกาลล่วงมามีมนุษย์พันธุ์อื่นอพยพเข้ามาสู่สุวรรณภูมิ แบ่งออกเป็นพวกใหญ่ ๆ คือ

๑. พวกมลายู พวกนี้เดินเรือเก่ง เข้ามาตั้งรกรากตามฝั่งทะเล เช่นฝั่งทะเลญวน และแหลมมลายู ตลอดจนหมู่เกาะต่าง ๆ ในมหาสมุทรแปซิฟิค เช่น หมู่เกาะชวา สุมาตรา และฟิลิปปิน

๒. มอญ อพยพจากที่ราบสูงในประเทศจีน เดินเรื่อยลงมาตามลำแม่น้ำสาลวิน และเอราวดี หรือ อิรวดี ก่อนพุทธกาลหลายร้อยปี ชั้นเดิมเป็นพวกผิวเหลือง ต่อมาผสมกับพวกอินเดียใต้ผิวจึงคล้ำ มอญพวกหนึ่งได้เข้าไปอยู่ถึงประเทศอินเดียกลายเป็นพวกมุณฑะ กษัตริย์อินเดียแห่งแคว้นเตลิงคณะได้เข้ามาปกครองมอญ ทำให้มอญมีชื่อเรียกกันอีกชื่อหนึ่งว่าพวกเตลง ซึ่งเพี้ยนมาจากเตลิงนั่นเอง

๓. ขอม เชื้อสายเดียวกันกับมอญ นักปราชญ์มักเรียกรวมกันว่า ตระกูลมอญ เขมร ขอม อพยพมาตั้งแว่นแคว้นอยู่ทางตอนใต้ของแม่น้ำโขง มีชาวอินเดียอพยพเข้ามาอยู่ในฐานะผู้ปกครอง

๔. ละว้า เผ่าเดียวกับมอญเขมร แต่เข้ามาอยู่ในสุวรรณภูมิก่อนหน้า มีรกรากอยู่ลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาและที่ราบสูงอิสาณ

๕. พม่า เป็นเลือดธิเบตแท้ อพยพจากประเทศธิเบตเรื่อยมาตามลำแม่น้ำพรหมบุตรในมณฑลอัสสัมของอินเดียเดี๋ยวนี้ และข้ามเข้ามาในประเทศพม่าตั้งรกรากขึ้นที่นั่น

นอกจากนี้ยังมีมนุษย์เผ่าอื่นๆ อีก เช่น ข่า ขมุ ซอง แม้ว มูเซอ กระเหรี่ยง และพวกยาง เป็นต้น

โคโลนีของอินเดียในสุวรรณภูมิ

ราว ๒,๐๐๐ ปีมาแล้ว ชาวอินเดียเข้ามาสู่สุวรรณภูมิในฐานะพ่อค้า และนักแสวงเมืองขึ้น เมืองท่าใหญ่ในอินเดียตามริมฝั่งทะเลตะวันออก เช่น เมืองตามรลิปติ เมืองกาญจิปุระ ย่อมเป็นเมืองออก

สำหรับเดินทางไปสู่สุวรรณภูมิ ส่วนในสุวรรณภูมินั้นมีเมืองท่าที่ชาวอินเดียมาติดต่อเสมอ เช่นเมืองตะกั่วป่า ในปัจจุบันนี้ก็เป็นเส้นทางเดินที่พวกอินเดียเคยเดินมาก่อน ชาวอินเดียที่มานั้น มีทั้งชาวประเทศมคธและชาวอินเดียใต้ได้เข้ามาเป็นเจ้าเป็นใหญ่ในประเทศเขมร จามปา ชะวา มลายู หลักฐานที่เราจะได้พบคือศิลปะอินเดียยุคอมราวดีในครั้งพุทธ-ศตวรรษที่ ๖ ได้ปรากฏทางภาคใต้ของเขมรจนถึงเกาะเซเลเบส ครั้นเมื่อราชวงศ์คุปตะรุ่งเรืองขึ้นในอินเดีย ศิลปะคุปตะหลั่งไหลเข้าสู่สุวรรณ-ภูมิ ดังเราจะพบพระพุทธรูปแบบคุปตะในตอนกลางและตอนใต้ของไทย ต่อจากนั้นก็ถึงสมัยปาละ เราก็พบศิลปะแบบปาละ เช่น พระพุทธรูปเป็นต้น ปรากฏดกดื่นในตอนใต้ของไทยและตามหมู่เกาะชะวา มลายู เป็นต้น เส้นทางเดินของชาวอินเดียมีหลายทาง เช่น ข้ามทะเลมาขึ้นบกที่เมืองทวาย แล้วตัดภูเขาทะลุมาทางด่านเจดีย์สามองค์ เข้าสู่ลุ่มน้ำเจ้าพระยาทางแควน้อย หรือจะเลียบฝั่งตะวันออกของอ่าวเบงกอลข้ามทะเลขึ้นฝั่งใกล้ ๆ กับตะกั่วป่า และอีกทางหนึ่งก็เดินเรือเรื่อยมา ผ่านช่องแคบมะละกา ก็ได้

ประเทศจามปา

ดินแดนซึ่งอยู่ในระหว่างแคว้นตังเกี๋ยกับแคว้นโคชินไชนา หรือพูดง่าย ๆ ว่าระหว่างเวียตนามเหนือกับเวียตนามใต้เดี๋ยวนี้ ในสมัยโบราณประมาณ ๑,๗๐๐ ปีมาแล้ว เคยเป็นที่ตั้งอาณาจักรรุ่งโรจน์อาณาจักรหนึ่งเรียกว่า จามปา อาณามณฑลปัจจุบันได้แก่ ทันว้า เง่อาน ฮาดิ๋น กว่างบิ่น

กว่างตรี กว่างดึ๊ก ที่อเทียน ถัดลงมามีมณฑลกว่างนาม และมณฑลกว่างหงาย เคยเป็นที่ตั้งของแคว้นอมราวดีแห่งพวกแขกจาม ปรากฏทรากโบราณสถานอยู่มาก เมืองหลวงของแคว้นชื่อจัมปานคร ในแผนที่เรียกว่าตราเกียว ใกล้เมืองตาเกียวมีเมืองดงเดือง สมัยโบราณเรียกว่าอินทรปุระ ตั้งแต่มณฑลบิญดิ่นลงมา ถึงมณฑลฟูยาน เคยเป็นที่ตั้งของกรุงวิชัย ตั้งแต่มณฑลทันว้า หรือ มณฑลหย่าตรั๋ง (หญาตรัง) เรื่อยลงมา ถึงมณฑลบินทุ่น (บิญถุ่น) เป็นที่ตั้งแคว้นปาณฑุรังค์ และแคว้นเกาฐาร ปรากฏศิลาจารึกจำนวนมากที่เทวาลัยแห่งหนึ่งชื่อ โปนคร

มนุษย์ชาติจามปาเป็นเผ่าเดียวกับมลายู จีนรู้จักจามปามาแต่ดึกดำบรรพ์แล้ว ในจดหมายเหตุจีนเล่าว่า พวกจามเป็นคนผิวหมึก ตาลึกจมูกโด่ง ผมหยิกเป็นปุย ทั้งหญิงชาย มุ่นเกล้าเป็นทรงตั้ง(แบบแขกซิกซ์) ใส่ตุ้มหูเป็นวงแหวนใหญ่ มีผ้านุ่งผืนเดียว ตั้งแต่บั้นเอวถึงเท้า นอกนั้นไม่มีเสื้อผ้าอื่นอีก นอกจากในฤดูหนาว

จามปาลอกแบบอารยธรรมอินเดียทั้งดุ้น ชาวอินเดียพวกบัลลวะมาจากทางใต้ อพยพเข้ามาอยู่ในจามปา ได้พาพระพุทธศาสนาและศาสนาพราหมณ์เข้ามาด้วย แต่ศาสนาพราหมณ์มีอิทธิพลสูงกว่า เพราะชนชั้นปกครองอยู่ในวรรณะพราหมณ์ จามปาใช้ภาษาสันสกฤตเป็นภาษาราชสำนัก สิ่งที่ทำให้จามปายุ่งยากคือ การแผ่อิทธิพลของอื่น ซึ่งเท่ากับเป็นการแข่งขันระหว่างอารยะธรรมแห่งลุ่มน้ำฮวงโห กับลุ่มแม่น้ำคงคาทีเดียว ปรากฏว่าจามปาใช้สันติวิธีคือ ยอมเป็นเมืองจิ้มก้องของจีน แต่รักษาแบบอารยะธรรมอินเดียไว้ ศัตรูที่น่ากลัวของจามปาไม่ใช่จีน แต่

เป็นญวนและเขมร ญวนกับเขมรขับเคี่ยวกับจามปาหลายร้อยปี ในที่สุดล้มชาติจามปาสำเร็จ

นักโบราณคดีได้พบศิลาจารึก เรียกว่า จารึกโวจัญ กล่าวถึงราชวงศ์แห่งศรีมาร อายุจารึกนี้ตกในศตวรรษที่ ๗ แห่งพุทธศักราช กล่าวถึงนามกษัตริย์จาม ซึ่งมักลงท้ายด้วยคำว่า วรมัน ในสมัยพระเจ้าภัทรวรมัน นิกายพราหมณ์ศิวเวท รุ่งเรืองมาก พระเจ้าภัทรวรมันให้สร้างเทวาลัยชื่อว่า ภัทรสวามี เพื่อบูชาศิวลึงค์ ในราว พ.ศ. ๑๓๑๐ พระเจ้ารุทรวรมันรบชนะกองทัพจีน พระองค์ได้ตั้งราชวงศ์ปาณฑุรังค์ขึ้น ในสมัยราชวงศ์นี้ กองทัพเรือของพวกศรีวิชัย ได้ยกขึ้นมาตีจามปาหลายคราว เป็นเหตุให้ราชวงศ์นี้เสื่อมโทรมลงใน พ.ศ. ๑๕๑๕ เรื่องจามปาได้ปรากฏขึ้นใหม่ เมื่อ พ.ศ. ๑๖๒๓ กองทัพจีนยกเข้าตีประเทศญวน กษัตริย์ญวน ชื่อ พระเจ้าเลโฮอันหว่างเด้ ส่งทูตมาขอทัพจามช่วย แต่พระเจ้าปรเมศวรมันจับทูตญวนกักขังไว้ กองทัพญวนจึงยาตรามาตีจามปาแตก ต่อมาพระเจ้าวิชัยศรีหริวรมัน กู้ชาติจามสำเร็จ ตั้งราชธานีอยู่ที่กรุงศรีวิชัย จำเดิมแต่นั้นมา ญวนกับจามรบพุ่งชิงชัยกันเสมอ ส่วนใหญ่จามเป็นฝ่ายเสียเปรียบ มิหนำยังถูกกระหน่ำจากพวกเขมร จึงเป็นเหตุให้จามอ่อนแอลง ในแผ่นดินพระเจ้าอินทรวรมันที่ ๖ ทรงพระราชศรัทธาในพระพุทธศาสนา เวลานั้นตรงกับแผ่นดินพระเจ้าสุริยวรมันที่ ๒ แห่งเขมรซึ่งเป็นกษัตริย์ผู้ทรงนครวัด เขมรชวนจามให้ร่วมกันไปตีญวน แต่เสียทีญวนกลับมา จามจึงหักหลังเขมรด้วยวิธีเข้ากับญวน พระเจ้าสุริยวรมันพิโรธยกทัพตีกรุงวิชัยแตก แต่ไม่ช้าจามกลับฟื้นตัวได้อีก ใน

ราวพุทธศตวรรษที่ ๑๗ พระเจ้าชัยวรมันที่ ๗ แห่งเขมรตีได้จามอีกครั้งหนึ่ง แล้วทรงแบ่งจามออกเป็นสองภาค

ภาคเหนือ โปรดให้น้องเขยของพระองค์ครอบครอง มีกรุงวิชัยเป็นเมืองหลวง ทางภาคใต้ ชื่อเมือง ราธปุระ โปรดให้เชื้อสายเจ้าจามชายองค์หนึ่งชื่อ ศรีวิทยานันทะ เป็นผู้ครอบครอง อยู่มามิช้าทางภาคเหนือ มีผู้กู้ชาติสำเร็จชื่อว่า รศุบดี ทางภาคใต้เจ้าศรีวิทยานันทะ เป็นกบฏต่อเขมร แต่ภายหลังถูกพระปิตุลาชื่อว่า พระยุวราชธนปฏิคราม แย่งราชสมบัติแล้วเอาเมืองไปขึ้นกับเขมร ในราว พ.ศ. ๒๐๘๖ จามรบกับญวนครั้งใหญ่ กษัตริย์จามองค์สุดท้ายหนีญวนไปพึ่งเขมร ประเทศจามก็ล่มจมลง ญวนอพยพผู้คนเข้ามาแย่งที่ทำกิน แล้วค่อย ๆ กลืนจามให้เป็นญวนไป คงเหลือพวกกระเซ็นกระสายอยู่ในเขมรบ้าง ญวนใต้บ้าง ประเทศไทยบ้าง ดังปรากฏในพระราชพงศาวดารไทย เมื่อไทยตีเขมรกวาดครัวเขมรเข้ามามีพวกจามติดตามอยู่ด้วย โปรดให้ตั้งถิ่นฐานที่กรุงศรีอยุธยา จนกระทั่งเรียกคลองสายหนึ่งในกรุงเก่าว่า คลองคูจาม พวกจามได้เป็นทหารในกองทัพไทยด้วย เรียกว่า กองอาสาจาม เป็นบรรพบุรุษของพวกแขกครัวในทุกวันนี้ ส่วนพวกจามในเขมรยังนับถือศาสนาฮินดูก็มี ศาสนาอิสลามก็มี

ประเทศเขมร

ขอมหรือเขมรโบราณเป็นอาณาจักรหนึ่ง ที่ได้รับอารยะธรรมอินเดียไว้อย่างสมบูรณ์เช่นเดียวกับจามปา ปรากฏชื่อในจดหมายเหตุจีน

โบราณเรียกว่า ฟูหนำ เข้าใจว่าจะเลือนมาจากคำว่า พนม อาณาจักรฟูหนำ ได้ปกครองมาถึงลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา ตามตำนานเล่าว่า มีพราหมณ์อินเดียคนหนึ่งชื่อโกณฑัญญะ อพยพผู้คนจากอินเดียพร้อมกับนำหอกวิเศษของอัศวัตถามัน นักรบแห่งภารตยุทธ์มาปักลงที่ชัยภูมิแห่งหนึ่งแล้วสร้างกรุงภวปุระขึ้น ราชวงศ์กษัตริย์ฟูหนำในยุคนั้นจึงเรียกว่าโกญฑัญญวงศ์ จารึกของเขมรหลักหนึ่งรำพรรณถึงพระเจ้าคุณวรมันเมื่อทรงสมโภชเทวาลัยแห่งพระนารายน์เป็นเจ้าว่า พระเจ้าคุณวรมันเป็นจันทร์อันแท้จริงแห่งวงศ์โกญฑัญญ ดังนี้ ต่อมาพระพุทธศาสนาแพร่ตามเข้ามาโดยพวกปัลลวะแห่งอินเดียใต้เป็นผู้นำ ในราว พ.ศ.- ๑๐๑๓–๑๐๕๗ กษัตริย์ฟูหนำส่งสมณทูตชื่อ พระนาคเสนไปยังประเทศจีน จักรพรรดิ์จีนจึงตั้งยศกษัตริย์ฟูหนำให้เป็น "อันน้ำเจียงกุงฟู่น่ำอ๊วง" แปลว่า ราชาจอมทัพแห่งทักษิณรัฐฟูหนำ

ในราวพุทธศตวรรษที่ ๑๐ พระเจ้ารุทรวรมัน ได้อุปถัมภ์พระพุทธศาสนาให้รุ่งเรือง มีพระภิกษุชาวฟูหนำหลายรูปเดินทางไปแปลคัมภีร์ในประเทศจีน ที่มีชื่อเสียงคือท่านสังฆปาละและท่านมันทร-เสน สังฆปาละเป็นผู้แปลคัมภีร์วิมุตติมรรค ซึ่งมีลักษณะใกล้เคียงกับคัมภีร์วิสุทธิมรรคมาก ทำให้เข้าใจว่า ลัทธิเถรวาทจะมีแพร่หลายในฟูหนำด้วย เมื่อสิ้นแผ่นดินพระเจ้ารุทรวรมันแล้ว อาณาจักรเจนละ ซึ่งเป็นเมืองขอมภาคใต้ของฟูหนำ เคยขึ้นกับฟูหนำมาแต่เดิม ได้ลบล้างอำนาจฟูหนำลง พวกเจนละนับถือศาสนาพราหมณ์ เมื่อมีอำนาจขึ้นจึงฟื้นฟูศาสนาพราหมณ์แทนพุทธศาสนา จดหมายเหตุของท่านสมณะจีน

อี้จิง จึงได้เล่าภาวะการณ์ตอนนั้นว่า แต่เดิมฟูหนำมีพุทธศาสนารุ่งเรืองดี ภายหลังมีกษัตริย์มิจฉาทิฏฐิมาทำร้ายพระศาสนา ประเทศนี้จึงไม่มีภิกษุสงฆ์ ในราวพ.ศ. ๑๑๕๓ พระเจ้าอิสาณวรมัน ได้ย้ายธานีไปตั้งอยู่ที่กรุงอิสาณปุระ มาตวนหลิน นักบันทึกชาวจีนเล่าว่า เจนละนครมีบ้านเรือนสองแสนหลัง ผู้ชายรูปร่างเล็กผิวดำคล้ำ ผู้หญิงผิวสีจางหน่อย มีเทวาลัยบนเขาใกล้พระนคร ที่นั่นมีการฆ่าคนบูชายัญด้วย และมีกองทัพตั้งรักษาการณ์อยู่ ในราวพุทธศตวรรษที่ ๑๓ เจนละเกิดแตกเป็นสองภาคคือ เจนละบก และเจนละน้ำ เจนละบกอยู่ตอนเหนือของลุ่มแม่น้ำโขง กินไปถึงประเทศลาว และภาคอิสาณของไทย มีกรุงศมภูปุระ เป็นราชธานี ส่วนเจนละน้ำตั้งอยู่ตอนใต้ถึงชายทะเลมีกรุงวยาธปุระเป็นราชธานี ผู้ที่มารวบรวมเขมรให้เป็นอันหนึ่งอันเดียวกันคือ พระเจ้าไชยวรมัน ที่ ๒ พระองค์มีเชื้อสายของกษัตริย์มลายู ได้เป็นผู้รวบรวมอาณาจักรขอมสำเร็จแล้วสืบเชื้อวงศ์ลงมาจนถึงศตวรรษที่ ๑๔ ต่อมาอิทธิพลของอาณาจักรศรีวิชัยได้แผ่ขึ้นไปครอบงำ ขอมและอาณาเขตทางลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา ปรากฏในตำนานฝ่ายบาลีว่า ในราวพ.ศ. ๑๑๕๐ (ในจามเทวีวงศ์และชินกามาลินี) พวกมอญในหริภุญไชย มีพระเจ้าแผ่นดินทรงนามว่า ตราพก หรือพระเจ้าอันตราสตถะ ทำศึกกับเจ้าเมืองละโว้ มีนามว่า อุจฉิตจักรวัติ ขณะที่ทำการรบพุ่งกันอยู่ ก็พอดีมีพวกนครศรีธรรมราชยกขึ้นมาตีกรุงละโว้ โอรสของพระยาชีวก เจ้านครศรีธรรมราชได้ขึ้นเสวยราชย์ในกัมพูชา แล้วตั้งราชวงศ์เขมรขึ้นใหม่ เฉลิมพระนามว่า พระเจ้าสุริยวรมันที่ ๑ แสดงว่าสุริยวรมันองค์นี้มีเชื้อสายมลายู ซึ่ง

เวลานั้นทางภาคใต้ของคาบสมุทรแห่งนี้มีอาณาจักรศรีวิชัยกำลังรุ่งเรืองอยู่ พระพุทธศาสนาลัทธิมหายานซึ่งเป็นศาสนาทางการของศรีวิชัยได้เจริญแพร่หลายขึ้นมาของลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา และแพร่หลายในกัมพูชาด้วย กรุงละโว้เป็นเมืองลูกหลวงปกครองดินแดนภาคกลางของประเทศไทยเดี๋ยวนี้ สมัยนั้นลัทธิมหายาน ลัทธิเถรวาทซึ่งเป็นลัทธิมีอยู่เดิมก่อนมหายานเข้ามา และศาสนาพราหมณ์ เจริญเทียมทันกัน ดังปรากฏในจารึกละโว้ (ลพบุรี) พรรณาถึงพระเจ้าสุริยวรมันที่ ๑ ประทานราชูปถัมภ์แก่ทุกศาสนาว่า

"มหาศักราช ๙๔๔ วันอาทิตย์ขึ้น ๑๔ ค่ำ พระบาทกัมรเดงกำตวน–อัญศรีสุริยวรมเทวะ มีพระบัณฑูรตรัสพระนิยมนี้ ให้บุคคลทั้งหลายถือเป็นสมาจาร คือกฏที่ต้องประพฤติตามต่อไป ในสถานที่อยู่ของดาบสทั้งหลายหรือของผู้ซึ่งบวชเป็นภิกษุมหายานก็ดี บวชเป็นสถวีระ (เถรวาท) ก็ดี ให้ท่านทั้งหลายที่ได้บวชโดยจริงใจถวายตะบะ (ตะปะ) แก่พระบาทสมเด็จกัมรเดงกำตวน–อัญศรีสุริยวรมเทวะ ถ้าผู้ใดเข้ามาทำทุราจารในตะโปวนาวาส(วัด) ต่าง ๆ และมารบกวนดาบสซึ่งถือโยคกรรมไม่ให้เขาสวดมนต์ถวายตะบะ แด่พระบาทสมเด็จกัมรเดงกำตวน–อัญศรีสุริยวรมเทวะ โปรดเกล้าให้จับผู้นั้นมาขึ้นศาลสภา เพื่อจะได้พิ่งคดีที่ควรจะถูกตัดสิน อย่างเคร่งที่สุด"

ในยุคนี้มีการสร้างพุทธสถานและพระเครื่องเป็นจำนวนมาก เช่นที่เรียกกันภายหลังว่า พระร่วงรางปืน ซึ่งเป็นพระพิมพ์แบบมหายานทรงเทริดและพระหูยาน สำหรับพระร่วงนั้นเข้าใจว่า เป็นรูปสนอง

พระองค์ไวโรจนพุทธะ ส่วนพระหูยาน เป็นรูปสนองพระองค์ อักโษภย-พุทธะ และพระเครื่องนารายน์ทรงปืนซึ่งความจริงไม่ใช่นารายน์ แต่เป็นพระอวโลกิเตศวรโพธิสัตว์ ฯลฯ

พระเจ้าสุริยวรมันที่ ๑ เมื่อสวรรคตแล้วได้รับพระนามว่า พระบรมนิวารณบท ครั้นถึงแผ่นดินพระเจ้าหันสวรมันที่ ๓ กษัตริย์องค์นี้ได้ฟื้นฟูศาสนาพราหมณ์ เมื่อสวรรคตแล้วได้พระนามว่า พระบรม-ศรัทธาศิวบท ต่อมาถึงแผ่นดินชัยวรมันที่ ๖ ศาสนาพราหมณ์ยังคงรุ่งเรืองตามเคย เมื่อสวรรคตแล้วได้พระนามว่า พระบรมไกวัลยบท แล้วถึงพระเจ้าวรมินทรวรมันที่ ๑ เมื่อสวรรคตแล้วได้พระนามว่า พระบรมนิษกัลปบท ตกพ.ศ. ๑๖๕๖–๑๖๙๕ ในแผ่นดินพระเจ้าสุริยวรมันที่ ๒ ขอมตีได้กรุงวิชัยของจามปา แล้วแผ่อาณาเขตลงทางแหลมมลายู นับว่าเป็นสมัยที่รุ่งโรจน์ พระองค์โปรดให้เกณฑ์แรงราษฎรจำนวนแสนสร้างนครวัดขึ้น เมื่อพระองค์สวรรคตแล้วมีพระนามว่า พระบรมวิษณุ-โลก ตกพ.ศ. ๑๗๒๔ ในแผ่นดินพระเจ้าชัยวรมันที่ ๗ พระองค์เป็นมหาราชาธิราชองค์สุดท้ายของเขมร ทรงเป็นมหายานพุทธมามกะโดยแท้จริง ในสมัยนี้มีการสร้างปราสาทหินมากที่สุด ทรงสร้างเมืองนครชัยศรี คือ ปราสาทพระขรรค์ บูชาพระอวโลกิเตศวรโพธิสัตว์ อุทิศส่วนบุญแก่พระชนก แล้วสร้างปราสาทตาพรม บูชาองค์พระปรัชญาปารมิตาโพธิสัตว์ อุทิศส่วนบุญแก่พระราชมารดา ศิลาจารึกตาพรม พรรณนาว่า "....ปราสาทนี้เป็นอาวาสสำหรับมหาเถระ ๑๘ รูป และภิกษุสงฆ์อีก ๑๗๔๐ รูป" ครั้นแล้วทรงสร้างปราสาทบายัน ประดิษฐานพระพุทธรูป

สนองพระองค์เอง ทรงสร้างอโรคยาศาลา (อาจหมายถึงวัดหรือโรงพยาบาลก็ได้) ทั่วพระราชอาณาจักรถึง ๑๐๒ แห่ง แล้วสร้างพระพุทธรูปกริ่งอันเป็นพระพุทธปฏิมาแห่งพระไภสัชคุรุพุทธเจ้า (ซึ่งภายหลังกริ่งนี้เรียกว่า กริ่งบ่ทุม) พระเจ้าไชยวรมันที่ ๗ ทรงเลื่อมใสในพระไภสัชคุรุอย่างลึกซึ้ง ทรงรำพันความศรัทธาในศิลาจารึกดังนี้ "---ขอนอบน้อมสักการะแด่พระพุทธเจ้า พระผู้มีพระภาคผู้ตรัสรู้พระธรรม และบรรลุถึงซึ่งโลกุตตรสุข พระองค์ทรงเป็นศาสดาที่ตรัสรู้ด้วยพระองค์เดียวโดยชอบพระองค์เป็นผู้ถึงแล้วซึ่งพระนิรวาณ ข้าพเจ้าขอวันทนาแด่พระชินไภสัชคุรุ (ไภสัชยคุรุ) ไวฑูรยประภาราชา พระผู้ประสาธก์สันติสุขแห่งดวงจิตและความสงบ แม้แต่เพียงได้ยินพระนามก็ยังรู้สึกชื่นชมเสียแล้ว สรวมชีพพระศรีสุริยไวโรจนะเจ้าแห่งดวงอาทิตย์ พระศรีจันทร์ไวโรจนะเจ้าแห่งดวงศศิธร ขอจงได้เปล่งรัศมีขจัดความมัวเมาในกิเลสราคะ และอกุศลมูลแห่งประชาสัตว์ให้ปลาสไป ยังเบื้องพระเมรุไตรยแห่งพระศรีศากยมุนีเป็นเจ้า ผู้มีแสงสว่างชำนะกิเลสเหล่านั้น" จารึกแผ่นนี้ยอเกียรติทั้งพุทธฝ่ายสาวกยาน และพุทธฝ่ายมหายาน กับทั้งศาสนาพราหมณ์ เขาไว้ด้วยกันอย่างไพเราะ พระเจ้าไชยวรมันยังได้สร้างพระพุทธปฏิมาชื่อว่า "ชัยพุทธมหานาถะ" พระราชทานไปประดิษฐานในหัวเมือง ๒๓ แห่ง ทรงรบชนะจามปา และเมื่อพระองค์สวรรคตแล้ว มีพระนามว่า พระมหาบรมสุคตบท

ความเสื่อมของเขมร

กษัตริย์เขมรนิยมลัทธิเทวราช ถือว่า พระเจ้าแผ่นดินเป็นเทวาวตาร คือพระอิศวรหรือพระวิษณุแบ่งภาคลงมา ตามลัทธิศาสนาพราหมณ์ ธรรมเนียมอันนี้ติดมาถึงหมู่พุทธมามกะด้วย กษัตริย์เขมรที่เป็นพุทธมามกะก็ถือว่า เป็นพระโพธิสัตว์อวตารลงมา ไม่ให้น้อยหน้าศาสนาพราหมณ์ จึงมีการนิยมสร้างปราสาทหินเพื่อเป็นทิพยสถานไว้ประดิษฐานรูปสนองพระองค์กษัตริย์เมื่อสวรรคตแล้ว การสร้างปราสาทหินแต่ละครั้ง มีกระทำกันตั้งแต่กษัตริย์องค์ใหม่เสวยราชย์ติดต่อกันเรื่อยไปจนกระทั่งเจ้าของสวรรคตลง เพราะฉะนั้นกษัตริย์แต่ละองค์ ถ้ามีอำนาจราชศักดิ์ขึ้นแล้วมักจะไม่ลืมที่จะสร้างปราสาทหินไว้เพื่อเป็นการแบ่งพระบารมีให้ปรากฏ การสร้างแต่ละครั้งจะต้องเกณฑ์แรงราษฎรเป็นจำนวนมากไปขนศิลาจากที่ไกล ๆ เอามาวางเรียงลำดับแล้วแกะสลักเป็นภาพประวัติกษัตริย์เจ้าของบ้าง เป็นภาพในเรื่องมหาภารตยุทธ และรามเกียรติ์บ้าง เป็นภาพปฐมสมโพธิบ้าง ชาดกบ้าง ต้องหมดเปลืองทั้งกำลังทรัพย์กำลังคนและเวลา บางทีปราสาทหินหลังหนึ่ง ๆ สร้างไม่ทันจะเสร็จ แต่เจ้าของด่วนสวรรคตเสียก่อน กษัตริย์องค์ใหม่ไม่ยอมสร้างต่อของเก่าออกไป เพราะต้องจัดสร้างของตัวขึ้นใหม่ ปราสาทหินในประเทศเขมรจึงมักจะมีที่ทำค้างไว้ เมื่อเป็นดังนี้แรงงานของประเทศแทนที่จะใช้สำหรับรบพุ่ง กลับถูกนำมาใช้ในการสร้างปราสาทหมดเศรษฐกิจก็ล่มจมลง ประชาชนได้รับความเดือดร้อนล้มตายมาก นี่เป็นจุดอ่อนแอข้อหนึ่ง

ในระหว่างนั้น เขมรต้องทำสงครามรบพุ่งเพื่อรักษาจักรวรรดิ์อัน ยิ่งใหญ่ของตน ซึ่งครอบงำตั้งแต่ที่ราบสูงอิสาณ และลุ่มน้ำเจ้าพระยา ตอนบนของมลายู กินไปถึงประเทศจามปาเวลานั้น พวกที่ถูกปกครอง กระด้างกระเดื่อง เขมรไม่สามารถปราบปรามได้เด็ดขาดเหมือนก่อน ๆ ได้ เป็นข้ออ่อนแออีกข้อหนึ่ง

ในระยะเวลาดังกล่าวนี้ ทางเหนือของเขมร ญวนกำลังขยาย อำนาจรุกล้ำเข้ามา ส่วนทางตะวันตกนั้น ชนชาติไทยภายใต้การนำของ พ่อขุนบางกลางท่าวและพ่อขุนผาเมืองได้ประกาศปลดแอกจากขอมสำเร็จ เมื่อขอมถูกอำนาจใหม่ ๆ สองแห่งบีบกระชับเข้ามาอย่างนี้ ก็เลยเสื่อม อำนาจลงทันที

กษัตริย์เขมรชื่อจรินทรชัยวรมัน ซึ่งเป็นกษัตริย์ในกลางสมัย ศตวรรษที่ ๑๘ ต้องย้ายราชธานีจากนครธมไปอยู่กรุงละแวก จำเดิม แต่นั้นมาราชธานีของเขมรเปลี่ยนแปลงโยกย้ายไปหลายแห่ง ในสมัย ศตวรรษที่ ๑๐ กองทัพอันเกรียงไกรของไทยภายใต้การนำของขุนหลวง พะงั่ว (พระบรมราชาธิราชที่ ๑) เข้าโจมตีนครธม ล้อมนครธมจนทหาร พลเรือนในเมืองอดอยาก ที่สุดนครธมก็แตกด้วยฝีมือทัพไทย ไทยได้ กวาดครัวเขมรมาเป็นเชลยจำนวนหลายหมื่นคน จำเดิมแต่นั้นมาเขมร ก็อับรัศมีลง กลายเป็นชาติเล็ก ๆ ชาติหนึ่งในเอเซียอาคเณย์เท่านั้น ส่วน พุทธศาสนาลัทธิมหายานนั้นได้เสื่อมไปโดยพฤตินัย คงเหลือแต่พระ-พุทธศาสนาแบบเถรวาทและลัทธิพราหมณ์

มลายูและอินโดนีเซีย

ก. มลายูเป็นแผ่นดินยื่นออกไปในคาบสมุทรอินเดีย ส่วนยาวคำนวณประมาณ ๑,๒๐๐ ก.ม. ส่วนกว้างที่สุดประมาณ ๓๔๕.๖ ก.ม. ตอนเหนือแหลมเป็นอาณาเขตของไทย ส่วนตอนกลางและตอนใต้เป็นมลายูแท้ ภูมิประเทศอุดมไปด้วยป่า มีเทือกเขาใหญ่คล้ายกระดูกสันหลังแบ่งมลายูเป็น ๒ ภาคคือ ภาคตะวันออกและภาคตะวันตก มีที่ราบริมชายฝั่งทะเลทั้งสองด้าน เนื้อที่เกือบครึ่งประเทศเป็นป่าดงดิบชุกชุมไปด้วยเสือ ช้าง แรต สมเสร็ด หมี และงูพิษ กับแมลงนานาชนิด ฝนตกชุกเกือบตลอดปีเนื่องด้วยเหตุนี้จึงมีแม่น้ำลำธารเล็ก ๆ มาก ภูเขาที่สูงสุดชื่ออุหนุงตาฮัน สูง ๒๑๘๕ เมตร อยู่ระหว่างรัฐกลันตันกับรัฐปะหัง อีกลูกหนึ่งชื่อ อุดหนุงเกอเบา สูง ๒๑๔๘ เมตร แม่น้ำที่ยาวที่สุดชื่อแม่น้ำปหังยาว ๕๒๘ ก.ม. โภคทรัพย์แผ่นดินมีแร่ดีบุก ทั่วโลกจะได้ดีบุกจากมลายู ๓๐ เปอร์เซ็นต์ นอกนั้นมียางพารา เมืองสำคัญคือ ปีนัง กัวลาลัมเปอร์ อิโป และมะละกาเป็นต้น

ข. อินโดนีเซีย ประกอบด้วยหมู่เกาะที่ใหญ่ที่สุดในโลก มีอาณาเขตตั้งแต่ทิศตะวันออกเฉียงใต้ของทวีปอาเซียไปจดทิศเหนือของทวีปออสเตรเลีย หรือตั้งแต่มหาสมุทรอินเดียไปจนถึงมหาสมุทรแปซิฟิคเกาะสำคัญที่ตั้งอยู่ในมหาสมุทรอินเดีย คือ สุมาตรา ชะวา บังกา บาหลีมะดูรา ซัมบาวา อารู ส่วนเกาะสำคัญในมหาสมุทรแปซิพิคคือ บอร์เนียวเซเลเบส นิวกินี เกาะใหญ่ที่สุดคือ นิวกินี มีเนื้อที่ ๘ แสนกว่าตารางกิโลเมตร ใหญ่กว่าประเทศไทยเกือบหนึ่งเท่า มีป่าดงดิบมาก ในป่า

ยังมีมนุษย์กินคนอยู่ พืชและสัตว์ในเกาะนี้คล้ายคลึงกับทวีปออสเตรเลียมาก เกาะใหญ่ที่สองคือ บอร์เนียว เนื้อที่ ๗๕๐,๒๓๗ ตารางกิโลเมตร ใหญ่กว่าประเทศไทย อุดมด้วยหนองและบึงมาก เกาะใหญ่ที่สาม คือ สุมาตรา มีเนื้อที่ ๔๒๒,๔๑๐ ตารางกิโลเมตร ชอุ่มกว่าประเทศไทยเล็กน้อย เกาะใหญ่ที่สี่ คือเซเลเบส เนื้อที่ ๑๘๙,๒๒๕ ตารางกิโลเมตร เกาะใหญ่ที่ห้า คือ ชะวา เป็นเกาะสำคัญที่สุดมีพลเมืองแน่นที่สุด เนื้อที่ ๑๓๐,๙๔๒ ตารางกิโลเมตร ประชาชนกว่า ๔๐ ล้าน อุดมด้วยป่าและที่ราบกับภูเขาไฟซึ่งยังคุอยู่หลายลูก ภูเขาไฟที่สูงสุดคือยอดเขาพระสุเมรุ โภคทรัพย์แผ่นดินมีน้อย คราม ยาสูบ กาแฟ ยางพารา เปลือกซิงโคนา (ใช้ทำยาควินนิน) ชะวาส่งยาควินนิน (คือเปลือกซิงโคนา) เป็นสินค้าออกมากที่สุดในโลก น้ำตาลทรายผลิตได้มากที่สุดในทวีปอาเซีย

ประเทศมลายูและอินโดนีเซีย เป็นเช่นเดียวกับเขมรและจามปา คือ เป็นเมืองออกทางอารยธรรมของอินเดีย หลายพันปีมาแล้วชาวอินเดียในภาคมัธยมประเทศ และทางภาคทักษิณเทศได้เดินทางข้ามสมุทรมาสร้างบ้านเรือนอยู่ในหมู่เกาะเหล่านี้ ยังปรากฏทรากโบราณสถานในภาคใต้ของประเทศไทย คือแหลมมลายูตอนบนและตอนกลาง เป็นที่น่าสังเกตว่า โบราณสถานเหล่านี้มักตั้งอยู่ตามชายฝั่งทะเลตะวันตกคือ

๑. ในจังหวัดตะกั่วป่า ดร. เวลส์ ได้สำรวจพบเทวสถานอยู่ ณ ตำบลทุ่งตึกที่ตรงเกาะคอเขาแห่งหนึ่ง บนเขาพระหน่อหนึ่ง และที่เขาพระนารายน์แห่งหนึ่ง

๒. ในจังหวัดตรัง มีกรุบรรจุพระพิมพ์ดินดิบอยู่ที่ถ้ำวัดเขาวิหาร พระพิมพ์เหล่านี้สร้างเป็นคติมหายาน ศิลปแบบปาละ

๓. ในแขวงจังหวัดสุราษฎร์ธานี มีทรากปราการเมืองและเจดีย์สถาน เช่น พระบรมธาตุไชยา ดูทีท่าจะเป็นเมืองใหญ่กว่าแห่งอื่น

๔. ที่นครศรีธรรมราช มีเจดีย์สถานและศิลาจารึก แถวตำบลเวียงศักดิ์

๕. ที่พัทลุง มีกรุบรรจุพระพิมพ์ดินดิบแบบมหายานในถ้ำคูหาสวรรค์ เขาอกทะลุ

๖. ที่ยะลา มีพระนอนใหญ่สร้างไว้ในถ้ำ และกรุพระพิมพ์ในถ้ำเขาตระเภา

เมืองต่าง ๆ ดังได้กล่าวมา ที่เป็นท่าเรือของชาวอินเดียสำหรับเดินยกข้ามแหลมมลายูมายังเมืองด้านทะเลตะวันออก คือ

๑, เมืองตะกั่วป่า เรียกในจดหมายเหตุเก่าว่า ตะโกลา เป็นต้นทางมาเมืองไชยาและเวียงศักดิ์

๒. เมืองตรัง เป็นต้นทางมาเมืองนครและพัทลุง

นอกจากนี้ที่เกดาห์ ในรัฐไทรบุรีมีโบราณสถานทางพระพุทธศาสนาอายุเก่าถึงพ.ศ. ๑๑๐๐ ปี และได้พบจารึกสันสกฤตชื่อพุทธคุปตะชาวเมืองรัตตมฤติกาซึ่งแปลว่าเมืองดินแดง ในจดหมายเหตุจีนเรียกไทรบุรีว่า รัฐเชียะโท้วซึ่งหมายถึงเมืองดินแดงเช่นเดียวกัน บริเวณนอกจากนี้บริเวณเวียงศักดิ์และนครเคยเป็นรัฐของชาวอินเดียมาก่อน ในจดหมายเหตุจีนเรียกว่ารัฐพานพาน พร้อมทั้งเล่าเหตุการณ์ว่า"---ประชาชนศึกษา

ภาษาสันสกฤตในเมืองมีทั้งวิหารของพุทธ และของพราหมณ์ ภิกษุในพระพุทธศาสนาฉันเนื้อสัตว์ แต่ไม่ดื่มน้ำเมา ส่วนพวกพราหมณ์ไม่รับประทานทั้งสองอย่าง---"

นอกจากนี้บริเวณรอบอ่าวบ้านดอน ได้พบพระพุทธรูปแบบทวาราวดี ขนาดโตเท่าคนไม่น้อยกว่า ๔ องค์ และองค์ย่อม ๆ ไม่น้อยกว่า ๑๐ องค์จึงเป็นหลักฐานยืนยันว่า ดินแดนตอนบนของมลายู นับถือพระพุทธศาสนาแบบเถรวาทซึ่งแปลงมาจากอาณาจักรทวาราวดี หรือได้รับโดยตรงจากอินเดียเป็นเวลากว่า ๑๕๐๐ ปีมาแล้ว

จักรวรรดิ์ศรีวิชัย

ในราวพ.ศ. ๑๒๐๐ ได้เกิดจักรวรรดิมหึมาจักรวรรดิ์หนึ่งในคาบสมุทรทะเลใต้นี้ เป็นจักรวรรดิ์ที่เลื่อมใสพระพุทธศาสนาลัทธิมหายาน จักรวรรดิ์นี้ครอบงำตั้งแต่ตอนบนของแหลมมลายูลงไปจนถึงเกาะสุมาตรา ชะวา บาหลี เซเลเบส และบอร์เนียว เรียกว่าจักรวรรดิ์ศรีวิชัย มีอายุยืนตั้งแต่พ.ศ. ๑๒๐๐–๑๘๐๐ รวม ๖๐๐ ปี คำว่าศรีวิชัยมีเพียงในจารึก ๒–๓ แผ่นเท่านั้น ในจดหมายเหตุจีนและอาหรับ เมื่อกล่าวถึงอาณาจักรนี้ก็เรียกในชื่ออื่น จดหมายเหตุจีนเรียกว่า ซิกหลีฮุกจิ แปลว่า ศรีพุทธ-หรือศรีโพธิ์ ปรากฏในจดหมายเหตุราชวงศ์ถังและซ้อง ส่วนในจดหมายเหตุอาหรับเรียกว่าซาบากะ ก่อนหน้า พ.ศ. ๒๔๖๐ ขึ้นไป วงโบราณคดีมิได้ให้ความสำคัญแก่อาณาจักรศรีวิชัยนี้ จนกระทั่งในพ.ศ. ๒๔๖๑ ศาสตราจารย์ ยอร์ช เซเดส์ ชาวฝรั่งเศส ผู้เป็นบรรณารักษ์ใหญ่แห่ง

หอสมุดแห่งชาติไทย ได้อ่านจารึกสันสกฤตวัดเสมาเมืองนครศรีธรรมราช แล้วแปลเป็นภาษาฝรั่งเศส, เซเดส์ รวบรวมความในจารึกนั้นแล้วแต่งขึ้นเป็นเรื่องราวของศรีวิชัยประกาศแก่โลกทราบ วงโบราณคดีจึงพากันตื่นเต้นในจักรวรรดิที่ศูนย์ไปแล้วนี้ จารึกอันนี้เป็นหินทราย สูง ๑ เมตร ๔ เซ็นติเมตร กว้าง ๕๐ เซ็นติเมตร มีจารึกทั้งสองด้าน เป็นอักษรเทวนาครีอย่างเก่า ด้านหนึ่งเต็ม ด้านหนึ่งมีเพียง ๔ บรรทัด ซึ่งมีแปลเป็นไทยดังนี้

(พระเจ้ากรุงศรีวิชัย) พระองค์ทรงคุณประสิทธิ์ คือ วินัยคุณ ความประพฤติ เศารยคุณ ความสุภาพ ศรุตคุณ ความรู้ ศมคุณ ความทน กษมาคุณ ความเพียร ไธรยคุณ ความกล้าหาญ ตยคคุณความบริจาค ทยุติคุณ ความสง่า มติคุณ ความฉลาด ทยคุณ ความเมตตาจิต พระองค์ซึ่งประกอบด้วยคุณทั้งนั้นเป็นอาทิ มีพระเกียรติ ปราศจากเหตุอันตรายแลเวลาแพร่หลาย (ต่างประเทศ) บังเกิดความเสื่อมแห่งพระเกียรติของพระราชาอื่น ๆ ดุจดังแสงดาวเสื่อมลงไป เมื่อพระจันทร์อุทัยเมื่อฤดูศารท (คือฤดูใบไม้ร่วง)

พระองค์ทรงคุณเป็นบ่อเกิด ใช่แต่เท่านั้น ในโลกนี้พระองค์ยังเป็นที่พึ่งของสาธุชนอันมีชื่อเสียงเลื่องลือ อันประกอบด้วยคุณที่ส่งแสงราวกับว่าแสงยอดเขาหิมาลัย อุปมาดังมหาสมุทรซึ่งล้างความชั่ว มิใช่เป็นแต่บ่อเกิดแห่งแก้วมุกดา เพ็ชร พลอย ทั้งปวงเท่านั้น ยังเป็นที่พึ่งของพวกนาคอันมีศีรษะประดับด้วยแสงแก้ว

ผู้ใดมีใจร้อนรุ่มด้วยเปลวเพลิงคือ ความยากจน เข้ามาสู่พระมหากรุณาธิคุณของพระองค์เป็นที่พึ่ง อุปมาดังช้างเวลาแดดร้อนไปสู่หนองอันมีน้ำใสเต็มไปด้วยเกศรดอกบัว

สาธุชนทั้งหลาย มาจากทั่วทุกแห่ง เมื่อได้เข้าสู่พระองค์ผู้ทรงพระคุณคล้ายกับพระมณีก็ได้รับสิ่งอันประเสริฐ อุปมาดังบรรดาต้นไม้ มีต้นมะม่วงและต้นพิกุลเป็นอาทิ เวลาฤดูมธุยัสสมัยก็ได้รับสิริอันประเสริฐยิ่งนัก

พระเจ้ากรุงศรีวิชัยมีชัยชนะแลพระศิริขาว พระองค์มีวาสนาอันร้อยด้วยเพลิงรัศมีเกิดจาก พระราชาแห่งประเทศใกล้เคียง พระองค์นี้พระพรหมได้ อุตส่าห์บันดาลให้ บังเกิดราวกับว่า ทรงพระประสงค์ ที่จะทำให้พระธรรมมั่นคงในอนาคตกาล

พระเจ้ากรุงศรีวิชัยผู้เป็นเจ้าแห่งพระราชาทั้งหลายในโลกทั้งปวง ได้ทรงสร้างปราสาทอิฐทั้ง ๓ นี้ เป็นที่บูชาพระโพธิสัตว์เจ้า ผู้ถือดอกบัว (คือ ปทุมปาณี หมายถึงพระอวโลกิเตศวร) พระผู้ผจญพยามาร และพระโพธิสัตว์เจ้าผู้ถือวชิระ (คือ วชฺรปาณี คือพระอินทร์)

ปราสาททั้งสามนี้งามราวกับว่าเพ็ชรในภูเขาอันเป็นมลทิน ของโลกทั้งปวง และเป็นที่บังเกิดความรุ่งเรืองแก่ไตรโลก พระองค์ได้ถวายแก่พระชินราช ประกอบด้วยพระศิริอันเลิศกว่าพระชินะทั้งหลาย ซึ่งสถิตอยู่ในทศทิศ

ภายหลังทรงโปรดเกล้าฯ ให้พระราชสถิวิระ ชยันตะ สร้างพระ-สถูปสามองค์

เมื่อ (ชยันตะ) ถึงมรณภาพแล้ว พระสถิวิระ อธิมุกติ ผู้เป็นศิษย์ได้สร้างพระเจดีย์อิฐสององค์ใกล้ปราสาททั้งสาม

(มหาศักราช) ๖๙๗ ขึ้น ๑๑ ค่ำ มาธวมาส เดือน ๖ เมื่อเวลาพระอาทิตย์พร้อมกับพระศุกร์อุทัยในดาวมรกต พระเจ้ากรุงศรีวิชัยพระองค์มีพระรูปสัณฐานคล้ายกับเทวราช และประกอบด้วยศิริอันประเสริฐยิ่งกว่าพระราชาอื่น พระองค์ส่งแสงรัสมีราวกับว่าแก้วจินดามณีทรงเอาพระทัยใส่ในไตรโลกได้สร้าง----------(ความขาด)----------พระสถูป-------(ความขาด)

จารึกด้านที่ ๒ ความว่า

พระผู้เป็นเจ้าแห่งพระราชาทั้งปวง ทรงเดชานุภาพคล้ายกับพระอาทิตย์ ทรงบำบัดความมืดมัวฝูงศัตรูของพระองค์ รูปสัณฐานของพระองค์งามราวกับว่าพระจันทร์อันปราศจากมลทินเมื่อฤดูสารท หรือพระกามเมื่อเอาปฏิสนธิในโลกนี้ หรือพระนารายน์------ทรงเป็นหัวหน้าแห่งไศเรนทรวงศ์ ทรงพระนามศรีมหาราช------

ปราสาททั้ง ๓ หลังนี้ ปัจจุบันได้พบซากแล้วที่วัดหลง วัดเวียววัดแก้ว ลักษณะการก่อสร้างใช้อิฐไม่มีปูนสอ มีอายุเก่ากว่าปราสาทหินของขอม ส่วนพระพุทธรูปและปฏิมาพระโพธิสัตว์ดังกล่าวนั้น ปัจจุบันพบแต่รูปสัมฤทธิ์พระอวโลกิเตศวร ขนาดเท่าคนครึ่งองค์เป็นปฏิมาที่งดงามมาก ยิ่งกว่าปฏิมาพระอวโลกิเตศวรใด ๆ ทั้งหมดในโลก จัดเป็นศิลปวัตถุชิ้นวิเศษที่สุดของประเทศไทยที่ทั่วโลกยกย่อง สมัยศรีวิชัยเป็นสมัยที่พระพุทธศาสนามหายานรุ่งเรืองที่สุดในภูมิภาคนี้ ราชวงศ์ไศเรนทร์

มีสัมพันธ์ทางศาสนากับราชวงศ์ปาละในมคธ บรรดาสิทธะแห่งมหาวิทยาลัย นาลันทา วิกรมศิลา อุทันตบุรีได้เดินทางมาเผยแพร่ศาสนาที่นี่ ศิลปะแบบปาละซึ่งเป็นครูของศิลปะศรีวิชัย แต่ศรีวิชัยผลิตศิลป์ได้ดีกว่าครูเดิม นอกจากโบราณวัตถุเหล่านี้ ยังมีกรุพระพิมพ์ดินดิบแบบมหายานจำนวนมหึมาซึ่งมีผู้พบในภูเขาอกทะลุจังหวัดพัทลุง และภูเขากำบั้นจังหวัดปัตตานี พระพิมพ์เหล่านี้สร้างขึ้นตามคตินิยมทางมหายาน คือเมื่อพระเถระผู้ใหญ่มรณภาพ เมื่อฌาปนกิจแล้วเก็บเอากระดูกมาผสมมวลสารทำพระพิมพ์ขึ้น เพื่ออุทิศส่วนกุศลให้ผู้ล่วงลับ เหตุที่ไม่เอาเข้าไฟอีกเพราะถือว่าได้ผ่านการเผามาแล้ว อิทธิพลของศรีวิชัยเข้ามาครอบงำแม่น้ำเจ้าพระยาในศตวรรษที่ ๑๕ มีกษัตริย์จากศรีวิชัยขึ้นมาปกครองจักรวรรดิ์ขอมคือพระเจ้าสุริยวรมัน พระองค์ได้ประดิษฐานพระพุทธศาสนาแบบมหายานที่ได้รับจากศรีวิชัย ทำให้ภูมิภาคนี้เต็มไปด้วยบรรยากาศของมหายาน เคยเชื่อกันมาแต่ก่อนว่า อิทธิพลของศรีวิชัยขึ้นไม่ถึงลุ่มแม่น้ำปิง แต่เมื่อเร็ว ๆ นี้ หน่วยสำรวจของกรมศิลปากรได้พบภาพสลักมุข พระเจดีย์องค์หนึ่งที่วัดป่าสัก อำเภอเชียงแสน ทำเป็นรูปเกียรติมุขแบบศรีวิชัยไม่ผิด เพราะฉะนั้น ทฤษฎีเก่าจึงน่าจะต้องสอบสวนกันใหม่

เรื่องของอาณาจักรศรีวิชัยตามที่ปรากฏในจารึกนี้ ศาสตราจารย์เซเดส์ ได้ชี้ที่ตั้งอาณาจักรว่า อยู่ทางทิศตะวันตกของเมืองปาเล็มบังในเกาะสุมาตรา เซเดส์กล่าวว่า ที่เนินสูงแห่งบาหลีและที่เกาะบังกาได้พบจารึกภาษามลายูโบราณ กล่าวถึงพุทธอาณาจักรหนึ่งซึ่งตีได้เกาะบังกาและกำลังส่งทัพไปปราบชวา เซเดส์กล่าวว่า เมืองปาเล็มบัง ตั้งอยู่ที่

เหมาะสำหรับการเดินเรือซึ่งแม้นักภูมิศาสตร์จีนโบราณก็ยอมรับ ว่าเป็นท่าเรือที่สำคัญที่สุดสำหรับพวกพ่อค้าพาณิชย์จะเดินเรือติดต่อระหว่างชวา อาหรับ หรืออินเดีย หรือถ้าจะไปประเทศจีนแล้วสายการเดินเรือต้องผ่านเมืองนี้เหมือนกัน ในจดหมายเหตุของนักธรรมจาริกอี้จิงครั้งพุทธศตวรรษที่ ๑๒ ได้กล่าวถึงอาณาจักรศรีวิชัย ว่าตั้งอยู่ในระหว่างจีนข้างอินเดียในทะเลใต้ อี้จิงได้แวะพักที่อาณาจักรนี้ ๖ เดือน เพื่อศึกษาคัมภีร์ศัพทศาสตร์ ท่านเขียนไว้ว่า อาณาจักรนี้มีภิกษุในพระพุทธศาสนากว่าพัน ปฏิบัติเคร่งครัดเหมือนกับภิกษุในอินเดีย ท่านแนะนำว่า พระจีนที่จะไปอินเดียทางที่ดีควรแวะศรีวิชัยก่อน เพื่อศึกษาภาษาสันสกฤต และเล่าเรียนวัตตปฏิบัติให้เคยชินสักปีหนึ่งหรือสองปี จะเป็นการดียิ่ง

เซเดส์อธิบายต่อไปว่า ในราวกลางพุทธศตวรรษที่ ๑๓ ทางภาคกลางแห่งชวา ได้เกิดมีราชวงศ์ซึ่งครองเมืองอิสระเรียกว่าไศเรนทรวงศ์ ได้ขยายอำนาจการปกครองศรีวิชัย ในสมัยศตวรรษที่ ๑๕ ระยะนี้ศรีวิชัย ได้รับอารยธรรมจากอินเดีย ๒ แห่ง คือจากลุ่มแม่น้ำคงคา ซึ่ง ณ บัดนั้นนักษัตริย์ราชวงศ์ปาละแห่งเบงกอลกำลังเป็นใหญ่ พระพุทธศาสนาลัทธิตันตระได้ครอบงำอาณาจักรศรีวิชัยโดยสิ้นเชิง อีกทางหนึ่งก็คือ ความสัมพันธ์กับพวกโจฬะแห่งอินเดียใต้ สำหรับรายหลังนี้บางทีก็เป็นมิตร บางครั้งก็เป็นศัตรู พวกไศเรนทรวงศ์ได้สร้างพุทธสถานในเกาะสุมาตราและชวา เช่น พุทธสถานบุโรบุโดในชวาเป็นต้น อิทธิพลของพวกศรีวิชัยในยุคนี้ได้แผ่ไปถึงจามปา ดังปรากฏจารึกของจามปาที่เทวสถานโปนคร กล่าวว่า อ้ายพวกมนุษย์กินคนที่โหดร้าย ข้ามฝั่งทะเล

มาจากที่อื่น กินอาหารที่โสมมยิ่งกว่าทรากศพ รูปร่างน่ากลัว ผิวดำเมื่อมและผอมโซ มีนิสสัยโหดร้ายหยาบช้ายิ่งกว่าพระยามัจจุราช พวกมันแล่นเรือข้ามทะเลมา และปล้นสดมภ์เทวสถานของพระผู้เป็นเจ้า ซึ่งไม่ต้องสงสัยเลยว่า พวกจามปาซึ่งเป็นฮินดูจะไม่ใส่เพลิงพวกศรีวิชัยเห็นปานฉะนี้

นอกจากนี้เชื้อสายของศรีวิชัย ยังได้ขึ้นไปปกครองเขมร เป็นเหตุให้พระพุทธศาสนามหายานลัทธิตันตระได้แพร่หลายไปสู่อาณาจักรขอมด้วย จดหมายเหตุของนักภูมิศาสตร์ชื่อ มะซูดี เมื่อพ.ศ. ๑๕๓๘ กล่าวว่าอาณาเขตของมหาราชศรีวิชัย ถ้าเราจะเริ่มต้นเดินทางด้วยเรือที่เร็วที่สุดให้ทั่วทุกเกาะที่มีผู้คนอยู่แล้วเวลาสักสองปีก็ยังไปไม่ทั่วถึง สินค้าในอาณาจักรนี้มีเครื่องเทศสาวพัตรอย่าง เช่น พิมเสน อบเชย การพลู และจันทร์ ในตอนกลางพุทธศตวรรษที่ ๗ ปรากฏจารึกในเมืองนาคปฏัมว่าพระเจ้ากรุงศรีวิชัยได้สร้างพุทธวิหารขึ้นที่เมืองนั้นในอินเดีย ต่อมามิช้ามินานกองทัพเรือของพวกโจฬะยกมารุกรานศรีวิชัย ศรีวิชัยจึงตั้งต้นเสื่อมลง พร้อมกันนั้นก็ถูกอิทธิพลของพวกชะวาพวกหนึ่งซึ่งเรียกว่าพวกมัชปาหิต รุกไล่ขึ้นมา ส่วนทางภาคเหนือเล่า ได้ถูกอิทธิพลของอาณาจักรสุโขทัยบีบลงไป ทำลายอาณาจักรอันใหญ่โตนี้เสีย ใน พ.ศ.-๑๘๑๘ พระเจ้ากฤตนครแห่งชะวาตีกรุงศรีวิชัยแตก ส่วนทางตอนบนของแหลมมลายู พ่อขุนรามคำแหงได้แผ่อิทธิพลมาครอบงำ จักรวรรดิศรีวิชัยจึงต้องศูนย์ไป

ความเห็นที่กล่าวมาแล้วเป็นความเห็นของเซเดส์ แต่นักโบราณคดีอื่นๆ อีกหลายท่าน มีศาสตราจารย์มะชุมดาชาวอินเดีย ท่านผู้นี้ลง

ทุนศึกษาภาษาฮอลันดา เพื่ออ่านผลงานของนักโบราณคดีชาวฮอลแลนด์ เกี่ยวกับเรื่องศรีวิชัยแล้วเขียนหนังสือขึ้นเล่มหนึ่งชี้แจงว่า ศรีวิชัยไม่ควรตั้งอยู่บนเกาะสุมาตรา แต่ควร จะตั้งอยู่ที่ใดที่หนึ่ง บนคาบสมุทรมลายู ครั้นถึงพ.ศ. ๒๔๗๘ ดร.เวลส์ ได้เดินทางมาสำรวจเส้นทางจากตะกั่วป่า ถึงอ่าวบ้านดอน เวียงสระ ตลอดถึงนครศรีธรรมราชและพัทลุง ท่านผู้นี้ยืนยันมติว่าราชวงศ์ไศเรนทร์มีอาณาจักรตั้งอยู่ก่อนแล้ว บนแหลมมลายูตอนเหนือ ชื่อว่าอาณาจักรชะวะคะ อาณาจักรนี้ต่อมาสามารถปราบศรีวิชัยในสุมาตราได้ จึงรับเอาชื่อศรีวิชัย มาเป็นชื่อแว่นแคว้น ของตน ดังปรากฏในจารึกหลักที่ ๑๓ พวกไศเรนทร์ได้ตั้งนครหลวงที่ไชยา ดังปรากฏหลักฐานพระพิมพ์มหายานสมัยศรีวิชัย มีอยู่เกลื่อนกลาดตามถ้ำบนภาคเหนือของแหลม พระพิมพ์ดินดิบเหล่านี้ มิได้มีทางปลายแหลมมลายูหรือสุมาตราเลย คำว่าไชยา ก็ย่อมาจากศรีวิชัยนั่นเอง ที่ไชยามีโบราณสถานมาก เช่นพระมหาธาตุ มณฑปอิฐที่วัดแก้ว และวัดเลียบ พวกไศเลนทร์ที่ไชยามีสัมพันธ์กับพวกราชวงศ์ปาละที่เบงกอลเสมอ จึงเป็นเหตุให้มีรูปปฏิมาอะโลกิเตศวรโพธิสัตว์ ชนิดฝีมือปาละแท้ ปัจจุบันปฏิมานี้อยู่ที่พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ ในกรุงเทพ พวกไศเรนทร์ที่ไชยาได้ไปสร้างวิหาร สำหรับพระชาวศรีวิชัยนัก ณ มหาวิทยาลัย นาลันทาอีกด้วย

ปัญหาข้อถกเถียง เรื่องราชธานีของศรีวิชัย จึงมิได้เป็นอันยุติ ฝ่ายสนับสนุนเซเดส์ได้ค้าน ดร.เวลส์ว่า แม้สุมาตราจะไม่มีโบราณสถาน

ใหญ่ ๆ อย่างที่ไชยา แต่ในป่าดงดิบของสุมาตรานั้น หรือในใต้พื้นธรณี ใครเล่าจะรู้ว่าจะไม่มีโบราณสถานใหญ่ ๆ ยังซ่อนเร้นอยู่ สรุปแล้วนักโบราณคดีส่วนใหญ่ยังคงถือว่า ศรีวิชัยอยู่ที่สุมาตรา

ชะวา

ชะวาก็เป็นเช่นเดียวกับสุมาตราหรือมลายู คือเป็นโคโลนีของชาวอินเดียแต่ดึกดำบรรพ์มาแล้ว ศาสนาพราหมณ์และพระพุทธศาสนาเคยเจริญแพร่หลายมาก่อน นครที่เคยรุ่งเรืองในชะวาโบราณ มีนครกิลิงคะสวีอัสตินะมะละวาปตี เมนดังกามุลัน และปรัมปนัน ปรัมปนันเป็นราชธานีรุ่นหลัง เมื่อกษัตริย์แห่งนครนี้องค์สุดท้ายสวรรคต โอรสทรงพระนามเทวกสุมาได้สร้างนครชังคาละขึ้น พระองค์ได้แบ่งชะวาออกเป็น ๔ ภาค ให้โอรส ๔ องค์ครอบครอง องค์ที่ ๑ ครองอยู่ที่เมืองชังดาละ องค์ที่ ๒ ครองเมืองสิงหสารี องค์ที่ ๓ ครองเมืองนารวัน องค์ที่ ๔ ครองเมืองดาหา แต่ที่มีอำนาจมากก็คือ พระเจ้าอลูมีฮูละแห่งนครชังดาละ โอรสของกษัตริย์องค์นี้คือ บั่นหยีอิเหนากะระตะปาตี ซึ่งได้แผ่จักรวรรดิครอบงำชะวา โอรสของอิเหนาชื่อ มะอิสาลาเลียนปราบดาหากับสิงหสารีกับนครนารวันได้ จึงได้เป็นใหญ่ในชะวาผู้เดียว อิเหนากับโอรสจึงเป็นวีระบุรุษของชาติชะวา พระเจ้ามหิสาลาเลียนได้สร้างนครปะชาชะลันขึ้น ในราวพ.ศ. ๑๓๓๘ ต่อมาได้เกิดการแย่งราชสมบัติระหว่างเจ้าพี่น้องสององค์ ชะวาจึงแตกออกเป็นสองภาค ภาคตะวันออกเรียกว่าอาณาจักรมัชปาหิตะ ภาคตะวันตก คือปะชาชะลัน

ต่อมาอาณาจักรมัชปาหิตะรุ่งโรจน์ขึ้น อาณาจักรนี้ได้ละทิ้งพุทธศาสนา นับถือศาสนาพราหมณ์เป็นประจำ มีการสร้างเทวสถาน และรับเอาภาษาสันสกฤตมาเป็นภาษาราชสำนัก ผู้นำชื่อเสียงมาให้แก่มัชปาหิตะได้แก่อัครเสนาบดีชื่อ คัชมาดา บุคคลที่ได้แผ่อิทธิพลของมัชปาหิตไปในหมู่เกาะต่าง ๆ จนกระทั่งถึงหมู่เกาะฟิลิปินส์ แม้แต่จีนก็ยังรับรองความยิ่งใหญ่ของมัชปาหิตในยุคนี้ มัชปาหิตะเป็นศัตรูที่น่าเกรงขามของศรีวิชัย เมืองขึ้นของศรีวิชัยถูกมัชปาหิตแย่งไปทีละเมืองสองเมืองเรื่อย ๆ ในราวพุทธศตวรรษที่ ๑๙ มัชปาหิตะก็ล้างอำนาจศรีวิชัยลงสิ้น จำเนียรกาลต่อมาในแผ่นดินพระเจ้าองควิชัย อำนาจชะวาได้แพร่เข้าไปถึงมลายู ในราว พ.ศ. ๑๙๓๐ มีนักสอนศาสนาอิสลามคนหนึ่งชื่อมุลานะอิบราฮิม ได้นำศาสนาอิสลามมาแพร่หลายที่ชะวา ความจริงก่อนหน้านี้หลายร้อยปีพ่อค้าอาหรับได้มาค้าขายกับคาบสมุทรแห่งนี้ ต่อมาเมื่อศาสนาอิสลามมีชัยชนะในประเทศอินเดีย การแผ่จักรวรรดิ์ของศาสนาจึงพลอยครอบงำมาถึงหมู่เกาะทะเลใต้นี้ด้วย มุลานะอิบราฮิมพยายามเกลี้ยกล่อมให้พระเจ้าองควิชัยเลื่อมใส แต่พระองค์มั่นใจในพระศิวะเป็นเจ้ามาก การณ์กลับปรากฏว่า ระเด่นปาตา โอรสของพระองค์ได้ละทิ้งศาสนาพราหมณ์ไปเข้ารีตเป็นอิสลาม แล้วเกิดวิวาทกับพระชนกจึงหนีไปอยู่เมืองเดมัก ได้กำลังอาหรับช่วยเหลือ จึงยกกองทัพมาตีมัชปาหิตะแตก ระเด่นปาตาเป็นกษัตริย์ครองกรุงเดมัก ประกาศยกศาสนาอิสลามเป็นศาสนาของรัฐ จำเดิมแต่นั้นมาศาสนาอิสลามจึงแพร่หลายรวดเร็วไปในหมู่เกาะต่าง ๆ เจ้าบ้านผ่านเมืองที่นับถือพุทธก็มีพราหมณ์

ก็มี พากันละทิ้งศาสนาของตนเข้ารีตเป็นอิสลามหมด ส่วนพวกที่เคร่งครัดไม่ยอมเปลี่ยนใจก็พากันหนีไปอยู่ที่เกาะบาหลี ซึ่งยังคงรักษาระเบียบประเพณีเดิมไว้ได้แม้กระทั่งในปัจจุบันนี้

ในปี ๒๐๗๘ ชะวาแตกออกไม่น้อยกว่า ๘ แคว้น ต่อมาอีก ๘๐ ปี ก็สามารถรวมกันได้ ด้วยอานุภาพของกษัตริย์กรุงมะตาลัน ต่อไปนี้ชะวาก็เริ่มเสื่อม ฝรั่งชาติแรกที่มาค้าขายกับพวกชะวาคือโปรตุเกส ต่อมาในปี พ.ศ. ๒๑๔๙ ฝรั่งฮอลันดาจึงมาค้าขายที่เมืองบันตัน แล้วเลยสร้างป้อมค่ายขึ้นที่นั่น และสร้างป้อมค่ายที่เมืองปัตตาเวีย สุลต่านอะกงแต่งทัพมาปราบก็แพ้กลับไป ต่อมาชะวาระส่ำระสายเนื่องจากเจ้าเมืองมาดูราและเจ้าเมืองสุราไบยาเป็นกบฏ ประกอบกับมีทัพจากเซเลเบส มาตีชะวา กษัตริย์ชะวาไม่มีทางสู้ จึงขอกองทัพจากฮอลันดาช่วยปราบกบฏสำเร็จ ฮอลันดาจึงมีอำนาจมากขึ้นทุกที ในปี พ.ศ. ๒๒๙๙ ชะวาแตกออกเป็นสองภาคใหญ่ คือ สุลต่านอะมังกุฏูวนา ครองอาณาจักรหนึ่ง มีเมืองยกยาการะกาเป็นราชธานี สุลต่านปะกุฏูวนา ครองอาณาจักรหนึ่ง มีเมืองสุระการดาเป็นราชธานี ทั้งสองแคว้นยอมขึ้นกับฮอลันดา ในปี พ.ศ. ๒๓๕๑ ฮอลันดาตีแคว้นบันตันในชะวาได้อีกแคว้นหนึ่ง จึงมีอำนาจเต็มเกาะชะวา ในยุคนโปเลียนมหาราชของฝรั่งเศส กองทัพเรือของฝรั่งเศสมาขับไล่ฮอลันดาไปเกือบหมด แต่ไม่ช้าฝรั่งเศสแพ้สงครามอังกฤษ อังกฤษจึงส่งชะวาคืนให้แก่ฮอลันดา หมู่เกาะทะเลใต้นี้เพิ่งจะเป็นเอกราชเมื่อหลังสงครามโลกครั้งที่สอง

มะลายู

ได้กล่าวมาแล้วว่าหัวเมืองเก่าแก่ทางแหลมมลายู มีเมืองไชยา นครศรีธรรมราช เคยเป็นเมืองรุ่งเรืองด้วยพระพุทธศาสนา และศาสนาพราหมณ์มาก่อน เมื่ออิทธิพลศรีวิชัยเสื่อมโทรมลงในราวพุทธศตวรรษ ๒๑ กษัตริย์แห่งนครศรีธรรมราชพระองค์หนึ่งทรงพระนามว่าจันทรภาณุ สามารถปราบบรรดาหัวเมืองใกล้เคียงสำเร็จ ถึงกับยกทัพเรือข้ามมหาสมุทรไปตีลังกาได้ แต่พระเจ้าจันทรภาณุถูกสัมพันธมิตรหักหลังเสียที กลับมา จำเดิมแต่นั้นนครศรีธรรมราชเสื่อมลง ประจวบกับที่ไทยสมัยสุโขทัยกำลังขยายอำนาจมาทางใต้ ดังปรากฏใน พ.ศ. ๑๘๒๓ กองทัพสุโขทัยลงมาตีเมืองนครศรีธรรมราชได้ แล้วยังแผ่ขยายตีหัวเมืองมลายูเข้าไว้ ในระยะนี้พุทธศาสนาแบบเถรวาทได้แพร่หลายจากลังกามาสู่แหลมมลายู พระราชาแห่งเมืองนครซึ่งทรงศักดิ์ศรีธรรมราช ได้ยกย่องขึ้นเป็นทางราชการ เมื่อพวกสุโขทัยมาพบเข้าจึงได้อาราธนาสังฆราชผู้ชาวลังกาขึ้นมาตั้งลัทธิลังกาวงศ์ที่สุโขทัย ในระยะนี้พระพุทธศาสนายังคงมีอยู่ในแหลมมลายู ราว พ.ศ. ๑๙๕๐ กษัตริย์มลายูแห่งเมืองมะละกาชื่อพระเจ้าปาร์ไมสุรา ได้ละทิ้งพระพุทธศาสนาเข้ารีตอิสลามเปลี่ยนพระนามว่าสุลต่านมูฮัมหมัดซาห์ ถึงกระนั้นราษฎรส่วนใหญ่ยังนับถือพระพุทธศาสนาและศาสนาพราหมณ์อยู่ ต่อมาถึงแผ่นดินสุลต่านมัลโมซาห์ มะละกาขยายอำนาจตีได้เมืองกำปา ปาหัง อินทคีรี แล้วโปรดให้ทำลาย

พระพุทธศาสนาและศาสนาพราหมณ์เสียจนหมดสิ้น บังคับให้ราษฎรเข้ารีตเป็นอิสลาม พระพุทธศาสนาและศาสนาพราหมณจึงสูญจากแหลมมลายูแต่กาลบัดนั้น สุลต่านมัลโมซาห์เป็นผู้เคร่งครัดในศาสนาอิสลามยิ่งนัก ที่ฝังศพพระองค์มีจารึกภาษาอาหรับว่า "....พระศพของผู้ยิ่งใหญ่ ผู้เคร่งศาสนา พระองค์เป็นผู้ซื่อตรงต่อพระอาหล่า ทรงพระนามว่าสุลต่านมัลโมซาห์ สวรรคตเมื่อวันพุธ เดือนรายัม ศักราชฮิชรา ๘๘๐ (พ.ศ. ๒๐๑๘)"

บทที่ ๓

พระพุทธศาสนาในสุวรรณภูมิ ตอน ๒

พระพุทธศาสนาในประเทศพม่า

พม่าเป็นประเทศที่ใหญ่ที่สุดในสุวรรณภูมิ มีเนื้อที่มากกว่าประเทศอื่น ภูมิประเทศภาคเหนือกับภาคตะวันตกเป็นที่ราบสูง อุดมไปด้วยทิวเขาใหญ่น้อยซึ่งเป็นสาขาของภูเขาหิมาลัย ภูเขาที่สูงใหญ่คือภูเขาอารกันโยมา ภาคกลางและภาคใต้เป็นที่ราบ มีแม่น้ำหล่อเลี้ยงใหญ่สองสายซึ่งไหลมาจากธิเบต คือ แม่น้ำสาละวินและแม่น้ำอิรวดี ตอนเหนืออุดมด้วยเทือกเขาสูง ๆ และป่าดงดิบ มีมนุษย์เผ่าต่าง ๆ อาศัยในประเทศมากมาย คือ เผ่าพม่า มอญ ไทยใหญ่ กระเหรี่ยง แม้ว ยาง ส่วนภาคตะวันออกซึ่งติดกับไทยและประเทศลาว ภูมิประเทศเป็นที่ราบสูงเหมือนกัน ทรัพยากรแผ่นดินของพม่า คือ ไม้สัก ข้าว น้ำมัน พม่ามีบ่อน้ำมันที่ฮีนายอง นอกจากนี้ก็มีประเภทหิน พลอย ทับทิมต่างๆ ทับทิมของพม่ามีชื่อว่าดีที่สุดในโลก และทับทิมเม็ดใหญ่ในโลกก็เป็นของพม่า มีขนาดเท่าไข่ห่าน พลเมืองดั้งเดิมที่อพยพลงมาจากยูนานมีพวกลว้า ซึ่งปัจจุบันยังมีอยู่ ต่อมามีชาติอีก ๒ พวก พวกหนึ่งเรียกว่าปยู ซึ่งเป็นต้นตระกูลของพม่า พวกปยูเป็นมนุษย์พันธุ์ธิเบต อพยพลงมาตามลำน้ำพรหมบุตรเข้าสู่พม่า เพราะเหตุที่อาศัยลำน้ำพรหมบุตร

เป็นเส้นทางเดิน คำว่าพรหมจึงเพี้ยนไปเป็น พม่า และพวกพม่านั้นนับถือนกยูงเป็นสัญลักษณ์ ก็เพราะดินแดนที่อพยพผ่านมาต้องผ่านดงนกยูง ชนชาติอีกพวกหนึ่งเป็นเชื้อมงโกลผสมอินเดียเรียกว่า เตลง เข้ามาตั้งรกรากอยู่ทางปากอ่าวซึ่งเป็นต้นตระกูลของพวกมอญ คำว่าเตลงมาจากคำว่า เตลิงคณะในอินเดียใต้นั่นเอง ทางตอนเหนือของพม่าก็มีมนุษย์เผ่าไทยมาปกครองอยู่ พม่าจึงแบ่งออกเป็น ๓ ภาคใหญ่คือ ตอนเหนือเป็นของชนชาติไทย ตอนกลางเป็นของพม่า ตอนใต้เป็นของมอญ อารยธรรมของอินเดียฟูมฟักขึ้นอย่างรวดเร็วในพม่าใต้และพม่ากลาง ส่วนใหญ่ในพม่าเหนือนั้น อิทธิพลอารยธรรมมงโกลครอบงำหนาแน่นกว่าตอนใต้

พงศาวดารพม่าชอบขึ้นต้นด้วยเรื่องพุทธทำนาย เรื่องพุทธ-ทำนายนี้ในประเทศพม่ามีอยู่ทั่วไปจนกระทั่งเมืองใหม่ที่สุดเมื่อเร็ว ๆ นี้คือเมืองมันฑเร ซึ่งเพิ่งสร้างขึ้นใหม่ราว ๑๐๐ ปีเท่านั้น พม่าก็ยังมีนิทานแบบพุทธทำนายขึ้น ข้อนี้แสดงให้เห็นถึงอิทธิพลของพระพุทธศาสนาที่มีต่อพม่า อย่างไรก็ดี ชาวอินเดียได้อพยพเข้ามาในประเทศนี้ตามปรากฏในตำนานว่า กษัตริย์ศากยะองค์หนึ่งมีพระนามว่า อภิราชาได้เข้ามาตั้งราชวงศ์ประดิษฐานกรุงตะโก้งก่อนพุทธกาล ต่อมามีกษัตริย์อีกพระองค์หนึ่งทรงพระนามว่า คัธราชา ได้อพยพตามเข้ามา เรื่องทำนองนี้ก็เป็นความประสงค์ของพม่าที่จะให้ปฐมวงศ์เป็นวงศ์เดียวกับพระพุทธองค์ ซึ่งไม่ใช่ข้อเท็จจริงของประวัติศาสตร์ ประวัติศาสตร์ของพม่าควรกำหนดดังนี้

๑. สมัยก่อนพุทธกาล ชนชาติพื้นเมืองในพม่าเป็นพวกนิกริโต พวกนี้ปัจจุบันยังมีพงศ์พันธุ์เหลืออยู่ในเกาะอันดามัน มหาสมุทรอินเดีย เป็นพวกป่าเถื่อน

๒. หลังสมัยพุทธกาล มีมนุษย์ในตระกูลมงโกลอยออสโตรเนเซียน เช่น พวกปะร่อง พวกยาง มูเซิง ลว้า อพยพเข้ามาอยู่ในพม่า พวกนี้มีอารยธรรมสูงกว่าพวกแรก

๓. ตั้งแต่ พ.ศ. ๕๐๐ ลงมา ได้มีมนุษย์ในตระกูลธิเบโตเบอม่า อพยพมาจากธิเบต ลงมาตั้งรกรากอยู่เรียกว่าพวกปยู ราว ๆ สมัยเดียวกันนี้เอง มีชาวอินเดียอพยพตามลำแม่น้ำพรหมบุตรแล้วข้ามเชิงเขาอารกันโยมาเข้ามาสอนอารยธรรมพวกปยู จนกระทั่งตั้งอาณาจักรเป็นปึกแผ่น เรียกว่าอาณาจักรศรีเกษตร

๔. ในราวสมัยเดียวกับข้อ ๓ มีมนุษย์ในตระกูล มอญ เขมร อพยพมาจากภาคใต้ของจีน แล้วแบ่งเป็นสองพวกใหญ่ พวกหนึ่งมาตามลำน้ำโขง พวกหนึ่งมาตามลำน้ำเอราวดี พวกหลังนี้ได้ลงมาถึงปากอ่าวเมาะตะมะ พอดีมีชาวอินเดียแคว้นตาเลิงคณะ ซึ่งเป็นรัฐหนึ่งใต้แคว้นมคธลงมาอพยพเข้ามาอาศัยด้วย มีการถ่ายเทผสมพันธุ์กัน ชนชาตินี้จึงมีชื่อว่า เตลง หรือมอญ มีอาณาจักรชื่อ สุธรรมวดี อยู่เหนือปากอ่าวเมาะตะมะ

พระพุทธศาสนาในเมืองมอญ

ไม่ว่า พม่า มอญ ไทย หรือ เขมร มักจะรู้สึกภูมิใจที่จะอ้างว่าประเทศของตนคือสุวรรณภูมิอันเป็นสถานศักดิ์สิทธิ์ ซึ่งพระเจ้าอโศก

มหาราชส่งพระโสณะ, พระอุตตระ นำพระพุทธศาสนามาฝังรากในเอเซียอาคเณย์นี้ สำหรับมอญอ้างว่า สุวรรณภูมิได้แก่เมือง สุธรรมวดีนคร หรือเมืองสะเทิ้มของเขานั่นเอง แต่จากผลงานค้นคว้าของนักโบราณคดีพวกหนึ่ง มีสมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพเป็นต้น กลับได้ผลตรงกันข้าม คือโบราณสถานในหัวเมืองมอญไม่มีอะไรที่ใหญ่โตและสำคัญสมกับที่เคยเป็นเมืองเก่าแก่ของพระพุทธศาสนามาก่อน แต่ที่ในจังหวัดนครปฐมที่ลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาตอนใต้ มีทรากโบราณสถานมากมายและมีลายจำหลักเลียนแบบคติครั้งพระเจ้าอโศกมหาราช ซึ่งยังไม่นิยมสร้างพระพุทธปฏิมา เช่นจำหลักเป็นอาสน์เปล่า ๆ ใต้ต้นโพธิ์ แสดงปางตรัสรู้ จำหลักเป็นรูปพระธรรมจักร มีกวางหมอบสองข้าง แทนปางแสดงพระธรรมจักร จึงน่าจะเป็นเหตุชี้ให้เห็นว่าสุวรรณภูมิอยู่ที่นครปฐมมากกว่า แต่มีข้อที่น่าเชื่อถือได้มาก ว่าพระพุทธศาสนาได้แพร่หลายเข้าไปในพม่าโดยเฉพาะอย่างยิ่งคือเมืองมอญ ภายหลังรัชสมัยของพระเจ้าอโศกไม่นานนัก การที่พวกมอญอ้างว่า สุวรรณภูมิคือเมืองมอญนั้นก็มีเหตุผลที่สมควรอยู่เหมือนกัน แต่ต้องไม่ใช่เมืองมอญที่พม่าใต้แน่นอน กล่าวคือในยุคนั้น อิทธิพลของพวกมอญเก่าได้เคยแพร่หลายมาครอบงำลุ่มน้ำเจ้าพระยา และภูมิภาคที่เป็นมณฑลพายัพของไทยทุกวันนี้ด้วย คงจะมีศูนย์กลางที่สำคัญอยู่ที่นครปฐม เพราะฉนั้นสุวรรณภูมิก็หมายถึงบริเวณส่วนใต้ของลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา กินตลอดขึ้นไปถึงอ่าวเมาะตะมะ ในขณะที่พวกมอญเริ่มนับถือพระพุทธศาสนาแบบเถรวาทก็ปรากฏว่าทางภาคเหนือพวกปยูก็เริ่มแผ่อารยธรรมของตน และสร้าง

ราชธานีหลายเมืองด้วยกัน พวกนี้ภายหลังก็กลับนับถือพระพุทธศาสนาเหมือนกัน ได้กล่าวแล้วว่ามอญกับพม่ามักจะลากเรื่องราวแห่งชาติคุณของตนไปเกี่ยวดองกับวงศ์ของพระศาสดา และมีเรื่องทำนองว่าพระ-ศาสดาเคยเสด็จมายังดินแดนของตน เพราะฉนั้น เมืองสำคัญ ๆ ของมอญและพม่ามักมีประวัติขึ้นต้นด้วยพุทธทำนาย เช่นเมืองหงสาวดีเล่ากันว่า ในครั้งพุทธกาลพระพุทธองค์ได้เสด็จมาประทับ ณ ฝั่งทะเลแห่งนี้ ครั้งนั้นแผ่นดินยังไม่งอกเหมือนเดี๋ยวนี้ ได้ทอดพระเนตรเห็นหงษ์ทองบ้องบี๋กกระทำกิริยาเคารพ จึงทรงแย้มพระโอษฐ์น้อย ๆ รัศมีแห่งพระเขี้ยวแก้วจึงโชติช่วงออกมาจากพระโอษฐ์ พระอานนท์เถระแจ้งจึงทูลถามถึงพฤติเหตุ ตรัสพยากรณ์ว่า ดูก่อนอานนท์ เธอเห็นหงษ์ทองที่ทำกิริยาเคารพเราหรือไม่ ในอนาคตกาลจำเดิมแต่เราดับขันธ์ปรินิพพานไปแล้ว จักมีกษัตริย์ธรรมิกราชมาตั้งนครอันรุ่งโรจน์ ณ สถานที่แห่งนี้ มีนามว่าหงสาวดี พระศาสนาของเราจะรุ่งเรืองฉะนั้นพวกมอญจึงนับถือหงษ์กันมาก เช่นเดียวกับพม่านับถือนกยูงเป็นที่น่าประหลาดอยู่ว่า พวกมอญดูจะเป็นชาติเดียวที่ยืนหยัดรักษาพระพุทธศาสนาแบบเถรวาทติดเนื่องกันทุกยุคทุกสมัย

ประวัติของพม่าที่เชื่อถือแน่นอนคือสมัยพุกาม ในยุคนี้ลัทธิมหายานมนตรยานยุคปลาย ๆ ได้แพร่หลายจากแคว้นเบงกอล เข้ามาสู่พุกามพวกภิกษุในนิกายนี้มีภริยาและดื่มเหล้าได้ เรียกว่าลัทธิครูอรี ครั้งนั้นกษัตริย์พุกามองค์หนึ่งทรงพระนามว่าอโนรธามังช่อ ไม่พอพระทัยในลัท-

ธรรมปฏิรูปนี้ ได้ทรงสดับข่าวพระพุทธศาสนาในอาณาจักรมอญรุ่งเรือง จึงส่งทูตเข้ามาขอพระไตรปิฎกไปพุกาม แต่พระเจ้ามนูหะผู้ครองกรุงสุธรรมวดีหรือเมืองสะเทิ้มไม่ทรงยินยอม จึงเกิดสงครามกันขึ้น พระเจ้าอโนรธาตีเมืองสะเทิ้มแตก แล้วนำพระไตรปิฎกและคณะสงฆ์มอญขึ้นไปพุกาม พร้อมทั้งช่างศิลปต่าง ๆ รวม ๓ หมื่นคน แล้วให้รื้อทำลายเมืองสะเทิ้มเสีย พระพุทธศาสนาในพุกามก็เปลี่ยนเป็นลัทธิเถรวาทในสมัยนั้น เหตุการณ์ทั้งนี้เกิดขึ้นในตอนต้นแห่งพุทธศตวรรษที่ ๑๖ ต่อมาพระเจ้าอโนรธามังช่อสดับข่าวว่า ที่อาณาจักรน่านเจ้ามีพระเขี้ยวแก้วไว้บูชา จึงได้ยกกองทัพขึ้นไปตีน่านเจ้าเพื่อขอพระเขี้ยวแก้ว กษัตริย์ไทยผู้มีนามว่า "ขุนฮุดพ้ำ" ได้ให้การต้อนรับเป็นอย่างดี แต่พม่าก็มิได้พระเขี้ยวแก้ว ได้แต่พระพุทธรูปทองคำองค์หนึ่งซึ่งเคยบรรจุพระเขี้ยวแก้วเท่านั้น

แม้แต่พระเจ้าอโนรธาจะรับลัทธิสาวกยานมานับถือ คติของมหายานก็ยังปรากฏอยู่ ดังปรากฏในวัดครั้งพุกาม มักตั้งพระประธาน ๓ องค์ และตามฝาผนังมักมีจิตรกรรมเค้ามหายานหลายแบบ พระเจ้าอโนรธาเสวยราชย์อยู่ ๓๓ ปี เสด็จสวรรคตเพราะไปจับกระบือเผือก ถูกกระบือขวิดสิ้นพระชนม์เมื่อ พ.ศ. ๑๖๒๐ พระราชโอรสชื่อจอลู ขึ้นเสวยราชย์อยู่ ๒ ปีก็สิ้นพระชนม์ ด้วยถูกกบฏปลงพระชนม์ แล้วจึงเชิญแม่ทัพคนหนึ่งชื่อ กันชิต (กยันสิต)ขึ้นนั่งเมือง พระเจ้ากันชิตปราบกบฏมอญแล้วขยายอาณาเขตต่อลงมาทางใต้ถึงเมืองตะนาวศรี ในรัชกาลนี้ชาวพุทธอินเดียอพยพหลบภัย พวกอิสลามเบียดเบียฬเข้ามาอยู่ในเมือง

พุกามมาก และนำแบบแผนพุทธเจดีย์ในอินเดียมามากมาย พระเจ้ากันชิตโปรดให้สร้างพระมหาธาตุชะเวสิงดง ซึ่งพระเจ้าอโนรธาสร้างค้างไว้สำเร็จ แล้งโปรดให้สร้างอานันทเจดีย์เมื่อ พ.ศ. ๑๖๓๔ เป็นปูชนียสถานที่สวยงามแห่งหนึ่งในพม่า นอกจากนี้พระองค์ยังส่งคณะทูตไปปฏิสังขรณ์พุทธวิหารในอินเดีย นับเป็นครั้งแรกที่กษัตริย์พม่ามาปฏิสังขรณ์วิหารพุทธคยานี้ พระองค์สวรรคตในปี พ.ศ. ๑๖๕๕ พระราชโอรสชื่ออลองสิทธุ (อลองจีสุ) เสวยราชย์ โปรดให้สร้างวัดสัพพัญญู กับ อานันทวิหาร พระเจ้าอลองสิทธุโปรดการประพาสมาก เคยเสด็จไปถึงน่านเจ้าและลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา พระองค์มีราชบุตร ๓ พระองค์ แต่ที่สำคัญมีอยู่ ๒ พระองค์คือ พระเจ้ามินชินสอ (มังเชงจอ) ราชบุตรองค์โต ผู้มีอัธยาศัยมักก้าวร้าว พระราชบิดาจึงส่งให้ไปครองพม่าเหนือ ราวมณฑลมัณฑเลบัดนี้ อีกองค์หนึ่งชื่อ เจ้านรสุ (มังนรสุ) เป็นคนประจบประแจงเก่ง พระราชบิดาจึงโปรดให้อยู่ในราชธานี พระเจ้าอลองสิทธุพระชนมายุยืนเกินไปคือชันษาถึง ๘๐ ปี เจ้าชายนรสุอยากได้ราชสมบัติอดใจรอไม่ไหว จึงทำปิตุฆาตเสีย เมื่อ พ.ศ. ๑๗๑๐ พระเชษฐาทราบข่าวจึงยกทัพมาล้อมเมืองพุกาม พระเจ้านรสุจึงขอร้องให้มหาเถรองค์หนึ่งชื่อ ปั่นสะตู ออกไปว่ากล่าวไกล่เกลี่ย และพาเจ้ามินชินสอเข้าเมือง พระเจ้านรสุทำทีมอบสมบัติให้พี่ เสร็จแล้วลอบวางยาพิษปลงพระชนม์ พระมหาเถระปั่นสะตูขัดเคืองว่าพระเจ้านรสุเป็นคนพาล จึงออกจากเมืองพุกามไปอยู่ที่ลังกา พระเจ้านรสุกลัวบาปที่ฆ่าพ่อ โปรดให้สร้างวิจิตรมหาวิหารชื่อ ธรรมยังยี เพื่อล้างบาป แต่กดขี่ผู้คนเหลือทน พระอัธยาศัยก็ดุร้ายขึ้นทุกวัน

คราวหนึ่งกริ้วพระมเหษีถึงกับให้ฆ่าเสีย พระบิดามเหษีเป็นเจ้ากรุงปริกลาในอินเดียทราบข่าวโกรธแค้นจึงส่งทหารเอก ๘ คน ปลอมตัวเป็นพราหมณ์เดินทางมาเฝ้าพระเจ้านรสุทำทีจะประสิทธิ์อาเศียรวาทถวาย พอเห็นพระเจ้านรสุเผลอจึงโถมแทงสิ้นพระชนม์ แล้วฆ่าตัวตายในท้องพระโรงนั้น พระเจ้านรสุจึงได้ชื่ออีกชื่อหนึ่งว่า กุลากยาแมง แปลว่ากษัตริย์ถูกแขกฆ่า กษัตริย์ต่อมาชื่อพระเจ้านรสังข์ (แมงยินนรสุนขา) แต่ถูกพระอนุชาองค์หนึ่งชื่อ นรปฏิสิทธุ แย่งราชสมบัติ พระเจ้านรปฏิสิทธุ (นรพาติจิจิสุ) นั่งเมืองเมื่อ พ.ศ. ๑๗๑๖ โปรดให้รับพระเถระปั่นสะตูมาอยู่ที่เมืองพุกาม เมื่อท่านผู้นี้มรณภาพแล้วจึงตั้งพระอุตราชีวะเป็นสังฆนายกต่อมา ในรัชกาลนี้ตรงกับทางลังกา พระเจ้าปรักรมพาหุฟื้นฟูพุทธศาสนาทำสัดตมสังคายนา พระเจ้านรปฏิสิทธุจึงส่งพระอุตตราชีวะไปสืบพระศาสนาที่ลังกา เมื่อ พ.ศ. ๑๗๓๓

ลัทธิสาวกยานแบบลังกาวงศ์

เมื่อคณะทูตมีพระอุตตราชีวะเป็นประธานไปลังกา ครั้งนั้นมีเด็กชาติมอญชาวเมืองพสิมคนหนึ่งชื่อฉะบัฏ บวชเป็นสามเณรติดตามไปในคณะด้วย แล้วเล่าเรียนอยู่ในลังกา เมื่ออายุครบบวชเป็นภิกษุในลัทธิลังกาวงศ์ บรรลุเถรภาพแล้ว จึงชวนพระเถระอีก ๔ รูป คือ พระสิวลี ๑ พระราหุล ๑ พระตามวินทะ ๑ พระอานนท์ ๑ พร้อมทั้งตัวเองครบคณะสงฆ์ พากันลงเรือมาเมืองสิงห์แล้วเลยขึ้นไปถึงพุกาม สังฆมณฑลจึงแยกเป็น ๒ นิกาย แล้วต่อจากนั้นได้แยกปลีกย่อยอีกหลายนิกาย

พระเจ้านรปติได้สร้างวัดดอรอปติน แปลว่าวัดบัลลังก์พระธาตุ กับวัดอื่น ๆ อีกมาก ๆ ตกเมื่อ พ.ศ. ๑๗๕๓ โอรสชื่อชัยสังข์ขึ้นเสวยราชย์ พระองค์โปรดให้ช่างไปถ่ายแบบปรางค์พุทธคยาจากอินเดีย กลับมาสร้างวิหารมหาโพธิที่เมืองพุกามขึ้น ครั้งนั้นอิทธิพลของพุกามยังครอบงำดินแดนภาคพายัพของเรา พม่าได้นำเอาศิลปะแบบปรางค์พุทธคยาเข้ามาสร้างที่เมืองเชียงใหม่ เวลานั้นยังไม่ได้เรียกว่าเมืองเชียงใหม่ คือ เจดีย์วัดเจ็ดยอดเดี๋ยวนี้ วัดนี้ต่อมาภายหลังมีนามว่า มหาโพธาราม ในแผ่นดินกษัตริย์องค์นี้นิกายลังกาวงศ์รุ่งโรจน์มาก มีมหาเถระรูปหนึ่งชื่อธรรมวิลาส ได้แปลคัมภีร์พระธรรมศาสตร์จากภาษาสันสกฤตเป็นภาษาบาลี พระเจ้าชัยสังข์สวรรคตเมื่อ พ.ศ. ๑๗๗๗ โอรสชื่อ "กะยอชะวา" ขึ้นนั่งเมือง เป็นนักปราชญ์ทางศาสนาได้นิพนธ์หนังสือธรรมหลายเล่ม

ความเสื่อมของพุกาม

พระเจ้ากะยอชะวา สวรรคตเมื่อ พ.ศ. ๑๗๙๘ โอรสชื่ออุชานะเสวยราชย์ ต่อมาอีก ๔ ปี ก็สิ้นพระชนม์ลงในการคล้องช้าง ราชบุตรชื่อนรสีหปติขึ้นเสวยราชย์ โปรดให้สร้างมหาสถูปงดงามวิจิตรพิศดาร ภายในมีพระพุทธรูปทองคำปางต่าง ๆ พระสาวกทองคำ รูปกษัตริย์ราชวงศ์พุกามทองคำ แต่สร้างไม่ทันเสร็จก็เกิดศึกมาติดเมือง เนื่องด้วยเป็นเวลาที่กุบลายข่านตีประเทศจีนแตก อุปราชมงโกลแห่งยูนนานให้มาทวง ถึงกรุงพุกาม พม่าจับทูตจีนฆ่าเสีย กองทัพมองโกลจึงมา

ตีพุกาม พระเจ้านรสีหปดิตกพระทัยทิ้งเมืองพุกามหนีไปอยู่เมืองพะสิม และเตรียมจะลงเรือหนีต่อไปเกาะลังกา เนื่องจากความขี้ขลาดตาขาวดังนี้ จึงได้รับฉายาว่า ตะรุปญีมิน หรือ ตะเย็กปญีมินก็เรียก แปลว่าพระเจ้าแผ่นดินหนีจีน ทัพมองโกลตีพุกามได้แล้วก็เลิกทัพกลับ เพราะทนต่อความไข้ผิดอากาศไม่ได้ พระเจ้านรสีหปดิทราบข่าวจึงเสด็จกลับกรุงพุกาม แต่พอผ่านไปถึงเมืองแปร เจ้าเมืองแปรผู้เป็นโอรสชื่อ สีหสุทำปิตุฆาตด้วยการบังคับให้ดื่มยาพิษเสีย จึงเกิดสงครามแย่งราชสมบัติระหว่างพระโอรสสององค์ องค์หนึ่งครองเมืองแปร อีกองค์หนึ่งครองเมืองทะละ กองทัพจีนทราบข่าวกลับยกทัพมาตีเมืองพุกามอีกในปี พ.ศ. ๑๘๒๐ จำเดิมแต่นั้นอาณาจักรพุกามก็ล่ม รวมเป็นเวลาเป็นราชธานีของพม่าอยู่ ๒๔๐ ปี ต่อมามีเชื้อพระวงศ์พุกามองค์หนึ่ง ได้ตั้งกรุงรัตนบุระอังวะขึ้นเป็นราชธานีใหม่

ความรุ่งโรจน์ของหงสาวดี

เมื่ออิทธิพลของพุกามดับสูญ ปรากฏว่าพวกไทยใหญ่ซึ่งได้กำลังสมทบจากพวกเดียวกัน ซึ่งแตกร่นมาจากน่านเจ้า รวมกำลังรุกรานพม่าตอนเหนือ และสร้างเมืองใหญ่น้อยกระจัดกระจายทั่วไป เป็นระยะเวลาเดียวกับพวกไทยน้อยในสุวรรณภูมิตั้งอาณาจักรสุโขทัย และอาณาจักรเชียงใหม่ขึ้น แล้วแผ่อิทธิพลรุกเข้าไปทางพม่าใต้ ครั้งนั้นมีคนไทยคนหนึ่งชื่อมะกะโท ได้รับบรมราชูปถัมภ์จากพ่อขุนรามคำแหงส่งออกไปครองประเทศมอญทำนองประเทศราชขึ้นกรุงสุโขทัย มะกะโทเฉลิม

พระนามว่า พระเจ้าวะเรรุ หรือพระเจ้าฟ้ารั่ว มีกรุงหงสาวดีเป็นราชธานี เมื่อพระเจ้าฟ้ารั่วสวรรคตแล้ว กษัตริย์มอญองค์หนึ่งชื่อแสนเมืองมิ่ง ได้ประกาศเอกราช ต่อมาราชธานีมอญย้ายมาอยู่ที่เมืองเมาะตะมะ สืบสันตติวงศ์มาถึงสมัยพระยาอู่ มอญกลับย้ายมาตั้งที่เมืองหงสาวดีตามเดิม เมื่อพระยาอู่สวรรคต โอรสชื่อพระยาน้อยขึ้นเสวยราชย์ เฉลิมพระนามว่า พระเจ้าราชาธิราช ประจวบกับทางอังวะมีกษัตริย์ทรงพระนามว่าพระเจ้าฝรั่งมังฆ้อง ใน พ.ศ. ๑๙๒๙ พม่ากับมอญทำมหายุทธสงครามกันกินเวลาถึง ๖๐ ปี รบกันอยู่ถึงสองชั่วอายุคน รายละเอียดปรากฏอยู่ในเรื่องราชาธิราชแล้ว ในระหว่างที่มอญกับพม่ารบกันนั้น กรุงศรีอยุธยามีกษัตริย์นั่งเมืองถึงหกองค์ สงครามมอญกับพม่าครั้งนั้นต่างฝ่ายต่างปลกเปลี้ยเลิกรากันไป ทางหงสาวดีเชื้อสายพระเจ้าราชาธิราชครองเมืองต่อลงมาอีกสี่ชั่วคน มาหมดสิ้นเจ้าชายที่จะเป็นรัชทายาท พวกมอญจึงยกนางพระยาตะละเจ้าท้าว พระธิดาของพระเจ้าราชาธิราชขึ้นเป็นกษัตริย์ปกครอง พม่าเรียกว่าพระแม่อยู่หัวเชงสอบู เมื่อ พ.ศ. ๑๙๙๖ พระนางโปรดให้บูรณะวัดพระมหาธาตุชะเวดากอง เมื่อสวรรคตแล้วราชสมบัติตกแก่ราชบุตรเขย คือ พระเจ้าธรรมเจดีย์ศรีปิฎกธร เสวยราชย์เมื่อ พ.ศ. ๒๐๐๓

พระเจ้าธรรมเจดีย์ เดิม เป็นบุตรชนสามัญ มิได้มีเชื้อราชวงศ์ใดๆ บวชเป็นสามเณรตั้งแต่อายุ ๑๔ อยู่ที่วัดศรีปรางค์ แขวงเมืองหงสาวดี แล้วขึ้นไปเรียนปริยัติธรรมที่เมืองพุกามห้าปี กลับลงมาอยู่วัดเดิม ปรากฏเป็นนักเทศน์ที่มีชื่อเสียง เมื่ออายุครบอุปสมบท

นางพระยาเชงสอบู ราชธิดาของพระเจ้าราชาธิราช เป็นโยมอุปัฏฐากจัดการให้อุปสมบท ได้รับฉายาว่าปิฎกธร ครั้นถึงแผ่นดินพระเจ้าธรรมราชา ราชบุตรของพระเจ้าราชาธิราชขึ้นเสวยราชย์ มอญกับพม่าต้องการสมานเป็นสุวรรณปฐพีเดียวกัน จึงส่งนางพระยาเชงสอบูขึ้นไปอภิเศกกับพระเจ้าอังวะ อยู่มามิช้าพระเจ้าอังวะถูกผู้ร้ายปลงพระชนม์ นางพระยาเชงสอบูตกทุกข์ได้ยากในเมืองอังวะ ที่สุดต้องไปเป็นภรรยาของผู้มีบรรดาศักดิ์คนหนึ่งชื่อ "ตราพญา" ปรากฏว่ามีธิดาองค์หนึ่ง ในพงศาวดารมิได้บ่งชัดว่าเป็นธิดาของเจ้าอังวะหรือตราพญาแน่ ต่อมาพระมหาปิฎกธรรำลึกถึงพระคุณของนางพญา จึงทำเพทุบายขึ้นไปลักลอบพานางพระยาและธิดาหนีลงมาหงสาวดีได้ ในระหว่างนั้นกษัตริย์เชื้อสายพระเจ้าราชาธิราชได้ผลัดเปลี่ยนปกครองแผ่นดินต่อมาอีกห้ารัชกาล แต่เป็นรัชกาลสั้น ๆ มักเกิดกบฏฆ่าฟันกันเองเป็นนิตย์ ที่สุดหมดเจ้านายผู้ชายสืบราชสมบัติ ขุนนางมอญทั้งปวงจึงอัญเชิญนางพระยาเชงสอบูขึ้นเสวยราชย์ ซึ่งในเวลานั้นก็มีพระชนม์สูงมากแล้ว พระนางดำริห์ถึงผู้สืบสันตติวงศ์ ก็เห็นแต่พระมหาปิฎกธรเท่านั้นจักเป็นที่พึ่งได้ จึงขอร้องให้ท่านสึกจากสมณเพศมาตั้งในตำแหน่งมหาอุปราช แล้วยกราชธิดาให้เป็นมเหษี นางพระยาเสวยราชย์อยู่ ๗ ปี ก็สวรรคต มหาอุปราชจึงขึ้นเสวยราชย์เมื่อ พ.ศ. ๒๐๐๓ เฉลิมพระนามาภิไธยว่าพระเจ้าธรรมเจดีย์ปิฎกธร อยู่ในราชสมบัติ ๓๑ ปี สิ้นพระชนม์เมื่อ พ.ศ. ๒๐๓๔

การฟื้นศาสนาในเมืองมอญ

สมณวงศ์ในประเทศรามัญครั้งนั้น ได้แตกกันออกเป็น ๖ คณะใหญ่ วัฏฏปฏิบัติก็เสื่อมทรามลงเป็นส่วนมาก เป็นเหตุให้พระเจ้าธรรมเจดีย์ตั้งพระทัยฟื้นฟูพระศาสนาขึ้น หวังจะรวมคณะสงฆ์ให้เป็นอันเดียวกัน แต่จะเชิดชูคณะหนึ่งคณะใดย่อมไม่ได้ จึงโปรดให้ประชุมคณาจารย์ ๖ คณะขอร้องให้ออกไปอุปสมบทใหม่จากประเทศลังกา เป็นการให้ความเสมอภาคทุก ๆ คณะ ปรากฏว่าคณาจารย์ทั้ง ๖ นิกายเห็นชอบด้วย พระเจ้าธรรมเจดีย์จึงจัดเครื่องราชบรรณาการ และเครื่องพุทธสักการบูชาพร้อมกับราชทูตนำคณะสงฆ์รามัญลงเรือไปเกาะลังกา เป็นชั้นคณาจารย์ ๒๒ รูป พระอนุจรอีก ๒๒ รูป รวม ๔๔ รูป ไปลังกาเมื่อ พ.ศ. ๒๐๑๘ เมื่อไปถึงพระเจ้าภูวเนตรพาหุ กษัตริย์ลังการับเป็นราชูปถัมภ์ โปรดให้ผูกเรือขนานขึ้นที่กลางแม่น้ำกัลยาณีเป็นนทีสีมา แล้วนิมนต์พระมหาเถระลังกาผู้ใหญ่ ๓ รูป คือ พระธรรมกิตติ ๑ พระวันรัต ๑ พระมังคละ ๑ พระด้วยคณะสงฆ์ปรกอีก ๒๕ รูป จัดการให้อุปสมบทแก่พระสงฆ์รามัญทั้งปวงใหม่ แล้วพระเจ้าภูวเนตรพาหุโปรดแต่งตั้งสมณศักดิ์แก่พระมอญชั้นคณาจารย์ทุกรูป พระเหล่านี้เมื่อบรรลุเถรภาพแล้วก็พากันเดินทางกลับเมืองหงสาวดี พระเจ้าธรรมเจดีย์โปรดให้ออกพระราชกฤษฎีกาขอร้องให้พระสึกหมดทั้งแผ่นดิน แล้วกลับเข้ามาบวชใหม่กับคณะกัลยาณีนี้ โปรดให้สร้างโบสถ์กัลยาณีสีมาขึ้นสำหรับบวชและเป็นศูนย์กลางของคณะใหม่นี้ด้วย ครั้งนั้นปรากฏว่ามีผู้บวชในคณะกัลยาณีสีมา ๑๕,๖๖๖ รูป สังฆมณฑลในหงสาวดีก็กลับเป็นอันเดียวกันอีก

แต่ดูเหมือนจะเป็นอันเดียวกันก็ชั่วชีวิตพระเจ้าธรรมเจดีย์เท่านั้น เมื่อพระองค์สวรรคตแล้ว ก็กลับแบ่งแยกกันใหม่ ครั้งนั้นทางประเทศลานนา–เชียงใหม่ ก็ประจวบกับพระเจ้าติโลกมหาราชฟื้นฟูพระศาสนาโปรดให้ทำสังคายนาขึ้นที่วัดมหาโพธาราม (วัดเจดีย์ ๗ ยอดเดี๋ยวนี้) มีพระธรรมทินเถระเป็นประธาน ทางกรุงศรีอยุธยาเล่า พระเจ้าบรมไตรโลกนาถก็มีพระราชศรัทธาอุปสมบทเป็นภิกษุอยู่ ๘ เดือน ที่วัดจุฬามณี จังหวัดพิษณุโลก คล้ายกับว่ากษัตริย์ทั้ง ๓ พระองค์แข่งขันกันในทางศาสนูปถัมภ์ฉะนั้น

ความรุ่งโรจน์ของราชวงศ์ตองอู

ฝ่ายหัวเมืองทางพม่านั้นปรากฏว่า มักจะมีกองทัพไทยใหญ่มารบกวนเบียดเบียฬเนือง ๆ ในที่สุดได้แบ่งแยกออกเป็น ๓ แคว้น คือเมืองอังวะแคว้นหนึ่ง แคว้นนี้มีเจ้านายเชื้อสายไทยใหญ่ปกครองคือ พระเจ้าโสหันพวา หรือเสือหาญฟ้า เป็นไทยใหญ่จากเมืองโมนยิน เมืองแปรอีกแคว้นหนึ่ง มีกษัตริย์พม่าปกครองทรงพระนามว่าพระเจ้าสะโดเมงสอ เมืองตองอูอีกแคว้นหนึ่ง มีเจ้านายเชื้อสายกษัตริย์พุกามเก่าปกครอง คือพระเจ้าเมงกยินโย หรือมหาศิริชัยสุระ ปรากฏว่าเมืองตองอูนี้ พวกพม่าอพยพมาพึ่งบารมีมาก เป็นเหตุให้เมืองตองอูเข้มแข็งขึ้นโดยลำดับ พระเจ้าเมงกยินโยเสวยราชย์นานถึง ๓๕ ปี ได้ใช้เวลาอันยืดยาวนี้สะสมกำลังตองอูกล้าแข็งขึ้น เล่ากันว่า วันหนึ่งฝนตกหนักทำนบกั้นสระหลวงในพระราชวังพังลง พระองค์เสด็จไปบงการกั้นทำนบ ได้เห็นธิดา

พลเรือนผู้หนึ่งงดงามจึงโปรดให้รับมาเป็นชายา ในที่สุดได้ประสูติราช-บุตรองค์หนึ่งมีพระนามว่ามังตรา ซึ่งมีลักษณะประหลาดคือลิ้นดำ ในปี พ.ศ. ๒๐๗๓ พระเจ้าเมงกยินโยทิวงคต มังตราราชบุตรขึ้นเสยราชย์แต่อายุ ๑๕ ปี เฉลิมนามาภิไธยว่า พระเจ้าตะเบงชเวตี้ หรือ พระเจ้าสุวรรณเอกฉัตร กษัตริย์องค์นี้มีอัธยาศัยดุร้าย มักใหญ่ใฝ่สูง ปรารถนาเป็นจักรพรรดิ์พม่าทั้งหมด อีก ๔ ปีต่อมาจึงเริ่มรุกรานด้วยการทำศึกตีหงสาวดีขึ้น

เวลานั้น กษัตริย์ของมอญ คือพระเจ้าสการวุตพี มีพระชันษาเพียง ๑๕ ไม่เอาใจใส่ในราชการ แต่เคราะห์ดีที่มีแม่ทัพมอญเข้มแข็งสององค์ ป้องกันหงสาวดีจากภัยพม่าสำเร็จ พระเจ้าตะเบงชเวตี้ได้ยกทัพมาตีหงสาวดีใหม่ คราวนี้มอญได้ทัพแขกมหมัดช่วยป้องกันไว้ได้อีก แต่พม่าก็ไม่สิ้นความเพียร ในปี พ.ศ. ๒๐๘๒ ตะเบงชะเวตี้เทกำลังมาตีเมืองมอญ หงสาวดีแตกลง พระเจ้าสการวุตพีหลบหนีไปพึ่งพระเจ้าแปร ซึ่งมีศักดิ์เป็นพระพี่เขย ทัพพม่าจึงยาตราขึ้นไปรบเมืองแปร พระเจ้าแปรได้ขอให้ทัพไทยใหญ่ช่วยเหลือ โสหันพวากษัตริย์อังวะจึงยกกองทัพใหญ่ลงมาช่วย ทัพพม่าแบ่งเป็นสองทัพ ทัพบกอยู่ภายใต้บัญชาของตะเบงชะเวตี้ ทัพเรืออยู่ภายใต้บัญชาของบุเรงนอง ซึ่งดำรงพระยศเป็น "กะยอเฉ่ง" มีศักดิ์เป็นพระพี่เขยของตะเบงชเวตี้ ทัพเรือพม่าสามารถชนะทัพอังวะ แต่ทัพบกยังไม่สามารถสู้รบกันขั้นแตกหัก ตะเบงชเวตี้เห็นเหลือกำลังจึงถอยทัพกลับ ฝ่ายพระเจ้าสการวุตพี อาลัยเสียดายราชสมบัติ ไม่ฟังคำทักท้วงของพระเจ้าแปร ยกกองทัพไล่ติดตาม

ทัพพม่าลงมา ก็ถูกพม่าทำลายหมดสิ้น ตัวเองก็สิ้นพระชนม์ จึงนับว่าเป็นปัจฉิมกษัตริย์มอญในราชวงศ์ของพระเจ้าฟ้ารั่ว พระเจ้าตะเบงชเวตี้ได้ย้ายราชธานีจากตองอูลงมาอยู่ที่เมืองหงสาวดี แล้วแต่งตั้งให้น้องชายของบุเรงนองคนหนึ่งชื่อ สีหสุ ไปเป็นพระเจ้าตองอู เวลานั้นเมืองเมาะตะมะของมอญยังมีกำลังกล้าแข็ง สอพินยาเจ้าเมืองเมาะตะมะเป็นน้องเขยของสการวุตพีไม่อ่อนน้อมต่อพม่า ตะเบงชะเวตี้จึงเคลื่อนคนจำนวนหนึ่งแสนสามหมื่นคน เรือรบอีกห้าร้อยลำ มีบุเรงนองเป็นจอมทัพเรือ เข้าล้อมเมืองเมาะตะมะ ทางฝ่ายสอพินยาได้กำลังทหารโปรตุเกสช่วย มีเรือกำปั่นรบของโปรตุเกส ๗ ลำจอดที่ท่าหน้าเมืองคอยยิงทัพพม่าอยู่ พม่าจึงคิดกลศึกผูกแพไฟให้ลอยไปปะทะเรือรบโปรตุเกสเกิดไหม้ขึ้น แล้วล้อมเมืองอยู่ราว ๗ เดือนก็ตีเมืองเมาะตะมะแตก จับสอพินยาประหารชีวิต ตะเบงชเวตี้จึงทำพิธีราชาภิเศกใหม่ ณ เมืองหงสาวดี ถวายมงกุฎทรงยอดพระสถูปมุตาแห่งหนึ่ง ถวายทรงยอดพระสถูปชะเวดากอง เมืองตะเกิง (ย่างกุ้งเดี๋ยวนี้) แห่งหนึ่ง ในปี พ.ศ. ๒๐๘๔ บุเรงนองยกทัพตีได้เมืองแปร ตะเบงชเวตี้จึงตั้งให้น้องชายบุเรงนองคนหนึ่งเป็นกษัตริย์เมืองแปร ชื่อพระเจ้าสะโดธรรมราชา ในปี พ.ศ. ๒๐๘๙ เสด็จกรีฑาพลไปไปเหยียบประเทศยะข่าย พระเจ้ายะข่ายยอมอ่อนน้อม ในปี พ.ศ. ๒๐๙๑ กรีฑาพลมาตีกรุงศรีอยุธยาไม่สำเร็จกลับไป จำเดิมแต่นั้นก็เปลี่ยนอัชฌาสัย สำมะเลเทเมาด้วยสุราและนารี ราชการปล่อยให้บุเรงนองว่ากล่าว พวกขุนนางพม่าพากันไปยุบุเรงนองให้ชิงราชสมบัติเสีย บุเรงนองก็ปฏิเสธด้วยความซื่อสัตย์

ครั้งนั้นมีหัวหน้ามอญคนหนึ่งชื่อสมิงเตารามะ ได้ยุยงพวกมอญกระด้างกระเดื่องขึ้น บุเรงนองต้องยกทัพออกไปปราบ ทางในเมืองหงสาวดีพระยาจิตตองชื่อสมิงสอตุด ได้ทำอุบายหลอกพระเจ้าตะเบงชเวตี้ออกไปคล้องช้างเผือกในป่า แล้วลอบปลงพระชนม์ อภิเศกตนเองเป็นกษัตริย์มอญ เมื่อ พ.ศ. ๒๐๙๓ เมืองตองอูและเมืองแปรก็ประกาศอุปราชขึ้นบ้าง ประเทศพม่าซึ่งรวมกันก็กลับแยกกันใหม่

พระเจ้าผู้ชนะสิบทิศ

ในขณะที่บ้านเมืองกำลังจลาจล บุเรงนองยังมีพวกพ้องรักใคร่อยู่มาก เขาได้สงบดูท่าทีอยู่ ๑ ปี แล้วจึงตีเมืองตองอู ประกาศตนเป็นพระเจ้าตองอู ต่อมาอีกปีเดียวก็ส่งกองทัพไปรบหงสาวดี แม้จะเป็นกองทัพเล็ก ๆ แต่มีทหารและอาวุธดีสามารถตีได้หงสาวดีในวันเดียว แล้วไล่ตามสมิงสอทุดถึงเมืองเมาะตะมะจับศัตรูฆ่าเสีย จึงกลับมาทำพิธีราชาภิเศกที่หงสาวดี อีกสองปีต่อมา ในราว พ.ศ. ๒๐๙๗ ยกทัพเรือ ๑,๔๐๐ ลำ ขึ้นไปตีเมืองอังวะแตก ประทับอยู่ในเมืองอังวะหนึ่งปีเที่ยวปราบหัวเมืองไทยใหญ่ทั้งปวง ทรงฟื้นพระศาสนาในไทยใหญ่ให้บริสุทธิ์ ห้ามการฆ่าคนฆ่าช้างในพิธีทำศพไทยใหญ่เป็นเด็ดขาด ต่อมาเมืองเชียงใหม่ยอมอ่อนน้อม ในปี พ.ศ. ๒๑๑๑ ตีกรุงศรีอยุธยา ในที่สุดไทยก็เป็นประเทศราชของพม่า ทางเขมรทราบข่าวตกใจรีบส่งทูตมายอมอ่อนน้อม แล้วเสด็จยกทัพไปตีกรุงศรีสัตนาคนหุตแตกดังปรารถนา บุเรงนองจึงเป็นพระเจ้าผู้ชนะสิบทิศโดยสมบูรณ์ เป็นกษัตริย์ที่มีบุญหนักศักดิ์ใหญ่ที่สุดของพม่า

ในราวต้นพุทธศตวรรษที่ ๒๑ อิทธิพลของพวกโปรตุเกสแผ่มาทางตะวันออก ได้เที่ยวรบพุ่งตีชิงดินแดนในอินเดียและลังกา เมื่อมาตีลังกา พวกโปรตุเกสยึดได้พระทันตธาตุ แล้วพาไปมอบให้แก่อุปราชโปรตุเกสที่ครองเมืองกัว ซึ่งเป็นหัวเมืองใหญ่ทางอินเดียตะวันตก อุปราชคนนี้ชื่อว่า "ดองคอนสแตนไตเดอกันซา" ยังมีนายกำปั่นโปรตุเกสคนหนึ่งชื่อ "มาติโนอัลฟองโซ" เข้ามาค้าขายที่เมืองหงสาวดี ได้ทูลพระเจ้าบุเรงนองถึงเรื่องพระทันตธาตุนี้ จึงโปรดให้คณะทูตออกไปกับมาติโนอัลฟองโซ เจรจาขอแลกพระเขี้ยวแก้วกับอุปราชเมืองกัว โดยพม่าจะให้เพ็ชรนิลจินดาและรับส่งเสบียงอาหารให้แก่พวกโปรตุเกส ที่เมืองกัวและเมืองมะละกา อุปราชและพวกข้าราชการเห็นเครื่องราชบรรณาการเข้าก็ตาลุก เตรียมจะส่งพระทันตธาตุให้แล้ว แต่ความรั่วไปถึงอาร์คบิชอบดองคาสปา สังฆราชาชคาธอลิกใหญ่เมืองกัว ท่านผู้นี้ได้พาบาดหลวงทั้งหลายมาห้ามปรามอุปราชว่า การที่จะเห็นแก่สมบัติแล้วส่งเสริมให้คนต่างศาสนาบูชาพระเขี้ยวแก้วที่ไม่สมควร เป็นการเสื่อมเสียเกียรติของพระยะโฮวา อุปราชถูกขู่เช่นนั้นก็ยินยอม สังฆราชจึงเอาพระเขี้ยวแก้วใส่ครกตำด้วยตนเอง แล้วเอาใส่เตาสูบเผาจนเป็นขี้เถ้าแล้วเทลงแม่น้ำต่อหน้าคนทั้งปวง เสร็จแล้วยังทำโลห์เฉลิมพระเกียรติอุปราชขึ้นอันหนึ่ง เป็นภาพสังฆราชเผาพระเขี้ยวแก้ว อุปราชยืนอยู่ข้าง ๆ เตามีรูปพุทธมามกะที่ไปยอมเสียเงินค่าไถ่แต่ไม่สำเร็จ ข้างล่างภาพมีคำจารึกว่า "คอนสแตนไตผู้ซื่อตรงต่อสวรรค์ ไม่รับสมบัติทั้งหลายในแผ่นดิน" พวกทูตพม่าก็ผิดหวังกลับไป ลุ พ.ศ. ๒๑๐๖ บุเรงนองให้ทูตไปขอ

เจ้าหญิงลังกามาเป็นมเหษี พวกทูตมาขึ้นที่เมืองโคลัมโบ (ภาษาบาลีเรียกว่า กุลุมพุนคเร) เวลานั้นกษัตริย์โคลัมโบคือพระเจ้าธรรมปาละ ซึ่งเข้ารีตเป็นคริสตัง เปลี่ยนชื่อใหม่ว่าดองญวง หามีราชธิดาไม่ แต่ปรารถนาอาศัยบารมีพระเจ้าบุเรงนองไว้ต่อต้านโปรตุเกส จึงคบคิดกับเสนาบดีกรมวัง แต่งลูกสาวเสนาบดีผู้นั้นหลอกพม่าว่าเป็นราชธิดา เสนาบดีกรมวังยังคิดอุบายลึกซึ้งไปกว่านั้น กล่าวคือได้เอาเขากวางมาแต่งเป็นรูปพระทันตธาตุหุ้มด้วยทองคำบรรจุในพระเจดีย์ประดับพลอย แล้วไปหลอกพม่าว่า พระเขี้ยวแก้วที่ถูกโปรตุเกสทำลายนั้นเป็นของปลอม ของจริงมีอยู่ในเรือนของตน ทูตนึกว่าจริงก็อ้อนวอนขอดู อำมาตย์ก็แกล้งทำทีไม่ค่อยจะยอมนัก ต่อเสียอ้อนวอนไม่ได้ก็พาไปดูในเวลากลางคืน ทูตพม่าเห็นเข้าเลื่อมใสนัก รีบสวดมนต์เป็นการใหญ่ แล้วเจรจาขอแลกด้วยทองคำสิบหมื่น อำมาตย์จึงยอมตกลง ทูตพม่าจึงอัญเชิญพระเขี้ยวแก้วปลอมแห่แหนมาทางทะเล ครั้นถึงท่าเมืองหงสาวดี ก็เชิญพระเขี้ยวแก้วใส่มณฑปผูกแพล่องขึ้นมาตามลำน้ำ สองฝั่งแม่น้ำมีเสียงร้องสาธุการของพวกพม่ารามัญ พระเจ้าบุเรงนองเองรีบเข้าที่สรงประพรมด้วยน้ำหอมแล้วแต่งพระองค์ใหม่ เสด็จลงมากราบและเชิญพระธาตุ แล้วอัญเชิญมณฑปพระทันตธาตุทูนใส่พระเศียร เสด็จดำเนินไปในกระบวนแห่สู่พระราชวัง โปรดให้สมโภชถึงสองเดือน แล้วสร้างพระวิหารประดิษฐานพระทันตธาตุบูชาไว้ในพระราชฐาน

กิตติศัพท์พระเจ้าบุเรงนองถูกพวกโคลัมโบต้มทราบไปถึงพระเจ้าวิกรมพาหุ เจ้ากรุงแกนดี ซึ่งเป็นแว่นแคว้นอีกแห่งหนึ่งกลางประเทศ

ลังกา จึงโปรดมีราชสาส์นออกไปชี้แจงว่า พระทันตธาตุที่ได้รับนั้นเป็นของปลอม ของจริงมีอยู่ที่กรุงแกนดีนี่ พระธิดาเล่าก็เป็นลูกชนสามัญ พระเจ้าวิกรมพาหุยินดีที่จะส่งพระเขี้ยวแก้วที่แท้ พระธิดาที่แท้ไปให้ แต่พระเจ้าบุเรงนองกอร์ปด้วยทิฏฐิมานะ ไม่ยอมรับว่าพระองค์ถูกหลอก เรื่องจึงหายเงียบไป บุเรงนองได้สร้างเมืองหงสาวดีใหม่ มีประตูซุ้มยอดด้านละ ๓ ประตู ให้เรียกชื่อตามประเทศราชที่ถูกเกณฑ์คนไปทำการ คือเรียกว่า ประตูอังวะ ประตูเชียงใหม่ ประตูอยุธยา บุเรงนองเสวยราชย์ในเมืองหงสาวดีประมาณ ๓๐ ปี สวรรคตเมื่อ พ.ศ. ๒๑๒๔ มีประเทศราช คือ อังวะ ๑ แปร ๑ เชียงใหม่ ๑ ไทย ๑ ยะข่าย ๑ ลานช้าง ๑ และหัวเมืองไทยใหญ่ทั้งปวง เรียกว่า เป็นเจ้าสุวรรณภูมิ ก็ได้

พม่าในยุคเสื่อม

เมื่อพระเจ้าบุเรงนองสวรรคตแล้ว พระโอรสที่เป็นรัชทายาทขึ้นเสวยราชย์ ทรงพระนามว่าพระเจ้านันทบุเรง แต่ประเทศราชทั้งปวงไม่สู้เกรงกลัวเหมือนพระบิดา เกิดเรื่องเจ้าฟ้าไทยใหญ่เมืองคังแข็งเมือง แล้วพระเจ้าอังวะตั้งแข็งเมืองอีก ไทยถือโอกาสประกาศอิสสระภาพในระยะนั้น พม่าต้องทำศึกกับไทย ๔ ครั้งใหญ่ ๆ ก็แพ้ไทยทุก ๆ ครั้ง ครั้งสุดท้ายเสียพระมหาอุปราชไป ไทยตีได้หัวเมืองมอญฝ่ายใว้ทั้งมวล ในปี พ.ศ. ๑๑๓๘ กองทัพไทยยกขึ้นไปล้อมหงสาวดีได้เกือบจะตีเมืองได้อยู่แล้ว พอดีกองทัพพระเจ้าอังวะและพระเจ้าตองอู ยก

ลงมาช่วย ไทยจึงล่าทัพกลับไป พระเจ้าหงสาวดีขัดเคืองพระเจ้าแปร ซึ่งเป็นพระโอรสว่าโอ้เอ้ยกมาไม่ทันการ จึงตั้งพระเจ้าอังวะลูกเธออีกองค์หนึ่งเป็นมหาอุปราช พระเจ้าแปรโทมนัสเข้าใจว่าพระเจ้าตองอูยุยงจึงเลยยกทัพไปตีเมืองตองอู แต่ไม่สำเร็จ กลับเมืองแปรแล้วเลยตั้งแข็งเมือง ฝ่ายพระเจ้าตองอูเห็นว่า อำนาจพระเจ้าหงสาวดีหมดสิ้นแล้ว จึงลอบแต่งทูตมาเฝ้าพระนเรศวร สัญญาว่าจะช่วยไทยรบหงสาวดีและจะกลับไปชวนพระเจ้ายะข่ายให้เข้าพวกด้วยอีกองค์หนึ่ง กองทัพไทยจึงยกไปตีพม่าเมื่อ พ.ศ. ๒๑๔๒ ในระหว่างนั้นพระเจ้าตองอูแปรพักตร์ ลอบส่งคนมายุยงพวกมอญให้เป็นขบฏกับไทย กองทัพไทยจึงหยุดชงักแค่เมืองเมาะลำเลิง ต้องเสียเวลาปราบมอญอยู่ช้านาน ทางนี้พระเจ้าตองอูนัดพระเจ้ายะข่าย ยกทัพล้อมหงสาวดี จนข้างในเมืองอดหยาก มหาอุป-ราชอดีตพระเจ้าอังวะต้องโจนกำแพงเข้าหาพระเจ้าตองอู พระเจ้านันท-บุเรงท้อแท้ใจก็ยอมอยู่ในอารักขาของพระเจ้าตองอูในที่สุด พระเจ้าตองอูจึงส่งธิดาของนันทบุเรงหนึ่ง พระยาช้างเผือกเชือกหนึ่ง ไปกำนัลพระเจ้ายะข่าย พร้อมทั้งยกเมืองสิเรียมให้เป็นของขวัญ แล้วพระเจ้าตองอูก็พานันทบุเรงหนีไปอยู่เมืองตน (ตองอู) ทางนี้กองทัพยะข่ายเที่ยวปล้นทรัพย์ เอาไฟเผาบ้านเรือนในหงสาวดี กะพอรู้ว่ากองทัพไทมาจวนถึงแล้วก็หลบหนีไป กองทัพไทยได้ตามขึ้นไปล้อมเมืองตองอูเป็นเวลาช้านาน หมดเบียงเข้าต้องล่าทัพกลับ ฝ่ายนะจิงหน่อง โอรสพระเจ้าตองอูเห็นว่าพระเจ้าหงสาวดีเป็นตัวเสนียดพาศึกมาติดเมือง จึงวางยาพิษปลงพระชนม์เสีย พระเจ้าตองอูก็ให้ประกาศแก่หัวเมืองทั้งปวงว่า นันท-

บุเรงได้มอบสมบัติให้แก่ตนเป็นใหญ่แทน แต่พวกพม่าหาเชื่อถือไม่ ครั้งนั้นมีพระอนุชาของนันทบุเรงองค์หนึ่งชื่อเจ้านะยองยาน ได้รวบรวมอำนาจขึ้นที่เมืองอังวะ สำเร็จแล้วทำราชาภิเศกเฉลิมพระนามว่า พระเจ้าสีหสุธรรมราชา พม่าจึงแตกออกเป็นสามก๊ก คือ อังวะ ๑ ตองอู ๑ แปร ๑ ต่อมาโอรสของพระเจ้าอังวะชื่อ มหาธรรมราชา แผ่อำนาจตีได้เมืองแปรและตองอู และหัวเมืองมอญทั้งปวงได้ จึงกลับลงมาตั้งเมืองหงสาวดีเป็นราชธานีอีก ครั้นถึงรัชสมัยพระเจ้าสุทโธธรรมราชา พวกมอญกลับเป็นกบฏขึ้นต้องเสียเวลาปราบหลายปี สุทโธธรรมราชาเบื่อหน่ายหงสาวดี และไม่ไว้ใจมอญ จึงกลับย้ายราชธานีไปอยู่กรุงอังวะอีก

ความรุ่งโรจน์ครั้งสุดท้ายของมอญ

ในขณะที่อำนาจพม่าอ่อนแอลง มอญก็เริ่มกู้เอกราชของตน ครั้งนั้นมีพระภิกษุชาติกะเหรี่ยงรูปหนึ่งชื่อพระสะล่า เป็นผู้เชี่ยวชาญวิทยาคม พวกมอญมีพระยาทะละเป็นหัวหน้า จึงไปเชิญให้สึกออกมาคิดการใหญ่ ในที่สุดสามารถไล่พม่าออกจากหัวเมืองมอญสำเร็จ สะล่าจึงทำราชาภิเศกเป็นพระเจ้าหงสาวดี เมื่อ พ.ศ. ๒๒๘๓ มีนามว่า พระเจ้าสมิงทอพุทธเกติ แล้วแผ่ขยายอิทธิพลตีได้เมืองแปรกับตองอู สมิงทอให้ทูตมาขอราชธิดาพระเจ้าบรมโกษฐ์ ผิดหวังจึงกลับไปขอธิดาเจ้าเชียงใหม่ ได้นางสอิ้งทิพย์มาเป็นมเหษี นางสอิ้งทิพย์ทะเลาะกับมเหษีเดิมซึ่งเป็นธิดาพระยาทะละ สมิงทอเข้าข้างมเหษีใหม่ พระยาทะละ

โกรธแค้นเลยเป็นกบฏขึ้น สมิงทอหลบหนีมาขอกองทัพเชียงใหม่ขึ้นไปปราบกบฏก็ไม่สำเร็จ จึงหนีเข้ามาเมืองไทย เลยถูกไทยจับส่งเนรเทศ (ไปเกาะลังกา) ฝ่ายพระยาทะละได้ให้ตะละปั้นมหาอุปราช ยกกองทัพขึ้นไปตีเมืองอังวะแตก จับเจ้านายในราชวงศ์พม่ามาเป็นเชลยมากกว่ามาก นับว่าเป็นยุคที่มอญมีอิทธิพลมากที่สุด แต่หลังจากนี้ มอญก็จะตั้งต้นบ่ายลงสู่ความเสื่อมและสูญชาติไป

คริสเตียนเบียดเบียนพุทธศาสนา

เมื่อประเทศพม่ากลับสู่สภาพเป็นอาณาจักร อังวะ และหงสาวดี นอกจากนี้ทางตะวันตกมีประเทศยะข่าย ในราว ๆ ศตวรรษที่ ๒๑ ฝรั่งโปรตุเกสชาติแรกได้มาประเทศพม่า มีนักผจญภัยโปรตุเกสคนหนึ่งได้ลูกสาวพญาทะละเจ้าเมืองเมาะตะมะเป็นเมีย และได้ช่วยพระเจ้ายะข่ายปราบขบถมีความชอบ จึงได้ตั้งตัวเป็นเจ้าเมืองสีเรียม พวกโปรตุเกสถือนโบนายแผ่ลัทธิโรมันคาธอลิคเป็นสำคัญ เพราะฉะนั้น เมื่อมีอำนาจขึ้นในประเทศมอญ จึงเที่ยวยื้อแย่งเจดีย์สถาน ริบทรัพย์สมบัติของวัดและห้ามมิให้ราษฎร์ ใส่บาตร พวกเจ้าเมืองมอญรวมกันต่อสู้ก็สู้ไม่ได้ เพราะอาวุธปืนไฟน้อยกว่าพวกโปรตุเกส จนพวกมอญพากันปริเวทนาการว่า แม้แต่พระมหาธาตุมุเตาอันเป็นศรีของชนชาติเตลงไอ้ ปีศาจผมแดงคริสเตียนเหล่านี้มันก็ไม่เว้นเข้าไปยื้อแย่งทรัพย์ สิน พระสงฆ์มอญจึงอพยพ หนีภัยขึ้นไปกรุงอังวะไปร้องทุกข์กับกษัตริย์ พม่า ครั้งนั้นกษัตริย์อังวะเป็นเชื้อพระวงศ์ของพระเจ้าบุเรงนอง มีพระนามว่า สิริปวร-

ลีหสุธรรมราชา ถือสาเหตุนี้เป็นข้ออ้างยกกองทัพลงมาตีประเทศพม่ามอญว่าจะกอบกู้พระพุทธศาสนา ได้กำลังพวกมอญสมทบมีชัยชนะ แล้วเลยย้ายราชธานีชั่วคราวมาตั้งที่หงสาวดี จับพวกฝรั่งมิจฉาทิฏฐิเหล่านี้ตรึงกางเขนตายไปหลายคน พม่าจึงกลับเป็นเอกราชอีกวาระหนึ่ง

พม่าคืนสู่อำนาจ

กองทัพมอญได้ยึดครองกรุงอังวะมิสู้ช้านานนัก ก็ปรากฏว่ามีพม่าคนหนึ่งเดิมเป็นนายพราน อยู่ตำบลมุดโชโบได้ซ่องสุมผู้คนต่อสู้มอญก็ได้ชัยชนะหลายครั้ง นายพรานผู้นี้ชื่อ มังอองจัยยะ ได้ตั้งฉายาตัวเองว่า อลองพญา แปลว่าพระบรมโพธิสัตว์ เขาได้ประกาศตั้งหมู่บ้านมุต-โชโบขึ้นเป็นราชธานี มีนามว่ากรุงรัตนสิงห์ แล้วเริ่มแผ่อานุภาพลงมาตีเมืองหงสาวดี เมื่อพ.ศ. ๒๒๙๙ ได้ล้อมหงสาวดีจนภายในเมืองอดอยาก พระเจ้าหงสาวดีจึงเชิญพระสังฆราชมอญ ให้ออกไปเจรจาสันติภาพ พระสังฆราชมอญทูลสรรเสริญพระกฤษฎาอลองพญาว่า เมื่อพระองค์เป็นหน่อเนื้อพุทธางกูรแล้ว ย่อมมีพระมหากรุณาเป็นปุเรจาริก ขอให้ทรงถอยทัพกลับไปเถิด อลองพญาตอบว่า ในปางบรรพ์พระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นขัตติยมหาศาลก็ยังต้องรักษาจารีตของเจ้าพระยามหากษัตริย์ ที่พระองค์ยกทัพมาครั้งนี้ ก็เพื่อจะโปรดสัตว์ชาวตะเลงทั้งปวง ที่จะให้ถอยทัพก่อนที่จะทรงบำเพ็ญพระบารมีเป็นที่พึ่งชาวตะเลงในหงสาวดีย่อมไม่ได้ พระสังฆราชก็กลับเข้าไป นำความไปแจ้งแก่พระเจ้าหงสาวดี

ครั้งนั้นขุนนางมอญฝ่ายทหารพวกหนึ่ง มีสมิงตะละบั้นเป็นหัวหน้า ขันอาสาป้องกันเมือง แต่พระเจ้าหงสาวดีมีพระทัยท้อถอย พอดี

อลองพญาให้สร้างสุวรรณปราสาทเจ็ดชั้นที่หน้าเมืองหงสาวดี สูงเลยกำแพงเมือง แล้วเสด็จขึ้นประทับ พวกมอญในกำแพงก็พากันสรรเสริญบารมีอลองพญา ชมว่า สุวรรณปราสาทงามสมกว่าพระราชมณเฑียรในหงสาวดีเป็นไหน ๆ พระเจ้าหงสาวดีถูกข่มขวัญเข้าเช่นนั้น ก็อยากจะยอมแพ้จึงส่งพระราชธิดาชื่อเม้ยคุ้ม ซึ่งเป็นคู่มั้นของสมิงตะละบั้นมาก่อนออกไปถวายอลองพญา สมิงตะละบั้นโทมนัส เลยพาพวกที่คิดสู้ลอบหนีออกจากนครไป ส่วนอลองพญา เมื่อได้ราชธิดาแล้วก็เรียกร้องนายทหารตัวสำคัญ ๆ ของมอญมาไว้เป็นตัวลำนำ พระเจ้าหงสาวดีไม่ยอมให้ การสงครามก็เริ่มดำเนินต่อไปอีก ในที่สุดหงสาวดีก็แตกในปีพ.ศ. ๒๓๐๐ อลองพญาให้เผาทั้งเมือง เป็นอันว่าเอกราชของมอญครั้งสุดท้าย มีอายุเพียง ๗ ปีเท่านั้น จำเดิมแต่นั้นชาติมอญก็ล้มชาติ ถูกพม่ากลืนหมด

ตีกรุงศรีอยุธยา

เป็นธรรมเนียมของพม่าแต่โบราณแล้ว เมื่อปราบมอญได้ก็ต้องยกเลยมาตีเมืองไทยทุกครั้งไป อลองพญาได้มาชุมนุมทัพที่เมืองย่างกุ้งในปีพ.ศ. ๒๓๐๓ เพื่อเตรียมยกมาตีกรุงศรีอยุธยา แต่บังเอิญให้มีอาเพทเกิดฟ้าผ่าลงกลางเมืองตั้ง ๗ ครั้ง โหรได้ทูลทัดทานว่า เป็นทุนิมิตทิศที่ตั้งกรุงศรีอยุธยาเล่า ก็เป็นกาฬกิณีกับดวงกำเนิดของอลองพญา แต่จอมพม่าไม่เชื่อฟังยกทัพเข้ามาล้อมกรุงศรีอยุธยาไว้ ฝ่ายไทยใช้นโยบายรักษาเมืองรอน้ำหลาก

อลองพญาเห็นจวนถึงฤดูน้ำหลาก จึงมีพระราชสาส์นเข้าไปในกรุงว่า "พระองค์เป็นบรมโพธิสัตว์ใคร่จะเสด็จประเวศเลียบนครศรีอยุธยา ให้เป็นสวัสดิมงคลแก่ชาวไทยทั้งผอง เหมือนพระบรมศาสดาเสด็จเข้าเหยียบกรุงกบิลพัสดุ์ฉะนั้น"

ไทยมีสาส์นตอบออกไปว่า "ในภัททกัปป์นี้ก็มีพระพุทธเจ้ามาตรัสไปแล้ว ๔ พระองค์ พระศรีอริยเมตไตรยก็ยังเสด็จอยู่ดุสิตเทวโลก ทั้งเวลานี้ก็ยังอยู่ในระหว่างพระศาสนาพระสมณะโคดมยังมิถ้วน ๕๐๐๐ พระวรรษา ไทยจะยอมเชื่อถือพระโพธิสัตว์องค์ไหนปลอมเข้ามาซอกแซกอวดอุตตริมนุษย์ธรรมอยู่ไม่ไหว เกรงจะหมกไหม้ในโลกันตมหานรกด้วยผลครุโทษนั้น" อลองพญารับสาส์นนั้นแล้วกริ้วนัก จึงเสด็จมายิงปืนใหญ่ด้วยพระองค์เอง บรรจุดินปืนมากไปปืนแตกต้องพระองค์เข้า จึงถอยทัพกลับ อลองพญาทิวงคตในระหว่างทาง

เมื่อพระเจ้าอลองพญาทิวงคตแล้ว พระราชบุตรองค์ใหญ่ชื่อมังลอง ได้ขึ้นเสวยราชทรงพระนามว่า เนาดอกะยี ในรัชกาลนี้ สมิงตะละบั้น ซึ่งหลบหนีไปจากหงสาวดี ได้ไปอยู่เมืองเชียงใหม่ เห็นสบช่องโอกาสจึงพากองทัพเชียงใหม่เข้าตีหัวเมืองมอญ ฝ่ายพระเจ้าตองอูผู้เป็นปิตุลาก็เป็นกบฏขึ้น พม่าจึงต้องเสียเวลาปราบมอญและเมืองตองอู จนสงบแล้วก็พอดีพระเจ้าเนาดอกะยีสวรรคต มังระพระอนุชาขึ้นเสวยราชย์ ทรงพระนามว่า "พระเจ้าเฉ่งพะยูเช้ง" ได้ยกกองทัพไปตีมณีปุระในแคว้นอัสสัมได้ แล้วจึงให้เนเมียวสีหบดียกทัพมาตีหัวเมืองลานนาไทย และเลยให้ถือพลสี่หมื่นลงมาตีกรุงศรีอยุธยาทางด้านเหนือ อีกทัพหนึ่งโปรด

ให้มังมหานรธาคุมพลสองหมื่นมาทางด่านเจดีย์ ๓ องค์ เข้าตีกรุงศรีอยุธยาทางหัวเมืองฝ่ายใต้ กรุงศรีอยุธยาแตกในพ.ศ. ๒๓๑๐ พม่าได้เผาวัดวาอารามเสียมากมาย ความเสียหายเหลือที่จะคณานับ เมื่อพม่าเลิกทัพกลับไป พระเจ้ามังระกษัตริย์แห่งพม่า ทรงแต่งตั้งให้เนเมียวสีหะบดี เป็นที่ศรีอยุธยาวุ่น แต่เป็นเพราะผลกรรมที่พม่าทำร้ายแก่ไทยจึงปรากฏว่าในปีเดียวกันนั้น เกิดแผ่นดินไหวใหญ่ทั่วประเทศพม่า เจดีย์และสถานสำคัญๆ โค่นพังทะลายลงมามากต่อมาก พระเจ้ามังระตกพระทัย ต้องสร้างพระพุทธรูปทองคำขึ้นหลายองค์เพื่อล้างบาป แล้วบรรจุไว้ในพระสถูปที่ทรงปฏิสังขรณ์ขึ้นใหม่นั้น ต่อมาไม่ช้าไทยกลับกู้เอกราชได้ พม่าพยายามปราบไทยหลายครั้ง จนครั้งสุดท้ายให้อะแซหวุ่นกี้ ยกทัพมาตีไทยทางหัวเมืองฝ่ายเหนือ กำลังสู้รบกันยังมิทันแตกหักลงไปได้ ก็พอดีทัพแมนจูจากยูนานยกเข้ามาตีพม่า และพระเจ้ามังระสวรรคตในปีพ.ศ. ๒๓๑๙ พม่าจึงต้องรีบยกทัพกลับ

สงครามชิงราชย์

พระเจ้าอลองพญา ก่อนทิวงคตได้ออกพระโอฐยกราชสมบัติแก่โอรสทุกๆ พระองค์ โดยผลัดกันขึ้นครองตามอาวุโส แต่พระเจ้ามังระ ไม่ทำตามราชโองการ กลับยกราชสมบัติให้แก่จิงกูจา (สิงคุสา) ราชบุตร ทั้งที่พระองค์มีพระอนุชาอีก ๔ องค์คือ ๑. มังโปตะแคงอะเบียง ๒. มังเวงตะแคงปะดุง ๓. มังจูตะแคงพุกาม ๔. มังโกเชียงตะแคงแตงตะแล จิงกูจาจับอาชื่อมังโปตะแคงอะเมียงฆ่าเสีย และ

ควบคุมเจ้าอาว์อีก ๓ องค์ไว้หัวเมืองแล้วพาลหาเหตุถอด อะแซหวุ่นกี้ จากตำแหน่ง โปรดสำมะเลเทเมาด้วยสุรานารี คราวหนึ่งเสวยน้ำจันฑ์เมามาก พระสนมเอกทำขัดพระทัยขึ้นมาก็ให้เอาตัวไปถ่วงน้ำตายเสีย และให้ถอดยศอะตวนหงุ่นบิดาพระสนมองค์นั้นลงมาเป็นไพร่ อะตวนหงุ่นผูกใจเจ็บจึงไปคิดกบฏกับเจ้าตะแคงปะดุง จับพระเจ้าจิงกูจาพิฆาต ตะแคงปะดุงขึ้นเสวยราชสมบัติ ทรงพระนามว่า พระเจ้าโกรนาพญา-ปะดุงมินตะคะยี

ความรุ่งเรืองครั้งสุดท้ายของพม่า

พระเจ้าปะดุงมิน นับว่าเป็นมหาราชองค์สุดท้าย ของพม่า ก็ว่าได้ เมื่อขึ้นเสวยราชย์แล้วได้ย้ายราชธานีมาอยู่เมืองอมรปุระ ซึ่งโปรดให้สร้างขึ้นใหม่ แล้วยกกองทัพไปปราบมณีปุระในอัสสัมได้ เสด็จเข้าไปตีประเทศยะข่ายได้ ในปีพ.ศ. ๒๓๒๘ ซึ่งเป็นปีที่สร้างกรุงเทพฯ ศึกเมืองยะข่ายครั้งนี้ พม่าได้อัญเชิญพระพุทธรูปศรีเมืองยะข่ายเข้ามาองค์หนึ่ง คือพระมหามัยมุนี เป็นพระพุทธรูปหล่อปางมารวิชัย ขนาดหน้าตัก ๕ ศอกคืบ สร้างมาแต่พ.ศ. ๖๘๙ ในแผ่นดินพระเจ้าจันทรสุริยะกษัตริย์ยะข่ายครองเมืองธรรมาวดีนคร มหาราชพม่าในปางก่อนเช่นพระเจ้าอโนรธา-เพียรจะอัญเชิญเข้ามาก็พอดีมีอุปสรรค ครั้งนี้ได้ใช้วิธีถอดพระองค์ออกเป็น ๓ ท่อน แล้วเอาขึ้นตะเข้ลากข้ามภูเขาเข้ามา พระเจ้าปะดุงโปรดให้สร้างวิหารขึ้นไว้บูชา พระพุทธรูปองค์นี้เป็นที่นับถือของชาวพม่า ยิ่งกว่าพระพุทธรูปทั้งปวงในประเทศพม่ามาจนทุกวันนี้

พิธีก่อรากมหาเจดีย์ในเดือนพฤศจิกายน พ.ศ. ๒๓๓๓ แล้วปลูกที่พักแรมอำนวยการสร้าง ณ ที่นั้น สร้างไปเพียงแค่ฐานก็พังลงมา เลยกลายเป็นกองอิฐปูนที่ใหญ่ที่สุดในโลก แต่สิงห์โตนั้นสร้างสำเร็จตั้งอยู่หน้าซากเจดีย์ หันหน้าออกทางแม่น้ำ ระฆังวัดเส้นผ่าศูนย์กลางได้ ๙ ศอกเศษ สูง ๓ วา หนัก ๒๐๐,๐๐๐ ปอนด์ สระน้ำขุดอยู่เบื้องอิสาณทิศของเมืองอมรปุระ เวลาน้ำเต็มเปี่ยม ๓๒,๐๐๐ เส้นจตุรัส แต่ยังไม่สำเร็จ

ความวิปริตของพระเจ้าปะดุง

พระเจ้าปะดุงได้ความรู้จากแขกว่า เวลาเช้าตะวันออกจากทวีปโน้นเข้ามาทวีปนี้ จึงห้ามมิให้พระฉันข้าวว่า ตะวันยังไม่แก่ เวลาถึงตะวันเที่ยงเมื่อไรจึงให้ฉัน ครั้นเวลาตะวันตกดินจึงแลเห็นดาว พระเจ้าปะดุงว่าเป็นตะวันออกทวีปเรา ถือว่าเป็นตะวันเที่ยงบังคับให้พระฉันเพล ต่อมารับสั่งให้หล่อพระพุทธรูปยืน องค์หนึ่ง สูง ๘ ศอก ถวายนามว่าจันทรมุนี ประดิษฐานอยู่ในมณฑลในราชวัง แล้วให้สร้างรูปอรหันต์ไม้จำปานั่งสมาธิหน้าตักศอกคืบจำนวน ๘๐ องค์ไว้เป็นบริวารพระจันทรมุนี แล้วโปรดให้ประกาศแก่คนทั้งแผ่นดินว่า สมณวงศ์สิ้นศูนย์แล้ว ใครจะทำบุญให้มาทำกับพระอรหันต์ ๘๐ องค์นี้จึงจะได้บุญแท้ พระเจ้าปะดุงเองเมื่อจะทำบุญให้เอาคนเข้ามาโกนผมนุ่งเหลือง ๘๐ คน นั่งหน้าพระอรหันต์ ๘๐ รูป พระเจ้าปะดุงให้ถวายอาหารพระจันทรมุนี ส่วนหนึ่ง ถวายพระอรหันต์ ๘๐ องค์ส่วนหนึ่ง โดยพวกบุตรข้าพระฉันแทน เสร็จแล้วให้ อารักษ์นั่งหน้าพระพุทธปฏิมาทำภัตตานุโมทนาแทน พระพุทธเจ้า

ในปีพ.ศ. ๒๓๕๙ พระเจ้าปะดุงสร้างเจดีย์ศิลาองค์หนึ่ง เหนืออมรปุระไปราว ๒๐๐ เส้นแล้วเสด็จมายกยอดฉัตร์ ขากลับเลยประชวร ต่อมาอีก ๓ ปีก็สวรรคต เสวยราชย์ได้ ๓๗ ปี

สงครามอังกฤษครั้งที่หนึ่ง

เมื่อพระเจ้าปะดุงสวรรคต พระราชนัดดาชื่อ สกายมินได้ขึ้นเสวยราชย์ ทรงนามว่า บาญีดอพญา ไทยเรียกว่า จักกายแมง ในรัชกาลนี้พม่าเตรียมจะทำศึกกับไทยอีก แต่พอดีเกิดสงครามกับอังกฤษขึ้น มูลเหตุของสงคราม เพราะกรณีแย่งชิงความเป็นใหญ่ในเมืองมณีปุระ เมืองอัสสัม และเมืองกระจาร์ ซึ่งเป็นเมืองชายอาณาเขตอินเดียต่อแดนพม่าประกอบพวกยะข่าย เป็นกบฏสู้พม่าไม่ได้ พากันหนีไปพึ่งบารมี อังกฤษในเขตอินเดีย พม่าส่งทัพล่วงล้ำแดนอังกฤษเข้าไปกวาดต้อนเชลย ขณะแรกอังกฤษอดทนยอมให้พม่าทำตามใจ เพราะเวลานั้น อังกฤษ กำลังมีกรณีพิพาทกับประเทศอาฟกานิสถาน พม่าเข้าใจผิดว่าอังกฤษกลัว ก็ยิ่งเบ่งอำนาจกับอังกฤษมากขึ้น ต่อมาเกิดเหตุพิพาทเรื่องเกาะเชปุระ เกาะนี้ตั้งอยู่ชายทะเลแคว้นยะข่าย อังกฤษกับพม่าต่างฝ่ายต่างแย่งเป็นเจ้าของรัฐบาล อังกฤษใน อินเดีย จึง ประกาศ สงคราม กับพม่า เมื่อ พ.ศ. ๒๓๖๖ อังกฤษแบ่งทัพใหญ่ออกเป็นสองทาง ทัพหนึ่งตีพม่าทางด้านอินเดีย ได้เมืองมณีปุระ, อัสสัม, กระจาร์ และยะข่าย แล้วหยุดเพียงแค่นั้นไม่สามารถเดินทัพต่อไปด้วยติดเทือกเขาสูงและป่าดิบ ทัพที่สองตีขึ้นมาทางทะเลมีกำลังพล ๑๑,๐๐๐ คน เข้าตีเมืองย่างกุ้ง เมื่อวันที่ ๑๑ พฤษภาคม

๒๓๖๗ พม่าไม่ทันรู้ตัวก็เสียเมือง พอดีเข้าเขตฤดูฝน อังกฤษจึงต้องหยุดทัพเพียงแค่นั้น แล้วส่งกองทัพเรือน้อยไปตีหัวเมืองชายทะเลทางพม่าใต้ ได้เมาะตะมะ, ทวาย, มะริด, ตะนาวศรี ฝ่ายรัฐบาลพม่ารีบส่งแม่ทัพชื่อ สุนพาหวุ่นยี คุมพลมาตีเมืองย่างกุ้งคืน พม่าตั้งค่ายห่างย่างกุ้ง ๒๘๐ เส้น ยังไม่ทันแล้วก็ถูกอังกฤษตีแตก ตัวแม่ทัพตายในที่รบ พระเจ้าบาญีดอพญาตกพระทัยจึงมีท้องตราเรียกทัพใหญ่ที่เมืองยะข่ายให้คืนมาเสียงผู้คนร้องเซ็งแซ่ว่าศึกกุลาขาวนี้จะต้องให้ แม่ทัพมหาบัณฑุละปราบ จึงสำเร็จ ในระหว่างที่ทัพใหญ่พม่ายังไม่มาถึง พระเจ้าปาญีดอพญาให้พระอนุชาชื่อสราวดี และแม่ทัพชื่อกะยีหวุ่นยี ยกกองทัพลงมาขัดตาทัพห่างเมืองย่างกุ้ง ๘๐๐ เส้น พม่าตั้งค่ายใหญ่สองค่ายบนฝั่งซ้ายขวาของแม่น้ำหะราย (ตอนหนึ่งของอิจิรวดีตำบลหะรายเดี๋ยวนี้) พอกองทัพใหญ่ซึ่งมหาบัณฑุละยกมา มีกำลังพลหกหมื่น พระสราวดีพูดจาตักเตือนสติมหาบัณฑุละว่าอย่าเพิ่งกระโจมกระจามตีทัพกุลาขาวฉาบเฉียวหัก มหาบัณฑุละก็คุยโม้ว่า ภายในแปดวันข้าพระพุทธเจ้าจะขอพระราชทานเลี้ยง ณ ศาลากลางเมืองย่างกุ้ง แล้วจะได้เลยไปแก้บนพระมหาเจดีย์ชะเวดากองเลยทีเดียว ซึ่งความจริงมหาบัณฑุละก็เป็นคนเข้มแข็งมาก ได้ชัยชนะอังกฤษในครั้งต้นๆ หลายครั้ง จนทัพพม่าเคลื่อนเข้าประชิดพระมหาเจดีย์ชะเวดากอง อังกฤษเอาปืนใหญ่ยี่สิบกระบอกตั้งบนฐานพระเจดีย์ยิงสกัดพม่า พม่าจะยิงปืนใหญ่โต้ตอบก็กลัวถูกองค์พระสถูป พอดีเรือกำปั่นรบอังกฤษเข้ามาล้อมทัพพม่าจึงแตกยับเยิน เหลือพลเพียง ๗,๐๐๐ คน ต้องหนีล่าไปเมืองธนูพายุ ที่นี่มหาบัณฑุละเทกระเป๋าสู้ รวมพลได้

ใหม่หมื่นห้าพันคน ตั้งค่ายใหญ่สามค่ายชักปีกกาถึงกัน แล้วเอาปืนใหญ่ ๑๕๐ กระบอกตั้งจังก้าคอยยิงอังกฤษ แต่น่าเสียดายที่ปืนใหญ่เหล่านี้มีอายุกว่า ๑๐๐ ปีทั้งนั้น ยิงทีหนึ่งแล้วต้องเว้นกว่า ๒๐ นาทีจึงลั่นตูมที่สองได้ ทหารพม่ากว่าครึ่งถืออาวุธหอกดาบ ที่มีปืนก็ล้วนแต่สึกหรอ ดินปืนก็มีจำกัด อังกฤษให้ขุดสนามเพลาะหน้าเมืองเอาปืนใหญ่ยิงเมืองตลอดคืนยังรุ่งมหาบัณฑุละถูกปืนตายในที่รบ น้องชายของเขาเป็นปลัดทัพกดคนไว้ไม่อยู่ เมืองแตกเมื่อวันที่ ๒ เมษายน ๒๓๖๘ คราวนี้ทั่วพม่าเสียขวัญ เห็นว่าจะรบไปอีกไม่ไหวแล้ว แต่พระมเหษีของบาญีดอ-พญา และน้องชายชื่อเมงสะยี ซึ่งเดิมเป็นแม่ค้าพ่อค้าขายปลาสดในท้องตลาด ทูลยุยงว่าต้องชนะแน่ พวกขุนนางพากันเกลียดชังมเหษีองค์นี้ เรียกกันว่าอีแสนกล บายีดอพญาหลงเชื่อ ให้ปะขันหวุ่นยีเป็นแม่ทัพใหญ่ แม่ทัพใหญ่ผู้นี้กำเริบฤทธิ์ ให้เอาฝรั่งมาฆ่าสังเวยบูชาธงชัย ไม่ทันจะเคลื่อนพลก็ถูกจับในฐานกบฏ ถูกนำให้ช้างแทงตาย พม่าให้เมงมะยัตโบ่ อนุชาอีกองค์หนึ่งถือพลลงมาป้องกันเมืองแปรก็เสียทีอังกฤษข้าศึกตีเมืองแปรได้แล้วก็ตีเมืองมะเยเด เมืองสัมเปนะโค แล้วเข้าประชิดนุกาม ถึงขั้นนี้ยังอุตส่าห์มีเสนาที่ลึงคนหนึ่งชื่อ เรตะยาสุระ ขันอาสายกทัพมาขับอังกฤษให้ตกทะเล พระเจ้าอังวะเลยตั้งให้เป็น นีเวงบุเรงแปลว่า พระยาอัษฎงคทิศ แม่ทัพใหม่ให้ตั้งพลเป็นแบบนาคพยุหะ รบกันไม่ถึงวันก็แตกหนีกลับไปอังวะ เลยถูกจับประหารชีวิตฐานคุยโอ่ ทัพอังกฤษตีพุกามได้แล้วก็ยกมาเมืองยันตะโป ยังหนทางอีก ๔ วันจะถึงราชธานี คราวนี้พม่าจึงยอมแพ้ ได้ทำสนธิสัญญาสันติภาพที่เมือง

ยันตะโป พม่าต้องเสียค่าปรับสงครามยี่สิบล้านรูปี พม่าต้องไม่เกี่ยวข้องกับเมืองยะข่าย, มณีปุระ, อัสสัม, และกระจาร์ พม่าต้องยกหัวเมืองมอญชายทะเลให้อังกฤษ พระเจ้ากรุงสยาม(รัชกาลที่ ๓) ผู้เป็นมหามิตรของอังกฤษในสงครามครั้งนี้ จะต้องได้รับผลประโยชน์มากที่สุด

สงครามอังกฤษ–พม่า เกี่ยวกับไทย

เนื่องด้วยอังกฤษไม่ชำนาญในการเดินป่าดง และเกิดอัตคัดเสบียงช้างม้าวัวควาย เห็นว่าต้องทำศึกกับพม่าเป็นแรมปี จึงคิดพึ่งกำลังไทยให้มาช่วย ได้แต่งทูตมาเจรจาที่กรุงเทพหลายคราว มาเจรจากับเจ้าพระยานครก็หลายหน ให้ไทยส่งเสบียงอาหารช้างม้าไปให้ สมเด็จพระนั่งเกล้าดำริว่าสงครามกับอ้ายพม่าครั้งนี้เป็นท่วงทีอยู่ จึงโปรดให้เจ้าพระมหาโยธา (ทอเรีย) บุตรเจ้าพระยามหาโยธา (เจ่ง) ซึ่งเป็นนายกองมอญมาแต่เมืองพม่าครั้งรัชกาลที่หนึ่ง ยกกองทัพหนึ่งหมื่นคนออกไปช่วยอังกฤษรบพม่าถึงเมืองเมาะตะมะ แล้วให้พระยาชุมพร ยกกองทัพเรือออกไปลาดตระเวนทางทะเลปักษ์ใต้ต่อแดนพม่า เมื่อทัพไทยไปถึงปรากฏว่าอังกฤษตีเมืองเมาะตะมะได้แล้ว แต่มีกองทัพพม่ายกมาหมายจะตีคืน ไทยได้ช่วยรักษาเมืองไว้ให้อังกฤษ

สงครามอังกฤษครั้งที่ ๒

พระเจ้าสราวดีพระอนุชา ของพระเจ้าบายีดอพญา ขึ้นครองราชสมบัติต่อมาเสวยราชย์อยู่ได้ ๙ ปีก็เสียพระจริต ต่อมาเลยสวรรคต โอรส

ชื่อภุกามมินทร์ขึ้นเสวยราชย์สาเหตุที่รบอังกฤษ เพราะเจ้าเมืองย่างกุ้งชื่อหม่องก๊ก ได้รับกัปตันเรืออังกฤษ ๒ คนมาปรับ โดยสาเหตุความผิดไม่เพียงพอ อังกฤษจึงยื่นประท้วง รัฐบาลพม่าตอบว่าจะให้เปลี่ยนเจ้าเมืองใหม่ ครั้นแล้วเจ้าเมืองคนใหม่ชื่อหม่องมอญ ก็ลงมาถึงเมืองย่างกุ้งพร้อมด้วยทหาร ๓ หมื่นคน และมีกองทัพรักษาเมืองเมาะตะมะ อีก ๓ หมื่น รักษาเมืองพะสิมสองหมื่น อังกฤษจึงยื่นคำขาดกับพม่า ในวันที่ ๑ เมษายน ๒๓๙๕ เรือรบอังกฤษมาฟังข่าวที่เมืองย่างกุ้งก็ถูกพม่ายิงถอยกลับไป อังกฤษจึงประกาศสงครามกับพม่า ทัพบกอังกฤษ ๘,๑๐๐ คน ทัพเรือ ๒,๕๐๐ คนตีได้เมืองเมาะตะมะในวันที่ ๕ เมษายน ในวันที่ ๑๔ เมษายนตีได้ย่างกุ้ง อังกฤษเสียทหารมากเพราะพม่าป้องกันแข็งแรง ในวันที่ ๑๙ พฤษภาคมตีได้เมืองพะสิม ๓ มิถุนายนตีได้หงสาวดี อังกฤษได้พวกมอญมาเป็นสมัครพรรคพวกมาก พม่ายกทัพมาตีคืนได้ แต่แล้วถูกกลับชิงคืน ต้นเดือนกรกฎาคมตีได้เมืองแปร แล้วอังกฤษประกาศริบดินแดนพม่าได้ทั้งหมดเป็นโคโลนีของตน พร้อมกับมีหนังสือไปขู่รัฐบาลพม่าว่า ถ้ายังคืนยกทัพมาตีอีก อังกฤษจะบุกไปถึงอมรปุระ

พระอนุชาเป็นกบฏ

ในขณะที่พม่ารบอังกฤษอยู่นั้น อนุชาต่างชนนีของพระเจ้าภุกามมินทร์ (ปะกันมิน) สององค์ชื่อ เมนดงมินทรา ๑ กะนองมินทรา ๑ ถูกสงสัยว่าจะคิดขบฏ จึงเลยกบฏจริง ๆ ได้พากันไปซ่องสุมกำลังที่เมืองชะเวโป พระเจ้าภุกามมินทร์ส่งทัพไปตีหลายครั้งแพ้กลับมา ถึงกับต้อง

เรียกทัพที่รบอังกฤษให้ขึ้นมาปราบ แม่ทัพทั้งสองคือ สะโดสุธรรมมหามังฆ้อง ๑ สะโดแมงยีแมงฆ้อง ๑ ก็เสียทีแก่ทัพกบฏ พวกกบฏตีนครอมรปุระได้ แล้วอัญเชิญเจ้าเมนคงมินทร์ขึ้นเสวยราชย์ จับพระเจ้าภุกามมินทร์ไปกักไว้ในราชวัง

สันติสุขกลับคืนคง

พระเจ้าเมนดงมินทร์เป็นกษัตริย์รักความสงบ และเป็นกษัตริย์องค์เดียวที่ดีที่สุดในราชวงศ์อลองพญากล่าวกันว่าเมื่อก่อนทรงประสูติสองสามวัน พระมหาสถูปเมืองมะเยคุ สำแดงปาฏิหาริย์ว่าเป็นศุภนิมิตรที่จะทรงรับเป็นศาสนูปถัมภก และต้นนิโครธที่ปลูกไว้หน้าวังเมืองยมรปุระตรงกับเจดีย์ชะเวลินฮินก็ออกดอกผิดฤดูกาล ประชาชนเชื่อมั่นว่าเมนดงมินทร์เป็นบรมโพธิสัตว์มาจุติ พอขึ้นเสวยราชย์แล้วไม่นาน ก็เกิดเหตุรบกับไทยกรณีเมืองเชียงตุง ทั้งนี้เพราะเจ้านายทางมณฑลพายัพของไทยทูลรับอาสาสมเด็จพระจอมเกล้าขอตีเมืองเชียงตุงให้แก่ไทย สมเด็จพระจอมเกล้ามีราชดำริว่า ไทยว่างศึกมาช้านานแล้วสมควรจะให้กองทัพไปฝึกปรือไว้ให้รู้การสงครามบ้าง จึงโปรดให้กรมหลวงวงษาธิราชสนิทและเจ้าพระยาภูธราภัย เป็นแม่ทัพใหญ่ พร้อมกับกองทัพ หัวเมืองพายัพยกขึ้นไปตีเมืองเชียงตุง เมื่อ พ.ศ. ๒๓๙๕ แต่เสียทีพม่ากลับมา สงครามครั้งนี้เป็นการรบครั้งสุดท้ายระหว่างไทยกับพม่า

ในปี พ.ศ. ๒๓๙๘ พม่าส่งทูตไปเจริญไมตรี กับอุปราช อินเดีย ในปี พ.ศ. ๒๓๙๙ พม่าส่งทูตไปเจริญราชไมตรีกับเอมเปอเรอโปเลียน

ที่ ๓ ถึงฝรั่งเศส ในปี พ.ศ. ๒๔๐๐ พระเจ้าเมนดงมินทร์ โปรดให้สร้างนครมันฑเลขึ้นเป็นราชธานีใหม่ เป็นเมืองมีส่วนกว้างด้านละ ๒ กิโลเมตรเศษอยู่เชิงภูเขามันฑเล เมื่อถึงเวลาย้ายเมืองก็ปรากฏทุนิมิตอาเพท กล่าวคือเกิดเพลิงไหม้พลับพลาของพระมหาอุปราชในขบวนตามเสด็จ เมื่อเสด็จประทับในเมืองมันฑเลแล้วก็เกิดฟ้าผ่าต้องยอดมหาปราสาท ราษฎร์ซุบซิบกันว่า นิมิตนี้จะนำความฉิบหายมาสู่พม่า แต่โหรหลวงก็ทูลพยากรณ์ถวายว่าเป็นศุภนิมิตร อำนาจพม่าจะเกริกก้องทั่วโลก ครั้นแล้วในพ.ศ. ๒๔๐๔ โปรดให้สร้างวิหารขึ้นบนเขามันฑเล แล้วสร้างพระพุทธรูปยืนองค์ใหญ่ชี้นิ้วพระหัตถ์ตรงไปยังเมืองมันฑเล ข้างๆมีรูปพระอานนท์หมอบอยู่เพื่อให้ต้องกับตำนานของพม่าว่า พระศาสดาเคยเสด็จมาประทับที่ตรงนี้ แล้วมีพุทธพยากรณ์แก่พระอานนท์ว่า ในอนาคตกาล จะมีเมืองอันรุ่งเรืองเกิดขึ้นที่ตรงนี้ สร้างเสร็จแล้วถวายพระนามว่าพระชะเวยัตเตา ในพ.ศ. ๒๔๐๗ โปรดให้เอาก้อนศิลาใหญ่มาสลักเป็นองค์พระพุทธรูปแล้วโปรดให้ยกเบญจมสังคายนาขึ้น อาราธนาพระ-ศาสนธเบ็ง สะยาดอ โบ่งยี ชุมนุมร้อยกรองพระไตรปิฎก เสร็จแล้วโปรดให้จารึกลงในแผ่นหินข้างพระไตรปิฎกอรรถกถาฎีกาอย่าง สมบูรณ์ประดิษฐานไว้ที่บริเวณพระสถูปมหาโลกมารชิน เรียกกันเดี๋ยวนี้ว่าเจดีย์กุโสดอ งานจารึกนี้มาเสร็จสมบูรณ์เอาเมื่อพ.ศ. ๒๔๑๑ ลักษณะแผ่นดินเป็นรูปเสมาสูงราว ๔ ศอก กว้างราว ๒ ศอก จารึกเต็มทั้งสองหน้า เป็นพระวินัยเสีย ๑๐๑ แผ่น เป็นพระสูตร ๕๒๐ แผ่น เป็นอภิธรรม ๑๐๘ แผ่น รวมพระไตรปิฎก ๗๒๙ แผ่น ส่วนจารึกอรรถกถานั้น มี

จำนวน ๑๗๗๔ แผ่น ตั้งไว้ที่บริเวณเจดีย์จันทมุนี ห่างเจดีย์กุโสดอ ๓—๔ เส้น นับว่าเป็นงานมหัศจรรย์ชิ้นเอกในโลกพระพุทธศาสนา

ความเสื่อมแห่งราชวงศ์

พระเจ้าเมนดงมินทร์ มีพระมเหษีเอกองค์หนึ่งชื่อพระนางเศกฆระเทวี เป็นพระน้องนางของพระเจ้าภุกามมินทร์ ได้รับตำแหน่งเป็น บรมราชินี และมีพระอัครมเหษีอีกพระองค์หนึ่ง ชื่อพระนางอะเลนันดอเป็นพระธิดาของพระเจ้าบาญิดอพญา พระราชินีไม่มีโอรสและธิดา ส่วนพระอัครมเหษีมีแต่พระธิดาเท่านั้น บรรดาเจ้าชายลูกเธอของพระเจ้าเมนดงมิน ล้วนแต่เกิดจากพระสนม คนทั้งหลายจึงหมายมั่นว่า ราชสมบัติจะตกแก่เจ้ากะนองมินทรามหาอุปราช ทำความไม่ พอใจให้แก่บรรดาเจ้าชายชั้นผู้ใหญ่ ครั้นถึงพ.ศ. ๒๔๐๙ เจ้าชายเมงคูนมินทราและเจ้าชายเมงฮะรายมินทรา หรือเมงคูนรายมินทราก็เรียก เป็นพี่น้องร่วมชนนี และเป็นลูกเธอชั้นผู้ใหญ่ จึงคิดขบฏหมายกำจัดพระมหาอุปราช แล้วเลยฆ่าพระเจ้าเมนดงเสีย โดยแสร้งทำเป็นพี่น้องฆ่ากันเอง พระเมงคูนรายวิ่งหนีพี่เข้าไปในท้องพระโรงขณะที่พระมหาอุปราชว่าราชการอยู่ ร้องว่าช่วยหลานด้วย พอถึงตัวมหาอุปราช พระเมงคูนรายก็ชักดาบตัดเกล้า เจ้าอาเสีย แล้วพวกขบถกรูกันไป ยังพลับพลาหลวงที่ พระมหาเจดีย์ กุโสดอ นอกเมืองมันฑเล ในขณะที่ พระเจ้า เมนดง กำลังบำเพ็ญพระราชกุศลอยู่ แต่เสียงเอะอะของพวกขบถดังไปถึง ข้างในพระราชาจึงเสด็จหนีไปทางหลังพลับพลา พบหม่องเบี่ยกกุซึ่งพวกขบถ

ให้มาลอบทำร้ายยืนถือดาบเปลือยอยู่ พระเจ้าเมนดงจำได้ว่าเป็นข้าไทของพระราชบุตร จึงร้องว่า เฮ้ยหม่องเบี้ยกกุ ช่วยพาข้าเข้าวังที คนร้ายเลยตกตลึงมิอาจขัดราชโองการ เข้าแบกพระเจ้าเมนดงวิ่งเข้าไปในวัง พอดีพวกข้าไทของพระมหาอุปราชยกมาช่วย พวกขบถจึงแตกพ่ายไป เจ้าชายสองพี่น้องหนีเข้าไปพม่าใต้ พึ่งอังกฤษ จำเดิมแต่นั้นพระเจ้าเมนดงก็ไม่คิดตั้งรัชทายาทอีก ครั้นตกพ.ศ. ๒๔๑๙ พระราชินีสวรรคต พระนางอะเลนันดอหวังได้รับอภิเศกขึ้นแทน แต่อัธยาศัยของนางเป็นคนก้าวร้าวโหดร้าย พวกพระสนมอื่นจึงทูลทัดทานว่าอย่าเพิ่งตั้ง พระนางอะเลนันดอจึงผูกอาฆาตพวกเจ้าจอมมารดาเหล่านั้นแล้วเลยกำเริบคิดเสิบสานถึงราชสมบัติ ได้คู่คิดเป็นเสนาบดีฝ่ายทหารคนหนึ่งชื่อแตงด้า ตำแหน่งอัตวินหวุ่น คิดจะเอาราชสมบัติให้กับเจ้าชายสีป่อซึ่งเป็นเจ้าชายชั้นผู้น้อยมีความรู้แต่การพระปริยัติธรรม แต่สาเหตุเพราะ-พระธิดา ของพระนางอะเลนันดอ ชื่อเจ้าหญิงศุภยะลัต กำลังร่วมรักกับเจ้าชายองค์นี้ ครั้นถึงพ.ศ. ๒๔๒๑ พระเจ้าเมนดงประชวรเป็นบิด อาการหนักใกล้สวรรคต พระนางอะเลนันดอจึงใช้อุบาย ให้จับกุมเจ้าชายลูกเธอทั้งปวงกักขังไว้ พวกเจ้าจอมมารดาก็พากันไปร้องทุกข์กับพระสวามีพระเจ้าเมนดง จึงมีรับสั่งให้เข้าเฝ้าทุกองค์แล้วตั้ง พระตองเชมินทรา ให้เป็นผู้ครองหัวเมืองฝ่ายเหนือ ตั้งพระเมฆรามินทราให้เป็นผู้ครองหัวเมืองฝ่ายตะวันออกเฉียงใต้ ตั้งพระนะยองยานมินทราให้เป็นผู้ครองหัวเมืองฝ่ายตะวันตกเฉียงใต้ ส่วนเจ้านายนอกนี้ผู้ใดสมัครจะอยู่กับ พระ-เชษฐาองค์ไหนก็สุดแล้วแต่ มีรับสั่งให้รีบออกจากเมืองมันฑเลในวันนั้น

ที่เดียว แต่พอเจ้านายเหล่านี้ออกจากที่เฝ้า ก็ถูกพระนางอะเลนันดอให้ทหารจับกุมไปกักขังไว้อีก แล้วพระนางอะเลนันดอพร้อมกับพวกขุนนางทำฎีกาถวายพระเจ้าเมนดงให้ตั้งเจ้าชายสีป่อเป็นรัชทายาท แต่ก็ไม่ได้รับราชานุมัติ พอพระเจ้าเมนดงสวรรคต อะเลนันดออ้างพระราชโองการเท็จว่า ให้เจ้าชายสีป่อเป็นกษัตริย์ พอเสร็จงานพระบรมศพแล้ว อะเลนันดอก็ให้จับบรรดาเจ้าชาย เจ้าหญิงและเจ้าจอมมารดา ตลอดจนวงศ์ญาติราว ๘๐ คนมาฆ่าอย่างเงียบ ๆ ภายในวัง ฆ่ากันตอนกลางคืนทำกันอยู่ถึง ๓ คืนจึงหมด

สงครามอังกฤษครั้งที่ ๓

พระเจ้าธีบอ (สีป่อ) เป็นคนอ่อนแอ สุดแล้วแต่พระนางอะเลนันดอ จะบังคับบัญชา พระนางบังคับให้แต่งตั้ง แตงด้าแมงยีซึ่งเป็นคู่คิดในการยึดราชสมบัติขึ้นเป็นหวุ่นคะยี อรรคมหาเสนาบดีฝ่ายทหารแต่อยู่มามิช้าศุภยะลัตซึ่งเป็นธิดาก็แย่งอำนาจของพระนางได้ ถึงกับเข้ายุ่งเกี่ยวการปกครองแผ่นดิน พระเจ้าธีบอกลัวเกรงอำนาจพระมเหษีจนไม่เป็นตัวของพระองค์เอง การแต่งตั้งขุนนางก็สุดแต่อำนาจพระมเหษีจะสั่ง พระนางศุภยะลัตใช้จ่ายเงินสุรุ่ยสุร่ายจนงบประมาณแผ่นดินไม่เพียงพอ แตงด้าหวุ่นคะยี คบคิดกับพระนางศุภยะลัตผูกสนิทกับฝรั่งเศสมากขึ้นกว่าเก่า อนุญาตให้ฝรั่งเศสมาตั้งธนาคารในมัณฑเล และฝรั่งเศสให้พม่ากู้เงินใช้ กับทั้งอนุญาตให้สร้างทางรถไฟจากมัณฑเลถึงตังเกี๋ย ซึ่งเป็นมูลเหตุให้อังกฤษไม่พอใจเป็นอย่างมาก พอดีแตงด้าหวุ่น

คะยีตรวจบัญชีบริษัทบอมเบย์เบอร์ม่า ซึ่งเป็นบริษัทป่าไม้อังกฤษในพม่า พบว่าทางบริษัททำผิดสัญญา พม่าเรียกค่าปรับสองล้านรูปี ฝ่ายอังกฤษไม่ยอมจึงได้ประกาศสงครามขึ้นเมื่อวันที่ ๑๔ พฤศจิกยน ๒๔๒๘ ภายใน ๑๔ วัน ทัพอังกฤษก็บุกขึ้นไปถึงอังวะ ทางฝ่ายราชสำนักกลับได้รับคำเพ็ดทูลว่า ทัพพม่าบุกลงไปถึงย่างกุ้งแล้ว พระนางศุภยะลัตจึงโปรดให้มีการฉลองชัยขึ้นในวัง ภายหลังทรงทราบความจริงจากเด็กที่เข้ามาวิ่งเล่นในท้ายอุทยาน แต่เป็นการสายเกินไปเสียแล้ว กองทัพเรืออังกฤษแน่นขนัดตามลำน้ำอิรวดี พระนางเสด็จขึ้นหอคอยสูงทอดพระเนตร แล้วทรงโสการ่ำไห้ สารภาพกับพระสวามีว่าเป็นความผิดของพระนางเองที่พาให้ประเทศล่มครั้งนี้ อังกฤษชนะพม่าโดยปราศจากสัญญาใด ๆ พระราชาและพระมเหษีถูกเนรเทศไปอยู่เมืองรัตนคีรีในอินเดีย พระเจ้าธีบอสิ้นพระชนม์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๘ ส่วนพระนางศุภยะ-ลัตกลับมาตายเมืองย่างกุ้ง เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๘

การต่อสู้ของชาวพม่า

เมื่ออังกฤษได้พม่าใหม่ ๆ ราษฎรหวังกันว่าอังกฤษจะยกเจ้าชายองค์ใดองค์หนึ่งขึ้นเป็นกษัตริย์แทน แต่อังกฤษกลับประกาศยุบประเทศพม่าเสีย ให้เป็นมณฑลอันหนึ่งของอินเดียไป ราษฎรจึงไม่พอใจยกพวกเป็นกบฏ มีมากมายหลายพรรคหลายหมู่ ได้กำลังจากพระเจ้าฟ้าไทยใหญ่ เช่น เจ้าฟ้าเมืองดองเต้ง เจ้าฟ้าเมืองหน่าย เจ้าฟ้าแสนหวีเที่ยวรังควาญอังกฤษตามหัวเมืองชนบททั่วไป แต่อังกฤษก็ปราบปราม

จนราบคาบหมดทุกแห่ง สำหรับรัฐไทยใหญ่นั้น อังกฤษคงปล่อยให้มีสอพวา (เจ้าฟ้า) ปกครองกันเป็นเมือง ๆ ไป แต่ขึ้นอยู่กับข้าหลวงใหญ่ที่อังกฤษส่งไปควบคุม ถึงกระนั้นชาวพม่าก็ตั้งต่อต้านชาวอังกฤษในทางศาสนาและวิถีการเมือง ได้เกิดมีสมาคมศาสนธรขึ้น มีนโยบายแอนตี้ศาสนาคริสเตียนเพื่อรักษาพุทธศาสนาไว้ และต่อสู้เพื่อเอกราชไปในตัวด้วย และมีสมาคมยุวพุทธิกะซึ่งมีเยาวชนจำนวนมากเป็นสมาชิก มีอิทธิพลพลตามมหาวิทยาลัยและโรงเรียน ทั้งสององค์การนี้พระและฆราวาสร่วมมือกันเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน พระเทศน์การเมืองต่อสู้อังกฤษอย่างเปิดเผย มีพระเถระรูปหนึ่งชื่ออูวิสาระ นำคณะสงฆ์เดินขบวนต้านนโยบายอังกฤษ ถูกจับไปขังคุก ได้ตั้งสัตย์อดอาหารถึง ๑๖๖ วัน ในที่สุดก็ตาย ประชาชนจึงช่วยกันสร้างอนุสาวรีย์ของพระรูปนี้ขึ้นที่เชิงชะเวดากองสถูป นิสิตมหาวิทยาลัยย่างกุ้งก็มีบทบาทไม่น้อย อูรองซานก็ดี ทขิ่นนุ (อูนุ) ก็ดี ก็เข้ามามีส่วนในการกู้เอกราชด้วย ใน พ.ศ. ๒๔๗๘ อังกฤษได้ยกพม่าขึ้นเป็นประเทศ เสียงเรียกร้องเอกราชยิ่งดังขึ้นกว่าเก่า ซึ่งเพิ่งจะบรรลุถึงจุดหมายเมื่อสงครามโลกครั้งที่สองสงบแล้ว

พระพุทธศาสนาในยุคเอกราชของพม่า

ในสมัยยังมีพระเจ้าแผ่นดิน คณะสงฆ์ในพม่าแบ่งออกเป็นสองคณะใหญ่ คือ คณะนิกายพม่าพวกหนึ่ง คณะนิกายพระมอญพวกหนึ่ง แต่มีพระสังฆราชองค์เดียวในตำแหน่งศาสนธชะ ครั้นถึงสมัยพระเจ้า

เมนดง มีพระคณาจารย์รูปหนึ่ง ชื่อ อกโปสะยาดอ เป็นผู้ปฏิบัติเคร่งกรัด ครั้งนั้นพระสงฆ์พม่าเกิดย่อหย่อนในเรื่องสิกขาบทมาก พระเจ้าเมนดงให้ชุมนุมสงฆ์ตัดสินอธิกรณ์ พระอกโปสะยาดอได้เป็นกรรมการด้วยองหนึ่ง มีความเห็นขัดกับมติพระสังฆราช เพราะท่านประสงค์จะให้ห้ามพระฉันหมากพลูในเวลาวิกาลด้วย แต่พระสังฆราชเห็นว่าเกินไป จึงไม่รับเอามตินั้น พระอกโปสะยาดอจึงท้อใจ พาสัทธิวิหาริกอันเตราสิกมาอยู่เสียที่เมืองสกาย แล้วตั้งเป็นคณะขึ้นต่างหาก แต่ก็คงร่วมสังฆกรรมกับพวกพระสังฆราช เมื่อพระอกโปสะยาดอมรณภาพลง ศิษย์ของท่านพาลัทธิลงมาตั้งที่พม่าใต้ และประกาศแยกสังฆกรรมกับพวกสังฆราช พม่าจึงมีนิกายสงฆ์เกิดขึ้น ๒ คณะใหญ่ และต่อมายังได้เกิดนิกายย่อยอีก ๓–๔ นิกาย แต่พวกสังฆราชคงมีมาก เมื่อเสียเอกราชแก่อังกฤษแล้ว พระสงฆ์พม่ายิ่งแตกแยกเป็นเหล่าเป็นพวก ถือวัตตปฏิบัติตามคณาจารย์ผู้เป็นอุปัชฌาย์ คณาจารย์รูปใดเอาใจใส่กวดขันเรื่องวินัย ศิษยานุชิษย์ก็พลอยเคร่งครัดตามไปด้วย คณาจารย์รูปใดย่อหย่อน ศิษยานุศิษย์ก็ประพฤติเช่นชาวบ้าน ถึงเข้าดูภาพยนตร์ และเล่นการเมืองอย่างเปิดเผย ประจวบกับตำแหน่งพระสังฆราชว่างลง พุทธบริษัทพม่าเข้าชื่อกันร้องขอให้อังกฤษตั้งในนามพระเจ้ากรุงอังกฤษ จึงได้เกิดพระสังฆราชขึ้นใหม่ แต่หามีอำนาจสิทธิขาดบังคับบัญชาไม่ มีพระสงฆ์กลุ่มหนึ่งโดยมากเป็นพระหนุ่ม ๆ คอยคัดค้านคำสั่งพระสังฆราชเสมอ สภาพพระพุทธศาสนาในพม่าเป็นอยู่อย่างนี้จนกระทั่งได้เอกราช รัฐบาลพม่ามีโครงการณ์ที่จะรวมคณะสงฆ์ทุกคณะให้เป็นอันเดียวกัน จึง

ได้ตั้งสภารวมนิกายสงฆ์พม่าขึ้น แต่ก็ไม่ได้ผล รัฐบาลได้จัดพิธีฉัฏฐ-สังคายนา มีโครงการใหญ่โตมาก คือ :–

๑. พม่าตื่นตัวในเอกราชแล้ว ปรารถนาจะสำแดงเป็นผู้นำทั้งการเมืองและการศาสนา ด้านการเมืองได้ถือหลักปัญจศีลเช่นอินเดีย ด้านศาสนาดูเจตนาจะเป็นผู้นำในกลุ่มเถรวาท

๒. ได้ใช้เงินจำนวนมากสร้างถ้ำจำลอง ชื่อ มหาปาสาณคูหา นอกเมืองย่างกุ้ง สำหรับเป็นที่ทำสังคายนา

๓. นิมนต์พระคณาจารย์จากประเทศกลุ่มเถรวาทมาร่วมสังคาย-นา และให้เกียรติแก่สังฆนายกทุกประเทศเป็นประธานในพิธี พร้อมทั้งผู้นำประเทศนั้น ๆ ร่วมกันไปด้วย โดยจัดเป็นสมัย ๆ เช่น สมัยไทยก็มีสมเด็จพระสังฆนายกและนายกรัฐมนตรีไทยเป็นประธาน สมัยเขมรก็มีสมเด็จพระสุเมธาธิบดี สังฆนายกฝ่ายมหานิกายและเจ้าพ้านโรดมสีหนุเป็นประธาน คล้าย ๆ กับว่าเป็นสังคายนาของชาติกลุ่มเถรวาททั้งหมด โดยมีพม่าเป็นผู้นำ

๔. นอกจากสร้างมหาปาสาณคูหาแล้ว รัฐบาลพม่ายังได้สร้างถาวรวัตถุที่จำเป็นต้องใช้เนื่องด้วยสังคายนา เช่น หอสมุด โรงพิมพ์ ที่พักพระสงฆ์ อยู่ในบริเวณสังคายนานั้นด้วย เมื่อเลิกสังคายนาแล้ว อาคารสถานเหล่านี้ก็เป็นของพระพุทธศาสนา และจะตั้งมหาวิทยาลัยพุทธศาสนาแห่งโลกขึ้นด้วย โดยให้พระสงฆ์กลุ่มเถรวาททุกชาติมาเรียนได้ ตลอดจนสงฆ์ในลัทธิมหายานด้วย

๕. รัฐบาลพม่าเจตนาอาศัยสังคายนาครั้งนี้เป็นโอกาสที่จะรวมความคิดเห็นของสงฆ์พม่าเป็นอันเดียว แต่ก็ไม่ค่อยได้ผล เพราะในวันสังคายนา ในขณะที่พระมหาเถระพม่าประกาศว่า ขอให้สงฆ์ทุกรูปปฏิบัติตามพระธรรมวินัยที่ได้สังคายนาเสร็จแล้วนี้ และประธานาธิบดีพม่าก็ขึ้นมาประกาศซ้ำอีก แต่ตามโรงหนังพระก็ยังแน่น รัฐบาลพม่าก็ไม่รู้จะจัดการอย่างใด เพราะพระเหล่านี้อิสสระเสียจนเคยตัวเกือบหนึ่งศตวรรษมาแล้ว รัฐบาลจึงต้องรอคอยโอกาส

๖. รัฐบาลได้ตั้งงบประมาณบูรณะปฏิสังขรณ์เจดีย์สถานใหญ่ๆทั่วประเทศ เช่นพระมหาธาตุมุตาวที่เมืองหงสาวดี เมื่อประมาณ ๓๐ กว่าปีมานี้ เกิดแผ่นดินไหวใหญ่พังลงมาเหลือครึ่งองค์ ครั้งนี้รัฐบาลก็ปฏิสังขรณ์สมบูรณ์ดังเก่า

๗. แต่เรื่องที่หนักใจรัฐบาลมากคือพระเล่นการเมือง คอยขัดขวางนโยบายบางอย่างของรัฐบาล ซึ่งมีทั้งผลดีและผลเสียบ้างเหมือนกัน เช่น ครั้งหนึ่งรัฐบาลลงโทษหัวหน้าพรรคฝ่ายค้านคนหนึ่ง พระหลายพันรูปในย่างกุ้งเดินขบวนคัดค้าน ในที่สุดรัฐบาลก็ยอมแพ้ต้องปล่อย อีกครั้งหนึ่ง อูนุนายกรัฐมนตรีประกาศให้เลิกสอนพุทธศาสนาในโรงเรียน เพราะประสงค์จะให้โรงเรียนเป็นสาธารณะ ไม่ผูกพันกับศาสนาใดศาสนาหนึ่ง ทั้งนี้เพราะว่าในพม่าพวกกะเหรี่ยงนับถือคริส-เตียนกันมาก พวกลูกผสมพม่ากับแขกนับถืออิสลามก็มาก อูนุปรารถนาจะแสดงความยุติธรรม เมื่อประกาศออกมาแล้ว คณะสงฆ์ในย่างกุ้งสกาย อังวะ มัณฑเล ได้นัดเดินขบวนคัดค้าน มีพระหลายพันรูปมา

ประชุมกันหน้าพระมหาธาตุชะเวดากอง ในที่สุดรัฐบาลยอมแพ้ คงเป็นว่า โรงเรียนในวัดก็ดี โรงเรียนที่จัดขึ้นโดยพุทธบริษัทก็ดี ให้สอนวิชาพุทธศาสนาตามเดิม อีกครั้งหนึ่งเป็นวันของศาสนาอิสลามจะมีการฆ่าแพะฆ่าโคเป็นการใหญ่ พระสงฆ์พม่าเดินขบวนคัดค้านบังคับให้รัฐบาลออกคำสั่งห้าม รัฐบาลไม่สามารถปฏิบัติตามได้ พระพม่าหลายรูปประกาศจะอดข้าว ประธานาธิบดีก็ประกาศจะอดข้าวเหมือนกันถ้าทางคณะสงฆ์ไม่เห็นใจรัฐบาลบ้าง ในที่สุดอะลุ้มอล่วยกันไปได้ เพราะฉะนั้น นักการเมืองพม่ากลัวพระจริง ๆ ก็เป็นผลดีแก่ศาสนาอย่างหนึ่ง แต่เป็นผลเสียในเรื่องวินัย

๘. นอกจานี้รัฐบาลพม่า ได้พยายามเผยแพร่พุทธศาสนา ในต่างประเทศ เช่นเอาใจใส่ช่วยเหลือองค์การพุทธศาสนาในอินเดีย ในอังกฤษ ในอเมริกา และเวลานี้ได้ไปสร้างวัดขึ้นในญี่ปุ่นด้วย เป็นวัดแบบเถรวาทในแดนมหายาน

๙. รัฐบาลพยายามทำตนให้เป็นพุทธบริษัทที่เคร่งครัดเช่น ห้ามไม่ให้เลี้ยงเหล้าในงานหลวงที่เป็นฝ่ายพม่าโดยเฉพาะ

๑๐. รัฐบาลสนับสนุนวิปัสนาธุระให้เจริญก้าวหน้า เช่นตั้งงบประมาณเลี้ยงนักปฏิบัติตามสำนักกัมมัฏฐานใหญ่ ๆ วิปัสนาธุระในพม่าเจริญสูงสุดจนกระทั่งเชื่อว่ามีผู้บรรลุพระอรหันต์ เช่น ท่านอูกาวีมหาเถระ ซึ่งพระในพม่าลงมติว่าเป็นพระอรหันต์แน่ เวลานี้มรณภาพแล้ว ยังมีอาจารย์อีกรูปหนึ่งชื่อ มหาศรีสะยาดอ ซึ่งประชาชนเคารพมาก เคยมาประเทศไทยสองครั้งแล้ว

บทที่ ๔

พระพุทธศาสนาในประเทศไทย ตอน ๑

ไทยมีเนื้อที่อยู่ศูนย์กลางของแหลมสุวรรณภูมิพอดี เมื่อหลายพันปีล่วงมาแล้ว เนื้อที่ส่วนใหญ่ของประเทศไทยยังจมอยู่ในทะเล ข้อพิศูจน์ได้แก่มีผู้พบหอยทะเลต่าง ๆ บนเทือกเขาภูพาน ต่อมาเกิดความเปลี่ยนแปลงทางผิวโลก อาจเกิดจากภูเขาไฟใต้ทะเลระเบิด เป็นเหตุให้แผ่นดินใต้ทะเลโผล่ขึ้นมา นอกจากนี้ทิวภูเขาแดนลาว ถนนธงชัยและตะนาวศรี ซึ่งเรียกในชื่อสากลว่า เตนเนสเซอริน นักธรณีวิทยาสันนิษฐานว่า ภูเขาเหล่านี้เคยจมอยู่กับสมุทรมาก่อน มนุษย์พวกแรกที่อยู่ในประเทศไทย เท่าที่นักสำรวจได้ตรวจพบตามถ้ำต่าง ๆ แถวจังหวัดกาญจนบุรี คือมนุษย์ในสมัยหิน ซึ่งสันนิษฐานว่าจะมีชีวิตในราว ๒ หมื่นปีมานี้ ทางการได้ขุดพบเครื่องใช้ของมนุษย์ดังกล่าวจำนวนมาก รวมทั้งซากโครงกระดูก ทั้งหญิงชายและเด็ก แต่มนุษย์พวกนี้จะศูนย์พันธุ์ไปในสมัยใดยังไม่ทราบ ทราบแต่ว่าเมื่อราว ๒ พันปีมานี้ในบริเวณลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา มนุษย์เผ่าละว้าได้ตั้งบ้านเรือนอย่างง่าย ๆ ขึ้น ต่อมามีชาวอินเดียเดินทางเข้าสอนอารยธรรมแก่พวกละว้า ชาวอินเดียบางเหล่าได้เข้ามาตั้งอาณาจักรขึ้นปกครองชาวพื้นเมืองเหล่านี้ เส้นทางของชาวอินเดียซึ่งมาสู่สุวรรณภูมิมีหลายสาย คือ

๑. มาทางบก โดยผ่านเบงกอล ข้ามเทือกภูเขาปาดไก่ เข้าสู่พม่าตอนบน

๒. ลงเรือข้ามอ่าวเบงกอลมาขึ้นที่อ่าวเมาะตะมา หรือมาขึ้นที่ฝั่งมะริด ทะวาย ตะนาวศรี แล้วเดินบกเข้าสู่ลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา โดยผ่านจังหวัดกาญจนบุรี

๓. ลงเรือข้ามมหาสมุทรเข้าช่องแคบมะละกา มาขึ้นบกบนแหลมมลายู หรืออาจจะอ้อมไปเลย เข้าอ่าวญวนไปกำพูชา และจามปา

ชาวอินเดียที่ออกมานอกประเทศเหล่านี้เป็นนักแสวงโชค ส่วนมากเป็นชาวอินเดียภาคใต้ เพราะฉะนั้น อารยธรรมชมพูทวีปในสุวรรณ-ภูมิ จึงเป็นอารยธรรมแบบอินเดียใต้มากกว่าอินเดียตอนเหนือ พวกนี้ไม่ได้พาลูกเมียมา ส่วนมากมาได้หญิงพื้นเมืองเป็นภริยา เพราะฉะนั้นจึงเกิดอินเดียน้อยขึ้นในสุวรรณภูมิ เช่น ชื่อบ้านเมืองต่างๆ ก็เรียกอย่างบ้านเมืองในอินเดีย ตลอดจนประเพณีและภาษาพูด และศิลปการก่อสร้าง

การอพยพครั้งใหญ่ๆ ของอินเดียมาสู่สุวรรณภูมิเกิดขึ้นในรัชสมัยพระเจ้าอโศกมหาราช กล่าวกันว่าชาวแคว้นกลิงคะหนีภัยสงครามลงเรือจำนวนหลายร้อยลำ มาสู่สุวรรณภูมิและหมู่เกาะอินโดนีเซีย ไม่ต้องสงสัยเลยชาวอินเดียเหล่านี้จะต้องมีนักปราชญ์ราชบัณฑิต มาด้วย เพราะเป็นจำนวนมากคน ดังนั้น ตำนานพื้นเมืองของชาติต่างๆ ในสุวรรณภูมิ มักจะเล่าถึงปฐมวงศ์ของตนว่าเป็นขัตติยะจากอินเดีย พูดง่ายๆ ก็คือ ชาวอินเดียได้มาสอนความเจริญให้แก่สุวรรณภูมิ ดังนั้น เมื่อพระโสณะและพระอุตตระซึ่งนำพุทธศาสนามาเผยแผ่เป็นคณะแรก ท่านจึงพูดจากับ

ชาวสุวรรณภูมิรู้เรื่อง อย่างน้อยก็อาจจะพูดกับชาวอินเดียแล้วจึงแผ่ออกไปถึงชาวพื้นเมือง ถ้าจะว่าไปแล้วพวกมนุษย์มอญโบราณ ละว้า เป็นพวกแรกในสุวรรณภูมิที่นับถือพุทธศาสนา

อาณาจักรโบราณในประเทศไทย

ในจดหมายเหตุจีนสมัยพุทธศตวรรษที่๖ ที่๗ ได้ระบุชื่ออาณาจักรโบราณในประเทศไทยเดี๋ยวนี้ว่า อาณาจักรฟูหนำหรือฟูนัน คำนี้ศาสตราจารย์ เซเดย์ ซึ่งเป็นบรมปราชญ์ทางโบราณคดีเกี่ยวกับสุวรรณภูมิสันนิษฐานว่าน่าจะตรงกับคำว่าพนม อาณาจักรฟูหนำได้ครอบครองบริเวณที่ตั้งอิสาณประเทศเขมรเดี๋ยวนี้ ตลอดเรื่อยมาถึงลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา ขึ้นไปถึงภาคทั้งภาค ไปชนแดนกับประเทศพม่านับว่าเป็นมหาอาณาจักรใหญ่โตมากชาวฟูหนำสันนิษฐานว่าเป็นพวกตระกูลมอญ เขมร รับอารยธรรมอินเดียอย่างเต็มที่ ศาสนาที่นับถือก็มีทั้งพุทธและพราหมณ์ พุทธศาสนาก็มีทั้งเถรวาท และมหายาน แต่โบราณวัตถุในสมัยฟูหนำ เรายังไม่ได้พบเลย บางทีเทวรูปพระนารายน์ชุดหนึ่งซึ่งเรียกกันว่านารายณ์สวมหมวกแขก ซึ่งอยู่ในพิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติเดี๋ยวนี้ จะเป็นศิลปในสมัยฟูหนำกระมัง แต่ทางการก็ไม่ระบุไว้แน่ชัด เทวรูปพระนารายน์เหล่านี้เรียกกันว่าเทวรูปสมัยก่อนขอม สวมหมวกสี่เหลี่ยมบนศีรษะ ดังนั้น บางทีก็เรียกว่า เทวรูปสวมหมวกแขก ได้พบกันอยู่เฉพาะในประเทศไทยและในกัมพูชาเล็กน้อย ซากเมืองโบราณในสมัยอาณาจักรฟูหนำในประเทศไทยบางทีจะเป็นเมืองศรีเทพเมืองนี้อยู่ในป่าดงดิบแห่งลุ่มแม่น้ำป่าสักเขต

จังหวัดเพชร์บูรณ์ ดร. เวลส์นักโบราณคดี พร้อมกับกรมศิลปากรได้ร่วมกันขุด ได้พบซากเมืองร้างแห่งนี้ เป็นเมืองเก่าที่สุดที่สร้างขึ้นสมัยก่อนขอม เข้าใจว่าชาวอินเดียผู้อพยพเข้ามาเป็นผู้สร้าง ได้พบเทวรูปพระ-นารายน์ เข็มหลักเมือง ซึ่งมีอักษรสันสกฤตจารึกอยู่ เป็นอักษรแบบราชวงศ์ปั่ลลวะในอินเดียใต้ และได้พบซากกำแพงเมืองใหม่ ซึ่งสร้างซ้อนกันในสมัยขอมมีอำนาจในภูมิภาคนี้ นอกจากเมืองศรีเทพแล้ว เราก็ไม่ได้พบเมืองของอาณาจักรฟูหนำอื่นใดอีกเลย บางทีจะเป็นเพราะเมืองเหล่านั้นสร้างด้วยเครื่องไม้ ซึ่งไม่คงทนต่อธรรมชาติทำลายก็เป็นได้ กษัตริย์แห่งอาณาจักรฟูหนำ กล่าวกันว่าสืบมาแต่พราหมณ์ชื่อโกณฑัญญะ พราหมณ์ผู้นี้ได้ลงเรือมาจากอินเดีย เมื่อมาขึ้นฝั่งที่สุวรรณภูมิ พบชาวพื้นเมืองตัวดำเปลือยกาย มีหัวหน้าเป็นสตรี จึงได้สมรสกับหัวหน้าผู้นี้ ผู้ซึ่งมีนามว่าโสมนาคี ชาวพื้นเมืองเหล่านี้บูชางูใหญ่ พราหมณ์โกณ-ฑัญญะได้สอนวัฒนธรรมและอารยธรรมให้ จนตั้งเป็นอาณาจักรฟูหนำขึ้นสังเกตอยู่ข้อหนึ่งว่า สร้อยพระนามของกษัตริย์ฟูหนำมักจะลงท้ายด้วยคำว่า วรมัน ซึ่งเป็นอย่างเดียวกับสร้อยพระนามกษัตริย์ทางอินเดียใต้ ดังนั้นโกณฑัญญะพราหมณ์จะเป็นพราหมณ์ภาคใต้กระมัง จดหมายของจีนในสมัยราชวงศ์ซุ้ยวงศ์ถัง ได้กล่าวถึงสภาพการณ์ของฟูหนำว่า ชาวฟูหนำนับถือพุทธศาสนาและพราหมณ์ปนกันไปมีทั้งมหายานและหินยาน มีการศึกษาพุทธศาสนารุ่งเรืองมาก จนสามารถส่งสมณทูตไปเมืองจีน เพื่อทำงานด้านแปลพระคัมภีร์ ปรากฏว่าในศตวรรษที่ ๑๐ มีธรรมทูตชาวฟูหนำ ๒ รูป ชื่อพระสังฆปาละและมันทรเสน ได้เดินทางไปสู่นครนานกิง

ที่นานกิงรัฐบาลจีนได้ตั้งสถาบันอันหนึ่ง สำหรับต้อนรับสมณทูตฟูหนำโดยเฉพาะ ท่านสังฆปาละได้แปลหนังสือที่มีค่าหลายเล่ม และเล่มหนึ่งที่มีค่าที่สุด คือคัมภีร์วิมุตติมัคค์ แปลจากต้นฉบับภาษาลี คัมภีร์เล่มนี้ได้ศูนย์จากโลกปริยัติฝ่ายบาลีมานมนานแล้ว แต่เคราะห์ดีที่ฉบับแปลจีนรักษาไว้ให้ ได้มีนักปราชญ์ในปัจจุบันนี้ อาทิเช่น ดร. บาปัดได้ใช้ต้นฉบับจีนกลับเป็นบาลี และแปลเป็นภาษาอังกฤษ ในคัมภีร์ปรมัตถมัญชุสาวิสุทธิมัคค์มหาฎีกาซึ่งพระธรรมปาละเป็นผู้แต่ง ได้อ้างถึงชื่อวิมุตติ-มัคค์ บางทีคัมภีร์นี้จะเป็นของคณะสงฆ์ฝ่ายอภัยคิรีวิหาร อย่างไรก็ดีไม่ต้องสงสัยเลยว่า วิสุทธิมัคค์ของพระพุทธโฆสะ อาจจะแต่งขึ้นเพื่อแข่งกับวิมุตติมัคค์นี้ ปกรณ์ทั้งสองเล่มมีลีลาคล้ายคลึงกันมาก สีลนิเทสเกือบจะพูดได้ว่าเหมือนกัน สมาธินิเทส วิมุตติมัคค์พิศดารกว่าวิสุทธิมัคค์ในบางอย่าง แต่ปัญญานิเทส วิมุตติมัคค์ย่อกว่าวิสุทธิมัคค์มาก ส่วนพระมันทรเสนนั้น ได้แปลคัมภีร์ที่เกี่ยวกับลัทธิมนตรยานหลายเล่ม จากผลงานของคัมภีร์เหล่านี้ ทำให้เราทราบว่าพุทธศาสนาในอาณาจักรฟูหนำอยู่ในฐานะมั่นคงจนถึงกับสามารถทำประโยชน์ให้กับประเทศอื่นได้ ครั้นล่วงมาถึงพุทธศตวรรษ ที่ ๑๒ ชื่อฟูหนำได้หายไปจากจดหมายเหตุจีน จดหมายเหตุจีนได้กล่าวถึงชื่อใหม่ คือ อาณาจักรเจนละบก เจนละน้ำที่เป็นเช่นนี้ก็เพราะว่า พระเจ้าภววรมันกษัตริย์ แห่งอาณาจักรเจนละคือกำพูชาในปัจจุบัน ซึ่งเป็นประเทศราชของฟูหนำมาแต่ก่อน มีเมืองสมพูปุระเป็นราชธานี ได้แข็งอำนาจขึ้นมา พระอนุชาของพระองค์ ชื่อจิตตเสน ได้ยกกองทัพเข้าทำลายอาณาจักรฟูหนำลง จักรวรรดิ์แห่งนี้จึง

แบ่งแยกออกเป็น ๒ แคว้นใหญ่ เป็นเจนละบก ซึ่งกินเขตภาคเหนือกำพูชาขึ้นไป จนถึงนครพนม เจนละน้ำได้แก่กำพูชาภาคกลางลงมาถึงอ่าวญวน

อาณาจักรทวาราวดี

สมณะจีนเฮี่ยงจังได้กล่าวไว้ในจดหมายเหตุของท่านสมัยศตวรรษที่ ๑๒ ว่า ถัดไปจากทิศตะวันออกของอินเดียทางมณฑลอัสสัม มีเทือกภูเขาใหญ่สีดำเทียมเมฆ (คือทิวเขาอารกันโยมา) ถัดภูเขาใหญ่นี้ออกไปมีอาณาจักรชื่อ ลิกหลี สักตอล้อ (ศรีเกษตร คือพม่า) ถัดอาณาจักรนี้ออกไปอีก มีอาณาจักรชื่อ ตุยล้อกัวตี่ คำจีนที่ว่านี้ โปรเฟสเซอร์เซเดส์เป็นคนแรกที่สันนิษฐานว่าตรงกับคำทวาราวดี ในสมัยที่ท่านสันนิษฐานอย่างนี้ ยังไม่พบศิลาจารึกหรือจดหมายเหตุโบราณใด ๆ รับรอง จนกระทั่งเมื่อเร็ว ๆ นี้ได้พบจารึกกำพูชาหลักหนึ่งออกชื่อ เมือง ทวารกะเดย ซึ่งสนับสนุนข้อสันนิษฐานของเซเดส์มาก อาณาจักรทวาราวดีเป็นมหาอาณาจักรตั้งอยู่ท่ามกลางพม่ากับขอม มีศูนย์กลางอยู่ที่ลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาตอนใต้ แผ่เขตขึ้นไปตลอดภาคอิสาณและทางใต้ถึงเมืองนครศรีธรรมราช ประชาชนในอาณาจักรนี้เป็นพวกมอญ จากการพบจารึกภาษามอญโบราณหลายหลักในลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา และลุ่มแม่น้ำปิง ทำให้เชื่อถือได้แน่นอนว่า พวกมอญอย่างน้อยก็เคยเป็นรัฐบาลในอาณาจักรนี้มาก่อน พุทธศาสนาในอาณาจักรทวาราวดี เป็นเถรวาท ซึ่งมีความสัมพันธ์กันกับทางอินเดีย พุทธศิลปะในยุคนี้เรามีมากมายเหลือเพื่อ ตั้งแต่วัตถุชิ้นมหึมา

ลงมาจนถึงวัตถุชิ้นเล็ก ๆ เช่นพระพิมพ์ บริเวณเมืองอู่ทองเก่า นครปฐม นครชัยศรี ราชบุรี เป็นศูนย์กลางแห่งจักรวรรดิ์ มีการพบโบราณสถานและโบราณวัตถุจำนวนมากมายที่นี่ เมื่อเร็วนี้ยังได้ขุดพบกรุสมบัติที่คูบัว จังหวัดราชบุรีอีกแห่งหนึ่ง พุทธศิลป์แบบทวาราวดี นอกจากจะพบในลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาแล้ว ทางเหนือได้แผ่ขึ้นไปถึงเมืองลำพูน ทางภาคอิสาณทั้งภาคมีโบราณสถานสมัยทวาราวดีทั่วๆไป เมือง ๆ หนึ่งในภาคอิสาณชื่อกนกนคร หรือที่ชาวพื้นเมืองเรียกว่า เมืองฟ้าแดก สูงยา เป็นเมืองซึ่งสร้างขึ้นในสมัยทวาราวดี เราได้พบพระพุทธรูป เสมาธรรมจักรทำด้วยศิลาในเมืองนี้ ส่วนโบราณสถานในภาคพายัพที่เป็นของสร้างในสมัยเดียวกันนี้คือ พระสถูปวัดกู่กุด ลำพูน สำหรับทางภาคใต้ จักรวรรดิ์ทวาราวดีได้ครอบงำไปถึงเมืองครหิ (ไชยา) และตอนบนของแหลมมลายู

โบราณวัตถุชิ้นสำคัญๆ ในสมัยทวาราวดี ส่วนใหญ่อยู่ในท้องที่นครปฐม นครชัยศรีและอู่ทอง ความจริงทวาราดีนั้นเป็นอาณาจักรสืบต่อจากอาณาจักรสุวรรณภูมิ ซึ่งเชื่อกันว่าเป็นอาณาจักรรับพระพุทธศาสนาแห่งแรกในภูมิภาคนี้ อาณาจักรสุวรรณภูมินั้น กินอาณาบริเวณทั้งแต่ปากน้ำเอราวดี บริเวณแผ่นดินหรืออ่าวเมาะตะมะลงมาจากอ่าวไทย เพราะฉะนั้น แม้พม่าจะอ้างว่า สุวรรณภูมิอยู่ที่เมืองสะเทิมของเขา ก็ไม่ผิดความจริงเหมือนกัน แต่เมื่อพูดถึงด้านโบราณวัตถุแล้ว เมืองสะเทิมของพม่า หามีโบราณสถาน โบราณวัตถุใหญ่โตมากมายเหมือนดังที่นครปฐม นครชัยศรีไม่ ในสมัยก่อนที่รัฐบาลไทยจะสร้างรถไฟสาย

ใต้ ปรากฏว่าในบริเวณป่ารก ในท้องที่นครชัยศรี นครปฐม เต็มไปด้วยซากพระสถูปโบราณ จนถึงขนาดที่พวกคนงานรับเหมาทำทางรถไฟไปรื้อเอาอิฐปูนลงมาใช้ ถมถนนเป็นระยะยาวร้อย ๆ กิโลเมตร โบราณสถานถูกทำลายไปมากเพียงไร นอกจากนี้ยังถูกพวกทำสวนโดยเฉพาะพวกจีนปลูกผักเที่ยวถางป่าทำไร่ เกือบทุกรายพบซากโบราณสถานและด้วยความรู้เท่าไม่ถึงการณ์ เขาก็ทำลายซากเหล่านี้เสียสิ้น กว่ารัฐบาลไทยจะรู้ตัวถึงคุณค่าของเหล่านี้ ก็สายไปเสียแล้ว แต่ถึงอย่างนั้นก็ยังเหลือโบราณสถานอยู่ ๒–๓ แห่ง ซึ่งรัฐบาลพร้อมด้วยผู้เชี่ยวชาญ ชาวต่างประเทศได้ร่วมกันขุด เช่นซากโบราณสถานที่วัดพระเมรุ ซากโบราณสถานที่ดอนยายหอม (ที่นี่ยังมิได้ขุดอย่างสมบูรณ์)เมื่อว่าโดยสรุปด้วยแล้วศิลปะสมัยทวาราวดีที่ยังเหลืออยู่เป็นชิ้นเป็นอันให้เห็นก็มี พระสถูปและพุทธรูป พระสถูปองค์แรกก็คือพระปฐมเจดีย์ซึ่งเป็นองค์ข้างใน บัดนี้เราดูได้แต่เพียงรูปจำลอง 'และสถูปวัดพระประโทน ลักษณะองค์พระ-ปฐม และพระประโทนถ่ายแบบสัญจิสถูปของพระเจ้าอโศกมาสร้าง คือเป็นทรงโอคว่ำ เบื้องบนมีบัลลังก์ ปักฉัตรศิลาไว้ ต่อมาในสมัยหลัง โดยเฉพาะในสมัยพวกขอมเป็นใหญ่ในลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา ได้ไปสร้างพระ-ปรางค์เพิ่มขึ้นบนบัลลังก์ แต่พระปรางค์ที่พระประโทนนั้น เข้าใจเป็นของไทยสร้างในสมัยอยุธยา ซากสถูปที่วัดพระเมรุทำดัดแปลงพิศดารขึ้นคือทำเป็นมุข ๔ มุข แต่ละมุขตั้งพระพุทธรูปศิลา นั่งห้อยพระบาทแบบสถูปวัดพระเมรุนี้ไปตรงกับอานันทเจดีย์ของพม่าที่พุกาม พระปฐมก็ดีพระประโทนก็ดี เข้าใจว่าเป็นของสร้างในสมัยอาณาจักรสุวรรณภูมิ แต่

ที่วัดพระเมรุเป็นของสร้างในสมัยทวาราวดี สมัยทวาราวดีรับแบบพุทธ-สิงห์จากราชวงศ์คุปตะของอินเดีย จีวรไม่นิยมทำเป็นริ้ว แต่ทำเป็นแนบพระวรกายเพื่อแสดงส่วนองคาพยพ ศิลาที่นำมาสร้างพระพุทธรูปในสมัยนี้โดยมากเป็นศิลาและดินเผา เรามีพระพุทธรูปศิลาขนาดใหญ่กว่าคนเป็นพระนั่งห้อยบาทถึง ๔ องค์ องค์หนึ่งอยู่ที่วัดพระปฐมเจดีย์ เดี๋ยวนี้อีก ๓ องค์อยู่อยุธยา เรามีพระพุทธรูปยืนใหญ่กว่าคน ปางพระวรมุทระอยู่ในพิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ นอกจากนี้ยังมีเสมาธัมมจักร และพระพิมพ์ดินเผาอีกจำนวนมหึมา แม้พระปาเลไลย์ในจังหวัดสุพรรณบุรี ซึ่งเป็นพระพุทธรูปนั่งห้อยบาทองค์ใหญ่ที่สุดในประเทศไทยก็มีผู้สันนิษฐานว่าความจริงมีอีกองค์หนึ่งอยู่ข้างใน เป็นพระแบบทวาราวดี ภายหลังไทยอู่ทองมาบูรณะ จึงได้สร้างพระพุทธรูปพอกขึ้นอีกองค์หนึ่งหุ้มองค์เดิมซึ่งเข้าใจว่าอาจจะชำรุด ที่บริเวณพระปฐมนั้น สมเด็จพระจอมเกล้าเมื่อยังทรงผนวกเป็นภิกษุอยู่ เสด็จธุดงค์มาที่นี่เนือง ๆ ได้ทรงพบแผ่นศิลาจารึกเป็นภาษาบาลีด้วยอักษรคฤนถ์ คือจารึกคาถา เยธมฺมา ในถ้ำเขางูจังหวัดราชบุรี มีภาพบนผนังถ้ำเป็นพระพุทธรูปนั่งห้อยบาท สมัยทวาราวดี และมีคำจารึกด้วยภาษาสันสกฤต กล่าวถึงฤษีสมาธิคุปตะผู้เป็นเจ้าของถ้ำ ประมวลจากหลักฐานทำให้สันนิษฐานได้ว่า พระพุทธ-ศาสนาในทวาราวดีนั้น มีทั้งเถรวาทและมหายาน แต่รู้สึกว่า ฝ่ายเถรวาทจะรุ่งเรืองกว่า ชนชาติที่เป็นเจ้าของแห่งอาณาจักรนี้คือชนชาติมอญแน่ๆ เขาได้พบศิลาจารึกภาษามอญโบราณในท้องที่จังหวัดราชบุรี และจังหวัดลำพูนหลายหลัก ในศตวรรษที่ ๑๒ เจ้าหญิงแห่งทวาราวดีพระองค์หนึ่ง

ทรงนามว่าพระนางจามเทวี ได้เสด็จขึ้นไปครองเมืองหริภุญไชย (ลำพูน) พระนางได้นิมนต์พระภิกษุสงฆ์ ๕๐๐ รูป และนำเอาบรรดา ศิลปิน แขนงต่าง ๆ ขึ้นไปด้วย เป็นการแผ่อารยธรรมทวาราวดีในลุ่มแม่น้ำปิง ได้ทรงสร้างวัดขึ้นจำนวนมาก วัดที่สำคัญคือ วัดอาภัททาราม วัดปุพพาราม วัด-พระคง วัดพระรอด วัดพระลี้รอด เชื่อกันว่าพระเครื่องสกุลลำพูนที่เรียกกันว่าพระรอด สร้างขึ้นในสมัยนี้

สมัยลพบุรี

จักรวรรดิ์ทวาราวดีดำรงอยู่จนถึงศตวรรษที่ ๑๕ แต่แล้วก็ถูกพวกขอมแผ่อำนาจรุกมาทางตะวันตก ทางใต้ มีพวกศรีวิชัย รุกขึ้นมา อาณาจักรนี้จึงดับศูนย์ไป นักโบราณคดีสมัยก่อนเชื่อกันว่า เมืองหลวงของทวาราวดี คือเมืองนครปฐม แต่ร้างไปเพราะกองทัพพม่าในรัชสมัยพระเจ้าอโนรธามังช่อแห่งพุกาม ซึ่งแผ่อานุภาพมาทางตะวันออกทั้งในลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาและลุ่มแม่น้ำปิง สำหรับกรณีแรกอิทธิพล ของพม่าอาจจะมาถึงภาคกลางของลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาจริง เพราะถ้าเราเชื่อว่าทวาราวดีเป็นอาณาจักรของพวกพม่า เมื่อพม่าตีอาณาจักรมอญแตก ในเขตพม่าใต้แท้ ๆ ก็อาจจะกระทบกระเทือนมาถึงพวกมอญในลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาด้วย เพราะฉะนั้น พระเจ้าอโนรธาจึงได้แบบอย่างพระเจดีย์ที่วัดพระเมรุเอาไปสร้างอานันทเจดีย์ขึ้นในพุกาม ซึ่งปรากฏแล้วว่ามีทรวดทรงสัณฐานอย่างเดียวกับสัณฐาน พระเจดีย์ วัดพระเมรุไม่มี ผิด แต่ในกรณีหลังอิทธิพลของพม่ามิได้ครอบงำมาถึงลุ่มแม่น้ำปิงเลย ตามความ

เชื่อของนักโบราณคดีรุ่นใหม่ อิทธิพลพม่ามิได้เลยฝั่งตะวันออกของแม่น้ำสาละวินเสียด้วยซ้ำ อย่างไรก็ตาม นครปฐมได้ร้างไปตั้งแต่ศึกพุกามครั้งนั้น พระเจ้าอโนรธาได้กวาดต้อนพระสงฆ์และศิลปกรสาขาต่าง ๆ กลับไปพม่าเป็นจำนวนมาก จึงทิ้งอาณาบริเวณนี้ให้แก่พวกขอมเข้ามาครอบครองภายหลัง เราเรียกสมัยนี้ว่า สมัยลพบุรี

สมัยลพบุรีเริ่มต้นตั้งแต่ศตวรรษที่ ๑๕–๑๘ เป็นยุคที่จักรวรรดิ์ขอมรุ่งเรืองที่สุดในภูมิภาคนี้ พระเจ้าชัยวรมันที่ ๒ เป็นผู้ตั้งจักรวรรดิ์ขอมขึ้นใหม่ อาณาบริเวณลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาและภาคอิสาณทั้งภาคเป็นประเทศราชของขอม ขอมมาตั้งเมืองอุปราชปกครองในลุ่มแม่น้ำเจ้า-พระยา มีเมืองลพบุรีเป็นเมืองสำคัญ เมืองนี้เรียกกันในในภาษาเดิมว่า ละโว้ เป็นเมืองเก่าก่อนของขอม ที่รู้ว่าเก่าก็เพราะได้พบศิลาจารึกภาษามอญโบราณ ในบริเวณศาลสูง คือศาลพระกาฬเดี๋ยวนี้ เมื่อขอมเข้ามาเป็นใหญ่ ได้แปรคำว่าละโว้ เข้าหาภาษาสันสกฤตเป็น ลวปุระ หรือเมืองพระลพซึ่งเป็นโอรสของพระราม จึงมีสิ่งศักดิ์สิทธิ์ที่เกี่ยวกับพระรามอยู่ในเมืองนี้ ส่วนทะเลสาปชุบศร พวกขอมให้ผูกนิยายขึ้นว่าพระรามได้มาชุบศรทรงที่นี่ ศรอันศักดิ์สิทธิ์คือ พรหมาสตร์ อัคนิวาต ประลัยวาต เพราะฉะนั้น น้ำในทะเลสาปแห่งนี้จึงเป็นน้ำศักดิ์สิทธิ์กษัตริย์ทุกพระองค์ของขอม เมื่อทำพิธีมูรธาภิเศก ต้องใช้น้ำในสระนี้ ส่วนตอนบนของลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา ขอมตั้งเมืองสุโขทัย ศรีสัชชนาลัยปกครอง ในภาคอิสาณขอมตั้งเมืองสกลนคร พิมาย เป็นเมืองอุปราชปกครอง อิทธิพลของขอมเริ่มตั้งแต่ฝั่งขวาของแม่น้ำโขงที่จังหวัดนคร

พนม กินเรื่อยลงมาถึงเมืองเพชรบุรีเป็นที่สุด ทางทิศตะวันตกก็เริ่มตั้งแต่เมืองสุพรรณบุรี สิงห์บุรีเข้ามา สำหรับทางทิศเหนือนั้น ไปสุดสิ้นที่เมืองกำแพงเพชร ศรีสัชนาลัย อิทธิพลของขอมมิได้ล้ำเข้าไปในลุ่มแม่น้ำปิงเลย เพราะที่นั่นยังมีอาณาจักรมอญ ซึ่งตกค้างจากสมัยทวาราวดี ตั้งมั่นต่อสู้พวกขอมอย่างเหนียวแน่น เราจึงไม่พบศิลปกรรมของขอมในลุ่มแม่น้ำปิงแม้สักแห่งเดียว สถานที่พวกขอมสร้างเป็นคติในทางศาสนาพราหมณ์และพุทธศาสนาทั้งนั้น โดยมากสร้างด้วยทัพพสัมภาระ คือ อิฐ แลง และหิน สถานที่สร้างด้วยอิฐเป็นเก่าที่สุด ต่อมาก็เป็นแลง และเมื่อขอมมีกำลังมากก็สร้างด้วยหิน ทุกแห่งที่ขอมเข้าไปปก-ครองต้องมีเทวสถานหรือพุทธสถานอย่างใดอย่างหนึ่ง สุดแต่ความสำคัญของสถานที่ ถ้าเป็นเมืองใหญ่ปูชนียสถานก็ใหญ่ เช่นที่พิมาย หรือที่ลพบุรี ถ้าเป็นเมืองรอง ปูชนีย์ก็ย่อมลงมาตามส่วน เช่นที่เพชรบุรี ราช-บุรี การก่อสร้างของขอมยังเป็นความลี้ลับอยู่จนบัดนี้ เช่น การสร้างปราสาทอิฐที่ไม่มีปูนสอ หรือการสร้างปราสาทหินที่ไม่มีโครงเหล็กใดๆ ยึดเหนี่ยวกันเลย เหตุใดวัตถุเหล่านั้นจึงยึดเหนี่ยวกันเองได้เป็นระยะเวลาหลายศตวรรษ ผู้รู้บางคนสันนิษฐานว่า ขอมได้ใช้ต้นไม้ชนิดหนึ่งที่เรียกว่ายางบงมาเชื่อมกับสัมภาระเหล่านี้ ความจริงศิลปการสร้างเทว-สถานหรือปรางค์ขอม ขอมได้ครูมาจากอินเดียและพวกศรีวิชัย แต่มาดัดแปลงกรรมวิธีเป็นของตนเองมากขึ้นในภายหลัง ปรางค์ขอมมีผู้เข้า-ใจว่า ย่อส่วนมาจากศิวลึงค์ แต่ก็มีผู้รู้จำนวนมากไม่ถือเช่นนั้น โดยกล่าวว่าย่อส่วนมาจากเขาไกรลาสมากกว่า ภูเขาลูกนี้ตั้งอยู่โดดเดี่ยวใน

ทิวเขาหิมาลัย ลักษณะเหมือนปรางค์ขอมจริง ๆ ข้อที่น่าสังเกตความแตกต่างระหว่างเทวสถานและพุทธสถานคือ ถ้าเป็นปรางค์ในศาสนาพราหมณ์ มักยกฐานปรางค์ให้สูงลอยเด่น ถ้าเป็นของพระพุทธศาสนามักสร้างบนพื้นราบ ๆ ในประเทศไทยนี้พุทธสถานของขอมคือพิมาย และปราสาท ๓ หลังที่ลพบุรี ส่วนที่เป็นเทวสถานอันลือชื่อคือ ปราสาทเขาพระวิหาร

พวกขอมนับถือศาสนาพราหมณ์และศาสนาพุทธปนเปกันไป ศาสนาพราหมณ์ส่วนใหญ่นับถือลัทธิศิวเวท ส่วนพุทธศาสนานั้นนับถือลัทธิมหายาน เพราะฉะนั้น ร่องรอยโบราณสถานของขอมในยุคนี้ที่เกี่ยวกับพุทธศาสนาล้วนเป็นของมหายานทั้งนั้น อาทิเช่น พระปฏิมาปฏิมากรรมของขอม มักทรงเครื่องอลังการวิภูษิตาภรณ์ มีกระบังมงกุฎบนพระเศียรที่เรียกกันว่า ทรงเทริด พระโอษฐหนา ดวงพระเนตรใหญ่ พระกรรณยาวลงมาจดพระอังสะ ลักษณะใกล้ไปทางเทวรูปมาก พระปฏิมาที่ว่านี้คือ รูปพระอาทิพุทธะในคติมหายาน ถ้าเป็นรูปพระศากยมุนีก็มักจะมีรูปพระโพธิสัตว์ซ้ายขวาแทนรูปพระอัครสาวก มีพระมีพระอวโลกิเตศวรโพธิสัตว์ และรูปปรัชญาปารมิตาโพธิสัตว์ รูปพระอวโลกิเตศวรนั้น บางทีทำเป็น ๔ กรบ้าง ๖ กรบ้าง คนชั้นหลังไม่รู้นึกว่าเป็นรูปพระนารายณ์ หรือพระพรหมไปก็มี เช่นพวกนักเล่นพระเครื่องสกุลลพบุรี เรียกพระเครื่องชุดหนึ่งว่า นารายณ์ทรงปืน ความจริงเป็นรูปพระโลเกศวร พระเครื่องแบบมหายานที่ว่านี้ขุดได้ที่เมืองลพบุรีมากกว่ามาก รวมทั้งพระเครื่องที่เรียกกันว่าพระหูยาน ที่จริงเป็นพิมพ์

ของพระอักโษภยพุทธะ พระพุทธเจ้าประจำทิศบูรพา ปราสาทขอม ๓ หลังที่ลพบุรีเดิมเป็นที่ประดิษฐานพระพุทธเจ้าตรีกาล ตามคติมหายาน มาแปลงเป็นเทวสถานในชั้นหลัง ปราสาทหินพิมายที่โคราช ก็เป็นที่ประดิษฐานพระพุทธรูปนาคปรกองค์มหึมา ที่เรียกกันว่าชยพุทธมหานาค และประดิษฐานรูปปฏิมา พระไตรโลกวิชัย อันเป็นปางหนึ่งของพระอาทิพุทธะ พระพุทธรูปในสมัยลพบุรีนิยมสร้างแบบนาคปรกมาก และมวลสารที่สร้างส่วนมากก็เป็นหิน หาพระสำริดได้น้อย ที่สร้างเป็นนาคปรก เห็นจะเนื่องมาแต่คติการบูชางูใหญ่ของพวกขอมก่อนนับถือพระ-พุทธศาสนา เมื่อมารับพระพุทธศาสนาแล้วจึงคิดแบบพระพุทธรูปอย่างนี้ขึ้น ซึ่งไปตรงกับปางเสวยวิมุติสุข ในขนดล้อมของพระยานาคมุจลินท์พอดี

พุทธเจดีย์สมัยนี้มีปนกันทั้งฝ่ายลัทธิหินยาน (สถวีระ) ซึ่งสืบเนื่องมาแต่สมัยทวาราวดี และพุทธเจดีย์ฝ่ายลัทธิมหายานซึ่งมาแต่เมืองเขมร และบางทีจะมาแต่ทางศรีวิชัยด้วย เจดีย์วัตถุมีมากมายหลายอย่างหลายแบบ หลักแห่งเจดีย์สถานแก้ไขมณฑปมาทำเป็นปรางค์ บางแห่งทำปรางค์ใหญ่อย่างเช่นที่วัดมหาธาตุที่เมืองลพบุรีบ้าง บางแห่งทำเป็นปรางค์เรียงกัน ๓ องค์ เรียกว่าปรางค์สามยอด (ตั้งพระพุทธรูปไว้ตรงยอดกลาง ตั้งรูปพระโพธิสัตว์ไว้ตรงยอด ๒ ข้าง) พระสถูปทำแต่เป็นอุทเทสิกเจดีย์ขนาดย่อมลงมา และแปลงรูปเป็นทรงสูงมีเครื่องประดับ (ยังใช้กันแบบอยู่ในกรุงกัมพูชาทุกวันนี้) ถึงสมัยนี้วัตถุเจดีย์สถานมักทำ

ด้วยศิลาแลง ต่อเป็นของเล็กจึงหล่อด้วยทองสัมฤทธิ ผีมือดีทั้งช่างจำหลักศิลาและช่างหล่อ

พระพุทธรูปที่สร้างในสมัยลพบุรี มีทั้งพระศิลาพระหล่อและพระพิมพ์ เกิดมีพระทรงราชาภรณ์หรือที่เรียกกันเป็นสามัญว่า พระทรงเครื่องขึ้นในสมัยนี้ เพราะรับถือลัทธิมหายาน ซึ่งเชื่อว่ามีพระอาทิพุทธ-เจ้าประจำโลกพระองค์หนึ่งอีกต่างหาก จึงทำรูปพระอาทิพุทธเจ้าเป็นพระทรงเครื่องให้ผิดกับพระพุทธเจ้าองค์อื่น ๆ แบบพระพุทธรูปทรงเครื่องซึ่งสร้างครั้งสมัยลพบุรีทำยักย้ายหลายอย่าง ทรงอุณทิส (อย่างกระบังหน้า) ก็มี ทรงแต่จุฬาภรณ์ก็มี ทรงแต่กุณฑลกับฉลองศอก็มี อิริยาบถทำเป็นปางต่าง ๆ เช่นเดียวกับพระมนุษย์พุทธเจ้า ผิดกันแต่เป็นพระทรงเครื่องกับมิได้ทรงเครื่องราชาภรณ์เท่านั้น สันนิษฐานว่าจะเป็นเพราะที่เมืองลพบุรีในสมัยนั้น คนถือพระพุทธศาสนามีทั้งถือลัทธิสถวีระ (คือหินยาน) อย่างเดิม และลัทธิมหายานซึ่งมารุ่งเรืองขึ้นใหม่ พวกที่ถือลัทธิมหายานชอบสร้างพระทรงเครื่อง จะผิดกันด้วยเหตุเพียงเท่านั้นเอง แต่สังเกตดูพระพิมพ์ที่สร้างสมัยลพบุรีสร้างตามคติมหายานเป็นพื้น มีมากมายหลายอย่าง ทำเป็นพระพุทธรูปนั่งในปรางค์ ๓ องค์หมายเป็นพุทธกายทั้ง ๓ ก็มี ทำรูปพระอาทิพุทธเจ้าเป็นประธาน มีรูปพระมนุษย์พุทธเจ้า ๔ พระองค์ ๗ พระองค์ เป็นบริวาร ก็มี ทำพระพุทธรูปอย่างกลาง รูปพระโพธิสัตว์อยู่ข้างก็มี ทำทั้งพระพุทธรูปและรูปพระโพธิสัตว์มากมายหลายองค์ในแผ่นพิมพ์อันเดียวกันก็มี ลักษ-ณะพระพุทธรูปในสมัยลพบุรี เหมือนจะเอาแบบทวาราวดีกับแบบขอม

ผสมกัน จึงเกิดเป็นแบบขึ้นใหม่อีกอย่างหนึ่ง พระพุทธรูปซึ่งสร้างในสมัยลพบุรี ดูชอบทำพระนั่งสมาธิมีพระนาคปรก หรือที่เรียกกันโดยย่อว่าพระนาคปรกยิ่งกว่าอย่างอื่น ทำด้วยศิลาตั้งแต่ขนาดใหญ่กว่าตัวคนลงมาจนขนาดย่อม ที่หล่อเป็นขนาดน้อย ๆ ก็มีมาก ได้พบตัวอย่างที่หล่อร่วมฐานติดกัน ๓ องค์ มีพระพุทธรูปนาคปรกอยู่กลาง รูปพระโพธิสัตว์โลเกศวรสี่กรอยู่ข้างหนึ่ง รูปนางภควดีปัญญาบารมีอยู่ข้างหนึ่ง รูปทั้ง ๓ อย่างนี้ที่พบเป็นปลีกก็มีชุกชุม สันนิษฐานว่าในปรางค์วิหารของพวกถือลัทธิมหายานซึ่งสร้างในสมัยนั้นเห็นจะตั้งพระเป็นชุด ๓ องค์เช่นกล่าวมา

สังเกตดูพระพุทธรูปปางต่าง ๆ ซึ่งสร้างในสมัยลพบุรี มีปางเหล่านี้เป็นพื้น คือ

๑. ปางทรงนั่งสมาธิ มีนาคปรกบ้างไม่มีบ้าง

๒. ปางมารวิชัย

๓. พระยืนกรีดนิ้วพระหัตถ์ ปางเสด็จจากดาวดึงส์

๔. พระยืนตั้งพระหัตถ์ปางประทานอภัย (ที่เรียกกันว่าพระห้ามสมุทร)

๕. พระปาเลไลยก์

รูปพระโพธิสัตว์ตามลัทธิมหายานในสมัยลพบุรี ชอบสร้างแต่ ๒ องค์ คือ

๑. รูปพระโพธิสัตว์โลเกศวร ทำอย่างเทวรูปสามัญ มีที่สังเกตคล้ายรูปพระนารายณ์ แต่มือบน ๒ มือ ถือลูกประคำและหนังสือ

มือล่าง ๒ มือถือดอกบัวและน้ำอมฤต อย่างนี้บ้าง ทำเป็นมนุษย์หลายหน้า (ซ้อนกันอย่างหัวโขนทศกัณฐ์) หลายมือหลายเท้าบ้าง

๒. รูปนางภควดีปัญญาบารมี ทำเป็นรูปนางยกมือขวาถือหนังสือ มือซ้ายถือดอกบัว ซึ่งมักเข้าใจกันไปว่ารูปนางอุมาภควดี

นอกจาก ๒ อย่างนี้มิใคร่ทำรูปพระโพธิสัตว์องค์อื่น อย่างพวกศรีวิชัย หรือชะวา

พุทธเจดีย์ตามแบบสมัยลพบุรีสร้างแพร่หลายในประเทศสยามยิ่งกว่าแบบสมัยอื่น เพราะเนื่องกันกับแบบประเทศขอม และสร้างสืบมาในสมัยเมื่อพวกขอมมาปกครองประเทศนี้ ทางตะวันออก พุทธเจดีย์เป็นแบบสมัยนี้ไปจนต่อแดนญวณ ทางทิศเหนือแบบสมัยนี้สร้างขึ้นไปจนเมืองชะเลียง (คือเมืองสวรรคโลกเก่า) เป็นที่สุด ที่เมืองลำพูนก็ว่ามีพระพุทธรูปละโว้ แต่สังเกตดูเห็นเป็นของขนขึ้นไปจากเมืองลพบุรีหาได้สร้างขึ้นที่นั่นไม่ ทางตะวันตกพุทธเจดีย์แบบลพบุรี สร้างลงไปลงไปเพียงเมืองเพชรบุรี หาปรากฏว่ามีใต้ลงไปกว่านั้นไม่

บทที่ ๕

พระพุทธศาสนาในประเทศไทย ตอน ๒

รกรากของชนชาติไทย

ประเทศจีนทุกวันนี้ตั้งแต่ลุ่มแม่น้ำแยงซีเกียงลงมา เมื่อสมัยหลายล้านปีมาแล้วเคยเป็นป่าดึกดำบรรพ์มาก่อน เมื่อผ่านยุคน้ำแข็งละลายป่าเหล่านี้ก็สาปสูญไป กลับเป็นเขตที่มนุษย์ในสมัยก่อนยุคหินถือเป็นทำเลอาศัย มนุษย์เหล่านี้เป็นต้นตระกูลของชนชาติไทย แม้ว กะเหรี่ยง ข่า และพวกตระกูลมอญ – เขมร ชนชาติจีนซึ่งเป็นพวกอพยพมาจากภาคตะวันตก ข้ามทิวภูเขาคุนลุ้น เข้ามาสู่ที่ราบลุ่มใจกลางประเทศจีน ก็มาพบกับพวกเจ้าของถิ่นเหล่านี้ จีนเรียกพวกเหล่านี้ว่า อี๊ ซึ่งหมายความว่าพวกคนป่า โดยเฉพาะอย่างยิ่งชนชาติไทย เป็นชาติที่มีกำลังเหนือชนชาติอื่นด้วยกัน และมีอารยธรรมดีอยู่ก่อน จีนให้เกียรติยกย่องในเวลาเขียนตัวอักขระ ได้เขียนตัวว่า "คน" ลงไปด้วย ในศัพท์ที่เรียกชนชาติไทย ส่วนชาติอื่นนั้นจีนใช้ตัวอักษร "ตัวแมลง" ใส่เข้าไปหมายถึงว่ามีคนป่าเถื่อนดุจสัตว์เดียรัจฉาน อันเป็นธรรมเนียมของจีนที่ชอบยกตนข่มท่าน ศูนย์กลางของชนชาติไทยเมื่อ ๔,๐๐๐ ปีมาแล้วอยู่ภาคเหนือของลุ่มแม่น้ำแยงซีเกียง ต่อมาร่นลงมาทางภาคใต้ พอเข้ายุคพุทธกาลก็ร่นลงมาอีก อยู่ทางภาคตะวันตกเฉียงใต้ จีนจึงเรียกเผ่าไทย

ทุกเผ่าในภูมิภาคนี้ว่า "ซีหนานอี๊" แปลว่าชาวป่าแห่งภาคตะวันตกเฉียงใต้ แต่ข้อเท็จจริงคนไทยไม่ใช่เป็นชาวป่า เพราะมีบ้านเมืองเป็นหลักฐานแล้ว บ้านเมืองเหล่านี้ก่ออิฐถือปูนมั่นคง อยู่ในที่ลับลี้ไปถึงได้ยากจากภายนอก โดยเฉพาะอย่างยิ่งรอบ ๆ ที่ตั้งของเมืองไทยในยูนนานและเสฉวน อุดมไปด้วยป่าดิบ มีไข้มาเลเรียชุกชุมที่สุด จนทหารจีนเข็ดขยาด เมื่อมาถึงริมฝั่งแม่น้ำทรายทอง (หลูสุ่ย) หรือ กิมซาเจียง ก็ไม่มีใครหาญกล้าข้ามแม่น้ำสายนี้เข้าไป คนจีนจึงสำคัญผิดว่าคนไทยเป็นชาวป่าอย่างชาวป่าอื่น ๆ ในราวพุทธศตวรรษที่ ๖ ตรงกับสมัยราชวงศ์ฮั่น จีนจึงบุกเบิกอิทธิพลเข้ามาถึงอาณาจักรไทยอ้ายลาว สมัยนี้เอง กษัตริย์พระองค์แรกของไทยที่นับถือพระพุทธศาสนามีพระนามว่าขุนหลวงเม้า มีพลเมืองคนไทยจำนวน ๕๕๓,๗๖๑ คน อาณาเขตของไทยทางทิศตะวันตกว่าจรดอินเดีย มีสมณทูตจากอินเดียเข้ามา เรื่องราวในตำนานสมัยนี้จึงเกี่ยวพันกับพระเจ้าอโศกว่า พระองค์ได้ส่งสมณทูตเข้ามา สมณทูตอินเดียได้ผ่านแคว้นขึ้นไปเมืองจีน เพราะฉะนั้นจึงกล่าวได้ว่า ชนชาติไทยเริ่มนับถือพระพุทธศาสนาในพุทธศตวรรษที่ ๖ ในอาณาจักรอ้ายลาว แต่การนับถือนั้น คงนับถือแต่ในหมู่ชนชั้นสูง ราษฎรทั่วไปคงนับถือผีสาง ในศตวรรษที่ ๘ เสนาธิการและแม่ทัพของพระเจ้าเล่าปี่ คือขงเบ้ง ได้ยกกองทัพข้ามแม่น้ำทรายทองตีอาณาจักรอ้ายลาวของไทยแตก ขงเบ้งลุกลงมาถึงภาคเหนือของพม่า ชนชาติไทยจึงเริ่มอพยพเข้ามาสู่สุวรรณภูมิ

ลักษณะการอพยพ

ในสมัยโบราณดินแดนสุวรรณภูมิ ยังไม่มีขอบเขตกีดขั้นเป็นประเทศอย่างทุกวันนี้ ยังไม่มีพรมแดนแบ่งสรรกันแน่นอน ชนชาติต่าง ๆ ที่เดินทางมา ต่างก็มีสิทธิจับจองที่ดินสร้างบ้านแปลงเมืองขึ้น สุดแต่ใครมีอำนาจเหนือกว่าก็ชนะ เพราะฉะนั้น สุวรรณภูมิจึงมีแต่แว่นแคว้นใหญ่น้อย สำหรับการอพยพของคนไทย ไม่ใช่เกิดจากสาเหตุหนีภัยสงครามอย่างเดียว แต่เป็นธรรมเนียมของมนุษย์ในสมัยโบราณที่ชอบร่อนเร่หาที่ทำกินใหม่ ๆ และวิธีการอพยพนั้นก็มักจะถือเอาดวงตะวันเป็นจุดหมาย หรือมิฉะนั้นก็มุ่งเข้าหาฝั่งทะเล อย่างเช่นพวกจีนอพยพโดยถือเอาตะวันขึ้นเป็นจุดหมาย แต่ชนชาติไทยเป็นมนุษย์ชาวดอน อยู่ในที่โอบอุ้มของทิวเขาและป่าไม้ จึงมีความปรารถนาอย่างกล้าที่จะเข้าหาฝั่งทะเลเป็นจุดหมาย ดังนั้น จึงได้ไหลบ่าลงสู่สุวรรณภูมิ ในการเดินทางนั้น สิ่งที่ขาดไม่ได้คือน้ำ พวกอพยพจึงต้องพยายามเดินตามลำน้ำสายใดสายหนึ่ง และลำน้ำที่คนไทยเห็นคุ้นเคยในภาคใต้ของจีนก็คือแม่น้ำโขง และแม่น้ำสาลวิน ครัวอพยพจึงเดินเลียบลำน้ำ ๒ สายนี้ การอพยพก็มาเป็นคราว ๆ คราวละหลายร้อยครัวเรือน มีหัวหน้าควบคุม เมื่อมาถึงชัยภูมิใดที่พอใจก็ถางป่าสร้างเมืองขึ้น เมืองในที่นี้เป็นเมืองง่าย ๆ กำแพงเมืองส่วนมากเป็นคันดิน เจาะช่องไว้สำหรับเข้าออก บางแห่งก็ปักเสาระเนียดบนคันดิน ส่วนสถานที่อยู่ล้วนสร้างด้วยเครื่องไม้ เกือบจะพูดได้ว่าเมืองไทยเมืองแรกในสุวรรณภูมิที่ก่ออิฐถือปูนมั่นคงเป็นหลักฐาน เห็นจะได้แก่เมืองโยนกนาคนคร (เชียงแสน)

บนฝั่งซ้ายของแม่น้ำโขง ในท้องที่จังหวัดเชียงรายเดี๋ยวนี้ พวกหัวหน้าครัวอพยพได้รับยกย่องว่าเป็นเจ้าฟ้า ต่างเป็นอิสระแก่กัน ยังไม่มีประเทศเป็นหลักฐาน บางครั้งรบพุ่งกันเอง พวกที่ไปตามลำแม่น้ำสาละวินไปตั้งอาณาจักรสิบเก้าเจ้าฟ้าในภาคเหนือของพม่า อาณาจักรเหล่านี้เมืองพงเป็นเมืองใหญ่ที่สุด ส่วนพวกที่มาตามลำแม่น้ำโขงเข้ามาในประเทศลาวทุกวันนี้ มีเมืองสำคัญคือเมืองแถง (ปัจจุบันเรียกว่าเดียนเบียนฟู ในสิบสองจุไทย)

อาณาจักรน่านเจ้า

เมื่อขงเบ้งตีอาณาจักรอ้ายลาวแตก มิได้หมายความว่าคนไทยลงมาสุวรรณภูมิจนหมด คนที่ไม่อพยพมีมากกว่าอพยพ คนเหล่านี้ได้ตั้งอาณาจักรขึ้นใหม่ มีเมืองหนองแสเป็นราชธานีในยูนนาน เรียกว่าอาณาจักร "เมืองไทย" (เสียงจีนว่า หมงไทย หรือไทยเมืองก็เรียก) เนื่องจากไทยนับถือพระพุทธศาสนา เลยรับอิทธิพลชื่อเสียงในวรรณคดีอินเดียเข้ามา บางครั้งเรียกประเทศของตนว่า "คันธารรัฐ" เมืองหนองแสนั้น เรียกว่าตักกสิลานคร เฉลิมยศกษัตริย์ไทยด้วยภาษาอินเดียว่ามหาราชะ แต่จีนเรียกว่าน่านเจ้า หมายความว่า ผู้เป็นใหญ่ทางทิศใต้ อาณาจักรน่านเจ้ามีอายุตั้งแต่ศตวรรษที่ ๑๘ จึงเสียเอกราชไปในระหว่างเวลาอันยืดยาวนี้ ทางฝ่ายจีน ผ่านราชวงศ์ถังราชวงศ์ซ้อง ถึงราชวงศ์หงวน ไทยทำสงครามขับเคี่ยวกับจีนมาเรื่อย พระเจ้าถังไทจงจอมกษัตริย์ที่มีกฤดายุภาพของจีน สามารถปราบ

พวกเตอร์กไปจนถึงเขตกรุงคอนสแตนติโนเปิ้ลในยุโรป แต่หมดปัญญาที่จะปราบไทย ส่งกองทัพจำนวนแสนลงมา ก็มาตายด้วยมาเลเรีย จนถึงกล่าวกันว่า "ทหารจีนยังไม่ทันจะรบ พอรู้ข่าวว่าจะไปตีไทยเท่านั้น ก็ยอมแพ้เสียก่อน เพราะกลัวความไข้" จีนจึงใช้นโยบายชนะไทยด้วยวิธียกลูกสาวให้ ราชสำนักถังส่งเจ้าหญิงอันฮั่วเชียงกงจู๊ มาเป็นพระ-ราชินีของไทยพร้อมทั้งคณะอำมาตย์ชุดหนึ่งมาสอนวัฒนธรรมจีนแก่ไทย เป็นการกลืนชาติไทยโดยปริยาย ในสมัยราชวงศ์ซ้อง ไทยกลายเป็นจีนเรื่อย ๆ เช่น ทิ้งประเพณีไทยรับประเพณีจีน เรียนหนังสือจีน ใช้หนังสือจีนเป็นหนังสือราชการ ข้าราชการแต่งเครื่องแบบจีน กษัตริย์ไทยยอมรับการแต่งตั้งจากกษัตริย์จีน ในสมัยระยะนี้พระพุทธศาสนาในน่านเจ้ารุ่งเรืองมาก มีวัดจำนวนมากในเมืองหนองแส ซึ่งยังปรากฏซากอยู่ ระฆังใหญ่ใบหนึ่งมีข้อความจารึกว่า พระเจ้าขุนลู้ฟุง เป็นผู้หล่อระฆังนี้อุทิศเป็นพุทธบูชา ระฆังใบนี้ยังเก็บรักษาอยู่ ตอนนี้พระพุทธศาสนาเป็นแบบมหายานและตันตระ ชาวไทยเคารพพระอวโลกิเตศวรโพธิสัตว์ว่าเป็นเทพเจ้าประจำชาติ ในศตวรรษที่ ๑๘ เมื่อกุบไลข่าน ยกกองทัพมาตีประเทศจีน ได้เข้าตีอาณาจักรน่านเจ้าก่อน แล้วจึงย้อนเข้าไปตีราช-สำนักซ้อง น่านเจ้าจึงเสียแก่พวกมงโกล ภายหลังถูกยุบเป็นเพียงจังหวัดหนึ่งขึ้นตรงต่อจีน อาณาจักรไทยในยูนนานจึงอวสานลง

แต่คนไทยก็ยังตกค้างอยู่ในเมืองจีนมีไม่น้อย หมอสอนศาสนาชาวอเมริกันคนหนึ่งชื่อหมอด๊อด ทำงานสอนศาสนาอยู่ที่เชียงใหม่ เรียนรู้ภาษาท้องถิ่นของไทยหลายภาษา ได้เดินทางไปสำรวจชนชาติไทยใน

เมืองจีน หมอด๊อดกล่าวว่า ในจีนใต้อย่างน้อยก็มีคนไทยตกค้างอยู่ราว ๑,๐๐๐,๐๐๐ คน เขาเดินทางลึกเข้าไปจนถึงเสฉวน ในที่ ๆ เข้าใจว่าจะไม่มีคนไทยแล้ว วันหนึ่งหมอด๊อดเข้าไปในร้านอาหารแห่งหนึ่ง ซึ่งมีผู้นั่งรับประทานอาหารแต่งตัวอย่างชาวจีนทั้งหมด มีแต่ใบหน้าเท่านั้นที่คล้ายกับคนไทย หมอด๊อดจึงลองตรงเข้าไปทักชายชราผู้หนึ่งว่าพ่อเฒ่า ชายชราผู้นั้นแสดงความตื่นเต้น ตะโกนให้แก่คนทั้งหลายฟังว่า เป็นอู้คำไต หมอด๊อดจึงใช้ภาษาไทยพายัพคุยกับคนเหล่านั้น จึงรู้ความจริงว่าในบริเวณเมืองนั้นล้วนเป็นคนไทยอาศัยอยู่ ในมณฑลไกวเจาอันเป็นมณฑลเหนือกวางตุ้ง หมอด๊อดได้พบพวกไทยจำนวนหลายร้อยครัวเรือนที่ยังรักษาขนบธรรมเนียมไทยไว้ได้ เมื่อหมอด๊อดไปถึงหมู่บ้าน คนเหล่านี้ทำพิธีรับขวัญแบบไทย มีการผูกข้อมือ ในมณฑลกวางสี หมอด๊อดพบพวกคนไทยซึ่งยังพูดภาษาไทยลื้ออย่างเดียวกับพวกไทยในสิบสองปันนาพูดกัน เพราะฉนั้น ประชาชนไทยในอาณาจักรน่านเจ้า ที่ยังรักถิ่นเดิมไม่ยอมอพยพลงใต้ คนเหล่านี้ได้หลีกหนีพวกจีนออกไปอยู่ตามชนบทและตามป่า แต่ไม่ยอมขึ้นไปอยู่บนเขา เพราะปกตินิสัยคนไทยไม่ชอบอยู่เขา ผิดกับพวกพื้นเมืองเช่น พวกแม้วหรือมูเซอร์เหล่าอื่น พวกนี้เมื่อหนีจีนแล้วก็ขึ้นเขาสูงทั้งนั้น แต่คนไทยยังอาศัยในที่ราบ เมื่อเป็นเช่นนี้จึงใกล้ชิดกับการปกครองของจีน ง่ายต่อการถูกกลืนให้เป็นคนจีนยิ่งกว่าพวกพื้นเมืองอื่น พวกจีนแคะนั้นนักค้นคว้าเชื่อว่าคือคนไทยที่ถูกกลืนเป็นจีนนั่นเอง ธรรมเนียมไทยบางอย่างยังติดอยู่ในพวกจีนแคะ เช่น การแต่งงานต้องมีขันหมาก ในจีน

เหล่าอื่นไม่เคยมี ยังพวกจีนไหหลำ เชื่อกันว่าคือพวกไทยลื้อ อพยพข้ามมาอยู่เกาะหลังน่านเจ้าแตกแล้ว แม้แต่พวกพื้นเมืองในเกาะฟอร์โม-ซา หรือไต้หวัน ก็มีคนสันนิษฐานว่า เป็นคนไทยพวกหนึ่ง วิธีการกลืนชาติของจีนนั้นน่ากลัวมาก ไม่มีชาติใดในโลกที่กลืนชาติอื่นเก่งเท่าจีน เมื่อตีบ้านเมืองใดได้ จีนวางนโยบายกลืนชาติดังนี้

๑. อพยพชายฉกรรจ์ในชนชาตินั้นออกไปจากถิ่นเดิม แล้วส่งกองทหารจีนมาอยู่แทน ให้ทหารแต่งงานกับหญิงพื้นเมือง

๒. ตั้งโรงเรียนสอนหนังสือจีนให้แก่ชาวพื้นเมือง

๓. บรรจุตำแหน่งสำคัญให้แก่ชาวพื้นเมือง ที่ยอมเปลี่ยนแปลงตนเองเป็นคนจีน

๔. ปลูกฝังความรู้สึกว่า ชาติพื้นเมืองเป็นชาติต่ำต้อยป่าเถื่อน เพื่อให้ชาวพื้นเมืองเกิดปมด้อยในชาติของตน หันไปนิยมชาติจีนว่าเป็นชาติมหาอำนาจ ทุกคนอยากเป็นคนจีน

๕. เทครัวจีนจากทางเหนือลงมาแบ่งที่ทำกินของพวกพื้นเมือง เป็นการขับไล่พวกพื้นเมืองให้เข้าดงไปโดยปริยาย

สภาพสุวรรณภูมิในขณะที่ไทยลงมา

สุวรรณภูมิในสมัยศตวรรษที่ ๘–๑๗ ได้ผ่านสมัยสำคัญ คือ สมัยฟูหนำ ทวาราวดี ศรีวิชัย และลพบุรี เป็นลำดับ ทำให้วัฒนธรรมและอารยธรรมในภูมิภาคนี้รุ่งเรืองถึงขีดสูงสุด โดยเฉพาะอย่างยิ่งมีศูนย์กลางในลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา เมื่อคนไทยลงมาถึง ไทยพวกที่อยู่ฝั่งซ้ายของ

แม่น้ำโขง ค่อนข้างจะอาภัพสักหน่อย เพราะบริเวณฝั่งซ้ายดังกล่าวนั้น ไม่มีร่องรอยแห่งอารยธรรมอันสูงส่งใด ๆ เลย ส่วนมากเป็นป่าดง ไทยฝั่งนั้นจึงอยู่กันอย่างสภาพชุมนุมกลุ่มชนเล็กๆ น้อยๆ กระจัดกระจาย กันไป ผิดกับคนไทยที่ข้ามมาฝั่งขวา ได้มาพบซากแห่งอารยธรรมที่สูงยิ่ง และรับเอาอารยธรรมเหล่านี้ไว้เป็นของตน โดยเฉพาะคนไทยที่เดินลงมาถึงลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา รับมรดกทางอารยธรรมจากพวกทวาราวดีได้หมด ทั้งยังได้เปรียบกว่าพวกคนไทยทางฝั่งซ้าย ในทำเลทำกินอีกด้วย เป็นเหตุให้ศูนย์อำนาจของชนชาติไทยอยู่ตรงลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา เพราะฉะนั้น เมื่อเราดูวิวัฒนาการทางประวัติศาสตร์เช่นนี้ เราจึงไม่สงสัยว่า เหตุไรชนชาติไทยหลายกลุ่มหลายพวกที่อพยพลงมาสุวรรณภูมิ จึงมีแต่ชนชาติไทยในลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาเท่านั้น กลายเป็นชนชาติใหญ่ที่สุด ยิ่งกว่าชนชาติไทยกลุ่มอื่นทั้งหมด ทั้งนี้เพราะความที่ลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาเป็นปฏิรูปเทศนั่นเอง ต่อมาในศตวรรษที่ ๑๘ มีชนชาติไทยกลุ่มหนึ่งได้บุกบั่นไปทางตะวันตกข้ามทิวภูเขาปาดไก่ (ในแผนที่เรียกว่าปัตกอย) คำนี้แผลงมาจากคำว่า ปารดไก่ เป็นคำไทย ตามตำนานเล่าว่า เมื่อไทยมาถึงตีนดอยนี้ได้ทำพิธีเส้นผีก่อนข้ามทิว ภูเขา นี้ ไทยไทยพวกนี้ได้อพยพลงไปอยู่ในอัสสัมของอินเดีย แผ่กระจายตามตอนบนแห่งลุ่มแม่น้ำพรหมบุตร เรียกว่าพวกไทยอาหม คำว่าอาหมมีนักปราชญ์บางท่านนิยามว่า มาจากคำว่า อสม แปลว่าไม่มีอะไรเปรียบ อันเป็นชื่อของมณฑลอัสสัม เสียงไทยอาหมออกตัว ส เป็น ห บ้างว่าชื่อมณฑลมาจากชื่อชาติไทยอาหมนี้ต่างหาก เพราะเมื่อข้ามทิวภูเขาปาดไก่เข้ามา

ไทยต้องผจญกับพวกคนป่าที่ดุร้ายที่สุด คือพวกนาคา พวกนี้ชอบล่าหัวคนเป็นกีฬา ไทยจึงใช้วิธีหนามยอกเอาหนามบ่ง จับเชลยนาคาแร่เนื้อกินต่อหน้า พวกนาคาก็กลัวคนไทย ไทยได้ตั้งอาณาจักรมีเมืองเคาหตีเป็นเมืองหลวงในลุ่มแม่น้ำพรหมบุตร และยั่งยืนอยู่ได้ถึง ๖ ศตวรรษ ภายหลังจึงถูกพวกมุสลิมทำลายไป แต่คนไทยอาหมก็ยังมีอยู่ตลอดลุ่มแม่น้ำพรหมบุตร หากแต่เปลี่ยนศาสนาไปเป็นฮินดูบ้าง และลืมภาษาไทยของตน ไปพูดภาษาอัสสัม พวกที่ยังอ่านภาษาไทยออกบ้าง คือพวกหมอผีประจำหมู่บ้าน แต่ส่วนมากอ่านได้ไม่รู้ความหมาย พงศาวดารของพวกไทยอาหมเรียกชื่อว่า บุราณชี ยังไม่มีใครอ่านรู้เรื่องจนหมด ในปัจจุบันนี้ พวกอาหมได้ตั้งสมาคมฟื้นฟูวัฒนธรรมดั้งเดิมขึ้น มีผู้แปลบุราณชีออกเป็นภาษาอังกฤษแล้ว ไทยอาหมนับถือไทยในประเทศไทยว่า เป็นลูกพี่ชั้นนำ เขาได้ส่งนักศึกษามาศึกษาประเพณีไทย ตามครัวเรือนมักมีรูปในหลวงของไทยประดับอยู่ กะกันว่าคนไทยอาหมในอัสสัมมีอยู่ราว ๓ ล้านคน

พระพุทธศาสนาในลุ่มแม่น้ำปิง

ภาคพายัพของประเทศไทยในอดีตเป็นที่แห่งราชอาณาจักรลานนาอันรุ่งเรืองอุดมไปด้วยธารน้ำและทิวเขาสูงมี ปิง วัง ยม น่าน ทิวภูเขาที่มีชื่อเสียงสูงที่สุดในประเทศไทย คือ ดอยอินทนนท์ ตั้งอยู่ในอำเภอจอมทอง จังหวัดเชียงใหม่ นอกจากนี้มีดอยผ้าห่มปก ดอยอ่างสลุง ภูเขาเหล่านี้เป็นสาขาจากเทือกภูเขาแดนลาว ปกคลุมไปด้วยธรรมชาติ

อันลี้ลับ ตามบริเวณหุบเขามีที่ราบพอที่จะสร้างนคร ชาวพื้นเมืองในภูมิภาคนี้เป็นพวกข่า ต่อมามีพวกมอญอพยพเข้ามาตั้งบ้านเมือง ในราวพุทธศตวรรษที่ ๑๒ พระนางจามเทวี พระราชธิดาแห่งกษัตริย์มอญในอาณาจักรทวาราวดี ได้เสด็จขึ้นมาครองตามคำเชื้อเชิญของพวกมอญพื้นเมืองที่นี่ พระนางได้พาอารยธรรมแบบทวาราวดีขึ้นมาด้วย มีทั้งพระพุทธศาสนาแบบเถรวาทและศิลปินทุกแขนง ราชธานีอันมีชื่อเสียงแห่งแรกในลุ่มแม่น้ำบิ่ง คือ หริภุญไชย (ลำพูน) ตามตำนานกล่าวว่า ฤาษีวาสุเทพเป็นผู้สร้างเมืองนี้ พระนางจามเทวี เป็นปฐมขัตติยานีที่ปกครองลำพูน ทรงมีโอรส ๒ องค์ คือเจ้ามหันตยศ และเจ้าอนันตยศ ซึ่งต่อมาได้ขยายอาณาเขตไปสร้างเมืองใหม่ตอนใต้ ได้แก่เขลางคนคร (ลำปาง) เมือง ๒ เมืองนี้เป็นรากฐานแห่งอารยธรรมมอญแบบทวาราวดี พระนางจามเทวี ได้ทรงสร้างวัดไว้ ๔ มุมเมืองลำพูน ทำให้เมืองนี้มีฐานเป็นจาตุรพุทธปราการ พระพุทธศาสนาจึงประดิษฐานรุ่งเรืองนับแต่สมัยนี้เป็นต้นไป ศิลปวัตถุในสมัยจามเทวี ปัจจุบันเราดูตัวอย่างได้จากวัดกู่กุดในเมืองลำพูน จะเป็นรูปสถูป ๔ เหลี่ยม แบ่งเป็นชั้น ๆ มีคูหาทุกชั้นทุกด้านภายในคูหามีพระพุทธรูปยืนรวมทั้งหมด ๖๐ องค์ ข้าง ๆ สถูปใหญ่มีสถูปเล็กอีกองค์หนึ่งชื่อ สุวรรณจังโกฏิเจดีย์ ศิลปวัตถุทั้ง ๒ ชิ้นนี้มีอายุกว่าพันปีแล้ว เป็นสัญญลักษณ์แห่งอิทธิพลศิลปทวาราวดีในภาคเหนือต่อมาในศตวรรษที่ ๑๕ เมื่อพวกขอมแผ่อานุภาพจากลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาขึ้นไป ได้มีการปะทะกันระหว่างพวกมอญที่ครองลำพูน กับพวกขอมที่ครองเมืองลพบุรี ปรากฏว่าอิทธิพลของขอมขึ้นไม่ถึงลุ่มแม่น้ำบิ่งเลย

เพราะฉะนั้น เราจึงไม่พบศิลปวัตถุแบบขอมในภาคเหนือ ไม่ว่าในที่ใด ๆ สักแห่งเดียว ในรัชสมัยพระเจ้าอาทิจจราชแห่งลำพูนได้ทรงสร้างพระธาตุหริภุญไชยขึ้นกลางพระนคร ตามตำนานเล่าว่า ที่ตรงนั้นเดิมเป็นห้องลงพระบังคลของพระเจ้าอาทิจจราช ในเวลาที่พระองค์กระทำสรีรกิจดังกล่าวทุกครั้ง จะมีกาถ่ายมูลต้องพระองค์ และขณะที่อ้าพระโอษฐ์ไล่ มูลอีกาก็ลงในพระโอษฐ์พอดี พระองค์จึงแต่งอุบายให้จับอีกาตัวนั้นไว้ แล้วส่งเด็กทารกไปอยู่ใกล้ชิดกับอีกาจนสามารถรู้ภาษากันได้แล้ว เมื่อเด็กนั้นเติบใหญ่ขึ้น จึงเล่าความตามอีกาบอกว่าในบริเวณสถานที่ทรงบังคลนั้น มีพระบรมธาตุฝังอยู่ พระเจ้าอาทิจจราชจึงทำพิธีขุด และได้พบพระธาตุจริง ๆ จึงให้สถาปนาสวมพระธาตุนั้น ในรัชสมัยพระเจ้าอาทิจจราชนี้ พระพุทธศาสนาได้รุ่งเรืองมากมีการเรียนพระไตรปิฎกอย่างแพร่หลาย และมีการแต่งฉันท์ภาษามคธในราชสำนักด้วย ในรัชสมัยพระเจ้าสรรพสิทธิ พระองค์ได้สละราชออกผนวชอยู่ชั่วระยะหนึ่ง พระพุทธศาสนาแบบที่ใช้ภาษาบาลีนี้ได้แพร่หลายมาก่อนที่เราจะติดต่อกับลังกา

๘ ราชวงศ์เม็งราย

เมื่อชนเผ่าไทยลงมาสู่สุวรรณภูมิ ได้ตั้งนครแห่งแรกที่เมืองแถงในสิบสองปันนา พ่อขุนบรมเจ้าเมืองแถงได้ส่งราชโอรสจำนวนหลายองค์ด้วยกันออกไปสร้างบ้านแปลงเมืองตามทิศต่าง ๆ มีอยู่ ๒ องค์ที่ควรกล่าวถึงคือขุนลอกับขุนไสยผง ขุนลอได้มาสร้างประเทศลานช้าง คือ

ลาวเดี๋ยวนี้ มีนครสำคัญคือ เมืองเชียงกง เชียงทอง (หลวงพระบาง ต่อมา) ส่วนขุนไสยผง หรือไชยพงศ์ก็เรียก ได้ข้ามแม่น้ำโขงเข้ามาทาง ลุ่มแม่น้ำบึง มาตั้งเมืองเงินยางเชียงแสนขึ้น เป็นปฐมบรรพบุรุษของ คนไทยในประเทศไทย ลูกหลานของขุนไสยผง บางพวกได้เดินลงมาถึง ลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา เป็นต้นสกุลของราชวงศ์สุโขทัยและอู่ทอง ภายหลัง ในศตวรรษที่ ๑๘ เป็นเวลาที่เผ่าไทยในภาคต่าง ๆ กำลังสำนึกในเรื่อง ชาตินิยม จำเป็นจะต้องสร้างราชอาณาจักรให้เป็นปึกแผ่น ไม่ใช่แยก เป็นเมืองเล็กเมืองน้อยอย่างแต่ก่อน และได้ทำงานราวกับจะนัดกันทุก ภาค คือทางลุ่มแม่น้ำบึง มีพ่อขุนเม็งรายเป็นหัวหน้า ทางลานช้าง มีพระเจ้าฟ้างุ้ม ทางลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยามีพ่อขุนศรีอินทราทิตย์

พระเจ้าเม็งรายเป็นโอรสของพระเจ้าลาวเม็ง กษัตริย์แห่งนคร เงินยาง (เชียงแสนเก่า) ได้ทรงรวบรวมเผ่าไทยในลานนา ยกเว้นแต่ อาณาจักรพะเยาของพระเจ้างำเมือง ซึ่งเป็นพระสหายร่วมน้ำสบถ ในการ ทำงานสำคัญนี้ พระองค์จะต้องขับไล่อิทธิพลของพวกมอญออกไปจาก ลุ่มแม่น้ำบึง นั่นก็คือต้องทำสงครามกับพระเจ้าญีบากษัตริย์แห่งหริภุญ-ไชย แต่เนื่องด้วยเมืองหริภุญไชยมีปราการมั่นคงแข็งแรงและมีกำลังทัพ ที่กล้าแข็ง พระเจ้าเม็งรายจึงวางอุบายศึก โดยใช้วิธีวัสสการพราหมณ์ คือส่งอ้ายฟ้าอำมาตย์ (ในภาษาบาลีผูกศัพท์ว่า อายเทวะ) ทำทีไปสวามิ-ภักดิ์กับพระเจ้าญีบา แล้วเป็นไส้ศึกคอยยุยงให้ราษฎรเกลียดชังพระเจ้า ญีบา อ้ายฟ้าได้ทำงานอยู่ ๗ ปี จนเห็นชาวหริภุญไชยต่างแตกสามัคคีกัน แล้วก็ส่งข่าวให้พระเจ้าเม็งรายยกกองทัพลงมา พระเจ้าญีบาสู้ไม่ได้

ทิ้งเมืองให้อ้ายฟ้าดูแล เสด็จหนีออกจากหริภุญไชย มุ่งไปสู่นครเขลางค์ (ลำปาง) พระเจ้าเม็งรายได้ให้กองทัพใช้ธนูไฟ ยิงเข้าไปในเมืองหริภุญไชย เกิดไฟไหม้ทั่วเมือง อาณาจักรมอญในลุ่มแม่น้ำปิงก็เสียแก่ไทย ฝ่ายพระเจ้าญีบาได้หนีมาพักอยู่ที่เชิงชุณหบรรพต ทอดพระเนตรเห็นแสงเพลิงในเมืองก็เสียพระทัยทรงพระกรรแสง เขาลูกนั้นต่อมาจึงชื่อว่า "ดอยบาไห้" เสด็จหนีมาอยู่กับพระยาเบิกโอรสที่ครองเมืองเขลางค์ แล้วยกกองทัพขึ้นไป แต่ก็ถูกไทยตีลงมาจนเสียนครเขลางค์ไป พระเจ้าเม็งรายเมื่อเข้าเหยียบหริภุญไชยแล้ว ทอดพระเนตรเห็นซากสลักหักพังจากเพลิงไหม้ ได้เห็นวิหารไม้สักหลังหนึ่งที่วัดพระธาตุเป็นปกติไม่เป็นอันตรายก็แปลกพระทัย ภายหลังจึงทรงทราบว่าภายในวิหารหลังนั้น ประดิษฐานพระเสตังคมณี (พระแก้วขาว) ซึ่งเป็นพระพุทธรูปคู่บ้านคู่เมืองของหริภุญไชย ซึ่งพระนางจามเทวีได้อัญเชิญขึ้นมาจากเมืองละโว้ พระเจ้าเม็งรายเลื่อมใสพระเสตังคมณีมาก เมื่อประทับอยู่ ณ ที่ใดก็โปรดให้อัญเชิญไปด้วยทุกครั้ง เมื่อเสร็จศึกขับไล่มอญแล้ว พระเจ้าเม็งรายได้แผ่อานุภาพไปทางอาณาจักรพะเยา ซึ่งเป็นเมืองของคนไทยด้วยกัน ครั้งนั้นพระยางำเมืองกษัตริย์แห่งพะเยา ยอมสละดินแดนบางส่วนให้ จึงได้เป็นไมตรีกัน ทั้งพระเจ้าเม็งราย พ่อขุนรามคำแหงแห่งสุโขทัย และพระเจ้างำเมือง ทั้ง ๓ พระองค์นี้ ต่างได้กระทำสัตย์สาบานกัน ดื่มโลหิตจากพระดัชนีของกันและกัน ว่าจะไม่เป็นศัตรูกันตลอดชีวิต เพราะฉะนั้น เมื่อเสร็จงานในด้านขับไล่อิทธิพลมอญเรียบร้อยแล้ว พระเจ้าเม็งรายทรงปรารภจะสร้างราชธานีใหม่ ได้ทรงปรึกษา

กับพระสหายทั้งสองเลือกชัยภูมิบริเวณเชิงเขาสุเทวบรรพต กำหนดตัวเมืองยาวด้านละ ๒ พันวา บนฝั่งขวาของแม่น้ำปิง ขนานนามว่า นวปุรีศรีนครพิงค์เชียงใหม่ เสด็จประทับเสวยราชย์เป็นปฐมกษัตริย์แห่งราชอาณาจักรลานนาไทย โปรดให้สถาปนาพระตำหนักเดิมขึ้นเป็นวัด ให้ชื่อว่า วัดเชียงมั่น ประดิษฐานพระเสตังคมณี ราชอาณาจักรหริภุญไชยของมอญตั้งมาถึง ๖๗ ศตวรรษ มีกษัตริย์ปกครองกว่า ๔๐ พระองค์ ก็เป็นอันดับสูญไป

พระพุทธศาสนาในสมัยพระเจ้าเม็งราย เป็นแบบเถรวาทที่รับมาจากมอญ ศิลปกรรมทางศาสนามีปฏิมากรรมเป็นต้น เข้าใจว่าคงรับอิทธิพลแบบทวาราวดี นักปฏิมากรรมรุ่นก่อนได้แบ่งสมัยพระพุทธรูปทางภาคเหนือว่า สมัยเชียงแสนยุคต้น และสมัยเชียงแสนยุคหลัง สมัยเชียงแสนยุคต้นกำหนดเอา พ.ศ. ๑๗๐๐ ซึ่งเป็นสมัยก่อนราชอาณาจักรลานนาไทยจะอุบัติขึ้น ถ้าถือตามมติทฤษฎีนี้ ปฏิมากรรมในสมัยพระเจ้าเม็งรายก็ต้องเป็นแบบเชียงแสน เมื่อเร็ว ๆ นี้นักโบราณคดีชาวอเมริกันผู้หนึ่งชื่อ มร. กริสโวลด์ เป็นผู้เชี่ยวชาญทางพระพุทธรูปโบราณของไทย ได้ตั้งทฤษฎีใหม่หักล้างทฤษฎีเก่าอย่างสิ้นเชิง กริสโวลด์ได้อ่านจารึกบนฐานพระพุทธรูปทางภาคเหนือหลายสิบองค์ เขาได้กล่าวว่าพระพุทธรูปที่เชื่อกันว่าเป็นสมัยเชียงแสนนั้นไม่มี พระพุทธรูปเหล่านั้นสร้างในสมัยเชียงใหม่ทั้งสิ้น ถ้าจะมีพระพุทธรูปที่มีอายุเหนือสมัยเชียงใหม่ขึ้นไปก็จะต้องเป็นพระพุทธรูปแบบศิลปลำพูน อย่างที่ปรากฏตัวอย่าง ณ ซุ้มพระเจดีย์วัดกู่กุด ซึ่งมีอยู่ถึง ๖๐ องค์ อนึ่ง มวลสารที่มาสร้างพระ

ปฏิมาเหล่านี้ก็ต้องเป็นศิลาแลง มิใช่สัมฤทธิ์สมัยเชียงใหม่ ทฤษฎีทั้ง ๒ ข้อนี้ยังค้านกันอยู่ อย่างไรก็ตาม ในพงศาวดารเมืองเหนือเล่าว่า ในรัชกาลพระเจ้าเมงรายนี้มีคณะสงฆ์จากลังกาเข้ามา ได้นำหน่อพระศรีมหาโพธิ์มาถวาย ความข้อนี้ยังสงสัย ที่วัดเชียงมั่น พระเสด็จคมณีเล่า เมื่อพิจารณาดูพุทธลักษณะแล้ว ก็ไม่มีเค้าศิลปะแบบลพบุรีหรือทวาราวดีเลย บางทีองค์เดิมจะศูนย์หายไปแล้วสร้างขึ้นใหม่ หรือจะเป็นองค์เดียวกันนี้ แต่แต่งตำนานย้อนหลังไปไกล ที่วัดนี้อีกเหมือนกันมีพระพุทธรูปศิลปะปาละของอินเดีย ปางทรมานช้างนาฬาคีรี แสดงให้เห็นว่าอิทธิพลศิลปแบบปาละได้เคยเข้ามาครอบงำภูมิภาคนี้ แต่พระพุทธรูปแบบปาละดังกล่าว อาจจะเป็นปูชนียวัตถุที่นักจาริกแสวงบุญอัญเชิญติดตัวมาก็ได้ พระเจ้าเมงรายเป็นกษัตริย์ที่มีพระชนมายุยืนยาวมาก แต่สิ้นพระชนม์ด้วยอาการไม่ดี คือถูกฟ้าผ่าตายในขณะออกประพาสตลาด ราชโอรสของพระองค์คือพระเจ้าชัยสงคราม ไม่ประทับเสวยราชย์ที่เชียงใหม่ ได้กลับขึ้นไปครองเมืองเชียงราย ทางเชียงใหม่นั้นตั้งโอรสชื่อแสนภูปกครอง

ลังกาวงศ์สู่ลานนา

ในรัชสมัยพระเจ้ากือนา (บาลีผูกศัพท์ว่ากิลนา) พระองค์เป็นธรรมิกราช บ้านเมืองร่มเย็นเป็นสุข ครั้งนั้นทรงสดับกิตติคุณของพระมหาเถระรูปหนึ่ง ชื่อพระอุทุมพรบุบผามหาสวามี เป็นพระลังกา แต่มาจำพรรษาที่เมืองนครพัน (เมาะตะมะ) เผยแพร่ลัทธิลังกาวงศ์ที่นั่น

พระเจ้ากือนาจึงส่งทูตไปอาราธนาพระอุทุมพรมาเชียงใหม่ แต่ท่านปฏิเสธว่า ท่านชราภาพมาแล้ว ขอส่งหลานชายคือพระอานันทเถระและและคณะสงฆ์จำนวนหนึ่งมาแทน เมื่อพระอานันทมาถึง พระเจ้ากือนานิมนต์ให้เป็นอุปัชฌาย์บวชกุลบุตรเชียงใหม่ตามคติลังกาวงศ์ พระอานันทก็ปฏิเสธ กล่าวแนะนำว่า พระอุทุมพรได้มอบอาญาสิทธิ์ตั้งพระเถระผู้ใหญ่ ๒ รูป ชาวสุโขทัย คือ พระสุมนเถระ ๑ พระอโนมทัสสีเถระ ๑ ให้เป็นอุปัชฌาจารย์ในนิกายลังกาวงศ์ ขอให้ไปนิมนต์พระเถระรูปใดรูปหนึ่งขึ้นมาเถิด ตัวของท่านจะทำหน้าที่เป็นกรรมวาจา พระเจ้ากือนาจึงส่งทูตลงมาเฝ้าพระเจ้าไสยลือไทยแห่งสุโขทัย ทูลขอพระสุมนเถระขึ้นไป ครั้งนั้นกษัตริย์เชียงใหม่ได้ลงมารับที่เมืองลำพูน ตั้งพิธีรับที่ตำบลแสนข้าวห่อ แห่พระสุมนะเข้าเมืองลำพูน จำพรรษาอยู่ ณ วัดยืน พระสุมนะได้ทำพิธีผูกพัทธสีมาวัดพระยืน ให้อุปสมบทชาวลำพูนและได้ร่วมกับพระเจ้ากือนาบูรณะพระสถูปวัดพระยืนใหม่ พร้อมทั้งสร้างพระพุทธรูปยืนอีก ๓ องค์ รวมกับของเก่าอีก ๑ องค์ เป็น ๔ องค์ จารึกวัดพระยืนได้กล่าวถึงเหตุการณ์ในวันฉลองพระสุมนะ เล่าถึงพระบรมธาตุซึ่งพระสุมนะพาเอามาจากสุโขทัย กระทำปาฏิหาริย์เป็นแสงเคียวรุ้ง ต่อหน้าประชาชนจำนวนหมื่น จารึกหลักนี้สำคัญที่สุดในทางประวัติศาสตร์ศาสนาของภาคเหนือ เมื่อออกพรรษาแล้วพระเจ้ากือนาได้อุทิศอุทยานหลวงนอกเมืองเชียงใหม่ให้เป็นวัด (คือวัดสวนดอก) อาราธนาพระสุมนะมาครอง แล้วทำพิธีสถาปนาอุษยาภิเษกพระสุมนะขึ้นเป็นพระสังฆราชองค์แรกของลานนาไทย พระเจ้ากือนาได้สถาปนาพระ

เจดีย์วัดสวนดอกบรรจุพระบรมธาตุส่วนหนึ่ง พระเจดีย์นี้มีอิทธิพลศิลปแบบลังกาองค์แรกในเชียงใหม่ แล้วทรงเสี่ยงช้างอัญเชิญพระบรมธาตุ ช้างได้เชิญพระบรมธาตุขึ้นไปบนยอดดอยสุเทวบรรพต และหยุดอยู่ในที่นั้น พระเจ้ากือนาจึงให้สถาปนาพระสถูป คือ พระธาตุดอยสุเทพทุกวันนี้ขึ้น

พระเจ้ากือนามีพระชนม์๔๐ เศษก็ทิวงคต โอรสของพระองค์คือพระเจ้าแสนเมืองมาได้เสวยราชย์ คัมภีร์บาลีผูกศัพท์ว่า "พระเจ้าลักข·บุราคม" เมื่อเสวยราชย์ใหม่ พระเจ้าอาว์ของพระองค์คือ พ่อท้าวมหาพรหมเจ้าเมืองเชียงราย ยกกองทัพลงมาล้อมเมืองเชียงใหม่ เพื่อหวังเอาราชสมบัติ แต่ไม่สำเร็จ ถอยทัพกลับไป ภายหลังพระเจ้าแสนเมือง-มายกกองทัพไปตีเมืองเชียงรายได้ พระเจ้าอาว์ยอมสวามิภักดิ์ พร้อมทั้งถวายพระพุทธสิหิงค์ พระเจ้าแสนเมืองมาจึงโปรดให้สร้างวัดพระสิงห์ขึ้นในเชียงใหม่ ประดิษฐานพระพุทธสิหิงค์ พระพุทธสิหิงค์องค์นี้ตามคัมภีร์สิหิงคนิทาน ซึ่งพระโพธิรังสีภิกษุชาวเมืองเหนือเป็นผู้แต่งเล่าว่าเดิมกษัตริย์ลังกาเป็นผู้สร้าง ต่อมาในสมัย พ.ศ. ๑๗๐๐ มีกษัตริย์สุโขทัยองค์หนึ่งชื่อพระเจ้าโรจนราช ได้สดับกิตติคุณของพระพุทธสิหิงค์จึงโปรดให้พระเจ้ากรุงนครศรีธรรมราชซึ่งเป็นประเทศราช ส่งทูตไปขอจากลังกา แล้วเสด็จลงไปรับถึงเมืองนครศรีธรรมราชเอง เพราะฉะนั้นในเมืองนครทุกวันนี้ยังมีวัดพระสิงห์ ซึ่งนับถือกันว่า เคยเป็นที่ประ-ดิษฐานพระพุทธสิหิงค์ พระพุทธรูปองค์นี้อยู่ที่สุโขทัยเมื่อเป็นเมืองขึ้นกรุงศรีอยุธยาแล้ว พระพุทธสิหิงค์ก็มาอยู่กรุงเก่า

ในรัชสมัยพระบรมราชาที่หนึ่ง คือขุนหลวงพะงั่ว ทรงได้กุลนารีผู้มีศักดิ์สูงจากเมืองเหนือคนหนึ่งเป็นพระสนม และนางผู้นั้นเป็นแม่หม้ายลูกติด ลูกชายคือพระยายุธิษฐิระ เป็นเจ้าเมืองกำแพงเพชร พระยายุธิษฐิระต้องการพระพุทธสิหิงค์เป็นสมบัติ จึงขอให้มารดาช่วย คราวหนึ่งขุนหลวงพะงั่วประชวร พระสนมองค์นี้จึงทำอุบายขอพรว่า อยากจะได้พระพุทธรูปทางเมืองใต้ไปบูชาสักองค์หนึ่ง ขุนหลวงพะงั่วไม่รู้เท่า รับสั่งว่าไปเอาเองเถิดหนาแม่คุณ นางจึงติดสินบนเจ้าพนักงานรักษาหอพระในวังให้ชี้ว่า องค์ไหนคือพระพุทธสิหิงค์ แล้วรีบเชิญลงเรือไปส่งให้ลูก ฝ่ายพ่อท้าวมหาพรหมเจ้าเมืองเชียงรายรู้กิตติศัพท์จึงยกกองทัพมาล้อมเมืองกำแพงเพชร เพื่อจะชิงพระพุทธสิหิงค์ไป พระยายุธิษฐิระสู้ไม่ได้ จึงขอทำไมตรีกล่าวเยินยอท้าวมหาพรหมว่า ธรรมดาพระพรหมย่อมเป็นบิดาของมนุษย์และสัตว์ ย่อมไม่ทำร้ายบุตรของพระองค์เองฉันใด ขอพระองค์อย่าได้ทำร้ายหม่อมฉันพร้อมทั้งชาวเมืองกำแพงเพชรเลย หม่อมฉันทั้งปวงชื่อว่าเป็นบุตรของพระองค์ แล้วพระยายุธิษฐิระก็ยอมถวายพระพุทธสิหิงค์ไป จนกระทั่งพระเจ้าแสนเมืองมาได้มาเชียงใหม่ ด้วยประการฉะนี้

ลังกาวงศ์สมัยที่ ๒

ในปลายแผ่นดินพระเจ้าแสนเมืองมา มีพระเถระชาวเชียงใหม่หลายรูป อาทิเช่น พระเมธังกร พระคัมภีร์ พระญาณมงคล พระสารีบุตร พระอานนท์ ฯลฯ พร้อมทั้งพระชาวรามัญ พระชาวกัมโพช รวม

๒๐ กว่ารูป ได้เดินทางไปลังกาทวีป ไปทำพิธีอุปสมบทใหญ่ ณ อุทกสีมาในแม่น้ำกัลยาณีคงคา มีพระธรรมมหาสวามี เป็นพระอุปัชฌาย์ พระวันรัต เป็นกรรมวาจาจารย์ เมื่อบวชแล้วได้ถือนิสัยในสำนักพระวันรัต ไม่ช้าเมืองลังกาเกิดทุพภิกขภัย พระต่างประเทศเหล่านี้จึงต้องชวนกันกลับ แต่เนื่องจากพรรษาทุกรูปยังไม่ครบที่จะเป็นอุปัชฌาย์ได้ จึงต้องพาพระเถระลังกามาด้วย ๒ รูป คือ พระอุตตมปัญญาสามี ๑ พระวิกรมพาหุสามี ๑ คณะสงฆ์ชุดนี้เป็นลังกาวงศ์ชุดใหม่ เมื่อกลับถึงมาตุภูมิแล้วต่างก็แยกย้ายไปเผยแผ่ลัทธิธรรมเนียมที่รับมาใหม่นี้ ตั้งข้อรังเกียจคณะสงฆ์พวกเก่า ซึ่งก็เป็นลังกาวงศ์เหมือนกันมาก่อน

ครั้งนั้นลังกาวงศ์สายนี้ ได้ไปรุ่งเรืองในประเทศรามัญ ไทย กัมโพช ก่อให้เกิดความเจริญในด้านการศึกษาภาษาบาลีมากมาย

เมื่อพระเจ้าแสนเมืองมาสวรรคต โอรสคือพระเจ้าสามฝั่งแกนเสวยราชย์ กษัตริย์องค์นี้ชอบบูชาผีสาง ไม่เอาพระทัยใส่ในพระพุทธศาสนา ทรงสร้างวัดในพุทธศาสนาวัดเดียวคือ วัดมุมเมือง ทรงเที่ยวริบเอากัลปนาของวัดอื่น ๆ มาให้วัดมุมเมือง ราษฎรเรียกพระองค์ว่า "ยักขทาส" ต่อมาถูกโอรสของพระองค์คือท้าวลก จับไปขังไว้ แล้วท้าวลกก็ขึ้นเสวยราชย์ เป็นพระเจ้าติโลกราช

พระเจ้าติโลกมหาราช

กษัตริย์ในราชวงศ์เมงราย ที่ได้รับยกย่องเป็นมหาราชมี ๒ องค์เท่านั้น คือ พระเจ้าเมงรายองค์หนึ่ง พระเจ้าติโลกราชองค์หนึ่ง พระ

เจ้าติโลกราชเป็นราชบุตรองค์ที่ ๖ ของพระเจ้าสามฝั่งแกน ราชบิดาไม่สู้โปรดปราน เคยต้องราชทัณฑ์มาก่อน เมื่อเป็นกบฏจับพระบิดาไปคุมขัง โดยเนรเทศออกไปกักองค์ไว้ทางแคว้นไทยใหญ่ พระเจ้าติโลกราชมีแม่ทัพคู่พระทัยซึ่งมีศักดิ์เป็นพระเจ้าอาว์ คือ หมื่นด้งนคร เจ้าเมืองลำปาง ตลอดรัชสมัยได้ทำสงครามขับเคี่ยวกับกรุงศรีอยุธยา ในแผ่นดินพระเจ้าบรมไตรโลกนาถ ชิงหัวเมืองปลายแดนต่อแดนกัน ผลัดกันแพ้ผลัดกันชนะหลายคราว ทรงชนะศึกชาวฮ่อ และทรงตีได้เมืองน่าน สำหรับเมืองแพร่นั้น เจ้าผู้ครองนครเป็นสตรี ชื่อท้าวแม่คุณ พระเจ้าติโลกราชทรงเห็นว่า ถ้าพระองค์จะเสด็จไปตีเองจะเสียเชิงชาย จึงมอบกองทัพให้พระราชมารดาเป็นผู้ยกไป ทัพเชียงใหม่ไปล้อมเมืองแพร่อยู่ช้านาน ในที่สุดท้าวแม่คุณออกมาสวามิภักดิ์กับพระพันปี นอกจากนี้พระองค์ยังขยายอำนาจขึ้นไปถึงเมืองเชียงรุ้ง เมืองหลวงพระบาง ครั้งนั้นอาณาจักรลานนาไทยมีเขตแดนกว้างใหญ่กว่าทุกสมัย คือทิศเหนือจรดยูนนานของจีน ทิศใต้จรดเมืองกำแพงเพชร ทิศตะวันออกจรดริมฝั่งโขง ศตะวันตกทิจรดพม่า

ได้กล่าวมาแล้วว่า คณะสงฆ์ลังกาวงศ์พวกใหม่ซึ่งได้ศึกษาเล่าเรียนในสำนักพระวันรัตมหาสวามี เมื่อกลับมาถึงไทยแล้วได้แยกย้ายกันไปประกาศลัทธิตามหัวเมืองต่าง ๆ ทั่วกรุงศรีอยุธยา สุโขทัย และเชียงใหม่ ทางเมืองเชียงใหม่ คณะลังกาวงศ์ใหม่ได้เข้ามาในแผ่นดินพระเจ้าแสนเมืองมา พระอัยกาของพระเจ้าติโลกราช เกิดตั้งข้อรังเกียจพวกลังกาวงศ์เก่าซึ่งสืบมาแต่พระสุมนะ อาจริยปรัมปราพวกลังกาเก่ามีดังนี้

๑. พระสุมนะ
๒. พระกุมารกัสสปะ
๓. พระนันทปัญญา
๔. พระพุทธปัญญา
๕. พระพุทธคัมภีร์

ทั้งหมดอยู่วัดสวนดอกทั้งนั้น ในสมัยพระพุทธคัมภีร์นี่เอง พวกลังกาวงศ์ใหม่ซึ่งมีหัวหน้าชื่อพระเมธังกร พระญาณมงคล พระธรรมคัมภีร์ และมีพระลังกาคือพระอุตตมปัญญา ขึ้นมาเชียงใหม่ประกาศลัทธิ มีสำนักอยู่วัดป่ากวางเชิงดอยสุเทพ พวกลังกาวงศ์ใหม่ ประพฤติเคร่งครัดกว่าพวกเดิม เช่น ไม่รับเลือกสวนไร่นาที่มีผู้ถวายเป็นของสงฆ์ จนเกิดกรณีพิพาทขึ้นกับพวกเก่าซึ่งมีสำนักอยู่วัดสวนดอก ครั้งนั้น พวกอำมาตย์เลื่อมใสพวกลังกาวงศ์ใหม่ ขอให้ราชการริบเลือกสวนไร่นาซึ่งเคยถวายแก่สงฆ์พวกเดิมเสียสิ้น พระเจ้าแสนเมืองมาตั้งกระทู้ถามพวกนั้นว่า ถ้าหากทางราชการทำเช่นนี้แล้ว พวกสูจะสามารถเลี้ยงพวกกูทั้งหมดนี้หรือไม่ พวกอำมาตย์ไม่กล้ารับคำ

ครั้งนั้น คณะสงฆ์ในแคว้นลานนาจึงแบ่งออกเป็น ๓ นิกาย นิกายแรกเป็นนิกายเดิม นิยายที่สองสืบมาแต่พระสุมนะ นิกายที่สามคือพวกลังกาวงศ์ใหม่ พวกนี้นับถือการบวชในโบสถ์น้ำ เมื่อไปประกาศลัทธิในแห่งใด ก็ทำนทีสีมาขึ้น ณ แห่งนั้น เช่นที่เมืองเชียงใหม่ ทำนทีสีมากลางแม่น้ำปิงหน้าเมือง ที่ลำปางทำที่แม่น้ำวังหน้าวัดเชียงยี่ ที่เมืองเชียงแสนทำที่เกาะดอนแท่นกลางแม่น้ำโขง พระเถระลังกาวงศ์

ใหม่องค์หนึ่งชื่อ พระโสมจิต ได้นำลัทธิไปตั้งที่เมืองเชียงตุง ใน พ.ศ. ๑๙๙๒ ล่วงมาถึงแผ่นดินพระเจ้าติโลกราช พระองค์ทรงเลื่อมใสคณะลังกาวงศ์ใหม่ ได้ทรงอุปถัมภ์อเนกประการที่สำคัญคือ เสด็จออกผนวชในคณะสงฆ์นี้เป็นเวลา ๗ วัน ในปี พ.ศ. ๑๙๙๕ โปรดให้ผูกพัทธสีมาวัดป่ากวาง ให้ทหารถือกฎาวุธยืนเรียงกันแทนราชวัตร พระเมธังกรเป็นผู้ทักนิมิตร พระเจ้าติโลกราชเป็นผู้ตอบ เมื่อพัทธสีมาวัดป่ากวางสำเร็จแล้ว แต่นั้นมากุลบุตรผู้จะอุปสมบทในนิกายนี้ก็มารับอุปสมบทที่นี่แห่งเดียว เป็นอันเลิกนทีสีมา พระเจ้าติโลกราชได้ทรงสถาปนาพระ-เมธังกรขึ้นเป็นสมเด็จพระสังฆราช มีนามว่า พระอตุลสากัตติยาธิกรณ์มหาสวามี

ลุ พ.ศ. ๑๙๙๙ พระเจ้าติโลกราชได้สดับเรื่องอานิสงส์การปลูกต้นมหาโพธิ จากพระอุตตมปัญญาชาวลังกา ทรงเลื่อมใส จึงโปรดให้สร้างวัดใหม่ขึ้นแห่งหนึ่ง ทางทิศตะวันตกเฉียงเหนือของเมืองเชียงใหม่ ประกอบทั้งพุทธศักราชจะบรรจบครบ ๒๐๐๐ จึงเป็นการบำเพ็ญกุศลฉลองยุคไปด้วย โปรดให้สีหอำมาตย์เป็นแม่งาน ท่านผู้นี้มีชื่อว่าหมื่นด้ามพร้าคด เดินทางไปดูเจดียสถานในอินเดียและลังกา กลับมาจำลองแบบวิหารพุทธคยาโลหปราสาท รัตนมาลีเจดีย์ มาสร้างขึ้นไว้ที่วัดใหม่นี้ ให้ชื่อว่ามหาโพธาราม คือวัดเจดีย์เจ็ดยอด

พระเจ้าติโลกราชได้ทรงหล่อพระพุทธปฏิมาจำนวนมากเพื่อเป็นพุทธบูชาใน พ.ศ. ๒๐๐๐ พระพุทธรูปเหล่านี้มีทั้งแบบผสมและแบบ

เชียงใหม่แท้ ปัญหาเรื่องนี้นักโบราณคดีรุ่นก่อน มีสมเด็จกรมพระยาดำรงได้ตั้งทฤษฎีไว้ว่า พระพุทธรูปเชียงแสนก่อนเชียงใหม่ ซึ่งมีอายุตั้ง ๑๖๐๐ ขึ้นไป จนถึง ๑๘๐๐ ได้รับอิทธิพลศิลปแบบปาละ หรือศรีวิชัย พระพุทธลักษณะ คือ รัศมีเป็นบัวตูม พระอุระอวบ สังฆาฏิราวพระถัน ขัดสมาธิเพชร แต่เมื่อหลังสงครามมานี้ นักโบราณคดีชาวอเมริกัน ชื่อนายกริสโวลด์ ได้รวบรวมพระพุทธรูปทางเมืองเหนือซึ่งมีจารึกที่ฐานล้วนสร้าง พ.ศ. ๒๐๐๐ ลงมาทั้งนั้น นายกริสโวลด์จึงเชื่อว่าที่เรียกว่าศิลปเชียงแสนนั้น ความจริงสร้างขึ้นในสมัยเชียงใหม่นี้เองโดยเฉพาะสร้างกันอย่างแพร่หลายในสมัยพระเจ้าติโลกราช โดยเอาแม่พิมพ์จากพระพุทธรูปองค์หนึ่งในวิหารพุทธคยาในอินเดีย ซึ่งมีพระนามว่าศากยสิงหะ เพราะฉะนั้นนายกริสโวลด์จึงตั้งทฤษฎีใหม่ขึ้น เรียกพระเชียงแสนทั้งหมดว่า เชียงใหม่แบบสิงห์ จนกระทั่งเวลานี้ยังไม่เป็นที่ตกลงกันได้

ในปี พ.ศ. ๒๐๒๐ พระเจ้าติโลกราโปรดให้หมื่นด้ามพร้าคดขยายส่วนพระสถูปวัดโชติการาม กว้างฐานด้านละ ๓๕ วา สูงสองเส้นเศษ (คือวัดเจดีย์หลวง) แล้วแผ่ทองแดงหุ้มทั้งองค์ อาบด้วยน้ำตะกูทองแล้วปิดด้วยทองคำเปลว พระเจดีย์องค์นี้ใหญ่เป็นที่ ๒ รองจากนครปฐมเมื่อสร้างสำเร็จโปรดให้อัญเชิญพระแก้วมรกตจากลำปางขึ้นมา ประดิษ-ฐาน ณ ซุ้มเจดีย์ด้านตะวันออก พ.ศ. ๒๐๒๗ ทรงหล่อพระพุทธรูปองค์ใหม่ที่วัดป่าตาล คือ พระเจ้าแข้งคม (พระชงฆ์พระพุทธรูปเป็น

เหลี่ยม) เดี๋ยวนี้พระองค์นี้อยู่วัดศรีเกิด พ.ศ. ๒๐๒๐ พระเจ้าติโลกราช โปรดให้มีการทำอัฏฐมสังคายนามีพระธรรมทินนาเถระเป็นประธาน ณ วัดมหาโพธารามสิ้นเวลา ๑ ปี จึงสำเร็จ นับแต่นั้นมา การศึกษาของพระเมืองเหนือก็รุ่งเรืองกว่าพระทางอยุธยา ได้มีพระเชียงใหม่รจนาอุปกรณ์บาลีขึ้นหลายรูป เช่นพระสิริมังคลาจารย์ พระรัตนปัญญา

พระเจ้าติโลกราชเสวยราชย์อยู่ช้านานถึง ๔๕ ปี เมื่อสิ้นพระชนม์มีอายุ ๗๘ ปี ราชสมบัติตกอยู่กับพระนัดดา เพราะพระโอรสคือพ่อท้าวบุญเรืองถูกพระสนมของพระบิดาชื่อนางหอมุก ใส่ร้ายจนถูกสำเร็จโทษ กษัตริย์เชียงใหม่องค์ใหม่ คือพระเจ้ายอดเชียงราย ซึ่งบาลีผูกศัพท์ว่า ชังรายลัคคะ พระองค์ได้สร้างวัดตโปทาราม ภายหลังถูกพวกาขุนนางปลดออกจากราชสมบัติ แล้วพวกเหล่านี้ก็ยกพระโอรสของพระเจ้ายอดเชียงราย ซึ่งประสูติแต่เจ้าแม่โปร่งน้อย ชื่อพ่อท้าวแก้ว ขึ้นเสวยราชย์มีพระนามว่า พระเจ้าพิลกปนัดดาธิราช หรือพระเมืองแก้ว

รัชสมัยพระเมืองแก้ว

กษัตริย์องค์นี้เลื่อมใสในพระพุทธศาสนาอย่างเอกอุ ตลอดรัชสมัยมีแต่เรื่องบวชพระสร้างวัด เป็นราชกิจประจำทุกปี พระองค์ได้ทรงฟื้นเอาโบสถ์น้ำขึ้นมาใหม่ ทั้งนี้ เนื่องจากมีพระสงฆ์พวกหนึ่งไปโจทก์ว่านิมิตสีมาวัดป่ากวางทำไม่ถูก เพื่อจะให้สิ้นวิมติกังขา พระองค์จึงให้บวชในโบสถ์น้ำอีก สถานที่ทำพิธีอุปสมบทเป็นของหลวงได้แก่บริเวณเกาะดอนแก่นกลางแม่น้ำโขงหน้าเมืองเชียงแสนเก่า พระเมืองแก้วได้เสด็จขึ้นไปบำเพ็ญกุศลที่เมืองเชียงแสนเนือง ๆ มีพิธีบวชนาคหลวงครั้งใหญ่

ในรัชสมัยนี้ที่นี่จำนวนหนึ่งพันสองร้อยกว่ารูป ทำพิธีติดต่อกันหลายวัน การบวชนาคหลวงครั้งใหญ่ ๆ ในประวัติศาสตร์ไทยมี ๓ ครั้ง คือ สมัยนี้กับสมัยอยุธยาแผ่นดินพระเจ้าบรมไตรโลกนาถและในปัจจุบันเมื่อฉลอง ๒๕ พุทธศตวรรษ พระเมืองแก้วได้สถาปนาพระสถูปวัดต้นแก้วในเมืองเชียงแสนขึ้น ในรัชสมัยนี้ผลแห่งการฟื้นฟูพระพุทธศาสนา ทางด้านการศึกษาและการปฏิบัติ ทำให้เกิดความรู้ความแตกฉานในการแต่งปกรณ์บาลีในหมู่ภิกษุชาวลานนา อันสืบเนื่องมาแต่แผ่นดิน พระเจ้าติโลกราช ผู้เป็นปรมัยยกาธิราชของพระเมืองแก้วคือ

๑. แต่งปัญญาสชาดก ซึ่งเป็นของนอกบาลีพระไตรปิฎก เข้าใจว่า ภิกษุชาวลานนาได้รวบรวมเอานิทานท้องบ้านท้องเมืองมาแต่งสำนวนโวหารนับว่าได้อรรถรสดีไม่แพ้ปกรณ์บาลีของชาวลังกา

๒. พระสิริมังคลาจารย์ ได้เขียนมงคลทีปนี จักรวาฬทีปนี และเวสสันตรทีปนี สังขยปกาสกะ หนังสือ ๔ เล่มนี้ มงคลทีปนีมีชื่อเสียงในทางรวบรวมที่มาที่ไปหลักฐานต่าง ๆ กว้างขวางมาก แต่เล่มที่ควรแก่การยกย่องว่าเป็นเพชรน้ำหนึ่งน่าจะได้แก่ เวสสันตรทีปนี หนังสือเล่มนี้ได้ไขศัพท์ที่ลี้ลับยากเข็ญซึ่งไม่ใช่ศัพท์ธรรมะ เป็นหนังสือแนวหน้าในประเภทสัททศาสตร์

๓. พระญาณกิตติ ได้แต่งโยชนาอภิธรรม ๗ คัมภีร์ และโยชนาอภิธัมมัตถสังคหะ ท่านผู้นี้มีความรู้แตกฉานในสัททศาสตร์ และไวยากรณ์ทั้งบาลีและสันสกฤต

๔. พระรัตนปัญญา ได้แต่งชินกาลมาลินี เป็นประวัติศาสตร์พระพุทธศาสนาในลังกาและเมืองไทยโดยสังเขป

พระเมืองแก้วต่อมาได้เสวยลาบเนื้อม้าดิบสิ้นพระชนม์ ราชวงศ์เมงรายเริ่มต้นเข้าสู่ยุคเสื่อม เพราะเกิดศึกอยุธยาขึ้นมาติดเนื่อง ๆ จนคราวหนึ่งถึงกับหาเจ้านายมาเสวยราชย์ไม่ได้ ต้องไปทูลเชิญไชยเชษฐากษัตริย์ลานช้างให้มาเสวยราชย์ที่เชียงใหม่ เพราะพระราชมารดาพระไชยเชษฐาเป็นขัตติยนารีในวงศ์เมงราย ซึ่งอุปภิเศกกับกษัตริย์ลานช้าง แต่พระเจ้าไชยเชษฐาครองเชียงใหม่อยู่ไม่นานก็ทอดทิ้ง พาบริวารไปอยู่เวียงจันทน์ ในการกลับไปคราวนี้พระองค์ได้เชิญพระแก้วมรกตไปด้วย ทางเมืองเชียงใหม่จึงต้องเชิญเจ้าหญิงองค์หนึ่งมา คือพระนางจิรปภาเทวี ในแผ่นดินนี้เกิดนิมิตสังหรณ์ว่า เอกราชของลานนาไทยจะต้องวิบัติ คือเกิดแผ่นดินไหวทั่วเมืองเชียงใหม่ พระสถูปวัดเจดีย์หลวงพังทลายลงมา แต่นั้นมาไม่เคยซ่อมขึ้นอีกเลยจนถึงทุกวันนี้ ต่อมาเมืองเชียงใหม่ก็เสียแก่กรุงศรีอยุธยา แต่ยังมีเชื้อวงศ์เม็งรายเป็นเจ้าประเทศราชครองอยู่จนถึงแผ่นดินวิสุทธเทวี พระเจ้าบุเรงนองยกมาตีเชียงใหม่แตก ตั้งพระราชโอรสขึ้นเป็นกษัตริย์เชียงใหม่ ราชวงศ์เม็งรายจึงได้ดับสูญไป แต่นั้นมาเมืองเชียงใหม่ก็ผลัดกันเป็นเมืองขึ้นของพม่าบ้างไทยบ้าง จนกระทั่งสมัยกรุงธนบุรีและต้นรัตนโกสินทร์ พระยากาวิละมีความชอบในการขับไล่พม่าออกจากชายแดนไทย รัชกาลที่ ๑ จึงให้สถาปนาพระยากาวิละขึ้นเป็นพระเจ้าเชียงใหม่ เป็นปฐมวงศ์ราชสกุลเจ้าเจ็ดตนสืบมาจนถึงรัชกาลที่ ๕ เลิกระบบเจ้าประเทศราชใช้ระบบสมุหเทศาภิบาล พวกเชื้อวงศ์ทางเมืองเหนือจึงหมดสิทธิในการปกครอง รวมเข้าเป็นอาณาจักรเดียวกับไทยภาคกลาง

บทที่ ๖

พระพุทธศาสนาในประเทศไทย ตอน ๓

สมัยสุโขทัย

บริเวณลุ่มแม่น้ำยมและแม่น้ำเจ้าพระยาตอนบน มีเมืองเก่าของขอมหลายเมืองตั้งอยู่คือเมืองสุโขทัย เมืองศรีสัชชนาลัย เมืองเหล่านี้พ่อเมืองเป็นคนไทย แต่ขึ้นกับกษัตริย์ขอมซึ่งไทยเราเรียกว่า ผีฟ้าแห่งยโสธรปุระ(นครธม) พลเมืองส่วนใหญ่ในภูมิภาคนี้ตลอดลงมาจนถึงลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาตอนใต้นับถือศาสนาที่แพร่หลายอยู่ในเวลานั้น มีพุทธศาสนาทั้งมหายานและเถรวาทและศาสนาพราหมณ์ ในตอนต้นแห่งศตวรรษที่ ๑๘ เมื่อจักรวรรดิ์ขอมตั้งต้นเสื่อมลงผู้นำคนไทยในภาคนี้มีพ่อขุนบางกลางท่าวและพระสหายของพระองค์จึงได้ปลดแอกขอม โดยเริ่มต้นยึดเมืองสุโขทัยก่อน โขลญลำพงแม่ทัพขอมสู้ไม่ได้ พระสหายพ่อ-ขุนบางกลางท่าวเข้าเมืองสุโขทัยได้ก่อน แต่ท่านก็ยอมถวายเมืองให้ขุน-บางกลางท่าวและเอาชื่อของตนเองถวายด้วย คือ กมรเต็งอัญศรีบดิน-ทราทิตย์ โบราณสถานในกรุงสุโขทัยซึ่งเป็นราชธานีแห่งแรกของไทยภาคกลางคือกำแพงล้อมรอบเมือง ท่านใช้คำว่า ตรีบูร๓๔๐๐วา หมายความว่า มีกำแพงสามชั้นมีความกว้างยาวเท่านี้ โบราณสถานที่วัดศรีสวายเป็นโบราณสถานก่อนไทยจะมายึดครอง เข้าใจว่าเป็นโบสถ์พราหมณ์

ของพวกขอมมาก่อน ถัดลงมามีวัดสำคัญอีกแห่งหนึ่ง คือ วัดมหาธาตุกลางเมืองสุโขทัย พระเจดีย์สำคัญของวัดนี้ ปัจจุบันยังเหลืออยู่หลายองค์ และมีศิลปะแปลกกว่าพระเจดีย์อื่น ๆ ในไทย หรือในต่างประเทศ คือ พระเจดีย์แบบที่เรียกว่าพุ่มข้าวบิณฑ์ หรือแบบที่เรียกว่าเหมือนพุ่มเทียน พระเจดีย์ดังกล่าวนี้มีเฉพาะในอาณาเขตอาณาจักรสุโขทัยเท่านั้น คือมีในสุโขทัย กำแพงเพชร ตาก ไม่เคยมีในจังหวัดอื่นใดอีกเลย แต่น่าประหลาดในจีนมีเจดีย์แบบนี้เหมือนกัน แต่ก็มีอยู่เพียง ๒ องค์เท่านั้น ใครจะเอาแบบจากใครยังเป็นปัญหาอยู่ แต่อย่างน้อยเป็นการแสดงว่าสมัยพ่อขุนศรีอินทราทิตย์ พุทธศาสนาได้ตั้งมั่นในสุโขทัย วัดมหาธาตุเป็นวัดหลวงมีพระเจดีย์ใหญ่ ศิลปะงดงามแบบพุ่มข้าวบิณฑ์ คงจะเป็นศิลปะที่เกิดขึ้นในสมัยนี้เป็นอย่างช้า เราอาจจะพูดว่าพระเจดีย์แบบสุโขทัยแท้ๆ พ่อขุนศรีอินทราทิตย์ชาวบ้านมักเรียกว่าพระร่วง ซึ่งเป็นคำแปลความหมายจากคำว่าศรีอินทราทิตย์นั่นเอง คำว่าร่วงไม่ได้หมายถึงร่วงหล่น แต่หมายความว่ารุ่งเรืองมีแสงสว่าง ภาษาเก่ารุ่งเรืองมีใช้น้อย เขาใช้ว่ารุ่งโรจน์ในปกรณ์บาลีซึ่งแต่งขึ้นในชั้นหลัง เช่นในสิหิงคนิทาน หรือในรัตนพิมพวงศ์ มักผูกศัพท์เรียกว่า โรจนราชบ้าง สุรงคราชบ้าง ในชั้นต้นนี้อำนาจของสุโขทัยยังไม่กว้างขวางทางตะวันตกคงได้เขตเมืองตาก ทางเหนือมีกำแพงเพชรทางใต้ราวปากน้ำโพ ทางตะวันออกราวเมืองโคราช เพราะใต้ปากน้ำโพลงไปเป็นเขตของอาณาจักรไทยอีกแห่งหนึ่ง ซึ่งเรียกว่าสุวรรณภูมิหรืออู่ทอง ส่วนเขตที่ต่อจากเมืองโคราชยังเป็นแดนของขอมอยู่

ยังมีเมืองสำคัญอีกเมืองหนึ่งที่เรียกคู่กับสุโขทัยทุกครั้ง คือเมืองศรีสัชชนาลัยซึ่งแปลว่าเมืองของคนดีอาศัย เมืองนี้อยู่ทางทิศเหนือของสุโขทัยประมาณ ๖๐ กิโลเมตร มีโบราณวัตถุที่สำคัญคล้ายคลึงกับทางสุโขทัย เช่นวัดเจดีย์เจ็ดแถว วัดนี้มีสถูปแบบพุ่มข้าวบิณฑ์เหมือนกับองค์พระมหาธาตุที่สุโขทัย ฐานะของศรีสัชชนาลัยในสมัยนั้นก็คือ เป็นเมืองอุปราช ข้อแตกต่างระหว่างศาสนาวัฒนธรรมและศิลปการก่อสร้างในสมัยสุโขทัยกับสมัยขอมปกครอง เราจะเห็นได้ชัดเช่น

๑. สมัยไทยสุโขทัย เลิกนับถือลัทธิมหายานอย่างขอม ซึ่งลัทธินี้รุ่งเรืองมากในสมัยพระเจ้าชัยวรมันที่ ๗ ไทยในสมัยนี้รับเอาลัทธิเถรวาทแบบลังกาวงศ์เข้ามา และนับตั้งแต่นั้นมาก็ไม่เคยเปลี่ยนเป็นอื่นเลย

๒. ระบบการปกครองของขอมใช้แบบลัทธิเทพาวตาร คือพระเจ้าแผ่นดินเป็นพระเจ้าเป็น ๆ ในโลก ในสมัยไทยสุโขทัยเลิกลัทธินี้ใช้ระบบพ่อเมืองปกครองลูกเมือง กษัตริย์ไม่ใช่พระเจ้า ข้อนี้เป็นเพราะอิทธิพลของพุทธศาสนาแบบเถรวาท โดยเฉพาะข้อความในบาลีในจักกวัตติสูตรและอัคคัญญสูตร มีอิทธิพลอย่างสูงต่อการปกครองระบบพ่อเมืองนี้ ทำให้กษัตริย์ไทยสำนึกในหน้าที่ในการบำเพ็ญจักรวรรดิวัตรต่อประชาชน

๓. ศิลาจารึกของขอม มักจะขึ้นต้นด้วยการสดุดีพระเจ้าแล้วพูดถึงเกียรติคุณของกษัตริย์ ลงท้ายด้วยการสาปแช่งศัตรู แต่จารึกของไทยในสมัยดังกล่าวตรงกันข้ามได้ใช้ภาษาง่าย ๆ พูดถึงสถานการณ์ของบ้าน

เมืองเศรษฐกิจและสังคม ซึ่งเป็นผลจากการปกครองโดยระบบพ่อเมือง ไม่มีการสาปแช่งศัตรู ตรงกันข้ามมีแต่ให้อภัย ดังตัวอย่างจารึกพ่อขุน-รามคำแหงต่อไปนี้

"เมื่อชั่วพ่อขุนรามคำแหง เมืองสุโขทัยนี้ดี ในน้ำมีปลา ในนามีข้าว เจ้าเมืองบ่เอาจกอบในไพร่ลู่ทาง เพื่อนจูงวัวไปค้า ขี่ม้าไปขาย ใครจักใคร่ค้าช้างค้า ใครจักใคร่ค้าม้าค้า ใครจักใคร่ค้าเงินค้าทองค้า ไพร่ฟ้าหน้าใส ลูกเจ้าลูกขุนผู้ใดแล้ ล้มตายหายกว่า เหย้าเรือนพ่อเชื้อเสื้อค้ามัน ช้างขลูกเมียเยียข้าว ไพร่ฟ้าข้าไทย ป่าหมากป่าพลู พ่อเชื้อมันไว้แก่ลูกมันสิ้น ไพร่ฟ้าลูกเจ้าลูกขุน ผิแล้ผิดแผกแสกว้างกว่ากัน สวนดูแท้แล้ จึงแล่งความแก่ข้าโดยซื่อ บ่เข้าผู้ลักมักผู้ซ่อน เห็นข้าวท่านบ่ใคร่พิน เห็นสินท่านบ่ใคร่เดือด คนใดขี่ช้างมาหา พาเมืองมาสู่ช่วยเหลือเฟื้อกูมัน บ่มีช้างบ่มีม้า บ่อมีปั่วบ่มีนาง บ่มีเงือนบ่อมีทอง ให้แก่มัน ช่วยมันตวงเป็นบ้านเป็นเมือง ได้ข้าเสือกข้าเสือหัวพุ่งหัวรบก็ดี บ่ฆ่าตี"

ข้อความในจารึกตอนนี้เป็นการตอบปัญหาว่า เหตุไรไทยจึงรุ่งเรืองขึ้นมาได้อย่างรวดเร็วในระยะเวลาไม่ถึง ๕๐ ปี หลังจากพ่อขุนศรี-อินทราทิตย์ประกาศอิสรภาพแล้ว ทั้งนี้ก็เพราะว่า ประเทศราชของขอมอื่น ๆ และราษฎรพากันเบื่อหน่ายในการที่ตนต้องแบกเอาไว้ เช่นการเสียภาษีอย่างแรง การถูกเกณฑ์แรงงานไปสร้างปราสาทหิน คนเหล่านี้หันมาอ่อนน้อมต่อสุโขทัย อันส่งผลให้จักรวรรดิขอมพังทลายลงอย่างไม่คาดฝัน

ในด้านของศิลปะสถาปัตยกรรม ในสมัยสุโขทัยได้ผลิตศิลปะแบบที่เป็นของไทยเองขึ้น ศิลปะเหล่านี้ส่วนมากเป็นศิลปะทางศาสนา ซึ่งเราพอจะแยกได้ออกเป็นประเภทดังนี้

๑. พระสถูปเจดีย์ ที่เป็นศิลป์ไทยแท้ ๆ คือ พระเจดีย์ แบบพุ่มข้าวบิณฑ์ และแบบจอมแห ส่วนสถูปทรงลังกานั้น ได้เลียนแบบศิลป์ของลังกามาทำแต่เปลี่ยนแปลงให้เป็นของไทย ตัวอย่างสถูปแบบนี้พึงเห็นได้จากพระเจดีย์วัดช้างร้องเมืองศรีสัชชนาลัย วัดนี้พ่อขุนรามคำแหงเป็นผู้สร้าง เป็นวัดเก่ามีพระสถูปเก่ามาก่อน พ่อขุนรามคำแหงมาบูรณะใหม่หมด และสร้างเป็นรูปหัวช้าง รอบเจดีย์ฐานทั้ง ๔ ด้าน เอาแบบพระเจดีย์ของพระเจ้าทุฏฐคามินีในลังกา วัดเจดีย์เจ็ดแถวที่ศรีสัชชนาลัย ดูประหนึ่งจะเป็นการประชุมแบบแผนของพระเจดีย์ที่ไม่เหมือนกัน ที่ผู้สร้างเจตนาสร้างขึ้นได้ ในจารึกของพ่อขุนคำแหง ได้พรรณนาถึงภูมิสถานบางตอนในเมืองสุโขทัยว่า“------ ฯลฯ กลางเมืองสุโขทัยนี้ มีน้ำตระพังโพย สีใสกินดีดังกินน้ำโขงเมื่อแล้ง-------” ข้อความในจารึกหมายความว่า ชาวสุโขทัยต้องอาศัยบ่อน้ำ ในสมัยนั้นอาจจะยังไม่แล้งน้ำนัก แต่สมัยต่อมาเมื่อกระแสน้ำในแม่น้ำยมเกิดเปลี่ยนทาง เมืองสุโขทัยก็กลายเป็นเมืองดอน จนถึงกับเจ้าเมืองต้องทิ้งเมืองเพราะแห้งแล้ง ตระพังโพยดังกล่าวมีอยู่หลายแห่ง แต่ที่ยังคงสภาพอยู่จนถึงทุกวันนี้คือ ตระพังทอง อยู่ทางด้านตะวันออกของสุโขทัย ยังเป็นวัดมีพระสงฆ์อาศัยอยู่

๒. พระพุทธรูป พุทธศิลป์ในสมัยสุโขทัย แบ่งได้ออกเป็น ๓ ระยะ คือระยะที่รุ่งเรืองที่สุด ระยะผสม และระยะเสื่อม เกือบจะพูดได้

ว่าชาวไทยเป็นชาติเดียวในโลกที่ผลิตพระพุทธรูปมากที่สุด แต่พุทธศิลป์ที่งดงามที่สุดเกิดขึ้นในสมัยสุโขทัย ในสมัยนี้ไทยสามารถหล่อปฏิมาขนาดใหญ่กว่าคนหลายเท่าเป็นผลสำเร็จอย่างงดงาม ซึ่งไม่เคยปรากฏมาก่อนเลยแม้ในสมัยขอมหรือทวาราวดี เมื่อเราเทียบกับสมัยเดียวกันในยุโรปในประเทศอิตาลีซึ่งเป็นบ่อเกิดแห่งศิลปะก็ยังไม่เคยมีการหล่อปฏิมาขนาดใหญ่โตนี้ได้ ตัวอย่างพุทธปฏิมาอันใหญ่โตพึงเห็นจากพระศรีศากยมุนีปัจจุบันอยู่ในวิหารวัดสุทัศน์หน้าตัก ๓ วาเศษ ความนิยมของชาวสุโขทัยในการผลิตปฏิมากรรม มักจะทำเป็นรูปพระสี่อิริยาบท คือ ยืน เดิน นั่ง นอน สำหรับพระยืนนั้นที่เป็นสำริดขนาดใหญ่มีน้อยไม่เหมือนชนิดปูนปั้น เรียกกันว่าพระอัฏฐารส คือพระยืนสูง ๑๘ ศอก ตามความเชื่อของคนในครั้งนั้นว่า พระพุทธองค์สูงขนาดนี้ ปัจจุบันดูตัวอย่างได้ในวัดมหาธาตุ สุโขทัยเก่า และบนเขาตะพานหินนอกเมืองสุโขทัย ประเพณีสร้างพระอัฏฐารส ได้สืบเนื่องกันตลอดมาทั้งลานนาไทยและอยุธยา กล่าวได้ว่ามีกำเนิดขึ้นในสมัยสุโขทัยเป็นปฐม สมัยก่อนเหนือขึ้นไปไม่ปรากฏ พระอัฏฐารสศิลปะสุโขทัยที่ยังสมบูรณ์แบบมากที่สุดเห็นจะได้แก่ พระอัฏฐารสในวิหารวัดสระเกศเดี๋ยวนี้ พระพุทธรูปองค์นี้เป็นศิลปะสุโขทัยตอนปลายเดิมอยู่ในวัดวิหารทองเมืองพิษณุโลก รัชกาลที่ ๓ โปรดให้อัญเชิญมาไว้ที่วัดสระเกศ พระพุทธรูปลีลาดูเหมือนจะเป็นศิลปะพิเศษที่ชาวสุโขทัยคิดขึ้น ไม่เคยมีพระพุทธรูปลีลาปรากฏในประเทศนับถือพุทธศาสนาอื่นใดเลย แม้แต่อินเดีย บางทีพระปางนี้จะเป็นสัญญลักษณ์แห่งความก้าวหน้าของชนชาติไทย ซึ่งได้เริ่มตั้งราชอาณาจักรอันรุ่งโรจน์ขึ้น

ในด้านของศิลปะสถาปัตยกรรม ในสมัยสุโขทัยได้ผลิตศิลปะแบบที่เป็นของไทยเองขึ้น ศิลปะเหล่านี้ส่วนมากเป็นศิลปะทางศาสนา ซึ่งเราพอจะแยกได้ออกเป็นประเภทดังนี้

๑. พระสถูปเจดีย์ ที่เป็นศิลป์ไทยแท้ ๆ คือ พระเจดีย์ แบบพุ่มข้าวบิณฑ์ และแบบจอมแห ส่วนสถูปทรงลังกานั้น ได้เลียนแบบศิลป์ของลังกามาทำแต่เปลี่ยนแปลงให้เป็นของไทย ตัวอย่างสถูปแบบนี้พึงเห็นได้จากพระเจดีย์วัดช้างร้องเมืองศรีสัชนาลัย วัดนี้พ่อขุนรามคำแหงเป็นผู้สร้าง เป็นวัดเก่ามีพระสถูปเก่ามาก่อน พ่อขุนรามคำแหงมาบูรณะใหม่หมด และสร้างเป็นรูปหัวช้าง รอบเจดีย์ฐานทั้ง ๔ ด้าน เอาแบบพระเจดีย์ของพระเจ้าทุฏฐคามินีในลังกา วัดเจดีย์เจ็ดแถวที่ศรีสัชนาลัยดูประหนึ่งจะเป็นการประชุมแบบแผนของพระเจดีย์ที่ไม่เหมือนกัน ที่ผู้สร้างเจตนาสร้างขึ้นได้ ในจารึกของพ่อขุนคำแหง ได้พรรณนาถึงภูมิสถานบางตอนในเมืองสุโขทัยว่า"------ ฯลฯ กลางเมืองสุโขทัยนี้ มีน้ำตระพังโพย สีใสกินดีดังกินน้ำโขงเมื่อแล้ง-------" ข้อความในจารึกหมายความว่า ชาวสุโขทัยต้องอาศัยบ่อน้ำ ในสมัยนั้นอาจจะยังไม่แล้งน้ำนัก แต่สมัยต่อมาเมื่อกระแสน้ำในแม่น้ำยมเกิดเปลี่ยนทาง เมืองสุโขทัยก็กลายเป็นเมืองดอน จนถึงกับเจ้าเมืองต้องทิ้งเมืองเพราะแห้งแล้ง ตระพังโพยดังกล่าวมีอยู่หลายแห่ง แต่ที่ยังคงสภาพอยู่จนถึงทุกวันนี้คือ ตระพังทอง อยู่ทางด้านตะวันออกของสุโขทัย ยังเป็นวัดมีพระสงฆ์อาศัยอยู่

๒. พระพุทธรูป พุทธศิลป์ในสมัยสุโขทัย แบ่งได้ออกเป็น ๓ ระยะ คือระยะที่รุ่งเรืองที่สุด ระยะผสม และระยะเสื่อม เกือบจะพูดได้

ว่าชาวไทยเป็นชาติเดียวในโลกที่ผลิตพระพุทธรูปมากที่สุด แต่พุทธศิลป์ที่งดงามที่สุดเกิดขึ้นในสมัยสุโขทัย ในสมัยนี้ไทยสามารถหล่อปฏิมาขนาดใหญ่กว่าคนหลายเท่าเป็นผลสำเร็จอย่างงดงาม ซึ่งไม่เคยปรากฏมาก่อนเลยแม้ในสมัยขอมหรือทวาราวดี เมื่อเราเทียบกับสมัยเดียวกันในยุโรปในประเทศอิตาลีซึ่งเป็นบ่อเกิดแห่งศิลปะก็ยังไม่เคยมีการหล่อปฏิมาขนาดใหญ่โตนี้ได้ ตัวอย่างพุทธปฏิมาอันใหญ่โตพึงเห็นจากพระศรีศากยมุนีปัจจุบันอยู่ในวิหารวัดสุทัศน์หน้าตัก ๓ วาเศษ ความนิยมของชาวสุโขทัยในการผลิตปฏิมากรรม มักจะทำเป็นรูปพระสี่อิริยาบท คือ ยืน เดิน นั่ง นอน สำหรับพระยืนนั้นที่เป็นสำริดขนาดใหญ่มีน้อยไม่เหมือนชนิดปูนปั้น เรียกกันว่าพระอัฏฐารส คือพระยืนสูง ๑๘ ศอก ตามความเชื่อของคนในครั้งนั้นว่า พระพุทธองค์สูงขนาดนี้ ปัจจุบันดูตัวอย่างได้ในวัดมหาธาตุ สุโขทัยเก่า และบนเขาตะพานหินนอกเมืองสุโขทัย ประเพณีสร้างพระอัฏฐารส ได้สืบเนื่องกันตลอดมาทั้งลานนาไทยและอยุธยา กล่าวได้ว่ามีกำเนิดขึ้นในสมัยสุโขทัยเป็นปฐม สมัยก่อนเหนือขึ้นไปไม่ปรากฏพระอัฏฐารสศิลปะสุโขทัยที่ยังสมบูรณ์แบบมากที่สุดเห็นจะได้แก่ พระ-อัฏฐารสในวิหารวัดสระเกศเดี๋ยวนี้ พระพุทธรูปองค์นี้เป็นศิลปะสุโขทัยตอนปลายเดิมอยู่ในวัดวิหารทองเมืองพิษณุโลก รัชกาลที่ ๓ โปรดให้อัญเชิญมาไว้ที่วัดสระเกศ พระพุทธรูปลีลาดูเหมือนจะเป็นศิลปะพิเศษที่ชาวสุโขทัยคิดขึ้น ไม่เคยมีพระพุทธรูปลีลาปรากฏในประเทศนับถือพุทธ-ศาสนาอื่นใดเลย แม้แต่อินเดีย บางทีพระปางนี้จะเป็นสัญญลักษณ์แห่งความก้าวหน้าของชนชาติไทย ซึ่งได้เริ่มตั้งราชอาณาจักรอันรุ่งโรจน์ขึ้น

จึงมีการผลิตขึ้นจำนวนมากยิ่งกว่าปางพระพุทธรูปอื่นใด ทั้งชนิดที่เป็นโลหะปูนปั้น และพระพิมพ์พระพุทธรูปลีลาองค์งดงามที่สุด ปัจจุบันตั้งอยู่ในวิหารคดวัดเบญจมบพิตร แบบจำลองของพระองค์นี้กรมศิลปากรเคยเอาไปตั้งในงานเกี่ยวกับศิลปะวัตถุที่กรุงลอนดอน ปรากฏว่าเป็นภาพเดียวที่ดึงดูดผู้ชมซึ่งมิใช่พุทธศาสนิกชนวันละหลายร้อยคน แสดงให้เห็นถึงอิทธิพลของศิลปะว่าอยู่เหนือชาติและศาสนาอย่างแท้จริง น่าเสียดายพระพุทธรูปลีลาเป็นปูนปั้น ซึ่งเป็นรูปนูนจากพระเจดีย์องค์หนึ่งในสุโขทัยเก่า ภาพนี้เป็นตอนเสด็จลงจากดาวดึงส์ มีพระพรหมและพระ-อินทร์อยู่สองข้าง ถือกันว่าเป็นพระลีลาปูนปั้นที่มีอิริยาบทเป็นธรรมชาติละมุนละมัยเหนือศิลปะปูนปั้นทั้งหลายในตะวันออก แต่ก็ถูกผู้ร้ายขุดทำลายไปเสียเมื่อไม่นานนี้ สำหรับพระนั่งมีหลายขนาดตั้งแต่ใหญ่ที่สุดจนเล็กที่สุด พระปูนปั้นขนาดใหญ่มีพระอจนะที่วัดศรีชุม ส่วนพระสัมฤทธิ์ขนาดใหญ่คือพระศากยมุนี พระพุทธชินราช พระพุทธชิน-ศรี และพระศรีศาสดาเป็นต้น มีพระสำริดขนาดใหญ่อีกองค์หนึ่งที่ยังเป็นปัญหาอยู่ คือพระพุทธรูปทองวัดไตรมิตร พระองค์นี้ถ้าสำรวจดูจารึกของพ่อขุนรามคำแหงจะพบข้อความระบุไว้ว่า "ในเมืองสุโขทัยนี้มีพระพุทธรูปอันใหญ่ มีพระพุทธรูปอันราม มีพระพุทธรูปทอง มีพระอัฏฐารส" ปัญหาอยู่ที่คำว่าทองซึ่งมีนักโบราณคดีบางคน เช่นหลวง-บริบาลบุรีภัณฑ์ อธิบายว่าได้แก่สำริดไม่ใช่ทองคำ แต่ก็มีข้อขัดแย้งอยู่ที่ว่า ในสมัยสุโขทัย คำว่าสำริดมีใช้กันแล้ว จารึกจะไประบุทำไมหากพระองค์นี้เป็นเพียงพระสำริดซึ่งมีอยู่มากมาย อีกประการหนึ่ง

ก่อนหน้าจะถึงพระพุทธรูป จารึกได้ระบุถึงพระพุทธรูปขนาดใหญ่และขนาดกลางไว้ด้วย ซึ่งเป็นการแน่นอนว่าพระพุทธรูปเหล่านี้จะต้องมีสำริดอยู่ด้วย เมื่อเป็นเช่นนี้ อยู่ดี ๆ จะกล่าวถึงพระพุทธรูปทองขึ้นทำไมหากคำว่าทองหมายถึงสำริด เพราะฉะนั้น ทองในที่นี้ไม่ใช่สำริดแน่ จารึกวัดป่ามะม่วงอีกหลักหนึ่งเป็นของพระเจ้าธรรมราชาลิไทย ได้กล่าวถึงพระสุวรรณปฏิมาซึ่งประดิษฐานอยู่บนพระราชมณเฑียร จึงเป็นไปได้ว่าพระพุทธรูปดังกล่าวนี้คือพระทองวัดไตรมิตรเดี๋ยวนี้ มีทางเป็นไปได้ว่า พ่อขุนรามคำแหงได้ทรงสร้างพระพุทธรูปทององค์นี้ เพราะรัชสมัยอันยืดยาวของพระองค์กว่า ๙๐ ปี ราษฎรไทยมีความสงบสุขมั่งคั่งด้วยทรัพย์สิน พระองค์จึงได้อุทิศทองคำส่วนหนึ่ง ซึ่งอาจจะมีราษฎรโดยเสด็จพระราชกุศลด้วยสร้างพระทององค์นี้ขึ้น มีน้ำหนักถึง ๑ ตัน แน่นอน น้ำหนักนี้ไม่ได้หมายถึงทองคำทั้งหมด เพราะการหล่อโลหะจะต้องมีการผสมส่วน จะหล่อด้วยทองคำบริสุทธิ์ล้วน ๆ ได้เฉพาะปฏิมาขนาดเล็ก อีกอย่างหนึ่งพุทธศิลป์ในองค์พระก็เป็นพยานบอกแก่เราว่าพระองค์นี้เป็นปฏิมากรรมสุโขทัยตอนต้น เนื่องแต่พระดัชนีทำไม่เสมอกัน ถ้าเป็นพุทธศิลป์สุโขทัยตอนกลางและตอนปลายแล้ว พระดัชนีจะทำเสมอกัน อย่างชุดพระพุทธชินราชเป็นอาทิ สำหรับพระนอนในความหมายอันแท้จริงมิได้หมายเอาปางปรินิพพาน หรือปางบรรทมธรรมดา แท้จริงปางนี้เป็นปางพระพุทธองค์ทรมานอสุรินทรราหู ซึ่งมีอหังการว่า ตนเองมีรูปร่างใหญ่โตเหลือประมาณ จะมาเฝ้าพระพุทธ-องค์ซึ่งเป็นมนุษย์ มิเป็นพญาช้างเหลือบดูมดหรือ พระศาสดาจึงทรง

นิรมิตพระองค์แม้แต่อยู่ในอิริยาบถไสยาสน์ก็สูงใหญ่ยิ่งกว่าเขาจักรวาฬ อสุรินทราหูครั้นมาเฝ้า ตนเองก็กลายเป็นมดปลวกเล็ก ๆ ไป จึงยอมลดทิษฐิมานะ ปางนี้เป็นปางสำคัญสำคัญสำหรับชาวสุโขทัย หมายถึงความสามารถของชาวไทย ที่ตั้งราชอาณาจักรข่มความยิ่งใหญ่ของจักรวรรดิ์ขอมได้หมด พระนอนงามที่สุดของสุโขทัยปัจจุบันอยู่ในวิหารวัดบวรนิเวศน์

๓. เกี่ยวกับคณะสงฆ์สมัยสุโขทัยตอนต้น คณะสงฆ์ที่มีอยู่สืบมาแต่คณะสงฆ์มอญในอาณาจักรทวาราวดีพวกหนึ่ง คณะสงฆ์ที่สืบมาจากสมัยลพบุรีพวกหนึ่ง มีทั้งเถรวาทและมหายาน พอมาถึงสมัยพ่อขุนรามคำแหง พระองค์ได้ส่งทูตไปนิมนต์คณะสงฆ์ลังกาวงศ์จากเมืองนครศรีธรรมราชขึ้นมาประดิษฐานในสุโขทัย เพราะฉะนั้นในจารึกของพระองค์จึงพรรณนาความว่า "ในเมืองสุโขทัยนี้มีปู่ครู มีเถระมหาเถระสังฆราชปราชญ์เรียนจบไตร ฉลาดกว่าปู่ครูในเมืองนี้ ทุกตนลุกมาแต่เมืองนครศรีธรรมราช" อันที่จริงจำเดิมแต่พระเจ้าปรักกมพาหุมหาราชฟื้นฟูพุทธศาสนาในลังกา มีการประชุมพระสงฆ์แต่งฎีกาเป็นต้น ในตอนต้นแห่งศตวรรษที่ ๑๗ นั้น ก็ปรากฏว่ามีพระพม่า พระมอญ และพระชาวทวาราวดี ลพบุรี ออกไปเรียนรู้ลัทธิจากลังกาเข้ามา สำหรับประเทศไทยนั้นปรากฏว่า คณะสงฆ์ลังกาวงศ์เข้ามาตั้งที่เมืองนครศรีธรรมราชก่อนเป็นแห่งแรก แต่เวลานั้นยังเป็นประเทศชื่อว่า ตามพรลิงค์ สังฆปาโมกข์นิกายนี้ชื่อพระราหุล เหตุการณ์ทั้งนี้เกิดก่อนอาณาจักรสุโขทัยประมาณ ๑๐๐ ปี เมื่ออาณาเขตสมัยพ่อขุนรามคำแหงแผ่ลง

ไปถึงหัวเมืองมะลายูแล้ว จึงได้รู้ถึงลัทธิลังกาวงศ์ และนำขึ้นมาเผยแผ่แต่นั้นมา นิกายใหญ่ก็กลายเป็นศาสนาประจำรัฐของไทยไป ส่วนนิกายเดิมที่มีอยู่ก็ค่อย ๆ เสื่อมไป เมื่อลังกาวงศ์มาตั้งที่สุโขทัยแล้ว ได้เกิดผลสะท้อนในทางการศึกษา การปกครองคณะสงฆ์ และศิลปกรรม ดังต่อไปนี้ คือ

๑. ในด้านการศึกษา ไทยได้รับพระไตรปิฎกทั้งอรรถกถาฎีกาจากลังกา แม้ก่อนหน้านี้พระไตรปิฎกของเถรวาท จะมีอยู่แล้วในชนชาติมอญครั้งสมัยทวาราวดีก็จริง เข้าใจว่ามาในสมัยหลัง คงจะตกหล่นหายสูญไปมาก เพิ่งจะได้รับพระไตรปิฎกครบถ้วน ในสมัยต้นสุโขทัยจากลังกา เป็นเหตุให้การออกเสียงภาษามคธของสงฆ์ไทยชัดถ้อยชัดคำตามแบบลังกาที่สุดยิ่งกว่าชนชาติอื่น ๆ

๒. มีปัญหาว่า คัมภีร์ศาสนาซึ่งเป็นการแน่นอนว่า ฉบับเดิมต้องเขียนเป็นตัวสิงหล แต่ครั้นมาถึงเมืองไทยคงมีการตั้งคณะกรรมการถ่ายตัวสิงหลเป็นตัวขอม ที่น่าสงสัยคือ เหตุใดจึงไม่ใช้อักขระไทย ซึ่งในครั้งพ่อขุนราม พระองค์ก็บัญญัติอักขระไทยแบบเฉพาะขึ้นแล้ว อันที่จริงตัวหนังสือไทยมีมาก่อนพ่อขุนราม พึงดูจากอักษรไทยลื้อในยูนนานเป็นตัวอย่าง พ่อขุนรามเพียงแต่ดัดแปลงอักษรไทยเดิม ถึงเช่นนั้นก็น่าจะใช้หนังสือไทยเขียนพระไตรปิฎก เหตุที่ใช้ตัวขอมก็เพราะ พระ-ไตรปิฎกฉบับเดิมก่อนหน้าลังกาวงศ์จะมาถึง ซึ่งเป็นของพวกขอมในสมัยลพบุรี ได้ใช้อักษรขอมจารึกแพร่หลายแล้ว อีกประการหนึ่งอักษร

ไทยที่พ่อขุนรามบัญญัติขึ้นใหม่ มีพยัญชนะไม่พอเขียน คำมคธจึงได้ถือเอาหนังสือขอมเป็นหลักในการจารึก

๓. อิทธิพลลังกาวงศ์ต่อการปกครองคณะสงฆ์ไทย ได้ทำให้เกิดสมณศักดิ์ขึ้น สมณศักดิ์นี้ในอินเดียหาเคยมีไม่ ลังกาเป็นผู้คิดขึ้นก่อน ในชั้นเดิมมี ๒ ตำแหน่งคือ ตำแหน่งสวามี และมหาสวามี ส่วนชื่อสมณศักดิ์นั้นแตกต่างออกไปตามเกียรติคุณของพระเถระผู้ได้รับ คตินี้พอมาถึงสุโขทัยเข้า ไทยได้ปรับปรุงสมณศักดิ์เทียบด้วยยศของพวกพราหมณ์ในทางโลก จึงเกิดทำเนียบสมณศักดิ์ขึ้นเป็นครั้งแรก คือ ๑. ครูบา ๒. เถระ ๓. มหาเถระ ๔. สังฆราชา (สังฆราชาเทียบมหาสวามี) ๕. สังฆปรินายกสิทธิ

การปกครองคณะสงฆ์แบ่งออกเป็น ๓ คณะ คือ คณะคามวาสีมีเจ้าคณะชื่อพระสังฆราชญาณรุจีมหาเถระ คณะอรัญวาสีมีเจ้าคณะชื่อพระบรมครูติโลกดิลกติรัตนสีลคันธวนวาสีธรรมกิตติสังฆราชมหาสวามี อีกคณะหนึ่งเรียกว่าคณาพระรูป คณะนี้มีดมนธ์ไม่ทราบที่มาที่ไป

๔. อิทธิพลเกี่ยวกับศาสนประเพณี ในศิลาจารึกของพ่อขุนรามคำแหง ได้พรรณนาถึงสภาพของชาวสุโขทัย และประเพณีทางศาสนามีข้อความว่า "คนในเมืองสุโขทัยนี้ มักทาน มักทรงศีล มักโอยทานพ่อขุนรามคำแหงเจ้าเมืองสุโขทัย ทั้งชาวแม่ชาวเจ้า ท่วยปั่วท่วยนางลูกเจ้าลูกขุนทั้งสิ้นทั้งหลาย ทั้งผู้ชายผู้หญิง ฝูงท่วยมีศรัทธาในพระพุทธศาสนา ทรงศีลเมื่อพรรษาทุกคน เมื่อออกพรรษา กรานกฐินเดือนหนึ่งจึงแล้ว เมื่อกรานกฐินมีพนมเบี้ยพนมหมากมีพนมดอกไม้ มีหมอน

นั่งหมอนนอน บริพารกฐิน โอยทานแล่บีแลญิบล้าน ไปสวดญัติกฐิน ถึงอรัญญิกพู้น .... ใครจะมักเล่น เล่น ใครจะมักหัว หัว (หัวเราะ) ใครจะมักเลื่อน เลื่อน เมืองสุโขทัยนี้มีสี่ปากประตูหลวง เทียนญอมคนเสียดกันเข้าดูท่านเผาเทียน เล่นไฟ เมืองสุโขทัยนี้มีดังจะแตก"

การที่ชาวสุโขทัยเคร่งครัดในพุทธศาสนา ตรงกันข้ามกับข้อกล่าวหาของคนบางคนที่ว่านับถือศาสนาพุทธ ทำให้ขี้เกียจ เพราะในจารึกพ่อขุนรามพรรณนาต่อไปว่า ".... แต่คนในเมืองสุโขทัยนี้ด้วยรู้ด้วยหรวก (ฉลาด) ด้วยกล้าด้วยหาญ ด้วยแคะด้วยแรง หาคนเสมอมิได้" เพราะฉะนั้น เมื่อประชาชนขยันขันแข็งทำมาหากิน จึงเป็นเหตุให้สุโขทัย มีสิ่งดังนี้

".... มีวิหาร มีปู่ครู มีทะเลหลวง มีป่าหมาก ป่าพลู มีไร่มีนา มีถิ่นฐาน มีบ้านใหญ่บ้านเล็ก มีป่าม่วงป่าขามดูงามดังแกล้"

๕. ด้วยอิทธิพลของพระพุทธศาสนา สุโขทัยไม่มีทาสเลย ระบบทาสเพิ่งจะเริ่มในสมัยอยุธยา เมื่อไทยไปเลียนแบบจากเขมร ซึ่งถือกษัตริย์เป็นเทพาวตารตามคติศาสนาพราหมณ์ แต่ในสมัยสุโขทัยราษฎรเป็นลูกเมืองเสมอกันหมด เพราะฉะนั้นในพระอัยกาลักษณะลักพาซึ่งตราขึ้นในปี พ.ศ. ๑๘๙๙ สมัยพระเจ้าอู่ทองของอยุธยา กล่าวถึงทาสที่หนีไปสู่เมืองชะเลียง สุโขทัย ทุ่งยั้ง บางยม สองแคว สระหลวง ซากังราว เจ้าทาสขอร้องให้รัฐบาลอยุธยาไปติดตามจับ พระเจ้าอู่ทองรับสั่งว่า แม้แต่ขายกันในกรุงอยุธยายังบังคับเรียกค่าไถ่ ไล่

เบี้ยกันยาก ที่หนีไปถึงแดนสุโขทัยใต้หล้าฟ้าเขียว จักทำเอาอย่างเช่นเพชรบุรี ราชบุรี สุพรรณ บ่ชอบเลย

ทาสที่หนีไปสู่อาณาจักรสุโขทัย จะได้รับอิสระ รัฐบาลสุโขทัยจะมอบทุนทรัพย์ทำกินให้ แม้ในสมัยพระธรรมราชาที่สอง คือพระเจ้าไสยลือไทย เมื่อกรุงสุโขทัยตกเป็นประเทศราชของอยุธยาแล้ว ถึงกระนั้นทางสุโขทัยก็ยังถือเป็นกฎหมายว่า ทาสเชลยใดที่หนีมามีกำหนดระยะเวลาถ้าไม่มีเจ้าทาสตามมา พ้นระยะกำหนดแล้วก็จะเป็นอิสระชนทันที

๖. เนื่องจากกษัตริย์สุโขทัยตั้งพระองค์เป็นพ่อ ใกล้ชิดกับราษฎรผู้เป็นลูกอยู่เสมอ จึงได้เกิดสุภาษิตสอนราษฎร เช่นพ่อสอนลูกเรียกว่าภาษิตพระร่วง คือ "อาสาเจ้าจนตัวตาย อาสานายจนพอแรง ปลูกไมตรีอย่ารู้ร้าง สร้างกุศลอย่ารู้โรย อย่าขุดคนด้วยปาก อย่าถากคนด้วยตา อย่าแผ่เผื่อความผิด อย่าผูกมิตรคนจร อย่ารักเขากว่าผม อย่ารักลมกว่าน้ำ อย่ารักถ้ำกว่าเรือน อย่ารักเดือนกว่าตะวัน"

๗. อิทธิพลทางศิลปะ ไทยได้พระพุทธสิหิงค์จากลังกา ซึ่งเป็นแม่แบบของพระพุทธรูปสุโขทัย พระพุทธรูปในประเทศไทยก่อนหน้านี้ทุกยุคไม่เคยมีเปลวรัศมีสูง เพิ่งจะมีขึ้นครั้งแรกในสมัยสุโขทัย สังฆาฏิพระพุทธรูปในสมัยก่อนหน้านี้ ไม่เคยเป็นแฉกชนิดที่เรียกว่า เขี้ยวตะขาบ พุทธปฏิมาแบบสุโขทัยมี พระเจดีย์แบบลอมฟางซึ่งถ่ายจากมรีจิวัดเจดีย์ในลังกาก็ดี ถูปารามในลังกาก็ดี สมัยสุโขทัยได้สร้างขึ้นเช่นพระมหาธาตุวัดช้างร้อง เมืองชะเลียง

ลังกาวงศ์สมัยที่ ๒

ในรัชสมัยพระเจ้าเลอไทยโอรสของพ่อขุนราม ได้เกิดลังกาวงศ์ชุดที่ ๒ ขึ้น มูลเหตุเนื่องมาแต่มีคณาจารย์สิงหลรูปหนึ่ง ชื่อพระมติมา บวชเรียนในสำนักพระอุทุมพร ,ซึ่งนับถือกันว่าเคร่งครัดที่สุดในลังกา พระมติมา มาตั้งลัทธิในเมืองนครพันธุ์ เข้าใจว่าเป็นเมืองเมาะตะมะ ในสมัยพระสุดโสมเป็นพ่อเมือง ชาวเมืองเลื่อมใส ทำพิธีอุษยาภิเษกท่านพระมติมาขึ้นเป็นอุทุมพรบุปผามหาสวามี ครั้งนั้นมีพระเถระชาวสุโขทัย ๒ รูป ชื่อพระสุมนะ และพระอโนมทัสสี เป็นศิษย์ของพระสังฆราชปั่พพตะ ได้ยินกิติศัพท์จึงเดินทางออกไปขอเป็นศิษย์ ท่านอุทุมพรได้ให้สึกแล้วรับอุปสมบทใหม่ อยู่เล่าเรียนกับท่านได้ ๕ พรรษาก็ลากลับมา ต่อมาอีก ๕ พรรษา พระสุมนะกับพระอโนมทัสสี ได้พาพระเถระไทยอีก ๘ รูป ในเมืองเมาะตะมะคือ พระอานนท์ ๑ พระพุทธสาคร ๑ พระสุชาตะ ๑ พระเขมะ ๑ พระปิยทัสสี ๑ พระสุวัณณคิรี ๑ พระเวสสภู ๑ พระสัทธาติสสะ ๑ ท่านทั้ง ๘ นี้ขอสึกแล้วอุปสมบทใหม่ แต่พระอุทุมพรมอบหมายให้พระสุมณะ พระอโนมทัสสี ทำหน้าที่เป็นอุปัชฌาย์บวชท่านทั้ง ๘ รูปนี้ แล้วมีปกาสิตสั่งว่า ดูรา อาวุโสทั้งหลาย ศาสนาอันกูนำมาแต่ลังกาทวีปนั้น จักไม่มั่นคงในเมืองเม็งนีนา จักไปตั้งมั่นอยู่ในเมืองสูโพ้นต่อเท่า ๕ พันปีแล เพราะฉะนั้นเมื่อคณะสงฆ์ชุดนี้กลับสู่สุโขทัยแล้วจึงได้เผยแผ่ลัทธิลังกาวงศ์ใหม่ หรือเรียกอีกอย่างหนึ่งว่านิกายอุทุมพร ตามชื่อสำนักเดิมในลังกา จนแพร่หลายออกไปทั่วกระทั่งถึงอาณาจักรลานนาไทยและลานช้าง

สันตติวงศ์ราชวงศ์สุโขทัย

ตามข้อค้นคว้าของนักประวัติศาสตร์รุ่นเก่า กษัตริย์ราชวงศ์สุโขทัยมี ๘ พระองค์ แต่ผลอันเกิดจากการบูรณะ เมืองสุโขทัยเก่าในปี พ.ศ. ๒๔๙๙ ทางการได้ขุดพบจารึกหลักใหม่ที่บริเวณวิหารสูงในวัดมหาธาตุ เป็นคำสาบานระหว่างปู่กับหลาน มีข้อความที่ทำให้ต้องเปลี่ยนแปลงลำดับราชวงศ์พระร่วง ข้อความนั้นตอนหนึ่ง "----สบถด้วยกันนี้จุ่งให้ได้แก่อารักษ์ทั้งหลาย อันมีในน้ำในถ้ำ วงศาพระยาผู้ปู่ ปู่พระยาปู่เริง ปู่มุง ปู่พอง ปู่ฟ้าฟื้น ผากอง ปู่พระยาคำฟู พระยากองเท่านี้คำคงกว่าผีสิทธิแล แต่นี้คำคง ผีปู่ยาคำ ฝูงผู้หวาน ปู่ขุนจิต ขุดจอด ปู่พระยาศรีอินทราทิตย์ ปู่พระยาบาน ปู่พระยารามราช ปู่ไสยสงคราม ปู่พระยาเลอไทย ปู่พระยางั่วนำถม ปู่พระยามหาธรรมราชา พ่องำเมือง พ่อเลอไทย และไทยผู้ดี ผีชาวเลืองเท่านี้แล แม้ผู้ใดบ่ซื่อไซร้ ผีมันทั้งเสื้อใหญ่ เขาภูคา เขายาดาน ผาแดง แขวงแม่พระศักดิ์ พระสอ เสื้อทาญญอาง ทานสถาน ปู่ชละหมื่น หมื่นห้อยแสนดง ทั้งปู่เจ้าพระคะพุงเขายรรยง พระศรี ผีบางพระศักดิ์อารักษ์ทุกแห่ง แต่งตาดูสองปู่หลานรักกัน ผิว์ผู้ใดใครบ่ซื่อ จุ่งผีผู้นี้หักก้าวน้าวคอ อย่าเป็นพระยาเถิงเท่าเป็นเจ้า อยู่ยืนหืนตาย ดังวันทันดังเครียว เขียวเห็นอเวจีนรก ตกอบายเวทนา เสวยมหาวิบาก อย่าได้คาดได้พบพระพุทธ พระธรรม พระสงฆ์สักค่ะ------ ฯลฯ"

เนื้อความในจารึกหลักนี้ ทำเมื่อพ.ศ. ๑๙๓๕ ซึ่งเป็นสมัยตอนปลายของยุคสุโขทัย ได้ลำดับบรรพบุรุษก่อนหน้าพ่อขุนศรีอินทราทิตย์

ขึ้นไปหลายชั้น อ้างเชิญมาเป็นพยานในคำสาบานที่น่าสนใจมี ๒ ชื่อ คือ ปู่ไสยสงคราม และปู่พระยางัวนำถม ในระหว่าง ๒ องค์นี้มีพระยาเลอไทย คั่นกลาง ถ้า ๒ องค์นี้เป็นกษัตริย์ ราชวงศ์พระร่วงก็ต้องมี ๑๐ รัชกาล ไม่ใช่ ๘ เมื่อความในประวัติศาสตร์ตอนที่พระมหาธรรมราชาลิไทย ยังไม่ได้เสวยราชย์ ยังเป็นเจ้าเมืองศรีสัชนาลัยอยู่ในฐานะลูกหลวง พอข่าวพระราชบิดาคือพระเจ้าเลอไทยสิ้นพระชนม์ ในจารึกเล่าว่า มีผู้คิดมิชอบแย่งราชสมบัติในเมืองสุโขทัยขึ้น พระเจ้าลิไทยเมื่อยังเป็นราชบุตรต้องยกกองทัพจากเมืองศรีสัชนาลัยมาตีเอาสุโขทัยคืน สำเร็จโทษผู้คิดมิชอบ ผู้คิดมิชอบคนนั้นอาจจะเป็นพระยางัวนำถม ซึ่งพฤติการณ์แสดงให้เห็นว่าท่านผู้นี้จะเป็นราชบุตรต่างพระมารดา หรือมิเช่นนั้นต้องเป็นเจ้านายสำคัญองค์หนึ่ง จึงได้จัดเข้าไปในลำดับราชวงศ์ตามจารึกที่ค้นใหม่นี้ มีข้อที่น่าสงสัยคือ ถ้ามีกษัตริย์อีกองค์หนึ่ง ก่อนหน้าพระเจ้าเลอไทย ซึ่งเป็นราชโอรสของพ่อขุนรามคำแหง เหตุใดชื่อของท่านผู้นั้นจึงไม่ใช้คำว่าปู่พระยา ใช่แต่คำว่าปู่ ดูจะมีความแตกต่างระหว่างปู่พระยากับปู่อยู่ ท่านผู้นั้นคือปู่ไสยสงคราม จะเป็นไปได้หรือไม่ว่า ปู่ไสยสงครามไม่ได้เป็นกษัตริย์ แต่ปู่พระยางัวนำถมเป็นกษัตริย์ ถ้าประเด็นนี้ถูกต้องราชวงศ์พระร่วงก็มี ๙ รัชกาล

พระเจ้ามหาธรรมราชาลิไทย

กษัตริย์พระองค์นี้ปรากฏในจารึกอักษรขอม เรียกว่า กมรเตงอัญศรีสุริยพงษ์รามมหาธรรมราชา พระองค์มีความสำคัญต่อพระพุทธศาสนาอย่างมาก ซึ่งเราพอจะแยกเป็นหัวข้อดังต่อไปนี้

๑. การศึกษาในพระศาสนา พระเจ้าลิไทยเมื่อยังเป็นราชบุตร ทรงศึกษาพระไตรปิฎกกับคณาจารย์ผู้มีชื่อเสียงในครั้งนั้น อาทิเช่น พระอโนมทัสสี พระสารีบุตร และอุปเสนราชบัณฑิตเป็นต้น จึงนับว่าเป็นกษัตริย์ไทย พระองค์แรกที่รอบรู้ในภาษามคธ และพระไตรปิฎก จนถึงกับทรงพระราชนิพนธ์เตภูมิกถาในบางแผนกของหนังสือนี้ ทรงอ้างถึงตำรับตำราที่ใช้เรียบเรียง ล้วนแต่เป็นคัมภีร์มคธทั้งอรรถกถาฎีกาประมาณ ๓๐ ปกรณ์ บางปกรณ์ปัจจุบันไม่มีต้นฉบับ หนังสือเตภูมิกถา จึงเป็นวรรณคดีพุทธศาสนาเล่มแรกในภาษาไทยที่คนไทยเขียนขึ้น สมเด็จกรมพระยาดำรง เป็นผู้เปลี่ยนชื่อหนังสือว่า ไตรภูมิพระร่วง รสอักษรในหนังสือนี้แต่งเป็นลักษณะร่ายยาว มีสัมผัสในบางตอน พรรณนาความเป็นไปของสัตว์ในไตรภูมิ

๒. ในการคณะสงฆ์ พระเจ้าลิไทย ได้ ส่งทูตไป นิมนต์ คณะสงฆ์ลังกาเข้ามาสุโขทัย คณะสงฆ์ชุดนี้ มาตั้งอยู่ก่อนแล้ว ที่เมืองเมาะตะมะ และมีพระเถระที่สำคัญ มหาสามีซึ่งต้องไม่ใช่ชื่อเป็นแน่ แต่เป็นฐานันดรศักดิ์ ในจารึกวัดป่ามะม่วงเรียกว่าสังฆราชลังกา

พระเจ้าลิไทยได้ทำพิธีนิมนต์ พระสังฆราชลังกาเป็นการมโหฬาร ถึงกับให้ตัดถนนจากสุโขทัยไปกำแพงเพชร จากกำแพงเพชรไปเมาะ-ตะมะ เมื่อคณะสงฆ์ลังกามาถึงสุโขทัยได้จำพรรษาอยู่ในวัดป่ามะม่วง พระเจ้าลิไทยเองก็ทรงพระราชศรัทธาออกผนวชเป็นกษัตริย์ ไทยองค์แรกที่บวชในขณะเสวยราชย์ พิธีผนวชทำเป็นสองตอน ตอนบรรพชาเป็นสามเณรทำในพระราชมณเฑียร ต่อหน้าพระสุวรรณปฏิมา (คือพระทอง

วัดไตรมิตร) ก่อนจะบรรพชาทรงเพศเป็นดาบส ประกาศพระราชปฏิญ-ญาณท่ามกลางสงฆ์ มุ่งปรารถนาพระโพธิญาณอย่างเดียว พระสังฆราชลังกาได้สรรเสริญพระจริยาวัตร หลังบรรพชาแล้วในขณะที่เสด็จไปเพื่อประกอบพิธีอุปสมบทว่าทรงมีอินทรีย์สังวรยิ่งนัก อุปมาดังพระมหาเถระผู้มีพระวัสสาได้ ๖๐ เป็นประมาณ ตอนสองทำพิธีสวดญัตติอุปสมบทในวัดป่ามะม่วง เข้าใจว่าจะทรงประทับอยู่ที่นั่นตลอดเวลาอุปสมบท และถ้าไม่มีกองทัพไทยใต้ขึ้นไปรุกรานอาณาเขตแล้ว กษัตริย์องค์นี้คงจะเพลิดเพลินในเนกขัมมสุข พระองค์ได้ปริวัตต์เพศออกมาในท่ามกลางอ้อนวอนขอร้องของเหล่าอำมาตย์

๓. โรงเรียนไทยโรงเรียนแรกเกิดขึ้นในแผ่นดินนี้ กล่าวคือพระเจ้าลิไทยได้ทรงอุทิศพระราชมณเฑียรเป็นที่บอกพระปริยัติธรรมแก่ภิกษุสามเณรขึ้นครั้งแรก อันเป็นแบบอย่างให้กษัตริย์ในอยุธยาและรัตน-โกสินทร์ทำตาม

๔. พระเจ้าลิไทยได้ส่งทูตไปจำลองรอยพระพุทธบาทบนยอดเขาสุมนกูฏในลังกา มาสร้างไว้ตามไหล่เขา ตามหัวเมืองสำคัญ เช่นสุโขทัย กำแพงเพชร พิษณุโลก รอยพระบาทนี้พึงเห็นตัวอย่างได้ที่วัดบวรนิเวศ จึงเกิดประเพณีไหว้พระบาทขึ้นเป็นครั้งแรก

๕. พระเจ้าลิไทยได้ทรงหล่อพระพุทธปฏิมาชุดใหญ่ หลายชุดหลายครั้ง ครั้งละหลายสิบองค์ ครั้งที่สำคัญที่สุดคือ ชุดพระพุทธชินราชพระพุทธชินศรี และศรีศาสดา ข้อสังเกตปฏิมากรรมในสมัยนี้ชอบทำนิ้วพระหัตถ์พระบาทเสมอกัน ผิดกับพระสุโขทัยยุคก่อน ที่นิ้วพระบาทพระหัตถ์ไม่เสมอกัน

๖. ทรงก่อพระมหาธาตุที่สำคัญในเมืองกำแพงเพชร พระมหาธาตุนี้อยู่ที่ปากคลองสวนหมาก เดิมมีรูปอย่างพระเจดีย์ทรงพุ่มข้าวบิณฑ์ ต่อมามีคหบดีชาวกระเหรี่ยงคนหนึ่ง ชื่อพระยาเก่า ในสมัยรัชกาลที่ ๕ รื้อพระเจดีย์ออกแล้วก่อใหม่เป็นรูปเจดีย์พม่า ยังปรากฏอยู่ทุกวันนี้

๗. พระเจ้าลิไทยโปรดให้ทูตไปเชิญหน่อพระศรีมหาโพธิ์จากอนุราธปุระมาปลูกไว้ในอาณาเขตสุโขทัยหลายแห่ง ประเพณีบูชาต้นโพธิจึงเกิดขึ้นในเมืองไทย

๘. พระเจ้าลิไทยนอกจากแตกฉานในพุทธศาสตร์แล้ว ยังแตกฉานในโหราศาสตร์และไสยศาสตร์เป็นอย่างมาก ทรงทำพิธีทางไสยศาสตร์หล่อเทวรูปชุดสำคัญมีพระอิศวร พระนารายณ์และ พระอุมาขนาดโตกว่าคนฝีมือนับว่าเป็นเยี่ยม ปัจจุบันดูได้ในพิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ เทวรูปพระอิศวรมีจารึกหล่อเองไว้สำหรับปกครองสัตว์สี่ตีนสองตีน

มีผู้เข้าใจว่าสุโขทัยต้องอ่อนแอลงเพราะพระเจ้าลิไทยเอาใจใส่ในพระศาสนามากไป แต่ถ้าเราดูในสมัยพ่อขุนราม พระองค์ก็เคร่งครัดทางศาสนาไม่แพ้พระเจ้าลิไทยเลย บ้านเมืองก็ไม่อ่อนแอ และความจริงสมัยพระเจ้าลิไทยก็ไม่อ่อนแอ เพราะพระองค์สามารถยับยั้งการรุกรานของกรุงศรีอยุธยาได้ ข้อสำคัญคือว่า อาณาจักรอู่ทองความจริงเป็นอิสระรัฐมาแต่ไหนแต่ไร ไม่ได้เสียบ้านเมืองแก่ทางสุโขทัยเลย เป็นแต่ว่าทางอู่ทองยอมรับให้สุโขทัยเป็นผู้นำในวิถีทางการเมืองเท่านั้น จะไปโทษว่า เพราะสนใจศาสนาจึงสู้อู่ทองไม่ได้ไม่ถูก

เมื่อสิ้นรัชกาลพระเจ้าลิไทยแล้ว พระเจ้าไสยลือไทยได้เสวยราช ในตอนนี้สุโขทัยต้องรับศึกสองด้าน คือศึกเชียงใหม่ทางเหนือด้านหนึ่ง ศึกอยุธยาทางใต้ด้านหนึ่ง แต่ทางเชียงใหม่ยังพอต่อสู้สะกดไว้ได้ บางครั้งก็กลับเป็นฝ่ายรุก ไปตีได้ถึงเมืองลำปาง แต่สำหรับศึกอยุธยาประจวบกับเป็นรัชสมัยพระเจ้าบรมราชาธิราชที่ ๑ ซึ่งเป็นนักรบ จนสามารถตีอาณาจักรกำพูชาแตก พระเจ้าไสยลือไทยต้องย้ายราชธานีลงมาประทับที่เมืองพิษณุโลก เพื่อจะรับมือกับพระเจ้าบรมราชาเต็มที่ แต่ผลสุดท้ายพระองค์กลับเป็นฝ่ายยอมสวามิภักดิ์ ยอมถวายบังคมพระเจ้าบรมราชา สุโขทัยจึงตกเป็นประเทศราชของอยุธยา มีกษัตริย์สืบมาอีก ๒ พระองค์แล้วเลยถูกยุบรวมเข้าเป็นราชอาณาเขตเดียวกับอยุธยาในสมัยพระเจ้าสามพระยา

พุทธศาสนาสมัยสุพรรณภูมิ

ท้องที่อันเป็นที่ตั้งแคว้นสุพรรณภูมิได้แก่บริเวณสุพรรณบุรี นครชัยศรี สิงห์บุรี อ่างทองเดี๋ยวนี้ เป็นเมืองโบราณร่วมสมัยกับทวาราวดี ต่อมาเมื่ออาณาจักรทวาราวดีสูญไป ยังปรากฏมีซากสถูปและโบราณสถานในบริเวณเมืองเก่าคือเมืองอู่ทอง ศิลปะเป็นอย่างเดียวกับทวาราวดี ในบริเวณนี้ไม่ปรากฏมีศิลปะของขอม ยกเว้นเสียแต่ปรางค์เทวสถานในเมืองสุพรรณบุรีเก่า ชนชาติไทยผู้เข้ามาครอบครอง

แคว้นสุพรรณภูมิ เป็นไทยสายเวียงไชยปราการ มีพระเจ้าชัยศิริเป็นหัวหน้า ได้ลงมาครอบครองตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ ๑๗ และได้ตั้งอาณาจักรขึ้น ใช้ชื่อว่าเก่า แต่เรียกเป็นไทยว่าอู่ทอง ราชวงศ์อู่ทองปกครองอยู่กว่าร้อยปี ร่วมสมัยกับสุโขทัย มีกษัตริย์ไม่น้อยกว่า ๖ พระองค์ จากโบราณวัตถุของอู่ทอง ทำให้เราทราบถึงอิทธิพลของพุทธศาสนา เป็นแบบลังกาวงศ์ผสมลพบุรี และทวาราวดี ยกตัวอย่าง เช่นพระพุทธรูปพระเศียรก็เป็นรูปฝาชีพระพักตร์เป็นเหลี่ยมพระโขนงนาสิกและพระโอษฐ์แสดงให้เห็นถึงอิทธิพลลพบุรี สังฆาฏิพาดตรงลงมาถึงพระนาภี พระ-พักตร์อยู่ในลักษณะเคร่งขรึม (ภาษานักเลงพระเรียกว่าอู่ทอง หน้าฤาษีหรืออู่ทองหน้าแก่) พระพุทธรูปแบบนี้มีจำนวนน้อย องค์ที่งามที่สุดปัจจุบันอยู่ในพิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ ต่อมาในสมัยอู่ทองตอนปลายได้รับอิทธิพลจากสุโขทัยเข้ามา ทำให้มีเปลวรัศมีเพิ่มขึ้น พระพักตร์ยาวรีอิริยาบทคลายความเคร่งเครียด คือมีลักษณะอ่อนช้อยละมุลละมัย ในราวศตวรรษที่ ๑๙ กษัตริย์อู่ทององค์สุดท้าย มีฐานะเป็นบุตรเขยของกษัตริย์อู่ทององค์ก่อน ท่านผู้นี้มาจากแคว้นกัมโพช (ไม่ใช่เขมร) แต่เป็นอาณาบริเวณท้องที่อโยธยาเก่า ตำนานพื้นเมืองเล่าว่า ท่านผู้นี้มีเชื้อเป็นเจ้าชั้นสูงแห่งแคว้นกำโพช คือ พระเจ้ารามาธิบดีที่ ๑ ผู้สร้างพระนครศรีอยุธยา เหตุผลที่พระเจ้าอู่ทองย้ายกรุง ตามความเข้าใจทั่วไปก็คือเอาเรื่องโรคห่า ซึ่งระบาดในเมืองอู่ทองเป็นเหตุ แต่เบื้องหลังของเหตุนี้ยังมีสิ่งสำคัญอีกอย่างหนึ่งคือ แคว้นอู่ทองต้องการขยาย

อำนาจลบล้างอิทธิพลสุโขทัย เมื่อเป็นเช่นนี้สถานที่ตั้งเมืองเดิมไม่เหมาะสมในทางยุทธศาสตร์ และเศรษฐศาสตร์ เพราะเป็นเมืองดอนห่างไกลทะเล เมื่อต้องการจะสร้างเมืองให้อุดมสมบูรณ์มั่งคั่ง จึงเป็นความจำเป็นที่ต้องย้ายกรุง ซึ่งพระเจ้าอู่ทองได้ทรงเลือกเอาชัยภูมิ ทางทิศตะวันออกเป็นแหลมยื่น เป็นที่มาแห่งแม่น้ำสามสายบรรจบกัน และเป็นปากประตูที่สุโขทัยจะมีโอกาสติดต่อกับทางทะเล เมื่อพระองค์สร้างกรุงที่นี่จึงเท่ากับปิดประตูบ้านอาณาจักรสุโขทัย ตัดขาดมิให้ติดต่อทางทะเลได้เลย

บทที่ ๗

พระพุทธศาสนาในประเทศไทย ตอน ๔

สมัยอยุธยา

บริเวณที่ตั้งพระนครศรีอยุธยาเดี๋ยวนี้ แต่เดิมมามีเมืองโบราณตั้งอยู่ก่อนแล้วหลายเมือง ชื่อเมืองอโยธยา และเมืองเสนาราชนคร ฝั่งตะวันตกของทางรถไฟ มีการขุดพบซากเมืองโบราณ สถูปเจดีย์ โดยเฉพาะพระพุทธปรากฏเป็นหลักฐานสำคัญอยู่ข้อหนึ่ง คือ พระพุทธรูปองค์ใหญ่วัดพนัญเชิง ได้สร้างก่อนสร้างพระนครศรีอยุธยาถึง ๒๖ ปี ถ้าบริเวณนี้จะเป็นป่าดงพงไพรใครที่ไหนจะมาสร้างพระขนาดใหญ่ไว้ และท่านผู้สร้างก็ต้องเป็นชั้นเจ้าฟ้ามหากษัตริย์ จึงมีกำลังกะเกณฑ์ไพร่พลมาสร้างปูชนียวัตถุขนาดมหึมาขึ้นได้ ยังมีเศียรพระพุทธรูปขนาดใหญ่อีกองค์หนึ่ง ปัจจุบันอยู่ในพิพิธภัณฑ์สถานเจ้าสามพระยา มีอายุรุ่นเดียวกับพระพุทธรูปวัดพนัญเชิง เมื่อดูตามศิลปะแล้วก็เป็นศิลปะแบบอู่ทอง เพราะฉะนั้นจึงสรุปความได้ว่า เมืองอโยธยาเก่าคงจะตั้งขึ้นในสมัยขอมเป็นใหญ่ ต่อมาในสมัยอู่ทองไทยเข้ามาครอบครอง และไทยอู่ทองนี้เองเป็นผู้สร้างพระวัดพนัญเชิงขึ้น เมื่อพระเจ้ารามาธิบดีที่ ๑ ย้ายกรุงจากเมืองสุพรรณภูมิได้มาตั้งพักอยู่ที่ตำบลเวียงเหล็ก รีรอโอกาส ดูทีท่าทางสุโขทัยอยู่ ๓ ปี และพระองค์ไม่ไปอาศัยในเมืองอโยธยาเก่า แต่กลับมาสร้างพระนครใหม่บนแหลม เพราะความสำคัญในทางยุทธศาสตร์

มีเหนือกว่า คือทรงประสงค์เอาแม่น้ำสามสายเป็นคูเมืองตามธรรมชาติ ที่ต้องขุดคูกันใหม่เพียงด้านเดียวเท่านั้น นี่คือที่ตั้งพระนครศรีอยุธยา ซึ่งเป็นราชธานีอยู่กว่า ๔ ศตวรรษ พระนครศรีอยุธยาสร้างในชั้นแรก กำแพงเมืองยังเป็นพูนดิน เอาไม้ไผ่ปัก ยังไม่ได้ก่ออิฐถือปูนใด ๆ ทั้งนั้น แม้แต่พระราชวังก็เป็นเครื่องไม้ ที่ก่ออิฐถือปูนถาวรมีแต่วัด ซึ่งพระเจ้ารามาธิบดีที่ ๑ ทรงสถาปนาขึ้นที่สำคัญมี ๒ วัดคือ วัดพุทไธสวรรค์ วัดนี้สร้างอยู่ในบริเวณตำบลเวียงเหล็ก ในที่ตั้งพลับพลาก่อนสร้างพระ-นคร วัตถุสำคัญในวัดนี้ที่ยังเหลืออยู่คือพระปรางค์องค์ใหญ่ พระวิหาร พระพุทธรูปตามระเบียงคด ซึ่งทำด้วยศิลา และกุฏิสมเด็จพระพุทธ-โฆษาจารย์ วัดพุทไธสวรรค์นี้เรียกได้ว่าเป็นปฐมอารามในสมัยอยุธยา เป็นวัดประสิทธิ์ประสาทวิชาการพิชัยสงคราม ตลอดสมัยอยุธยา แม่ทัพนายกองไทยส่วนมากได้รับการอบรมจากสำนักวัดพุทไธสวรรค์นี้ ในปลายแผ่นดินพระองค์ได้สร้างวัดเจ้าพระยาไทขึ้น (คือวัดใหญ่ชัยมงคลเดี๋ยวนี้) ในทางวรรณคดีได้ทรงตั้งกฎพระอัยการ และมีโองการแช่งน้ำ ซึ่งยังตกทอดมาถึงปัจจุบัน ความเปลี่ยนแปลงในสมัยอยุธยานี้ เห็นได้ชัดว่า เพราะรักอิทธิพลขอม เหตุด้วยใกล้ขอมมากกว่าทางสุโขทัย เริ่มต้นก็คือกษัตริย์ ไม่ใช่เป็นพ่อเมืองราษฎรเสียแล้วแต่เป็นเทวราช ที่ราษฎรจะใกล้ชิดไม่ได้ ในสมัยสุโขทัยไม่มีทาส สมัยนี้ระบบทาสมีขึ้น พระเจ้าอู่ทองได้ยกกองทัพขึ้นไปตีเมืองชัยนาทของสุโขทัยแตก แต่หลังจากเจรจาตกลงกันแล้วก็ยอมคืนเมืองให้ แล้วขอมแปรพักตร์ กองทัพอยุธยาจึงไปตีเขมรถึงที่ตั้งยโสธรปุระ นับเป็นครั้งแรกที่กองทัพไทยตี

เขมรถึงตัวประเทศเขมรเอง ปรากฏว่าแม่ทัพไทยคือ พระราเมศวร เสียที พระเจ้าอู่ทองจึงให้ไปทูลเชิญขุนหลวงพะงั่วพี่มเหสี ซึ่งเป็นเจ้าเมืองสุพรรณภูมิอยู่ให้ยกกองทัพไปช่วยหลาน เขมรจึงพ่ายแพ้ไป เมื่อพระเจ้าอู่ทองสวรรคต พระราเมศวรได้เสวยราชย์อยู่ชั่วระยะเวลาสั้น ก็ต้องยอมถวายราชสมบัติแก่พระเจ้าลุง คือขุนหลวงพะงั่ว ในรัชสมัยพระเจ้าบรมราชาธิราชที่ ๑ (ขุนหลวงพะงั่ว) นี้ได้สุโขทัยเป็นเมืองขึ้น พระองค์ได้สร้างวัดมหาธาตุที่อยุธยา และสถาปนาพระมหาธาตุสูงเส้นเศษพร้อมด้วยพระมหาเถระธรรมกัลยาณ์ ปัญหาเรื่องผู้สร้างวัดมหาธาตุนี้ ในพงศาวดารกล่าวต่างกัน คือบางแห่งกล่าวว่าสร้างในรัชสมัยพระราเมศวรเมื่อเสวยราชย์ครั้งที่สอง คืนวันหนึ่งเมื่อเสร็จราชการสงครามทางเมืองเหนือ เสด็จออกทรงศีลที่พระที่นั่งมังคลาภิเศก เวลาดึกทอดพระเนตรเห็นพระบรมธาตุแสดงปาฏิหาริย์ จึงโปรดให้เรียกราชยาน ขึ้นประทับแล้วตามพระบรมธาตุไป โปรดให้เอากรุยปักเอาไว้ ณ ที่พระบรมธาตุแสดงปาฏิหาริย์ แล้วให้สถาปนาพระมหาธาตุสูงเส้นเศษ แต่ข้อความในพงศาวดารฉบับหลวงประเสริฐซึ่งเป็นจดหมายเหตุบันทึกในสมัยกรุงเก่ามีศักราชวันเดือนปี แม่นยำนัก กล่าวว่าพระบรมราชาธิราชที่ ๑ เป็นผู้สถาปนา เมื่อเป็นเช่นนี้ก็มีทางเดียวที่ต้องสันนิษฐานว่าวัดมหาธาตุเป็นของขุนหลวงพะงั่วสร้าง พระราเมศวรเป็นผู้บูรณะปฏิสังขรณ์ต่อมาเป็นธรรมเนียมของเมืองใหญ่ที่เป็นชั้นราชธานีหรือเมืองลูกหลวง ต้องมีวัดสำคัญประจำพระนคร ๓ วัด เรียกชื่อเหมือนกันคือ วัดมหาธาตุ วัดราชบูรณะ วัดราชประดิษฐาน ที่เรียกว่าวัดมหาธาตุนั้น ต้องมีพระบรม

ธาตุเป็นหลักสำคัญของวัด ในสมัยสุโขทัย เมืองสุโขทัยเก่าก็มีวัดมหาธาตุ เมืองสวรรคโลก คือเมืองศรีสัชนาลัยเก่าก็มีวัดมหาธาตุ เมืองกำแพงเพชรและเมืองพิษณุโลกก็มีวัดมหาธาตุ ในสมัยอยุธยานอกจากวัดมหาธาตุดังกล่าวนี้แล้วที่เมืองสุพรรณบุรี ราชบุรี เพชรบุรี ชัยนาท ล้วนมีวัดมหาธาตุทั้งนั้น สำหรับวัดมหาธาตุในกรุงศรีอยุธยามีฐานะสำคัญมาก คือเป็นที่ประทับของสมเด็จพระสังฆราชมาทุกแผ่นดิน พระบรมราชาธิราชที่ ๑ ได้เสวยราชย์อยู่กว่า ๒๐ ปีก็สวรรคต พระราเมศวรยกกองทัพจากเมืองลพบุรีลงมา แย่งราชสมบัติคืน กษัตริย์พระองค์นี้ได้ทรงสร้างวัดพระราม วัดภูเขาทอง เป็นวัดใหญ่ ๒ วัด วัดพระรามสร้างตรงที่ถวายพระเพลิงพระรามาธิบดีที่ ๑ ผู้เป็นพระชนก ตั้งอยู่ริมบึงชีขัน หน้าพระมหาราชวัง ปัจจุบันยังมีพระปรางค์และซากพระวิหารเหลืออยู่ ส่วนวัดภูเขาทองนั้น สร้างนอกพระนครออกไป ในฤดูน้ำหลากบริเวณรอบวัดภูเขาทองจะเป็นเสมือนหนึ่งท้องน้ำอันไพศาล ประชาชนนิยมลงเรือเล่นสักรวา กษัตริย์อยุธยาตอนต้นองค์สำคัญอีกองค์หนึ่งคือพระเจ้าสามพระยา พระองค์ได้ทรงสร้างวัดราชบูรณะขึ้นบนที่ที่ถวายพระเพลิงพระเชษฐา ๒ พระองค์ คือเจ้าอ้าย เจ้ายี่ วัดนี้อยู่ติดกับวัดมหาธาตุเพียงมีถนนคั่น ในสมัยโน้น พระมหากษัตริย์ทุกพระองค์ต้องเสด็จพระราชทานพระกฐินโดยขบวนพยุหยาตราเป็นประจำ สำหรับวัด ๒ วัดนี้ขาดไม่ได้ โบราณวัตถุในวัดราชบูรณะ คือพระปรางค์องค์ใหญ่ ซึ่งเมื่อเร็วๆนี้ได้มีการเปิดกรุในพระปรางค์ได้พบเครื่องราชูปโภค ลักษณะของกรุสร้างเป็นห้องลับซ้อนลงไปเป็นห้อง ๆ สมเด็จพระเจ้าสามพระยาทรงตียโสธร

ปุระของเขมรแตก กล่าวได้ว่า พระองค์เป็นผู้ปิดฉากความรุ่งโรจน์ของพวกขอม เพราะแม้ยโสธรปุระหรือนครธมจะเป็นเมืองที่ตียาก เพราะกำแพงเมืองเป็นแลง ไทยใช้นโยบายล้อมเมืองให้อด ในที่สุดนครธมก็แตก ไทยได้กวาดเอาเชลยมีทั้งพวกพระครูพราหมณ์และทรัพย์สินต่าง ๆ เข้ามาพระนครศรีอยุธยา นครธมจึงกลายเป็นเมืองร้างอยู่ในป่าดิบ หลังจากนั้น กษัตริย์เขมรองค์ต่อมาก็ไม่มีใครกล้าไปอยู่ แต่ได้เที่ยวตั้งเมืองหลวงไม่เป็นที่ ความยิ่งใหญ่ของจักรวรรดิขอมได้สูญลงกลายเป็นประเทศเล็ก ๆ ในสุพรรณภูมิไป วัตถุที่พระเจ้าสามพระยาเอามาจากนครธม มีตัวอย่างเหลืออยู่ คือรูปหล่อสัมฤทธิ์เป็นสัตว์ต่าง ๆ พระองค์โปรดให้ตั้งประดับไว้ที่วัดมหาธาตุบ้าง ในพระราชวังบ้าง ต่อมาถึงสมัยพระเจ้าบุเรนองตีกรุงศรีอยุธยาได้ พระพม่าเอารูปสำริดเหล่านี้ไปพม่ารูปเหล่านี้ท่องเที่ยวไปไกลหลายแห่ง ปัจจุบันมีเหลือเป็นบางรูปที่วัดพระมหามัยมุนีที่มันฑเล

พระพุทธศาสนาในสมัยอยุธยายุคที่ ๒

ยุคนี้นับแต่รัชกาลพระเจ้าบรมไตรโลกนาถเป็นต้นมา ข้อแตกต่างระหว่างยุคต้นกับยุคนี้แตกต่างเพราะศิลปะ คือในยุคต้นนิยมสร้างพระปรางค์กันมาก ในยุคนี้หันเปลี่ยนมาสร้างสถูปแบบลอมฟางหรือแบบลังกากันมาก ในยุคต้นพระพุทธรูปมีอิทธิพลของลพบุรีและอู่ทองมาก ในยุคนี้อิทธิพลศิลปะสุโขทัยเข้ามาแทนที่ ทั้งนี้เพราะเหตุว่าพระเจ้าบรมไตรโลกนาถนั้นทรงมีพระราชมารดาเป็นเจ้าหญิงผู้มีศักดิ์ของสุโขทัย ได้

เสด็จขึ้นไปประทับที่หัวเมืองเหนือแต่ยังทรงพระเยาว์ ทรงคุ้นเคยกับศิลปะแบบสุโขทัยมาก ครั้นเมื่อเสวยราชย์แล้ว ความจำเป็นทางการเมืองบังคับให้พระองค์ต้องเสด็จขึ้นไปประทับเมืองพิษณุโลก เป็นระยะติดต่อกันหลาย ๆ ปี ทั้งนี้เพื่อรับศึกกับทางเชียงใหม่ ฝ่ายทางพระนครนั้นโปรดให้พระราชโอรสองค์ใหญ่ คือพระบรมราชาปกครอง พระเจ้าบรมไตรโลกนาถได้ทรงอุทิศพระราชวังเดิมซึ่งสร้างมาแต่ครั้งพระเจ้าอู่-ทองให้เป็นวัด แล้วย้ายพระราชวังไปติดอยู่ทางริมน้ำ วัดที่ว่านี้เป็นวัดในเขตกำแพงวังไม่มีพระสงฆ์อยู่ มีแต่พุทธาวาสอย่างวัดพระแก้วในกรุง-เทพฯ เรียกว่าวัดพระศรีสรรเพ็ชร์ ทรงหล่อรูปพระโพธิสัตว์ ๕๐๐ ชาติไว้ในวัดนี้ รูปเหล่านี้ปัจจุบันยังเหลือเพียง ๒–๓ รูป แล้วทรงนิพนธ์มหาชาติคำหลวงสำหรับใช้เทศนาตามวัด เพราะฉะนั้น ร่ายมหาชาติจึงเกิดขึ้นครั้งแรก แต่ประเพณีฟังเทศน์มหาชาติมีมาครั้งสุโขทัยแล้ว หากยังไม่มีเทศน์ฉบับหลวงเพิ่งจะมีขึ้นในครั้งนี้ มูลเหตุที่ไทยนิยมฟังเทศน์มหาชาติ ก็เพราะอิทธิพลในหนังสือมาลัยสูตร ซึ่งแสดงว่าพระศรีอริยเมต-ไตรย ตรัสบอกผ่านพระมาลัยว่า ผู้ใดปรารถนาไปเกิดทันศาสนาของพระองค์ ต้องฟังเทศน์มหาชาติให้จบ ๑๓ กัณฑ์ในวันเดียวกัน และบูชาด้วยธูปเทียนดอกบัวอย่างละพัน ได้กล่าวมาแล้วว่าในสมัยศตวรรษที่๒๑นี้มีคณะสงฆ์จากลานนาและกรุงศรีอยุธยาไปบวชเรียนจากสำนักพระวันรัตลังกาเข้ามา และมาฟื้นนิกายลังกาวงศ์ขึ้นใหม่แบบสำนักพระวันรัต พระ-เจ้าบรมไตรโลกนาถ ทรงเลื่อมใสคณะสงฆ์ ดังกล่าวนี้ ถึงกับเสด็จออกผนวช ณ วัดจุฬามณี พิษณุโลกพร้อมด้วยพระราชโอรสและพระราชนัดดา

และข้าราชการรวมทั้งหมดถึงพันเศษ เป็นพิธีกรรมมโหฬาร พระเจ้าติโลกราชทางเชียงใหม่ก็ดี พระเจ้าหงสาวดีก็ดี ต่างส่งราชทูตนำเครื่องอัฏฐบริกขารมาทรงยินดี เมื่อสิ้นรัชกาลนี้แล้ว พระรามาธิบดีที่ ๒ ราชโอรสได้เสวยราชย์ พระองค์ประสูติ ณ เมืองพิษณุโลก ได้ทรงสร้างพระสถูปแบบลังกาสูงเส้นเศษ ๒ องค์ ในวัดพระศรีสรรเพชญ์ อุทิศให้พระชนกและพระเชษฐาได้ทรงหล่อพระพุทธรูปยืน หนักด้วยโลหะต่างๆ ๕ หมื่นกว่าชั่ง หล่อแล้วแผ่ทองคำหุ้ม หนัก ๒ ร้อยกว่าชั่ง เป็นพระยืนสูง ๘ วา พระอุระกว้าง ๑๑ ศอก พระพักตร์ยาว ๔ ศอก ใช้เวลาหล่อและตบแต่ง ๓ ปีจึงแล้ว ถวายพระนามว่าพระศรีสรรเพ็ชร์และประดิษฐานไว้ ณ วัดพระศรีสรรเพชญ์ ถ้าคิดตามน้ำหนักราคาทองคำในตลาดปัจจุบันพระพุทธรูปองค์นี้หุ้มทองคำในราคา ๑๐ ล้านกว่าบาท นับว่าเป็นพระทององค์ใหญ่ที่สุดในโลก พระรามาธิบดีที่ ๒ มีรัชสมัยอันยืดยาวที่สุดในบรรดากษัตริย์อยุธยา คือเสวยราชย์กว่า ๔๐ ปีบ้านเมืองสงบราบคาบเศรษฐกิจก็เจริญ เป็นเหตุให้ทรงมั่งมีจนสามารถหล่อพระพุทธรูปทองคำขนาดใหญ่นี้ และเลยได้รับยกย่องจากราษฎรว่าพระพันวษา วรรณคดีขุนช้างขุนแผนน่าจะเป็นเรื่องเกิดขึ้นในรัชสมัยนี้ แต่กวีเอามาแต่งในต้นรัตนโกสินทร์ภายหลัง ศิลปะพระเจดีย์ในสมัยนี้เราดูได้จากสถูปในวัดพระศรีสรรเพชญ์ สำหรับองค์พระศรีสรรเพชญ์นั้น ได้เป็นอันตรายจากพม่าเมื่อครั้งกรุงแตกคราวหลัง แต่ถึงกระนั้น เราก็ยังหาตัวอย่างดูได้จากพระพุทธรูปใหญ่อีกองค์หนึ่งคือพระโลกนาถ ซึ่งหล่อในสมัยพระเจ้าบรมราชาหน่อพุทธางกูร ราชโอรสของพระรามาธิบดีที่ ๒ พระโลกนาถ

สูง ๕ วา เป็นพระยืนเหมือนกัน อยู่ในวัดพระศรีสรรเพชญ์ด้วยกัน ปัจจุบันอยู่ในวิหารมุขตะวันออก วัดพระเชตุพนฯ กรุงเทพฯ

ในสมัยพระเจ้าชัยราชาธิราช ได้มีข้อความระบุไว้ในจดหมายเหตุตอนหนึ่งว่า มีพระราชโองการให้พูนดินวัดชีเชียง วัดนี้ไม่ปรากฏว่าสร้างในสมัยกรุงศรีอยุธยาเลย นักโบราณคดีบางครั้งสันนิษฐานว่า จะเป็นวัดมงคลบพิตรได้หรือไม่ ถ้าได้วัดนี้ก็มิใช่ชนิดสังฆาวาส โดยพิเคราะห์จากศิลปะพระมงคลบพิตร ซึ่งเป็นพระก่ออิฐถือปูนหุ้มโลหะขนาดใหญ่ ศิลปะบ่งสมัยอู่ทองปนสุโขทัย และไม่ปรากฏว่ามีตำนานบันทึกไว้อย่างไร เมื่อเป็นเช่นนี้ พระเจ้าชัยราชาธิราช อาจจะเป็นผู้ทรงสถาปนาพระพุทธรูปใหญ่องค์นี้ก็ได้ เพราะสถานที่ตั้งเดิมของพระ-มงคลบพิตรอยู่หน้าพระราชวัง ในรัชกาลหลัง ๆ ต่อมาจึงได้ย้ายร่นไปอยู่เคียงพระราชวัง ติดกับวัดพระศรีสรรเพชญ์ รัชสมัยนี้แรกมีฝรั่งเข้ามาถึงเมืองไทย คือพวกโปรตุเกสได้นำปืนแบบยุโรปเข้ามาทูลเกล้าถวาย และนำคริสตศาสนานิกายโรมันคาธอลิคเข้ามาเผยแผ่ในเมืองไทยเป็นครั้งแรก และเป็นครั้งแรกที่ไทยรบพม่าใช้ปืนฝรั่งเข้ารบกันในสงคราม

ในรัชสมัยพระเจ้าจักรพรรดิ์ กษัตริย์พระองค์นี้ก่อนเสวยราชย์พระเฑียรราชา เป็นเชื้อพระวงศ์ชั้นสูงใกล้ชิดกับราชสมบัติ แต่เพราะเหตุเมื่อสิ้นแผ่นดินพระชัยราชาธิราชแล้ว อำนาจตกอยู่กับเจ้าแม่ศรีสุดาจันทร์อัครมเหสี ซึ่งยกย่องชู้รักของพระนางคือพันบุตรศรีเทพ เจ้าพนักงานเฝ้าหอพระในเมืองหลวง ขึ้นเป็นกษัตริย์ในนามขุนวรวงศาธิราช พระเฑียรราชาจึงหลบภัยการเมืองออกไปบวช

ต่อมามีพวกขุนนางพวกหนึ่ง ซึ่งมีพระพิเรนทรเทพ ขุนอินทร-เทพ เป็นหัวหน้า คบคิดกันหลอกขุนวรวงศาออกรับช้างเผือก แล้วจับประหารชีวิตเสียในระหว่างทาง ขุนนางพวกนี้ไปทูลเชิญพระเฑียรราชาให้สึกออกมาเป็นพระมหาจักรพรรดิ์ กษัตริย์พระองค์ใหม่จึงปูนบำเหน็จผู้มีความชอบ โดยเฉพาะพระพิเรนทรเทพ ตั้งให้เป็นเจ้าคือพระมหา-ธรรมราชาขึ้นครองเมืองพิษณุโลก แล้วพระราชทานธิดาให้อุปภิเศกด้วยพร้อมทั้งออกพระโอษฐ์ ประกาศแช่งชักว่า ผู้ใด ทำให้เลือดของ ผู้มีความชอบเหล่านี้มีพระมหาธรรมราชาเป็นต้น ตกต้องแผ่นดินแม้หยดหนึ่งไซร้ขอให้มีอันฉิบหายไปเถิด

ในรัชกาลนี้เสด็จออกรับช้างเผือกเนือง ๆ ไม่เว้นแต่ละปี ทำให้ได้ช้างเผือกถึง ๗ เชือก ซึ่งเป็นสาเหตุให้เกิดอริกับพม่า ศึกครั้งนี้ทำให้เสียพระนครแก่พม่า ในพงสาวดารของพม่ากับไทยขัดกันเกี่ยวกับฐานะของพระมหาจักรพรรดิ์เมื่อเสียนครแล้ว คือในพงสาวดารไทยว่าไทยไม่ได้เสียเอกราชตอนนี้ เป็นแต่รับไมตรีกับพม่าโดยยกช้างเผือกให้พระมหาจักรพรรดิ์ยังคงเสวยราชย์ แต่พงศาวดารพม่าว่า พระมหาจักร-พรรดิ์ ถูกเชิญเอาไปเป็นเชลย ภายหลังเสด็จลอบหนีกลับมา มาสิ้นพระชนม์ที่พระนคร การสิ้นพระชนม์ของพระองค์นี้เป็นเหตุให้ไทยแตกสามัคคีกัน คือราชสมบัติตกแก่พระมหินทร์ ฐานะของพระมหินทร์ ในขณะนั้น ในจดหมายเหตุไทยว่าเป็นโอรส แต่ในจดหมายเหตุของพวกพ่อค้าฝรั่ง ซึ่งมาค้าขายในกรุงศรีอยุธยาในครั้งนั้นว่าเป็นน้อง มเหสี ของพระมหาจักรพรรดิ์ ซึ่งดูจะเข้าทีมากกว่าเพราะเมื่อพระมหินทร์เสวยราชย์

พระมหาธรรมราชากระด้างกระเดื่อง ไม่ยอมลงมาถวายบังคม เป็นเหตุให้กินใจกันทั้งสองฝ่ายจนถึงกับพระมหินทร์คิดคบกับพระไชยเชษฐาแห่งเวียงจันทร์ ให้ยกกองทัพมาตีเมืองพิษณุโลก พระมหาธรรมราชาทรงแสวงหาที่พึ่งคือพม่า เป็นเหตุให้เกิดศึกพม่าอีกครั้งหนึ่ง พระมหินทร์ถูกจับเป็นเชลยและไปสิ้นพระชนม์ระหว่างชายแดนไทยต่อพม่า ฝ่ายทางพระนครนั้น พม่ามอบให้พระมหาธรรมราชาโดยทิ้งกำลังไว้ ๓ หมื่นคน

เล่ากันว่าพระเจ้าบุเรนองได้มาสร้างสถูปองค์หนึ่งที่ภูเขาทอง ต่อมาได้ถูกดัดแปลงให้เป็นพระเจดีย์ไทย

ในรัชสมัยพระนเรศวร งานทางด้านศาสนามีน้อย ส่วนใหญ่มุ่งไปทางสงครามแผ่อานุภาพของประเทศ ถึงกระนั้น พระนเรศวรเมื่อชนช้างชนะพระมหาอุปราช ได้ทรงสถาปนาพระเจดีย์ใหญ่ฉลองชัยชนะครั้งนี้ที่วัดเจ้าพระยาไทย พระเจดีย์ที่สร้างนี้เป็นแบบทรงลังกาสูงเส้นเศษ เอาอย่างพระเจ้าทุฏฐคามินีอภัยชนช้างชนะพระยาเอฬารทมิฬ แล้วสร้างพระสถูปใหญ่ฉลองชัย สำหรับส่วนองค์พระนเรศวรนั้นไม่ปรากฏว่ามีโอรสธิดา ไม่มีพระอัครมเหษี มีแต่พระสนมที่ชื่อว่าเจ้าขรัวมณีจันทร์ ชีวิตของพระองค์เกิดมาเป็นนักรบแท้

พระเชฏฐภคินีของสมเด็จพระนเรศวร ได้ตกไปเป็นมเหษีของพระเจ้าบุเรงนอง เมื่อสิ้นพระชนม์พระเจ้าบุเรงนองแล้วได้ถูกปลงพระชนม์ เพราะไทยกับพม่าเป็นอริกัน พระเจ้าบุเรงนองได้มีพระโอรสหลายองค์ องค์หนึ่งได้เสวยราชย์เป็นพระเจ้านันทบุเรง อีกองค์หนึ่งมาเป็นพระเจ้าเชียงใหม่ เมื่อพระมหาอุปราชทำยุทธหัตถีแพ้พระนเรศวร พระ

เจ้าเชียงใหม่ร้องกลัว กลัวไทยจะอาฆาต เพราะพระองค์เคยเป็นแม่ทัพยกมาตีไทย พระเจ้าเชียงใหม่จึงทรงส่งทูตมาขออภัยโทษ และขอเป็นประเทศราชของไทย เวลานั้นพวกท้าวพระยาหัวเมืองเชียงใหม่ ซึ่งส่วนมากเป็นคนไทยไม่พอใจพระเจ้าเชียงใหม่ ซึ่งเป็นพวกพม่า พากันตั้งแข็งเมืองต่อพระเจ้าเชียงใหม่ พระเจ้าเชียงใหม่หมดที่พึ่ง จึงทูลขอให้สมเด็จพระนเรศวรช่วย ถ้าสมเด็จพระนเรศวรไม่ทรงรักษาสัตย์ในตอนนี้ขอยืมมือเจ้าพระยาเมืองเหนือทำร้ายพระเจ้าเชียงใหม่ก็ย่อมทำได้ง่าย แต่พระองค์เป็นบุรุษอาชาไนยไม่ซ้ำเติมศัตรู รักษาสัตย์กับผู้มาขอสวามิภักดิ์ พระองค์จึงให้พระเอกาทศรถราชอนุชา ยกกองทัพขึ้นไปเชียงใหม่เรียกประชุมบรรดาท้าวพระยาทั้งปวง รวมทั้งเชิญพระเจ้าเชียงใหม่ออกมาเพื่อจะได้กล่าวปรองดองกัน ตอนแรกพระเจ้าเชียงใหม่อุดมด้วยทิฐิมานะ ถือว่าเป็นโอรสผู้ชนะสิบทิศ จึงส่งราชบุตรออกมาเป็นผู้แทน พระเจ้าเอกาทศรถจึงตรัสว่า เราขึ้นมาครั้งนี้เพื่อประโยชน์ของพระเจ้าเชียงใหม่ แต่เมื่อเจ้าทุกข์ยังไม่นำพา เราก็จะถอยทัพกลับกรุงศรีอยุธยาให้พระเจ้าเชียงใหม่ช่วยตัวเองเอาเถิด ถึงตอนนี้พระเจ้าเชียงใหม่หมดทิฐิมานะ ออกมาถวายบังคมพระเจ้าเอกาทศรถ ณ ค่ายหลวง ฝ่ายไทยจึงจัดการให้พระเจ้าเชียงใหม่ถือน้ำพิพัฒน์สัตยา ถวายแก่สมเด็จพระ-นเรศวร แล้วให้ท้าวพระยาทางหัวเมืองภาคเหนือถือน้ำพิพัฒน์สัตยาต่อพระเจ้าเชียงใหม่ กิตติศัพท์ครั้งนั้นแพร่หลายออกไปในนานาประเทศว่าไทยตั้งอยู่ในความยุติธรรม ไม่อาฆาตศัตรู จนพระเจ้าตองอูซึ่งเป็นอนุชาองค์หนึ่งของพระเจ้าบุเรงนองและพระเจ้ายะข่ายส่งทูตมาทำไมตรี

กับไทย ขออาสาไทยตีกรุงหงสาวดีร่วมกัน พวกเจ้าข้าไทยใหญ่ อาทิ เช่นเจ้าคำไข่น้อย เมืองแสนหวี ก็ลงมาสวามิภักดิ์กับไทย สมเด็จพระนเรศวรจึงกำหนดยกทัพใหญ่ออกตีหงสาวดี นัดพระเจ้ายะข่ายและพระเจ้าตองอูไว้พร้อมกัน ในเวลานั้นยังมีพระมหาเถระเมืองตองอูรูปหนึ่ง ชื่อพระมหาเสนเสียมเพรียม เข้ามาทูลแนะนำพระเจ้าตองอูก็เป็นประเทศราชของไทย เหมือนอย่างที่เป็นอยู่ หงสาวดีบัดนี้หาประโยชน์มิได้ พระเจ้าตองอูควรจะคิดตั้งตัวเป็นใหญ่แทนและแนะอุบายให้ต่าง ๆ

พระเจ้าตองอูนัดกับพระเจ้ายะข่ายให้ทรยศต่อไทย โดยให้ทัพพระเจ้ายะข่ายชิงตีก่อนหน้าไทย พระเจ้าตองอูทำเป็นแสร้งยกทัพมาตีหงสาวดี ปรากฏว่าทัพยะข่ายล้อมหงสาวดีอยู่นาน พวกในเมืองก็ไม่ไว้วางใจกองทัพตองอู ไม่ยอมเปิดประตูรับ ฝ่ายตองอูจึงให้คนไปร้องที่หน้าประตูว่า อีกไม่กี่วันพระนเรศวรจะยกกองทัพมาถึงแล้ว ชาวหงสาวดีจะต้องตกเป็นเชลยไทยหรือเลือกจะเข้าไปอยู่เมืองตองอู วิธีโฆษณาเช่นนี้ได้ผล ทำให้ทหารและราษฎรในเมืองปีนกำแพงออกมาหาพระเจ้าตองอูทุกวัน จนถึงกับพระมหาอุปราชก็ทิ้งพระบิดามาหาพระเจ้าตองอู พระเจ้านันทบุเรงอับจน จึงยอมพระองค์อยู่ใต้การคุ้มครองของตองอู เสด็จทิ้งเมืองหงสาวดีไปอยู่เมืองตองอู ทัพยะข่ายจึงเข้าเมืองและจุดไฟเผา แล้วรีบถอยทัพหนี เมื่อทัพไทยมาถึงไฟในเมืองยังไม่ดับ สมเด็จพระนเรศวรทรงพิโรธ เมื่อเสร็จทำพิธีบูชาพระมหาธาตุมุตาวแล้วยกทัพล้อมตองอูไว้ แต่เมืองตองอูเป็นเมืองดอน กองทัพไทยพอสำหรับตีเมืองหงสาวดี มาล้อมตองอูเกิดการฝืดเคืองเรื่องอาหารขึ้น ไม่สามารถที่จะ

ตีต่อไปได้จึงเลิกทัพกลับ พอรุ่งขึ้นปีใหม่เสด็จยกทัพจะไปตี ก็พอดีสมเด็จพระนเรศวรประชวรสิ้นพระชนม์ในระหว่างทาง ราชอนุชาได้เสวยราชย์ เมื่อถวายพระเพลิงพระเชษฐาแล้ว ได้สร้างวัดวรเชษฐารามขึ้น ผลได้จากวีรกรรมของสมเด็จพระนเรศวรและพระอนุชาทั้งสองนี้ ได้คุ้มครองเมืองไทยให้ปลอดจากศึกพม่าตั้งหลายร้อยปี เมื่อพระเอกาทศรถสวรรคต พระโอรสได้เสวยราชย์ต่อมา พอดีเกิดกบฏพระพิมลธรรมขึ้น

พระพิมลธรรมรูปนี้บวชอยู่วัดระฆัง มีศักดิ์เป็นเจ้านายในราชวงศ์ คือ พระศรีสิงห์ มีศิษย์บริวารมาก ได้ชุมนุมพรรคพวกเป็นกบฏที่วัดมหาธาตุ ตนเองปริวัตรเพศออกมาคุมกำลังทัพ ยกเข้าตีพระราชวังจับพระเจ้าแผ่นดินไว้ได้ ให้นิมนต์พระสงฆ์ ๔๐๐ รูป มาบังสุกุลพระเจ้าแผ่นดิน แล้วเอาไปสำเร็จโทษเสีย แล้วขึ้นเสวยราชย์เป็นพระเจ้าทรงธรรม

ในรัชกาลพระเจ้าทรงธรรมนี้ เนื่องจากพระองค์เป็นผู้รู้พระไตรปิฎก แม้เสวยราชย์แล้วก็ยังเสด็จลงพระที่นั่งจอมทอง ๓ หลังบอกบาลีแก่พระสงฆ์สามเณรทุกวัน มีพระเณรในวัดต่าง ๆ ผลัดกันเข้ามาเรียน เมื่อพวกญี่ปุ่นเป็นกบฏยกกองทัพเข้าปล้นพระราชวัง วันนั้นเป็นวันพระสงฆ์วัดประดู่เข้ามาเรียนหนังสือ พระสงฆ์เหล่านั้นได้กันพระเจ้าแผ่นดินให้พ้นภัย ในรัชกาลนี้มีพระสงฆ์ไทยพวกหนึ่งกลับจากลังกามาทูลว่า พระสงฆ์ลังกายืนยันมีรอยพระพุทธบาทในประเทศไทยแน่แท้ คือพระศาสดาได้ประทับรอยพระบาทในมงคลสถาน ๕ แห่งด้วยกัน คือ

๑. เขาสุวรรณมาลิก
๒. เขาสุวรรณบรรพต
๓. สุมนกูฏ
๔. โยนกปุระ
๕. ริมหาดแม่น้ำนัมมทา

พระสงฆ์ลังกายืนยันว่า สุวรรณบรรพตนั้นอยู่ในเมืองไทย จึงมีพระโองการให้สอบหาเขาลูกนี้ตามหัวเมืองทั่วไป เจ้าเมืองสระบุรีมีหนังสือมากราบทูลว่า พรานป่าในเมืองนี้ไปล่าเนื้อ ยิงเนื้อตัวหนึ่งบาดเจ็บ เนื้อนั้นวิ่งหายไปในซอกหินแห่งหนึ่ง ครั้นกลับออกมาบาดแผลหายเป็นอัศจรรย์ พรานบุญจึงตามเข้าไปดู เห็นเป็นรอยเท้ามนุษย์บนแผ่นหิน ในรอยเท้ามีน้ำขังอยู่ พรานบุญจึงวักน้ำในรอยเท้านั้นลูบไล้ตามผิวหนังของตนซึ่งเป็นกลากเกลื้อน ปรากฏว่าโรคผิวหนังได้หายเป็นปลิดทิ้ง และนำเรื่องราวมาแจ้งให้เจ้าเมืองสระบุรีทราบ พระเจ้าทรงธรรมเมื่อทรงทราบเรื่องเช่นนี้ จึงเสด็จออกไปทอดพระเนตรสอบสวนรายละเอียดบนฝ่าเท้านั้น เห็นต้องตามคำมหาปุริสลักษณะ จึงมีพระราชศรัทธาอุทิศที่ดินโดยรอบภูเขาลูกนั้น ทิศละ ๑๐๐ โยชน์ ให้เป็นพุทธบูชา แล้วทรงสถาปนามณฑปครอบรอยพระพุทธบาท พร้อมทั้งตั้งเจ้าพนักงานรักษาตามตำแหน่ง พระราชทานชายฉกรรจ์ให้เป็นข้าพระ จึงเกิดเป็นประเพณีเทศกาลไหว้พระพุทธบาทขึ้นในกลางเดือน ๓ และเดือน ๔ ทุกปีมา สำหรับพระเจ้าแผ่นดินนั้นมีพระราชประเพณีอยู่อย่างหนึ่งคือ ต้องเสด็จออกไปทรงช้าง รำพระแสง ถวายพระพุทธบาท

บนคอคช ซึ่งเป็นธรรมเนียมเกิดขึ้นตอนปลายกรุงศรีอยุธยา พระพุทธ-บาทนี้จะเป็นของจริงหรือไม่เป็นปัญหาสำคัญ เพราะแม้มิใช่ของจริง ก็จัดเป็นอุทเทสิกเจดีย์เช่นพระพุทธรูป ไม่เป็นเหตุทำลายศรัทธาปสาทะให้น้อยไปเลย พระพุทธบาทเป็นของเกิดในอินเดียก่อน มีสมัยเก่ากว่ามีพระพุทธรูปด้วยซ้ำ คือเริ่มสร้างกันแต่สมัยพระเจ้าอโศกเป็นต้นมา และมีหลายแบบ คือพระบาทคู่ก็มี สร้างเป็นรูปตะแคงพระบาทก็มี สร้างพระบาทคู่แต่รอยไม่เสมอกันก็มี อย่างหลังนี้หมายถึงพุทธลีลา ส่วนอย่างตะแคงพระบาทนั้นเข้าใจว่าเป็นเครื่องหมายปางปรินิพพาน ที่เป็นรอยคู่เสมอกันเป็นเครื่องหมายประทับยืน ที่เป็นรอยเดียวก็มี เป็นเครื่องหมาย พระพุทธศาสนาแพร่หลายมาถึงที่นั่น ที่ทำเป็นพระบาท ๕ รอยก็มี เป็นเครื่องหมายพระพุทธเจ้าในภัททกัปป์นี้ ๕ พระองค์ รอยพระ-บาทในไทยชั้นเก่าที่สุดเป็นของสมัยทวาราวดี มีพบในริมแม่น้ำเจ้าพระยาจนถึงที่ราบสูงโคราช และเข้าใจว่าจะมีการสร้างติดต่อกันเรื่อยมา ในสมัยสุโขทัยไปพิมพ์รอยพระบาทจากลังกา เข้ามาสร้างประดิษฐานบนเขาพระศรี เขารังแร้ง เขากบ แต่ตามความเชื่อถือของประชาชน เชื่อว่าพระพุทธองค์เสด็จมาถึงสระบุรี ซึ่งในครั้งนั้นมีชื่อเมืองสุนาปรันตะ ส่วนไหล่เขานั้นชื่อว่าสัจจพรรณคีรีตามชื่อของดาบสตนหนึ่ง ซึ่งมีสำนักอยู่ในเขานั้น โดยทรงโปรดดาบสตนนี้ เมื่อจะเสด็จกลับได้ประทานรอยพระบาทไว้ให้ ชาวบ้านมีศรัทธาเชื่อว่า ผู้ใดขึ้นได้ ๗ ครั้ง สามารถปิดอบายภูมิ เพราะฉะนั้นเทศกาลพระบาทจึงเป็นงานมหกรรมใหญ่ที่ไม่เคยมีงานใดมาเทียบตั้งแต่สมัยโบราณ

พระเจ้าทรงธรรมเมื่อสวรรคตแล้ว พระโอรสได้เสวยราชย์ แต่เจ้าพระยากลาโหมสุริยวงศ์ซึ่งเป็นขุนนางผู้ใหญ่ มีอำนาจมากในแผ่นดินครั้งนั้นได้เกิดเรื่องกับกษัตริย์ เจ้าพระยากลาโหมผู้นี้คือพระมหาอำมาตย์ในสมัยพระเจ้าทรงธรรม มีความชอบด้วยการขับไล่กบฏญี่ปุ่น จึงมีอำนาจวาสนาขึ้น หมายถึงตอนนี้เจ้าพระยากลาโหมทำพิธีปลงศพมารดาพวกขุนนางทั้งหลายไปร่วมงานจนขาดเฝ้าพระเจ้าแผ่นดิน พระเจ้าแผ่นดินจึงรังเกียจว่า เจ้าพระยากลาโหมบังอาจแข่งบารมี ให้พาตัวมาเฝ้าแล้วทรงเตรียมกำลังไว้จะจัดการ แต่พรรคพวกของพวกพระยากลาโหมลอบมีหนังสือไปบอกให้รู้ตัวก่อนว่า พระโองการให้พาเจ้าคุณมาดูมวยในวัง เจ้าคุณจะมาให้เตรียมคาดเชือกมาเลยทีเดียว เจ้าพระยากลาโหมจึงประกาศตนเป็นกบฏออกหน้าจับพระเจ้าแผ่นดินสำเร็จโทษ แล้วขึ้นเสวยราชย์เป็นพระเจ้าปราสาททอง รัชกาลนี้ไทยตีกัมพูชาได้ พระเจ้าปราสาททองจึงทรงอุทิศบ้านเดิมของมารดาสร้างเป็นวัด ให้ชื่อว่าวัดชัยวัฒนาราม ให้จำลองแบบปรางค์ขอมมาสร้างที่วัดนี้ วัดนี้ทรงโปรดเป็นพิเศษ เสด็จออกมาบำเพ็ญกุศลเนือง ๆ เมื่อพระราชธิดาสิ้นพระชนม์ก็โปรดให้พระราชทานเพลิงที่วัดนี้ เมื่อคราวพระโหราพยากรณ์ว่า พระเคราะห์ร้ายไฟจะไหม้วัง ก็โปรดให้ขนพระราชทรัพย์มาลอยเรือหน้าวัดนี้ ทรงสร้างวัดอีกแห่งหนึ่งที่บางปะอิน และทรงพระดำริถึงกลียุคที่จะมาถึง โปรดให้ตั้งพิธีลบศักราช มีพระราชสาสน์ไปยังประเทศใกล้เคียงให้ถือศักราชตามที่พระองค์ลบใหม่นี้ แต่พระเจ้าอังวะส่งทูตมาว่า ศักราชใหม่ให้พวกเจ้ากรุงศรีอยุธยาใช้ไปพระองค์เดียวเถิด กรุงอังวะจะใช้ด้วย

ไม่ได้ ก็ทรงกริ้วว่าไอ้พม่ามันดูหมิ่น รับสั่งให้เอาอาหารที่พระราชทานเลี้ยงทูตเทรดหัวทูตแล้วขับไล่ออกไป เมื่อพระเจ้าปราสาททองสวรรคตแล้ว ราชโอรสได้เสวยราชย์ แต่เกิดเรื่องแย่งราชสมบัติกันขึ้นกับพระ-โอรสอีกองค์หนึ่งคือ พระนารายณ์ ซึ่งมีกำลังร่วมกับพระศรีสุธรรมราชา ซึ่งเป็นพระเจ้าอาว์

สมัยพระนารายณ์

พระนารายณ์เป็นพระโอรสเกิดจากจอมมารดา มิได้ประสูติแต่พระราชินี แต่เมื่อร่วมมือกับพระศรีสุธรรมราชาสำเร็จโทษพระเชษฐาแล้วก็ยกพระเจ้าอาว์ขึ้นเป็นกษัตริย์ พระศรีสุธรรมราชาผู้นี้มีนิสัยกักขฬะหยาบช้า จนถึงกับพระเจ้าปราสาททองลั่นพระโอษฐ์ว่า น้องเราคนนี้ไม่สมควรตั้งให้เป็นใหญ่จะเป็นภัยแก่แผ่นดิน การณ์ก็ปรากฏว่า พระศรีสุธรรมราชามีจิตปฏิพัทธ์ในพระเจ้าหลานเธอ พระราชกัลยาณี ซึ่งเป็นกนิษฐาของพระนารายณ์เจ้า เข้าไปปลุกปล้ำ แต่พระราชกัลยาณีหนีได้ทันท่วงที บรรดาพระนมจึงหาอุบายซ่อนพระราชกัลยาณีไว้ในตู้หนังสือแล้วแบกออกไปยังวังหน้า พระราชกัลยาณีไปทูลฟ้องพระนารายณ์ อาว์กับหลานจึงทำสงครามกันขึ้น ผลก็คือ อาว์ถูกจับสำเร็จโทษไป รัชสมัยพระนารายณ์มีเวลายืนยาวประมาณ ๒๐ กว่าปี มีเรื่องสำคัญที่เกิดขึ้นดังนี้

๑. ความสัมพันธ์กับประเทศในยุโรป ในเวลานั้นพวกโปร-ตุเกส เนเธอรแลนด์ อังกฤษและฝรั่งเศส กำลังออกแสวงหาอาณา-

นิคมในเอเชีย โปรตุเกสและเนเธอรแลนด์กำลังแย่งชิงกันเป็นเจ้าของหมู่เกาะอินโดนีเซีย ส่วนอังกฤษกับฝรั่งเศสกำลังแย่งอำนาจกันเป็นใหญ่ในอินเดีย สำหรับไทยนั้น ปลอดภัยจากการถูกล่าอาณานิคม เพราะไทยมีเอกภาพทางการเมืองมั่นคง และเพราะการดำเนินวิเทโศบายบางอย่างของไทย ในสมัยนี้การค้าขายของไทยกว้างขวางออกไปมาก เมืองสินค้าของไทย คือเมืองนครศรีธรรมราช เมืองตะนาวศรีและมะริด ได้มีเรือหลวงส่งสินค้าออกไปขายในอินเดีย สินค้าที่ว่าคือ ช้าง ข้าว ไม้สัก และเครื่องเทศ เกิดมีปัญหาแย่งค้าขายกันขึ้นในระหว่างไทยกับเนเธอร์แลนด์และอังกฤษ ทางฝ่ายตะวันออก เรือสินค้าได้เดินทางไปถึงญี่ปุ่น กรณีพิพาทกับอังกฤษและฮอลันดา ก็เกี่ยวกับการแย่งผลผลประโยชน์ทางการค้า ไทยได้ประกาศสงครามกับบริษัท East India Company ของอังกฤษ อังกฤษได้ส่งเรือรบมายิงเมืองมะริด ตะนาวศรีของไทย แล้วยกพลขึ้นยึดเมืองไว้ แต่แล้วก็ถูกไทยขับไล่พร้อมกับปล่อยแพไฟไปเผาเรืออังกฤษ ส่วนฮอลันดาเวลานั้นมีอำนาจอยู่ในเมืองบัต-ตาเวียในชะวา ได้ยกเรือรบมาเตรียมจะตีไทยทางเมืองนครศรีธรรมราช แต่ก็ถูกไทยขับไล่ มีข้อที่น่าสังเกตว่า ทั้งอังกฤษและฮอลันดามามีเมืองขึ้นในเอเชียนั้น ชั้นแรกเป็นพวกพ่อค้า ทำการรบพุ่งล่าอาณานิคมในนามของกษัตริย์ ภายหลังจึงโอนไปให้รัฐบาลในประเทศนั้นรับงานล่าอาณานิคมต่อไป แต่เหตุไรไทยในสมัยกรุงศรีอยุธยาจึงรอดจากการถูกล่าเป็นอาณานิคมไปได้ นี่ก็เพราะเอกภาพทางการเมืองของไทยนั้นเองได้ช่วยไทยเอาไว้ คือไทยมิได้แบ่งแยกเป็นรัฐเล็กรัฐน้อย รบพุ่ง

กันเอง อย่างในชวา อินเดีย ลังกา พวกล่าอาณานิคมไปประสพช่องเข้าก็ช่วยสนับสนุนฝ่ายใดฝ่ายหนึ่ง เสร็จแล้วก็เรียกร้องเอาผลประโยชน์มีดินแดนเป็นต้น เมื่อไม่ได้จึงเข้ายึดบ้านเมืองเขาทีเดียว สภาพเช่นนี้ไทยไม่มี อย่างไรก็ตาม สมเด็จพระนารายณ์ก็ต้องดำเนินวิเทโศบายอาศัยกำลังชาวยุโรปไว้ดุลย์อำนาจชาวยุโรปด้วยกัน และชาตินั้นคือฝรั่งเศส เพราะฝรั่งเศสเป็นศัตรูกับอังกฤษ และฮอลันดาในเรื่องลัทธิศาสนา คือฝรั่งเสสนับถือนิกายโรมันคาทอลิก พระเจ้าหลุยส์ทรงธรรม พระองค์เป็นศาสนูปถัมภ์ของนิกายนี้ กดขี่ในนิกายอื่น อังกฤษกับฮอลันดานับถือนิกายโปรเตสแตนต์ นิกายคาลวิน ในกลุ่มนิกาย Church of England เป็นปฏิปักษ์ต่อโรมันคาทอลิกอย่างแรง อังกฤษกับฝรั่งเศสจึงขัดแย้งกันในเรื่องผลประโยชน์ในอินเดีย พระเจ้าหลุยส์เองก็ปรารถนาแสวงหาพันธมิตรในตะวันออกไว้ เพราะฉะนั้นสัมพันธไมตรีระหว่างไทยกับฝรั่งเศสจึงมีขึ้น

ศาสนาคริสต์นิกายโรมันคาทอคาลิกในเมืองไทย

นิกายนี้ได้เข้ามาเมืองไทยในสมัยพระชัยราชาธิราชแล้ว โดยติดตามพวกโปรตุเกสเข้ามา แต่ไม่ได้แพร่หลายออกไปถึงคนไทย นับถือกันเฉพาะพวกโปรตุเกศเท่านั้น ในสมัยสมเด็จพระนารายณ์นี้จึงแพร่หลายกว้างขวางออกไป เพราะพวกบาทหลวงฝรั่งเศสนำเข้ามา พระนารายณ์เองก็เคยมีพระราชสาส์นไปให้โป๊ปอินโนเซนที่วาติกัน โป๊ปก็ได้ส่งบาทหลวงมาที่กรุงศรีอยุธยาโดยตรง และถือว่าไทยเป็นศูนย์กลาง

คริสตจักรคาธอลิคในเอเซีย ทั้งนี้เพราะไทยเป็นชาติแรกในเอเซียที่ถือนโยบายให้เสรีภาพในการนับถือศาสนา ในเวลานั้นรัฐบาลจีน รัฐบาลญี่ปุ่น รัฐบาลญวน ตั้งข้อรังเกียจพวกคริสตศาสนาว่า เป็นผู้มาบ่อนทำลายความสงบสุขของประเทศชาติ เช่นในญี่ปุ่น พวกคริสตศาสนิกเชื่อฟังบาทหลวงยิ่งกว่าเชื่อฟังรัฐบาล เวลารบกับฝรั่งชาวคริสต์ ญี่ปุ่นก็พร้อมจะเป็นแนวหน้าให้ฝรั่ง จึงเป็นเหตุให้อัครอำมาตย์ญี่ปุ่นชื่อริเดโยชิถึงกับอุทานว่า ประเทศญี่ปุ่นมีแนวห้าถึงสองแสนคน เพราะฉะนั้นคริสตศาสนาไปในบ้านเมืองเหล่านี้ จึงไม่ได้รับการต้อนรับจากรัฐบาล ตรงกันข้ามเมื่อมาถึงกรุงศรีอยุธยา สมเด็จพระนารายณ์พระราชทานที่ให้สร้างโบสถ์ ทั้งที่พระนครและลพบุรี พระราชทานทรัพย์เกื้อกูล และมีพระราชโองการประกาศแก่ราษฎรให้นับถือศาสนาได้ตามใจชอบ โปรดให้บาทหลวงแปลไบเบิลให้ทรงสดับ ขณะเดียวกันก็ให้ทูตเปอร์เซียมาแปลกุรอ่านให้ทรงสดับ โป๊ปจึงตั้งศูนย์คริสตจักรขึ้นในเมืองไทย รวมทั้งตั้งโรงเรียนศาสนา สำหรับฝึกนักเผยแผ่ สำหรับส่งออกไปเผยแผ่ในลาว กำพูชา พม่า ญวน และมะลายูอีกด้วย ปรากฏในจดหมายเหตุของพวกบาทหลวงว่ามีคนไทยไปเข้ารีตทั้งขุนนางและราษฎรเป็นจำนวนพัน แต่ส่วนใหญ่เป็นพวกชาวป่าและเชลยที่ไทยไปกวาดเอามาในสงครามต่าง ๆ บาทหลวงเขียนว่า คนไทยที่มีการศึกษาดีนั้นมีน้อยที่เข้ารีต ทั้งนี้เพราะอิทธิพลของพระสงฆ์ในพุทธศาสนา บาดหลวงยกตัวอย่างว่า เช่น ครั้งหนึ่งที่กรุงศรีอยุธยา พวกบาทหลวงสามารถเกลี้ยกล่อมคณะขุนนางไทยคณะหนึ่งหันมาเข้ารีตได้ แต่ทราบถึงพระสงฆ์

เหล่านั้น ท่านก็ได้มาชี้แจงเปรียบเทียบเรื่องศาสนาพุทธกับคริสต์ จนขุนนางเหล่านั้นก็กลับมานับถือพุทธศาสนาอีก บาทหลวงแสดงความขัดเคืองไว้ในบันทึกว่า เหตุการณ์อย่างนี้มีเนือง ๆ บางคนไปรับศีลมหาสนิทล้างบาปแล้ว ก็ถูกพระสงฆ์ใช้อิทธิพลกลับใจคนเหล่านี้ให้กลับมาเป็นพุทธอีก โดยเหตุที่พวกบาทหลวงได้เห็นพระนารายณ์ทรงโอบอุ้มคริสตศาสนาเช่นนี้ ความจริงก็เป็นธรรมดาของกษัตริย์ไทยทุกองค์ที่ให้อุปการะทุกศาสนา รวมทั้งศาสนาอิสลาม นอกจากเพื่อผลในการปกครองแล้วก็ยังแสดงถึงสปิริตของกษัตริย์ไทยผู้นับถือพระพุทธศาสนาอีกด้วย

บุคคลสำคัญในการเชื่อมสัมพันธไมตรีระหว่างไทยกับชาติฝรั่งเศส คือหัวหน้าคณะบาทหลวงในกรุงศรีอยุธยา ชื่อเดอเนโตโลโปลิส และอีกผู้หนึ่งคือ ออกญาวิชาเยนทร์ ออกญาเทศผู้นี้ เป็นชาติกรีก ชื่อเยรากี ภายหลังเปลี่ยนเป็นฟอลคอน อาชีพเดิมเป็นเด็กจรจัดตามท่าเรือ ภายหลังสมัครเป็นกลาสีติดตามเรือสินค้ามาตะวันออก ได้ท่องเที่ยวไปหลายหัวเมือง อาทิเช่น ดามากัสกา ตริโปลิ อินเดีย สุมาตรา แล้วติดตามเรือสินค้าอังกฤษเข้าสู่กรุงศรีอยุธยา ทำงานในบริษัท อีสอินเดียกัมปะนี ฟอลคอนมาอยู่กรุงศรีอยุธยาได้ไม่ถึง ๒ ปีก็พูดไทยคล่อง สาเหตุที่ได้รับราชการ ก็เพราะเป็นผู้คิดบัญชีทวงหนี้หลวงจากพ่อค้ามุสลิมพวกนี้ทีแรกตั้งต้นเป็นเจ้าหนี้กรมพระคลังสินค้า แต่แล้วโดยความสามารถของนายฟอลคอน กลับคิดบัญชีย้อนหลังปรากฏว่า เจ้าหนี้กลับเป็นลูกหนี้กรมพระคลังเสียอีก ด้วยความชอบครั้งนี้ เจ้าพระยาพระคลังจึงเป็นผู้แนะนำตัวนายฟอลคอนต่อสมเด็จพระนารายณ์ ได้รับบรรดาศักดิ์เป็นออกหลวง ได้ทำงานในกรมพระคลังพร้อมทั้งทำหน้าที่เป็น

ประหนึ่งเสนาบดีต่างประเทศ จนกระทั่งได้เป็นออกญา ฟอลคอนอาจจะซื่อสัตย์ในสมเด็จพระนารายณ์เป็นการส่วนตัว แต่สำหรับกับชาติไทยแล้ว คนผู้นี้ได้วางแผนการณ์ร่วมมือกับพวกฝรั่งเศสที่จะเอาเมืองไทยเป็นเมืองขึ้น แต่เดิมเยรากีนับถือนิกายโปรเตสแตนต์ แต่เพื่ออาศัยอิทธิพลฝรั่งเศสก็เปลี่ยนเป็นโรมันคาธอลิค พระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ ได้พระราชทานฐานันดรศักดิ์แก่ฟอลคอน พร้อมทั้งอิสริยาภรณ์ริบองออนเนอร์ และให้สัญญาว่า ถ้าเอาเมืองไทยเป็นเมืองขึ้นได้แล้ว ก็ให้กลับไปรับราชการในปารีสเลยทีเดียว แผนการณ์เอาเมืองไทยเป็นเมืองขึ้นมีดังนี้

๑. ให้พยายามทำลายอิทธิพลพุทธศาสนา โดยส่งบาทหลวงเข้ามาเมืองไทยจำนวนมาก โดยมีสาส์นฝากฝั่งจากโป๊ปอินโนเซนถึงสมเด็จพระนารายณ์โดยตรง ให้ช่วยคุ้มครองโรมันคาทอลิกในเมืองไทย เมื่อมีผู้นับถือคริสตศาสนามาก พวกเหล่านี้จะเป็นกำลังพร้อมที่จะขายชาติไทยได้

๒. ให้เกลี้ยกล่อมสมเด็จพระนารายณ์เข้ารีต ถ้าทำไม่สำเร็จให้พยายามเกลี้ยกล่อมเจ้านายในราชวงศ์ชั้นสูงหรือขุนนางผู้มีอิทธิพลสูงเข้ารีตให้จงได้ สิ่งแลกเปลี่ยนคือ ตำแหน่งอันสูงทางการเมือง เมื่อพวกฝรั่งเศสเข้ายึดครองเมืองไทยแล้ว

๓. ส่งกำลังทหารเข้ามาเมืองไทย ให้ยึดป้อมสำคัญ ๆ เอาไว้

แผนการณ์ทั้งสามขั้นนี้ ปรากฏผลคือ

ข้อแรก พวกบาทหลวงเข้ามาอาศัยในกรุงศรีอยุธยาจำนวนมากยิ่งกว่าเมืองใด ๆ ในตะวันออก แต่ผู้เลื่อมใสคริสตศาสนามีแต่พวกเชลย พวกทาส พวกคนป่า คนดง เช่นพวกกระเหรี่ยง พวกข่า คนไทยที่มาเข้ารีตส่วนใหญ่ก็พวกยากจน ไม่ปรากฏมีคนชั้นกลางหรือชั้นสูงเลื่อมใส นักเรียนไทยชุดแรกที่ไปเรียนยุโรป เป็นนักเรียนที่ส่งไปโดยทุนพวกบาทหลวงในสมัยนี้ เพราะฉะนั้นแผนการณ์ข้อหนึ่งล้มเหลว กลับสร้างปฏิกิริยาให้คนไทยซึ่งเป็นชาตินิยมรังเกียจศาสนาคริสต์มากขึ้น เพราะพวกบาดหลวงชอบยุยงให้พวกเข้ารีตเลิกประพฤติตามวัฒนธรรมไทย ยกตัวอย่างเช่น ในงานพระราชพิธีนี้คือ น้ำพิพัฒน์สัตยา พวกเข้ารีตไม่ยอมถือน้ำ อ้างว่าผิดธรรมเนียมในไบเบิ้ล พวกเหล่านี้ทางการของไทยก็ตั้งข้อกล่าวหาว่าเป็นพวกกบฏ ถูกจับไปเฆี่ยนตี ใส่คุกจนกระทั่งหัวหน้าบาทหลวง ต้องถวายฎีกากับสมเด็จพระนารายณ์ให้ปลดปล่อยออกมา พฤติกรรมของพวกเข้ารีตที่กีดขวางวัฒนธรรมฝ่ายโบราณต่าง ๆ รวมทั้งพวกบาทหลวงชอบประกาศศาสนาด้วยวิธียกตนข่มท่านทุคครั้งทุกหน ยิ่งทำให้คนไทยที่เป็นชาตินิยมหมดความไว้วางใจพวกเหล่านี้อย่างเด็ดขาด

สำหรับข้อสอง พระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ ได้ส่งราชทูตพิเศษ ชื่อ เชวาเลียร์ เดอ โชมองต์ พร้อมกับคณะบาทหลวงพิเศษสำหรับทำหน้าที่โปรดศีลให้สมเด็จพระนารายณ์เมื่อเข้ารีตแล้ว เข้ามากรุงศรีอยุธยาในปี พ.ศ. ๒๒๒๙ มีหน้าที่เกลี้ยกล่อมในหลวงให้เข้ารีตโดยเฉพาะ เมื่อมาถึงพระนครออกญาวิชาเยนทร์ และหัวหน้าบาทหลวงเดอเมโต รู้ข่าว

ได้รีบไปห้ามปรามทูตฝรั่งเศสมิให้ทำการรวดเร็วนัก เพราะสมเด็จพระนารายณ์ยังมีพระทัยมั่นคงในพุทธศาสนาอยู่มาก เมื่อเร็ว ๆ นี้พระองค์ยังโปรดให้หล่อพระพุทธรูปทองคำสูง ๔ ศอกเศษองค์หนึ่ง สูง ๒ ศอกเศษองค์หนึ่ง ถวายพระนามว่า พระบรมไตรโลกนาถ และพระบรมตรีภพนาถ เสด็จออกทรงบาตรทุกวัน เพราะฉะนั้นการกราบทูลให้ทรงเข้ารีตอย่างอาจหาญเกินไป อาจจะมีผลร้าย แต่ทูตฝรั่งเศสคัดค้านความเห็นนี้ และถวายพระราชสาส์นเรื่องชวนเข้ารีตจนได้

ออกญาวิชาเยนทร์ซึ่งทำหน้าที่เป็นล่าม ก่อนจะแปลพระราชสาส์นฉบับนี้ ได้กราบทูลขอพระราชทานอภัยใจความราชสาส์นฉบับนี้ซึ่งมีใจความมีว่า พระเจ้ากรุงฝรั่งเศสขอชักชวนพระเจ้ากรุงศรีอยุธยาให้มาร่วมแผ่นดินเดียวกัน โดยขอให้พระองค์เปลี่ยนศาสนามาถือศาสนาเดียวกับฝรั่งเศส เพราะศาสนาที่เที่ยงแท้มีศาสนาเดียวในโลก คือศาสนาของพระผู้เป็นเจ้าองค์เดียว ถ้าฝ่ายกรุงศรีอยุธยามานับถือในพระผู้เป็นเจ้าองค์เดียวนี้ พระองค์เป็นผู้มีฤทธิ์อำนาจก็จะบรรดาลให้กรุงศรีอยุธยารุ่งเรืองเหมือนฝรั่งเศส สมเด็จพระนารายณ์เมื่อสดับพระราชสาส์นนั้นแล้วตรัสถามออกญาวิชาเยนทร์ว่า ใครเป็นผู้ไปทูลพระเจ้ากรุงฝรั่งเศสว่า เราจะนับถือคริสตศาสนา ออกญาทูลว่า บรรดาชาวฝรั่งเศสในพระนครนี้ได้เห็นพระองค์พระราชทานความอุปถัมภ์ต่าง ๆ แก่คริสตศาสนามาก จึงได้เลื่องลือออกไปถึงฝรั่งเศส ประกอบทั้งเห็นพระราชทูตเปอร์เซียมาถวายคัมภีร์โกหร่านแก่พระองค์ จึงเห็นว่าถ้าไม่รีบกราบทูลให้เข้ารีตเสียก่อน พวกทูตเปอร์เซียก็คงกราบทูลให้พระองค์นับถือมหหมัด สมเด็จ

พระนารายณ์ทรงพระสรวลแล้วรับสั่งใจความว่า ถึงอย่างไรพระองค์ก็จะเลื่อมใสศาสนามหหมัดไม่ได้ ทรงขอบพระทัยพระเจ้าฝรั่งเศสหนักหนาที่มีความสนิทเสน่หาในพระองค์ แต่การที่จะเปลี่ยนศาสนาที่เคยนับถือมาเป็นเวลา ๒๒๒๙ ปีแล้ว ไม่ใช่เป็นของง่าย ๆ ก่อนอื่นขอให้พวกบาทหลวงทำให้ราษฎรของพระองค์เข้ารีตให้หมดก่อน แล้วพระองค์จะเข้ารีตตามภายหลัง อีกประการหนึ่งทรงหลากพระทัยนักหนาว่า เหตุใดพระเจ้ากรุงฝรั่งเศสจึงมาก้าวก่ายกับฤทธิ์อำนาจของพระผู้เป็นเจ้า เพราะการที่มีศาสนาต่าง ๆ ในโลกนี้ ไม่ใช่เป็นความประสงค์ของพระผู้เป็นเจ้าหรอกหรือ พระองค์จึงปล่อยให้มีไปดังนั้น มิได้บันดาลให้มีเพียงศาสนาเดียว เมื่อพระผู้เป็นเจ้ามีฤทธิ์มากในเวลานี้ พระองค์คงปรารถนาให้ตัวเรานับถือพุทธศาสนาไปก่อน เพราะฉะนั้นเราจึงจะรอคอยพระกรุณาของพระองค์ บรรดาลให้เราเลื่อมใสคริสตศาสนาในวันใด เราก็จะเข้ารีตในวันนั้น เราจึงขอฝากชะตากรรมของเราและกรุงศรีอยุธยาสุดแต่พระผู้เป็นเจ้าจะบรรดาลเถิด ขอพระเจ้ากรุงฝรั่งเศสสหายเราอย่าทรงเสียพระทัยเลย

ด้วยลิ้นการทูตชั้นสูงอย่างนี้ ปัญหาเรื่องการเปลี่ยนศาสนาก็เลิกไป แต่ราชทูตฝรั่งเศสกับออกญาวิชาเยนทร์ก็กลายเป็นขมิ้นกับปูนขึ้นมาต่างคนต่างฟ้องร้องอีกฝ่ายหนึ่งทรยศไปยังรัฐบาลฝรั่งเศส สมเด็จพระนารายณ์ทรงเอาใจทูตฝรั่งเศสไม่ให้ผิดหวังมากไป โปรดให้มีพระราชโองการประกาศว่า ให้คนไทยนับถือศาสนาได้ตามชอบใจ แล้วพระราช

ทานที่ดินให้สร้างโบสถ์คริสตังใหม่ พระราชทานทรัพย์ให้โรงเรียนคริสตศาสนา

สำหรับแผนการณ์ข้อ ๓ ฝรั่งเศสได้ส่งทหาร ๑ กรมมาเมืองไทย อ้างว่าจะช่วยไทยรบอังกฤษ ทหารกลุ่มนี้ผู้บังคับบัญชาคือนายพลเดฟา ความจริงนั้นเป็นแผนการณ์สำหรับยึดราชบัลลังก์ ทหารกรมนี้มาถึงเมืองไทยเหลือราวครึ่งหนึ่ง นอกนั้นตายในระหว่างทางบ้าง กลับไปบ้านบ้าง รัฐบาลไทยชักไม่ไว้วางใจ จึงไม่ยอมให้มาพักอยู่ในพระนคร ได้ส่งกำลังส่วนหนึ่งออกไปเมืองมะริดและตะนาวศรี คงเหลือทหาร ๔๐๐ คน ให้อยู่รักษาป้อมเมืองธนบุรี นายทหารคนหนึ่งในกรมทหารฝรั่งเศสนี้ ได้รับบรรดาศักดิ์เป็นออกพระศักดิ์สงคราม คนผู้นี้เป็นศัตรูอย่างร้ายแรงกับออกญาวิชาเยนทร์ ต่างฝ่ายต่างได้เขียนบันทึกเปิดโปงความชั่วร้ายซึ่งกันและกัน ทำให้เป็นประโยชน์ต่อการศึกษาประวัติศาสตร์ไทยในยุคนั้น และรู้ความคิดของพวกคาทอลิกที่จะยึดครองเมืองไทย จากจดหมายเหตุบันทึกเหล่านี้ ออกพระศักดิ์สงครามเรียกวิชาเยนทร์ว่า อ้ายผู้ร้ายขี้โกง ฝ่ายวิชาเยนทร์เรียกคุณพระผู้นี้ว่า คนโง่บัดซบทรยศเก่ง แผนการณ์สำคัญของฝ่ายคาทอลิกได้บรรลุผลสำเร็จขั้นหนึ่ง คือ ได้พระปีย ซึ่งเป็นโอรสเลี้ยงของสมเด็จพระนารายณ์มาเป็นสาวก พระปียะผู้นี้เป็นลูกจีน ต่อมาได้ถวายตัวเป็นมหาดเล็ก ทรงพระกรุณาชุบเลี้ยงในฐานะพระโอรส พระปียะได้เปลี่ยนศาสนามาถือคาทอลิก และเป็นบุคคลที่พวกนี้หวังกันว่าจะยกขึ้นเสวยราชย์เมื่อสิ้นบุญพระนารายณ์แล้ว เพราะพระนารายณ์มีแต่ราชธิดา ไม่มีราชโอรสเลย ราชธิดานั้นทรงกรมเป็น

กรมหลวงโยธาเทพ มีพระอนุชาองค์หนึ่งคือ เจ้าฟ้าอภัยทศ ก็ปราศจากอิทธิพลใด ๆ เพราะฉะนั้นความมุ่งหวังของพวกคาทอลิกอยู่ที่พระปีย์ะ แต่เป็นคราวเคราะห์ดีของเมืองไทยที่มีคณะรักชาติชิงทำปฏิวัติเสียก่อน

สงครามกับพม่าและเชียงใหม่

ในรัชสมัยนี้กองทัพไทยได้ยกขึ้นไปตีเมืองอังวะของพม่า สาเหตุเนื่องมาแต่พวกมอญถูกพม่ากดขี่อพยพเข้ามาพึ่งไทย แม่ทัพพม่าตามมากวาดครัวมอญในเขตไทย ไทยจึงยกกองทัพออกไปจนขึ้นไปล้อมกรุงอังวะได้ แม่ทัพของไทยคือ เจ้าพระยาโกษาเหล็ก ศึกพม่าครั้งนี้มีเรื่องประหลาดเกิดขึ้น คือพระยาสีหราชเดโช ซึ่งเป็นทหารเอกคนโปรดของพระนารายณ์ตลุมบอนพม่าถูกพม่าจับได้ ม้าเร็วเข้ามากราบบังคมทูล ทรงทราบแล้วให้นิมนต์พระพิมลธรรมวัดระฆัง เข้ามาจับยามตรีเนตร พระพิมลธรรมถวายพระพรว่า พระยาสีหราชหลุดจากพันธนาการแล้ว กลับได้ชัยชนะนำลากสักการะมาให้ ห่างกันเพียง ๓ ชั่วโมง ม้าเร็วอีกชุดหนึ่งก็เข้ามากราบบังคมทูลว่า บัดนี้พระสีหราชได้ทำวิชากำบังตนสะเดาะโซ่หลุดออกมา และนำกองทัพม้าตีค่ายพม่าแตกจับเชลยเป็นอันมาก ทรงโสมนัสว่าพระพิมลธรรมดูแม่นนัก ให้ถวายไตรแพรเทศ ๑ ชุด ทัพไทยล้อมกรุงอังวะอยู่กว่า ๓ เดือนก็ตีไม่ได้ พอจวนใกล้ฤดูฝนจึงต้องถอยทัพกลับ ส่วนศึกเชียงใหม่นั้นเกิดจากพระยาแสนหลวงเจ้าเมืองเชียงใหม่กลัวพวกฮ่อจะยกมาตีเมือง จึงส่งแสนสุรินทร์ไมตรีลงมาขอกองทัพไทยไปช่วย แต่พอทัพไทยไปถึงกลางทาง แสนสุรินทร์ไมตรีก็ลอบหนีขึ้น

ไปเชียงใหม่ เพราะรู้ระหัสว่า ทัพฮ่อถอยไปแล้ว ไทยเห็นเป็นการล่อลวง จึงไปตีเมืองเชียงใหม่แตก

เหตุการณ์ในปลายแผ่นดิน

โดยปกติสมเด็จพระนารายณ์ชอบประทับอยู่ที่พระที่นั่งสุทธาสวรรค์ และพระที่นั่งธัญญมหาปราสาทในพระราชวังเมืองลพบุรี ต่อฤดูฝนจึงเสด็จลงมาประทับที่พระนคร เมื่อประชวรหนักลงที่ลพบุรี ออกญาวิชาเยนทร์ไหวตัวเกรงอันตราย ได้เรียกกำลังทหารฝรั่งจากเมืองธนบุรีขึ้นไปป้องกันตัว แต่พวกทหารฝรั่งเศสก็ไม่กล้าขึ้นไป เพราะเกรงได้รับอันตรายจากทหารไทยกลางทาง คนสำคัญในขุนนางไทยที่อยู่เมืองลพบุรี คือพระเพทราชาเจ้ากรมช้าง ซึ่งทำหน้าที่เป็นผู้รักษาการณ์พระราชวังในขณะนั้น พระเพทราชาเองไม่ใช่คนมักใหญ่ใฝ่สูงมาก่อน แต่เหตุการณ์บ้านเมืองบังคับ คือข้าราชการที่รักชาติเกิดความรู้สึกว่า ถ้าไม่รีบฉวยทำอะไรในตอนนี้โอกาสจะตกไปแก่พวกพระปียะ เมืองไทยก็จะเสียแก่ฝรั่งเศส พระพุทธศาสนาก็จะได้รับอันตราย จึงกำหนดประชุมลับขึ้นในพระราชวัง มีเหตุการณ์ถามตอบในที่ประชุมสำคัญตอนหนึ่ง ระหว่างหลวงสรศักดิ์กับพระเพทราชา หลวงสรศักดิ์ถามว่าถ้าคิดการณ์สำเร็จ บิดาจะยกแผ่นดินให้แก่ผู้ใด ตอบว่าจะยกถวายเจ้าฟ้าอภัยทศ หลวงสรศักดิ์หน้าบึ้งแสดงไม่พอใจ กล่าวว่าจะยกให้ผู้อื่นข้าพเจ้าหายอมไม่ เพราะเราทำงานด้วยเอาชีวิตเข้าแลก ผู้สมควรปกครองแผ่นดินก็คือบิดาท่านเท่านั้น แล้วหลวงสรศักดิ์ก็ประกาศในที่ประชุม ให้ที่ประชุม

ถวายบังคมพระเพทราชา พระเพทราชาจึงเป็นกษัตริย์แบบตกกระไดพลอยโจน

แผนการณ์ขั้นต่อไป คือลวงออกญาวิชาเยนทร์มาประหารชีวิต แล้วลวงเจ้าฟ้าอภัยทศจากกรุงศรีอยุธยาว่า พระเจ้าอยู่หัวจะมอบราชสมบัติให้ เมื่อเจ้าฟ้าองค์นั้นมาถึงเมืองลพบุรีก็ถูกจับประหารชีวิต สำหรับพระปีย์นั้นหลวงสรศักดิ์ให้พนักงานชาวที่ผลักตกกำแพงแก้วลงมา แล้วประหารชีวิต สมเด็จพระนารายณ์ได้รู้เห็นเหตุการณ์นี้ระแคะระคาย แต่เป็นเวลาประชวรหนักมากแล้ว จึงได้แต่แช่งพ่อลูก ๒ คนบนที่บรรทมเท่านั้นจนสิ้นพระชนม์ไป ก่อนหน้าจะสวรรคตพระองค์ได้อุทิศพระราชวังลพบุรี ให้เป็นวิสุงคามสีมา ให้พระสงฆ์จัดการอุปสมบทพวกมหาดเล็กชาวที่ เพื่อให้พ้นอันตรายจากพวกหลวงสรศักดิ์ เพราะฉะนั้นในสมัยรัชกาลที่ ๔ เสด็จขึ้นไปประทับที่วังลพบุรี จึงโปรดให้ทำผาติกรรมสร้างวัดขึ้นใหม่อีกวัดหนึ่งชดใช้

บทที่ ๘

พระพุทธศาสนาในประเทศไทย ตอน ๕

สมัยอยุธยาวงศ์บ้านพลูหลวงถึงธนบุรี

วงศ์บ้านพลูหลวงมาจากเมืองสุพรรณบุรี อาชีพคนในสกุลเป็นหมอช้างสืบลำดับมา จนถึงสมัยพระเพทราชาได้เป็นกษัตริย์ พระองค์ได้ตั้ง พระราชธิดาและพระราชกนิษฐาของพระนารายณ์เป็นอัครมเหษีซ้ายขวา คือกรมหลวงโยธาเทพ กรมหลวงโยธาทิพย์ เมื่อเสวยราชย์แล้วทรงรำลึกถึงคุณพระอาจารย์วัดพระยาแมนว่า เมื่อครั้งยังอุปสมบทอยู่ที่วัดนั้น พระอาจารย์องค์นั้นได้ผูกพยากรณ์ดวงชาตาว่า จะมีบุญญาธิการถึงเสวยฉัตร บัดนี้การณ์ก็สมจริงทุกอย่าง จึงโปรดให้ปฏิสังขรณ์วัดพระยาแมนทั้งหมด และตั้งอาจารย์รูปนั้นเป็นที่พระศรีสัจจญาณมุนี ในแผ่นดินนี้มีกบฏเกิดขึ้นเนือง ๆ อาทิเช่น กบฏธรรมเถียร หัวหน้ากบฏรายนี้เป็นมหาดเล็กเจ้าฟ้าอภัยทศมาก่อน มีใบหน้าประพิมพ์ประพายเจ้าฟ้าองค์นั้น ยิ่งไปทำไฝปลอมติดเข้าที่ริมโอษฐ์ก็เลยทำให้ผู้คนหลงเชื่อว่า เป็นเจ้าฟ้าอภัยทศ พวกกบฏยกพลลงมาถึงกรุงศรีอยุธยา แต่บังเอิญหัวหน้าถูกกระสุนปืนตาย กบฏอีก ๒ รายคือ กบฏนครราชสีมารายหนึ่ง กบฏนครศรีธรรมราชรายหนึ่ง ก็ถูกปราบไปได้

ในปลายรัชสมัย ทรงได้ราชโอรส ๒ พระองค์ คือเจ้าพระขวัญองค์หนึ่ง เจ้าพระตรัสน้อยองค์หนึ่ง เจ้าพระขวัญนั้นมีความเฉลียวฉลาดสามารถจึงถูกพระมหาอุปราชคือ หลวงสรศักดิ์ริษยาเกรงจะเป็นศัตรูราชสมบัติของตน จึงวางอุบายล่อมาสำเร็จโทษในวังหน้า ส่วนเจ้าพระตรัสน้อยนั้นพระมารดาให้ไปบรรพชาเสีย

เจ้าพระตรัสน้อยองค์นี้ ปรากฏว่าเป็นเจ้านายไทยพระองค์แรกในประวัติศาสตร์ที่รอบรู้ภาษาต่างประเทศมากเป็นพิเศษ คือนอกจากภาษามคธสันสกฤตแล้ว ก็ทรงรู้ภาษาจีน ญวน พม่า มะลายู และเขมร และทรงเป็นพระอาจารย์บรรดาเจ้านายในราชสกุล ทรงตั้งสำนักอยู่ในวัดพุทไธศวรรย์

แผ่นดินขุนหลวงสรศักดิ์หรือขุนหลวงเสือไม่มีศึกสงครามใด ๆ การบำรุงพระศาสนาปรากฏแต่เพียงว่า พระองค์ได้ทรงสร้างวัดโพธิ์ประทับช้างที่จังหวัดพิจิตร อันเป็นสถานที่ประสูติของพระองค์แต่ก่อน และทรงปฏิสังขรณ์พระมงคลบพิตร ซึ่งเดิมอยู่ในมณฑปยอด ต้องอสนีบาตพระศอหัก โปรดให้บูรณะใหม่ แก้มณฑปเป็นวิหารธรรมดา เพราะเห็นว่าสูงนักง่ายต่อการต้องอสนีบาต พระราชอัธยาศัยของขุนหลวงเสือนี้ ชอบประพฤติปลอมพระองค์เป็นราษฎรไปชกมวยตามงานวัด และหนักในรูปรสเป็นที่สุด จนกระทั่งเกิดมีชื่อประตูวังประตูหนึ่ง เรียกว่าประตูผี คือเป็นที่ผ่านของศพดรุณีที่ตกเป็นบริจาริกาของพระองค์แล้ว ไม่สามารถทานทนพระองค์ได้ก็ถูกประหารชีวิตไป ทรงโปรดในการเสด็จคล้องช้างเป็นที่สุดมักเสด็จออกไปประทับแรมเป็นเวลานับเดือน ๆ ในการนี้ ครั้งหนึ่ง

เสด็จออกไปคล้องช้างเผือกกับพระราชโอรสของพระองค์ มีบึงใหญ่ในป่าทางเสด็จพระราชดำเนินผ่าน โปรดให้พระราชโอรสทั้งสองเกณฑ์พลถมบึงเสียให้ทันการ ให้เสร็จภายในราตรีเดียว ครั้นรุ่งขึ้นทรงช้างพระที่นั่งมาถึงกลางบึงซึ่งเป็นที่ลึก ดินถมยังเกาะไม่แน่น เท้าหน้าช้าง พระที่นั่งจึงถลำลงไป ขุนหลวงเสือจึงกริ้วพระโอรส สำคัญว่าจะวางอุบายประทุษร้ายพระองค์ จึงจับพระแสงของ้าวหันกลับมาจ้วงฟันพระราชโอรส ซึ่งทรงช้างตามเสด็จมาเบื้องหลัง พระราชโอรสทั้งสองจึงทรงขับช้างหนีพระราชบิดาไป เมื่อจับได้ก็โปรดให้เฆี่ยนทุกวัน วันละ ๓ ยก จนกว่าจะเสด็จกลับพระนคร เคราะห์ดีที่กรมพระเทพามาตย์สมเด็จพระพันปีซึ่งบวชเป็นลูกชีอยู่ที่วัดดุสิต เสด็จขึ้นมาจากพระนครมาทูลขออภัยโทษ เมื่อสิ้นรัชกาลนี้แล้ว แผ่นดินก็ตกแก่มหาอุปราชซึ่งเป็นเชษฐ์โอรสได้เสวยราชย์ พวกราษฎรเรียกพระเจ้าแผ่นดินองค์ใหม่ว่า ขุนหลวงทรงปลา เหตุเพราะชอบเสวยปลาตะเพียนเป็นที่สุด ถึงกับออกพระราชบัญญัติห้ามมิให้ราษฎรจับปลาตะเพียน เพราะกลัวจะหมด และทรงประทับอยู่ที่พระที่นั่งท้ายสระเป็นประจำ เลยมีชื่ออีกชื่อหนึ่งว่าพระเจ้าท้ายสระ รัชกาลนี้ศึกเสือเหนือใต้ก็ไม่มี เรื่องบำรุงพระศาสนาทรงทำแข่งกับพระราชอนุชา ซึ่งเป็นกรมพระราชวังบวร ส่วนใหญ่เกี่ยวกับการบูรณะวัดวาอาราม มีเรื่องสำคัญคือเรื่องชะลอพระนอนวัดป่าโมก เมืองอ่างทอง พระนอนองค์นี้ถูกน้ำเซาะวัดตลิ่งพังเข้ามาจนถึงองค์พระ เสด็จออกไปกับพระราชอนุชา ตั้งพลับพลาประทับอยู่ที่วัดป่าโมก เกณฑ์ไพร่จำนวนหมื่นขุดฐานพระนอนเอาตะเข้รองสำหรับชักลาก ในการชักพระนอนวัดป่าโมกนี้ ผู้เป็นแม่งานคือ พระยาอภัย-

สงคราม ชักองค์พระออกจากที่เดิมลึกเข้าไปบนตลิ่ง ๑๐ เส้น แล้วโปรดให้สถาปนาวิหารศาลาขึ้นใหม่ กรมพระราชวังบวรจึงได้นิพนธ์โคลงยอพระเกียรติในการชะลอพระพุทธไสยาสน์ครั้งนี้ ยังปรากฏอยู่ในจารึกที่วัดป่าโมกเดี๋ยวนี้ และพระยาอภัยสงครามนั้นมีความชอบจึงได้เลื่อนขึ้นเป็นเจ้าพระยาอภัยสงคราม

สำหรับกรมพระราชวังบวรนั้นได้สถาปนาวัดกุฎีดาว วัดนี้มีศิลปะชั้นหนึ่งในสมัยปลายอยุธยาปรากฏอยู่จนทุกวันนี้ นอกจากนี้ก็มีวัดสมณโกฏิ วัดนางพิมพ์ ในตอนปลายแผ่นดิน เผอิญเชษฐโอรสของพระเจ้าท้ายสระทรงผนวชอยู่ และพระองค์โปรดพระโอรสองค์รองลงมาจะยกราชสมบัติให้ พระมหาอุปราชไม่ยอม บอกว่าถ้ายกให้แก่เจ้าฟ้า-สุเรนทรพิทักษ์ (องค์ที่บวช) จึงยอม ฉะนั้นเมื่อสิ้นรัชสมัยแล้ว จึงเกิดศึกกลางเมืองครั้งใหญ่ระหว่างวังหลวงกับวังหน้า ฝ่ายวังหลวงมีเจ้าฟ้าเพชร เจ้าฟ้าพร ตั้งค่ายกลางพระนคร ตั้งแต่สะพานลำเหยลงไปจนถึงตำบลประตูจีน ฝ่ายพระมหาอุปราชก็ตั้งค่ายรับในการรบครั้งแรก วังหลวงได้เปรียบ ตีทัพวังหน้าแตกไปหลายครั้ง จนพระมหาอุปราชทอดอาลัย เตรียมหลบหนีแล้ว พอดีมีทหารเอกคนหนึ่งชื่อขุนชำนาญมารับอาสารบและทูลว่า ถ้าเห็นข้าศึกตัดศีรษะข้าพระพุทธเจ้าได้พระองค์จึงค่อยหนี ขุนชำนาญสามารถตีทัพวังหลวงแตกกลับ เจ้าฟ้าทั้งสองเสด็จลงเรือน้อยหนีไปกับมหาดเล็ก พระมหาอุปราชจึงเสวยราชย์เป็นพระเจ้าบรมโกษฐ์ และปูนบำเหน็จขุนชำนาญให้เป็นเจ้าพระยาชำนาญบริรักษ์ที่สมุหนายก เจ้าฟ้าทั้งสองหนีไปหลบซ่อนตามสุมทุมพุ่มแขม แต่เมื่ออด

พระกระยาหารเข้าก็จำต้องถอดพระธำมรงค์ให้มหาดเล็กมาแลกข้าวกิน และธำมรงค์วงนี้เองที่นำภัยไปสู่พระองค์จนถูกจับสำเร็จโทษไป

สมัยพระเจ้าบรมโกษฐ์เป็นสมัยที่มีการบำรุงศิลปะเป็นพิเศษ พระองค์ได้บูรณะวัดวาอารามใหญ่น้อยทั้งในพระนครและหัวเมืองจำนวนมาก เช่นในพระนครโปรดให้กรมขุนเสนาพิทักษ์ซึ่งเป็นพระมหาอุปราชและเป็นเชษฐโอรสอันประสูติแต่พระอัครมเหสีเป็นแม่งานบูรณะวัดพระศรีสรรเพชญ์ วัดพระราม สำหรับวัดภูเขาทองนั้น พระเจ้าบรมโกษฐ์ได้สถาปนาพระเจดีย์ใหญ่แบบไทยแท้ คือ พระเจดีย์เรียกว่าแบบย่อไม้สิบสอง พระเจดีย์แบบนี้นิยมสร้างกันมากในแผ่นดินนี้ และที่วัดภูเขาทองแบบย่อไม้สิบสองเป็นองค์ใหญ่ที่สุดในโลก นอกจากนี้ทรงบูรณะวัดบรมพุทธาราม วัดหน้าพระเมรุ วัดตะไกร ฯลฯ ในหัวเมืองทรงบูรณะวัดพระแท่นศิลาอาสน์ เมืองอุตรดิตถ์ (ทุ่งยั้ง) วัดมหาธาตุเมืองลพบุรี พิษณุโลก ชัยนาท สุพรรณบุรี จังหวัดเพชรบุรี ราชบุรี บานประตูวิหารวัดมหาธาตุ พิษณุโลก บานประตูวิหารวัดพระแท่น อุตรดิตถ์ เป็นศิลปะสลักไม้ ศิลปะมุขที่งดงามที่สุดในสมัยพระเจ้าบรมโกษฐ์ แต่ที่วัดพระแท่นถูกไฟไหม้เสียแล้ว

พระราชนิยมของพระเจ้าบรมโกษฐ์ คือเรื่องการบรรพชาอุปสมบทเป็นสำคัญนัก ราษฎรก็ดี ข้าราชการก็ดี ถ้าไม่ได้ผ่านการบรรพชาอุปสมบทมาแล้วไม่โปรดชุบเลี้ยง หรือเลื่อนยศให้ กวีในทางพระศาสนาก็มีมากในแผ่นดินนี้ เช่นพระมหานาค วัดท่าทราย ได้นิพนธ์เรื่องปุณโณวาทคำฉันท์ และยอเกียรติพระเจ้าบรมโกษฐ์ซึ่งปฏิสังขรณ์วัดพระพุทธบาท มีข้อความบางตอนไพเราะ เช่น

"ใบโพสุวรรณห้อย ระยาบย้อยบรุงรัง
ลมพัดกระดึงดัง เสนาะศัพทอลเวง
เสียงดุจสังคีต อันดึงดีดประโคมเพลง
เสียงเทพบรรเลง ระเรื่อยจับระบำถวาย"

เจ้าฟ้าธรรมาธิเบศร์ คือกรมขุนเสนาพิทักษ์ที่ทรงนิพนธ์พระมาลัยคำหลวง นันโทปนันทสูตร ราชกิจในเรื่องบำรุงพุทธศาสนาที่สำคัญที่สุด คือการตั้งสมณวงศ์ในลังกาทวีป

การประดิษฐานสยามนิกายในลังกา

ในศตวรรษที่ ๒๒ เกาะลังกาต้องผจญกับภัยสงครามเนืองๆ และยังถูกกดขี่จากพวกโปรตุเกส ห้ามมิให้นับถือพระพุทธศาสนา ตามบริเวณรอบชายแดนคงเหลือรัฐเอกราช อยู่ใจกลางเกาะ ที่พวกโปรตุเกสไปไม่ถึง ปรากฏว่าพระสงฆ์ในลังกาได้สูญวงศ์ลง เพราะไม่ได้อุปสมบทกันช้านาน มีแต่สามเณร สามเณรรูปหนึ่งชื่อสรณังกร ได้พยายามขวนขวายที่จะให้ฟื้นสมณวงศ์ขึ้นใหม่ พระเจ้าเกียรติศิริราชสิงหะกษัตริย์ลังกาในครั้งนั้นได้พยายามแสวงหาพระสงฆ์ต่างประเทศเข้ามาบวช ได้สอบถามพวกพ่อค้าพาณิชย์ว่าเคยเห็นเมืองใดที่มีคนนุ่งห่มเหลืองมีมากคับคั่ง พวกลูกค้าพากันชี้กรุงศรีอยุธยา (หมอแกมเฟอร์ ซึ่งเคยเดินทางผ่านกรุงศรีอยุธยาได้มีจดหมายเหตุว่า กรุงศรีอยุธยามีวัดราว ๒ พันวัด มีพระสงฆ์ หลายหมื่นรูป)

พระเจ้าลังกาจึงได้ส่งราชทูตมากรุงศรีอยุธยา ทูลขอคณะสงฆ์ไทยออกไป พวกทูตลังกาได้เขียนจดหมายเหตุไว้ละเอียด พวกนี้ตื่นเต้นกับสถานของพระนครมาก บอกว่าจะแลไปทางไหนก็เห็นแต่ทอง คือ

หลังคาโบสถ์ วัด และเจดีย์ ล้วนเป็นทองทั้งนั้น พวกทูตลังกามีโอกาสชมขบวนกฐินพยุหยาตรา และได้ขึ้นไปนมัสการพระพุทธบาท สระบุรี พักอยู่ในพระนครปีเศษ ฝ่ายไทยได้มอบหน้าที่ให้สมเด็จพระสังฆราชวัดมหาธาตุเป็นผู้คัดเลือกพระสงฆ์ที่จะออกไปลังกา ได้พระอุบาลีเป็นหัวหน้าคณะ เมื่อคณะสงฆ์ไทยได้ถูกมรสุมแตกเสียในอ่าวไทย ต้องขึ้นบกที่นครศรีธรรมราช พระเจ้าบรมโกษฐ์ท้อพระหฤทัย แต่พวกทูตลังกาก็กราบทูลวิงวอนเนือง ๆ พระองค์จึงให้คณะสงฆ์ไทยโดยสารกำปั่นฝรั่ง โดยว่าจ้างให้เขานำส่งไปลังกา ในการเดินทางเที่ยวนี้ คณะสงฆ์ไทยได้ถึงเกาะลังกา พระเจ้าเกียรติศิริราชสิงหะได้นิมนต์พระอุบาลีไปจำพรรษาอยู่ ณ วัดบุปผาราม แล้วโปรดให้ทำพิธีผูกพัทธสีมาขึ้น อุปสมบทสามเณรสรณังกรเป็นพระภิกษุลังการูปแรก คณะสงฆ์ไทยชุดนี้อยู่ลังกาประมาณ ๔ ปี ได้บวชกุลบุตรลังกา ๖ พันกว่ารูป ชาวลังกาจึงเรียกว่านิกายสยามวงศ์ หรืออุบาลีวงศ์ และพระอุบาลีนั้นได้ถึงแก่มรณภาพที่ลังกานั้นเอง

เหตุวิบัติในปลายแผ่นดิน

พระเจ้าบรมโกษฐ์มีพระชนมายุยืนนานกว่า ๗๐ ปี ในตอนปลายรัชสมัยมีเรื่องวิบัติเกิดขึ้นเป็นลางร้ายต่อชาติไทยหลายเรื่อง ดังต่อไปนี้ คือ

๑. การผิดพลาดในนโยบายต่างประเทศ จำเดิมแต่สิ้นรัชสมัยพระนเรศวรมหาราชมาแล้ว จนถึงสมัยปลายอยุธยาเป็นเวลาร่วม ๒๐๐ ปี หามีศึกพม่ามารุกรานเมืองไทยไม่ มีแต่ไทยกลับเป็นฝ่ายรุกพม่า เช่นในสมัยพระนารายณ์เป็นต้น ที่เป็นเช่นนี้ก็เพราะบารมีพระนเรศวรประการ

หนึ่ง อีกประการหนึ่ง เพราะเหตุการณ์ภายในของพม่า คือ ถ้าพม่าจะตีเมืองไทยก็ต่อเมื่อสามารถปราบมอญอยู่เสียก่อน และอาศัยเมืองมอญเป็นแหล่งเสบียงอาหารเลี้ยงคน แต่หลังจากสิ้นราชวงศ์ของบุเรงนองแล้ว พม่ากับมอญก็ผลัดกันรุกรบ มาถึงสมัยพระเจ้าบรมโกษฐ์มอญกลับมีอำนาจแข็งกว่าพม่า หัวหน้ามอญคนหนึ่งเป็นสัญชาติคะเวหรือกวย ชื่อสมิงทอได้ธิดาเจ้าเมืองเมาะตะมะแล้วตั้งตนเป็นกษัตริย์มอญ ยกกองทัพขึ้นไปตีกรุงอังวะเกือบสำเร็จ สมิงทอได้ส่งราชทูตมาทูลขอพระธิดาพระเจ้าบรมโกษฐ์และขอธิดาพระยาเชียงใหม่ไปอภิเษก ถ้าไทยยอมมีสัมพันธไมตรีกับสมิงทอ กรุงศรีอยุธยาคงไม่แตกแก่ข้าศึกเป็นครั้งที่ ๒ แต่ไทยเห็นมิตรเป็นศัตรู เห็นศัตรูเป็นมิตรในตอนนี้ คือไปรับไมตรีทางอังวะ ตัดไมตรีกับสมิงทอ พระเจ้าบรมโกษฐ์เองบริภาษสมิงทอว่า กิ้งก่าขึ้นวอ บังอาจมาตีเสมอกับพระองค์ จึงขับไล่ทูตมอญออกไป และรับทูตพม่าไว้เป็นไมตรี เมื่อมอญยกกองทัพขึ้นไปล้อมกรุงอังวะ พม่าก็ทำกิตติศัพท์ว่าไทยจะยกทัพมาช่วยพม่า มอญสำคัญว่าจริง รีบถอยทัพกลับ อันที่จริงในประวัติศาสตร์ไม่เคยปรากฏครั้งหนึ่งครั้งใดเลย ที่มอญเป็นศัตรูกับไทยโดยตรง มีแต่ถูกพม่าใช้ เพราะฉะนั้น จึงเป็นความผิดพลาดในนโยบายต่างประเทศในครั้งนั้น ที่ไม่ช่วยมอญ

๒. สามัคคีเภทในราชวงศ์ บรรดาพระโอรสของพระเจ้าบรมโกษฐ์แตกกันเป็น ๓ ก๊ก ก๊กที่ ๑ มีพระมหาอุปราช เจ้าฟ้ากรมขุนเสนาพิทักษ์ เจ้าฟ้ากรมขุนพรพินิต เจ้าฟ้ากรมขุนอนุรักษ์มนตรี เรียกกันว่าก๊กเจ้าฟ้า ก๊กที่ ๒ ประกอบด้วยกรมหมื่นจิตต์สุนทร กรมหมื่น

สุนทรเทพ กรมหมื่นเสพภักดี เรียกกันว่าก๊กเจ้าสามกรม ก๊กที่ ๓ หัวเดียวกระเทียมลีบ คือกรมหมื่นเทพพิพิธ เป็นพระเจ้าลูกยาเธอองค์ใหญ่ที่สุดของพระเจ้าบรมโกษฐ์ อาวุโสมากที่สุด เป็นคนชนะไหนเข้าด้วย เจ้าฟ้ากรมขุนเสนาพิทักษ์แม้จะเป็นพระมหาอุปราชแล้ว ก็ยังมีความคิดระแวงเจ้าฟ้ากรมขุนสุเรนทรพิทักษ์ ซึ่งผนวชเป็นภิกษุอยู่ที่วัดโคกแสง เจ้าฟ้าพระองค์นี้เป็นโอรสองค์ใหญ่ของพระเจ้าท้ายสระ และเป็นผู้ที่พระเจ้าบรมโกษฐ์ทรงพระเมตตา พระมหาอุปราชจึงสำคัญว่าจะเป็นศัตรูต่อราชสมบัติของพระองค์ จึงคิดทางกำจัด วันหนึ่งพระเจ้าบรมโกษฐ์ประชวร เจ้าฟ้าพระเสด็จมาเยี่ยม พระมหาอุปราชได้ใช้อาวุธฟันเจ้าฟ้าพระจนจีวรขาดแต่หาเข้าไม่ เพราะอยู่ยงคงกระพัน เมื่อเจ้าฟ้าพระเสด็จไปถึงที่บรรทม พระเจ้าบรมโกษฐ์จึงตรัสถามว่า เหตุไรจึงห่มจีวรขาดเข้ามา ทูลว่า พระมหาอุปราชเธอหยอกเล่น เมื่อเจ้าพระกลับไปแล้ว พระเจ้าบรมโกษฐ์จึงตรัสให้จับพระมหาอุปราชมาลงโทษ และสำเร็จโทษพระนัดดาของพระองค์ ๒ องค์ ที่สมคบกับพระมหาอุปราชในการนี้ ฝ่ายพระมหาอุปราชนั้นเมื่อเห็นว่าความแตกจึงหนีไปพึ่งพระมารดากรมหลวงอภัยนุชิต แล้วชวนกันมาที่วัดโคกแสง โดยซ่อนพระ-องค์ในพระวอของพระมารดา เจ้าฟ้าพระจึงจัดการให้อุปสมบทในคืนวันนั้น ในขณะที่ผนวชอยู่นั้นเอง พระมหาอุปราชทำนองจะล้างกรรมของพระองค์ จึงได้นิพนธ์เรื่องนันโทปนันทสูตรคำฉันท์ ต่อมากรม-หลวงอภัยนุชิตประชวรหนักจวนจะสิ้นพระชนม์ ได้ทูลขออภัยพระราชโอรสต่อพระสวามี พระเจ้าบรมโกษฐ์ก็ตรัสว่า "ถ้าไม่เป็นกบฏก็จะไม่

ฆ่า" พระมหาอุปราชจึงถือว่าทรงให้อภัยแล้ว ได้ปริวรรตเพศออกมา แต่ต่อมาได้รับสถาปนาในตำแหน่งเดิมอีก เหตุที่จะเป็นอริกับกักเจ้า ๓ กรม เนื่องจากพระมหาอุปราชสั่งเฆี่ยนเจ้ากรม ปลัดกรม ในเจ้าสาม กรมนั้นว่า เจ้านายเป็นเพียงกรมหมื่น แต่ตั้งกันเป็นขุนเป็นหลวง เกิน ฐานะ เจ้าสามกรมจึงผูกอาฆาต แล้วทูลฟ้องพระราชบิดาว่า พระมหา อุปราชลอบเป็นชู้กับเจ้าฟ้าสังวาลย์ มเหษีของพระราชบิดา พระมหา อุปราชจึงถูกราชทัณฑ์เฆี่ยนจนสิ้นพระชนม์คาหวาย

สำหรับเจ้าฟ้ากรมขุนอนุรักษ์มนตรี พระราชบิดาบริภาษว่าเป็น คนโฉดเขลา ถ้าให้ราชสมบัติบ้านเมืองจะเป็นอันตราย เพราะฉะนั้น จึงขับไล่ให้ไปบวชเสียอย่าอยู่ให้เป็นที่กีดขวาง ทรงมอบราชสมบัติให้ เจ้าฟ้ากรมขุนพรพินิต แต่เมื่อพระเจ้าบรมโกษฐ์สิ้นพระชนม์ เจ้าฟ้า กรมขุนอนุรักษ์ลอบสึกออกมาเสียก่อน แล้วเสด็จขึ้นไปประทับบนพระที่ นั่งสุริยามรินทร์ วางท่าประหนึ่งเป็นพระเจ้าแผ่นดิน ฝ่ายเจ้าสามกรม ก็เรียกบรรดาไพร่พลปีนกำแพงวัดพระศรีสรรเพชญ์ เข้าไปในพระราชวัง เอาอาวุธในโรงพระคลังแสงออกมาแจกจ่ายกัน ทำทีจะเกิดศึกกลาง เมือง เจ้าฟ้ากรมขุนพรพินิตจึงนิมนต์พระราชาคณะผู้ใหญ่ มีพระธรรม-โคดม ๑ พระธรรมเจดีย์ ๑ พระพุทธโฆษาจารย์ ๑ พระเทพกระวี ๑ พระเทพมุนี ๑ ให้ไปช่วยเล้าโลมเจ้าสามกรมมาสวามิภักดิ์ พระราชา คณะทั้งหลายไปกลับถึง ๒ หน ๒ เที่ยว จึงพาเจ้าสามกรมมาสำเร็จ เจ้าฟ้าพรพินิตให้สัตย์ว่าจะไม่ทำอันตราย แต่พอพ้นไป ๗ วัน ก็ใช้ อุบายจับเจ้าสามกรมสำเร็จโทษ ฝ่ายกรมหมื่นเทพพิพิธ แต่แรกเมื่อ

พระราชบิดาสวรรคต ตัวเองลอบขึ้นไปบนพระมหาปราสาท เก็บกวาดเครื่องเบญจราชกกุธภัณฑ์ แต่บังเอิญเจ้าฟ้าอนุรักษ์เห็นเข้า จึงตกใจแล้วแก้ไขด้วยความฉลาดว่า ตนเตรียมเก็บของเหล่านี้ไว้เพื่อเจ้าฟ้าอนุรักษ์ เพราะฉะนั้นจึงรอดตัวไป เจ้าฟ้าอุทุมพร (พรพินิต) ได้เสวย-ราชย์เป็นกษัตริย์ได้ ๗ วัน เมื่อพิจารณาเห็นพระเชษฐาแสดงกิริยารังเกียจ จึงได้ถวายราชสมบัติให้พระเชษฐา เสด็จออกไปผนวช ประทับอยู่ ณ วัดประดู่

รัชสมัยพระเจ้าเอกทัศน์

เจ้าฟ้ากรมขุนอนุรักษ์ได้เสวยราชย์ เรียกกันตามปากราษฎรว่าพระเจ้าเอกทัศน์บ้าง พระที่นั่งสุริยามรินทร์บ้าง เพราะเหตุที่โปรดประ-ทับในพระที่นั่งองค์นี้เป็นประจำ เรียกว่าขุนหลวงขี้เรือนบ้าง เหตุด้วยประชวรโรคผิวหนัง และโรคบุรุษ กษัตริย์พระองค์นี้เป็นองค์สุดท้ายของกรุงศรีอยุธยา มีพระจริยาวัตร ดังนี้

๑. เป็นคนขี้ขลาด หูเบา เชื่อคนง่าย

๒. ลุ่มหลงอิสตรีจนเสียราชการ

๓. น้ำพระทัยนั้นไม่ดุร้าย

ปรากฏว่าได้ชุบเลี้ยงบรรดาญาติพี่ญาติน้องของหม่อม ๆ ที่โปรดตั้งให้เป็นพระยามีอำนาจเข้านอกออกในพระราชวังได้ และบรรดาคนเหล่านี้ได้ตั้งตัวเป็นศัตรูกับขุนนางผู้ใหญ่ พวกข้าราชการจึงแตกสามัคคีกัน เวลานั้นขุนนางที่รักแผ่นดิน มีเจ้าพระยาจักรี พระยายมราช พระ

ยาเพชรบุรี พระท้ายน้ำ ข้าราชการเหล่านี้ได้ปรึกษากันเป็นความลับว่า พระเจ้าอยู่หัวในพระโกศ มอบแผ่นดินไว้ให้ขุนหลวงหาวัด มิได้มอบให้แก่ขุนหลวงสุริยามรินทร์เลย และทุกวันนี้พวกเราต้องตกเป็นขี้ข้าของอ้ายและอีบรรดาคนโปรด ๆ ของขุนหลวงสุริยามรินทร์ ฉะนี้บ้านเมืองจะเป็นกลียุค แล้วปรึกษากันจะคิดเอาราชสมบัติคืนแก่ขุนหลวงหาวัด ชวนกันไปเล่าความลับให้กรมหมื่นเทพพิพิธฟัง เวลานั้นกรมหมื่นองค์นี้ไปบวชอยู่ที่วัดกระโจม ก็มีความเห็นพ้องกัน จึงชวนกันไปเล่าให้ขุนหลวงหาวัดฟัง ในคืนวันนั้นเจ้าฟ้าอุทุมพรก็มาตรองในพระทัยว่า คนเหล่านี้ถ้ากบฏสำเร็จแล้วไม่ซื่อตรงต่อเรา คงจะยกกรมหมื่นเทพพิพิธเป็นพระเจ้าแผ่นดิน และชีวิตของเราพี่น้องสองคนก็ต้องเป็นอันตราย เมื่อคิดได้ดังนี้แล้วก็รีบเสด็จไปเฝ้าพระเชษฐา และก่อนจะเล่าความให้ฟังนั้นได้ทูลขอพระราชทานชีวิตคนเหล่านี้ไว้ก่อน ผลคือบรรดาขุนนางเหล่านี้ถูกจำขังหมด ตัวกรมหมื่นเทพพิพิธรู้ตัวก่อน หนีไปอยู่วัดพนัญเชิง พวกข้าในกรมตั้งค่ายป้องกันเจ้ารอบวัด พระเจ้าเอกทัศน์จึงให้ตำรวจไปบอกว่า จะไม่เอาโทษกรมหมื่นหรอก ถ้าส่งตัวเจ้ากรมปลัดกรมมาให้โดยดี กรมหมื่นเทพพิพิธจึงคิดจับเจ้ากรมปลัดกรมของตัวที่เป็นผู้ป้องกันตัวเอง และเจ้ากรมนั้นรู้ตัวก่อนหลบหนีไปได้ ส่วนปลัดกรมเสียใจไปผูกคอตาย จึงมีพระโองการจับกรมหมื่นเทพพิพิธไปปล่อยที่เกาะลังกา

ศึกพม่าครั้งที่ ๑

เหตุการณ์ในเมืองพม่า เมื่อพวกมอญยกกองทัพไปตีเมืองอังวะแตก มีนายพรานป่าคนหนึ่งชื่อ มังอองไจยะ เป็นนายบ้านตำบลมุตโซโบหรือมุกโสโบได้ซ่องสุมผู้คนไล่พวกมอญแล้วตั้งตนเป็นอลองพญา แปลว่าพระโพธิสัตว์ แล้วยกกองทัพมาตีหงสาวดีแตก แล้วเลยยกเข้ามาตีไทยตามธรรมเนียมของพม่าที่ถือว่า ถ้าตีมอญได้ต้องมาตีไทย ข่าวศึกพม่านั้นในพระนครพึ่งไม่ได้ศัพท์ พระเจ้าเอกทัศน์ส่งกองทัพออกไป ๓ ทาง ทางเหนือ ๒ ทาง ทางตะวันตกทางหนึ่ง แต่ที่จริงพม่ามาทางเดียว คือทางตะวันตก มีกำลังทัพใหญ่อยู่ที่เมืองเพียง ๕ พันคน กำลังส่วนใหญ่ไปอยู่ทางเหนือ พม่าตีกาญจนบุรี เพชรบุรี ราชบุรี ขึ้นมา แล้วล้อมพระนครไว้ เอาปืนใหญ่ตั้งที่วัดกษัตรา วัดท่าการ้อง วัดภูเขาทองยิงพระนครทุกวัน ต้องพระราชวังและบ้านเรือนเป็นอันตราย ราษฎรจึงเข้าชื่อกันไปทูลขอให้เจ้าฟ้าอุทุมพรลาผนวช ออกมาบัญชาการต่อสู้ข้าศึก พระองค์จึงโปรดให้ปล่อยบรรดาขุนนางที่จำขัง ตั้งเป็นแม่ทัพนายกอง แล้วจับบรรดาขุนนางที่เป็นญาติพี่น้องของหม่อม ๆ ในพระเชษฐาประหารชีวิต ว่าเป็นคนสอพลอทำให้เสียการแผ่นดิน สงครามครั้งนี้พม่าต้องรีบเลิกทัพกลับ เพราะพระเจ้าอลองพญาประชวรหนัก เนื่องด้วยต้องกระสุนปืน ในขณะที่พระองค์เสด็จออกมาจุดปืนใหญ่ยิงด้วยพระองค์เอง ปืนแตกจึงได้รับอันตราย

เมื่อเสร็จศึกพม่าครั้งนี้แล้ว พระเจ้าเอกทัศน์ก็ตั้งข้อรังเกียจพระอนุชาอีก จนถึงถอดพระแสงดาบพาดพระเพลาในขณะที่พระอนุชาเข้าเฝ้า เจ้าฟ้าอุทุมพรจึงออกผนวชอีกเป็นครั้งที่ ๒

กรุงแตก

เมื่อพม่าเลิกทัพกลับไปแล้ว ไทยก็ยังมัวประมาทต่อไปเป็นเวลาถึง ๕ ปีเต็ม ๆ ไม่ได้คิดป้องกันใด ๆ ทั้งสิ้น จึงเกิดเสียพระนครขึ้น ศึกครั้งนี้ฝ่ายพม่าเองมิได้ตั้งใจไว้ก่อน เกิดจากพม่าไล่จับมอญเชลยจนล่วงแดนไทยเข้ามา ไม่เห็นไทยออกต่อต้านเลย แม่ทัพพม่าจึงเลยตามเลย ยกเข้ามาจนถึงพระนคร ทัพพม่าที่มาครั้งนั้น แบ่งเป็น ๒ ทัพใหญ่ ทัพฝ่ายเหนือมีเนเมียวสีหบดีเป็นแม่ทัพมาตั้งค่ายใหญ่ที่วัดภูเขาทอง ทัพฝ่ายใต้มีมังมหานรธาเป็นแม่ทัพ ตั้งค่ายใหญ่ที่วัดเขมาฯเมืองนนท์ รวมกำลังแล้วไม่ถึง ๕ หมื่น ลักษณะของพม่าคราวนี้แตกต่างกว่าทุกคราว คือ

๑. ไม่ใช่ทัพกษัตริย์

๒. มีเจตนาต้องการปล้นทรัพย์เป็นใหญ่กว่าอื่นหมด

๓. มีเจตนาต้องการทำลายไทยให้ยับเยินจนตั้งตัวไม่ได้

เพราะฉะนั้น จึงไม่คำนึงถึงกฎในสงครามใด ๆ ทั้งสิ้น เป็นลักษณะกองโจร และที่ร้ายกว่านั้นคือ มังมหานรธาแม่ทัพใหญ่ฝ่ายใต้ซึ่งเป็นคนรักยุติธรรมมาป่วยตาย กองทัพฝ่ายใต้ต้องรวมกับฝ่ายเหนือ

ซึ่งมีแม่ทัพเป็นคนโหดร้าย ไทยเราถือธรรมเนียมอพยพเข้ากำแพงเมืองตามเคย พม่าได้ตั้งล้อมพระนครเป็นชั้น ๆ การต่อสู้ของไทยมีดังนี้

๑. แม่ทัพใหญ่ คือพระยารัตนาธิเบศ ไปรบครั้งใดแตกกลับมาทุกครั้ง ขุนนางผู้ใหญ่มีเจ้าพระยามหาเสนา พระยาเพชรบุรีเสียชีวิตในการรบ หลวงอภัยพิพัฒน์ขุนนางจีนในพระนครได้คุมทหารอาสาจีน ๒ พันคนออกไปสู้ข้าศึก พอข้าศึกตีค่ายทหารจีนแตก พวกทหารจีนจำนวน ๓๐๐ คนก็กลับขึ้นไปเผาพระพุทธบาทลอกทองมณฑปแล้วรีบกลับพระนคร ทัพหัวเมืองที่ส่งมาช่วย ถ้าจะรวมกันแล้วก็มีกำลังเหนือทัพพม่าหลายสิบเท่า ก็มากันไม่พรักพร้อม ที่ไม่มาเลยก็มี มาแล้วไม่ทันรบถอยไปก่อนก็มี และที่รบก็มีคือ กองทัพเมืองพิษณุโลก และกองทัพเมืองกำแพงเพชร เจ้าพระยาพิษณุโลกออกศึกเข้มแข็ง สามารถหยุดกองทัพข้าศึกด้านภูเขาทองไว้ได้ แต่แล้วทูลลากลับไปว่าจะไปเผาศพมารดา เป็นการทิ้งหน้าที่โดยตรง พระยาวชิรปราการ (สิน) รบศึกเข้มแข็ง วันหนึ่งสั่งยิงปืนใหญ่สู้พม่า โดยไม่ทันขออนุญาตศาลาลูกขุนก่อน เพราะมีกฎว่าใครจะยิงปืนใหญ่ต้องขออนุญาต เพื่อจะให้หม่อม ๆ ในวังอุดหูได้ทัน พระยาวชิรปราการก็เกือบถูกประหารชีวิต เลยทำให้เสียกำลังใจ เห็นว่าพระนครคงไม่รอดมือข้าศึกแน่แล้ว จึงได้พาพรรคพวกทหารไทยจีน ๔๐๐ คน แหกค่ายพม่าออกไปทางตะวันออก

๒. พม่าล้อมกรุงเป็นเวลาแรมปี ในระหว่างนั้นก็ส่งกองโจรออกไปปล้นสดมภ์ชาวบ้านตามชนบทต่าง ๆ ชาวบ้านวิเศษไชยชาญ สิงห์บุรี สุพรรณบุรี อ่างทอง ภายใต้การนำของนายจันทร์หนวดเขี้ยว

พันเรือง ขุนสรรได้รวบรวมกันตั้งเป็นค่ายใหญ่ชื่อค่ายบางระจัน แล้วไปนิมนต์พระอาจารย์ธรรมโชติ วัดเขานางบวช มาลงเลขยันต์ให้พวกชาวบ้านในค่าย สามารถต่อสู้พม่าเป็นเวลาถึง ๙ เดือน พม่าส่งทัพมาตีถึง ๘ ครั้งก็แตกพ่ายแพ้ไป ครั้งสุดท้ายได้ให้นายกองสุกี้ ซึ่งเป็นคนไทยเชื้อมอญยกทัพมาตี ใช้ปืนใหญ่ระดมยิงค่ายบางระจันแตก ไม่มีใครรอดชีวิตเลยแม้แต่คนเดียว เพราะไม่มีปืนใหญ่สู้พม่า

๓. ฝ่ายในพระนครก็พยายามเกณฑ์กองทัพออกไปรบ แต่ทหารขวัญเสียเสียแล้ว เพราะได้ผู้นำไม่ดี ครั้งหนึ่งมีอาจารย์ขลังคนหนึ่งชื่อนายฤกษ์รับอาสาคุมกองทัพเรือไปรบพม่า ตัวนายฤกษ์ดื่มสุราจนเมา ยืนถือดาบ ๒ มือรำอยู่หน้าเรือ พม่ายิงถูกนายฤกษ์ตกน้ำตาย กองทัพเรือทั้งกองก็ถอยกลับไม่คิดสู้ อีกครั้งหนึ่งกองทัพไทยจำนวน ๔ พัน ยกออกไปจะตีค่ายพม่าวัดภูเขาทอง ตัวแม่ทัพคุยว่าสามารถอย่างโน้นอย่างนี้ต่าง ๆ จึงมีพระสงฆ์และราษฎรชายหญิงพากันตามทัพออกไปดูหลายร้อยคนก็ถูกพม่าตีแตกกลับมาหมด

๔. เมื่อพระนครจวนจะเสียแก่ข้าศึก ได้เกิดอาเพทและทุนิมิตต่างๆ คือพระพุทธรูปใหญ่วัดพนัญเชิง น้ำพระเนตรไหลถึงพระนาภี เทวรูปพระนเรศวรในโรงพระแสง กระทืบพระบาทสนั่น อีกาบินมาเสียบยอดพระมหาธาตุตาย และเกิดเพลิงไหม้ในพระนครก่อนตั้งแต่ตลาดป่าถ่านถึงวัดอัษฎาวาส บ้านเรือนราษฎรทำลายเป็นแสนกว่าหลัง ในปีเดียวกันสมเด็จพระสังฆราชสิ้นพระชนม์ ๒ องค์ พระโกศตั้งเคียงกันอยู่ยังไม่ทันพระราชทานเพลิง พม่าเอาปืนใหญ่ตั้งไว้ที่วัดแม่นางปลื้ม ยิงเข้าพระนคร

ตั้งแต่เช้าจนค่ำ แล้วให้ทหารขุดรากกำแพงเมืองเอาไฟสุมเข้าพระนคร ได้ในเวลากลางคืน ๓ ทุ่มเศษ เสียพระนครในปีพ.ศ. ๒๓๑๐ แต่ยังนับว่าเป็นคราวโชคดีที่ข้าศึกเข้าพระนครในเวลากลางคืน เพราะฉะนั้นราษฎรส่วนใหญ่จึงมีโอกาสอาศัยความมืดหนีข้าศึกทัน แต่ถึงอย่างนั้นพม่าก็จับราษฎรไว้เป็นเชลยกว่า ๓ หมื่น พระสงฆ์กว่า๒๐๐รูป เอาไปขังรวมกันไว้ในค่ายโพธิ์สามต้น แล้วพม่าก็เที่ยวจุดไฟเผาพระราชวัง วัดวาอาราม รื้อค้นทรัพย์สมบัติ พระศรีสรรเพชญ์ซึ่งเป็นพระพุทธรูปหุ้มทองคำสูง ๘ วา ก็ถูกไฟสุมลอกทองเอาไป แต่อัศจรรย์ที่ว่า บรรดาสถานที่ทั้งหมดในพระนคร มีอยู่ ๒ วัดที่พม่าไม่ได้ทำลาย คือวัดพนัญเชิงและวัดพุทไธศวรรย์ ตัวเนเมียวสีหบดี เมื่อตีกรุงได้ ๗ วัน ก็รีบเลิกทัพกลับเพราะมีข่าวว่าพวกจีนเม่งจูกำลังยกกองทัพมาตีพม่า พม่าได้กวาดต้อนเอาคนไทยไปด้วยราว ๕ หมื่นเศษ ขุนหลวงหาวัดได้ถูกอัญเชิญไปด้วยพร้อมทั้งพระญาติวงศ์ เมื่อไปถึงพม่าพระเจ้ามังระก็ให้ขุนหลวงหาวัดสึกแล้วประทานเรือนให้อยู่ แล้วตั้งเนเมียวสีหบดีเป็นอโยธยาหวุ่น แปลว่า ขุนพลผู้มีชัยเหนืออยุธยา ส่วนเชลยไทยนั้น โปรดให้แยกย้ายกันไปตั้งภูมิลำเนารอบกรุงอังวะ จนเกิดหมู่บ้านที่เรียกกันว่า ตำบลบ้านโยเดียถึงทุกวันนี้ สำหรับทางเมืองไทยพม่าแต่งตั้งให้สุกี้พระนายกองกับทหาร ๓ พันคนรักษาพระนคร และตั้งคนไทยขายชาติคนหนึ่ง คือนายทองอินเป็นเจ้าเมืองธนบุรี นายทองอินผู้นี้มีความชอบกับพม่าเพราะเป็นผู้บอกทรัพย์ของคนไทยให้พม่ารู้ ส่วนพระเจ้าเอกทัศน์นั้นลงเรือน้อยหนีข้าศึกไปแอบอยู่ตามสุมทุมพุ่มไม้ อดข้าวอยู่ ๗ วัน เมื่อ

เมื่อพม่าค้นพบก็พอดีสิ้นพระชนม์ สุกี้ให้เอาพระศพฝังไว้ในค่ายโพธิ์สามต้น ยังไม่ทันจะถวายพระเพลิง พอดีเสียค่ายแก่พระยาตาก

สมัยจลาจล

เมื่อเสียพระนครแก่ข้าศึกบ้านเมืองจึงไม่มีรัฐบาลกลาง ผู้มีกำลังคุมกันเป็นก๊กคอยตีปล้นในพวกก๊กต่าง ๆ ด้วยกัน เพราะเวลานั้นไม่ได้ทำนามาถึง ๓ ปีเต็ม อาหารจึงอดอยากผิดเคืองมาก ใครมีปัญญาหาข้าว-สารได้มาก ผู้นั้นก็มีผู้สวามิภักดิ์มาก นี่เป็นเหตุการณ์ในมณฑลภาคราชบุรี แต่เหตุการณ์ในมณฑลภาคอื่นตรงกันข้าม เพราะภาคเหล่านี้ไม่ได้รับกระทบกระเทือนจากสงครามเลย จึงมีสภาพอุดม ภาคเหล่านี้ได้แบ่งตั้งขึ้นเป็นเจ้า มี ๖ ก๊กด้วยกัน คือ

๑. ชุมนุมเจ้าตาก มีเขตอิทธิพลตั้งแต่เมืองชลบุรี ระยอง จันทบุรี ตราด

๒. ชุมนุมเจ้าพิมาย ได้แก่กรมหมื่นเทพพิพิธ ซึ่งเมื่อเสียพระ-นครแล้ว ได้หนีขึ้นไปอยู่กับพระพิมาย และได้ลูกสาวของพระพิมายเป็นเมีย ได้ยกตนขึ้นเป็นเจ้าชุมนุม มีเขตอิทธิพลภาคอิสาณ ตั้งแต่เมืองเพชรบูรณ์ขึ้นไป

๓. ชุมนุมเจ้าพิษณุโลก คือเจ้าพระยาพิษณุโลกเก่า มีเขตอิทธิพลตั้งแต่ปากน้ำโพขึ้นไป

๔. ชุมนุมเจ้าพระฝาง เจ้าพระฝางผู้นี้เป็นพระราชาคณะตำแหน่งพระพากุลเถระ ได้รับตั้งแต่งไปเป็นสังฆราชเมืองฝาง ในสมัยพระเจ้าบรมโกษฐ์ ได้ตั้งตัวขึ้นเป็นเจ้า โดยไม่ยอมทิ้งเพศบรรพชิต

แต่ใช้สีแดงย้อมจีวร แล้วลงประเจียดแจกบรรดาพระสงฆ์ แต่งตั้งให้เป็นแม่ทัพนายกองต่าง ๆ แม่ทัพเอกคือพระครูศิริมานนท์ แล้วคุมกองทัพพระสงฆ์ทั้งนี้ออกตีปล้นทรัพย์สินราษฎร มีเขตอิทธิพล ตั้งแต่เมืองทุ่งยั้งขึ้นไป

๕. ชุมนุมเจ้านคร คือเมืองนครศรีธรรมราช มีเขตอิทธิพลตั้งแต่เพชรบุรีลงไป

๖. คือชุมนุมพระนายกองสุกี้

พระเจ้าตากได้ทรงรีบฉวยโอกาสภายใน ๓ เดือนหลังจากเสียกรุง ตีชุมนุมพระนายกองแตก แล้วจึงปราบดาภิเษก ขึ้นเป็นกษัตริย์ที่เมืองธนบุรี

สมัยธนบุรี

พระเจ้าตากเป็นบุตรของนายอากรจีน สกุล แซ่แต้ มารดาชื่อนกเอี้ยง เป็นคนไทย เกิดในพระนครศรีอยุธยา แผ่นดินพระเจ้าบรมโกษฐ์ บิดาได้ยกพระองค์ให้เป็นบุตรบุญธรรมของเจ้าพระยาจักรี สมุหนายกสมัยแผ่นดินพระเจ้าบรมโกษฐ์ ต่อมาได้ถวายตนเป็นมหาดเล็ก แล้วได้รับแต่งตั้งให้ขึ้นไปเป็นพระยาตาก มีความชอบได้เลื่อนขึ้นไปเป็นพระยาวชิรปราการ แต่ยังไม่ทันออกไปรับตำแหน่งก็เกิดศึกพม่า พระอัธยาศัยห้าวหาญ มีความเสียสละมาก ในการรบทุกครั้งเสด็จนำหน้าทหารเหมือนพระนเรศวร ครั้งหนึ่งต้องป้องข้าศึกที่เกยชัยนครสวรรค์ ก็รับสั่งให้พยุงพระองค์รุกไล่ข้าศึกต่อไป เมื่อเสด็จไปรบข้าศึกที่ท่าดินแดง พระราชมารดาประชวรหนักจวนสวรรคตอยู่แล้ว

ก็ยอมสละไปรบข้าศึกจนได้ชัยชนะ กลับมาไม่ทันทอดพระเนตรพระศพแม่ มีพระราชดำรัสเรียกพระองค์ว่า "พ่อ" ทุกครั้ง เรียกข้าราชการและราษฎรว่า "ลูก" ทรงเคร่งครัดในศาสนา งานที่ฟื้นฟูศาสนาของพระองค์มีดังนี้

๑. ชำระอลัชชี เมื่อตีชุมนุมเจ้าพระฝางแตก ได้ประกาศให้บรรดาพระสงฆ์หัวเมืองฝ่ายเหนือ ให้มาดำน้ำพิสูจน์ความบริสุทธิ์ด้วยการดำน้ำ ๓ กลั้นใจ ผู้ใดชนะแก่นาฬิกา ก็โปรดให้คงอยู่ในฐานานุศักดิ์ ผู้ใดแพ้แก่นาฬิกา โปรดให้สึกออกมาสักข้อมือ ใช้ราชการจงหนัก ผู้ใดให้เท็จว่าตนบริสุทธิ์ ครั้นจะให้ดำน้ำพิสูจน์กลับสารภาพว่าตนเป็นปาราชิกไซร้ โปรดให้เอาตัวไปประหารชีวิต พิธีดำน้ำพิสูจน์ได้เริ่มในวันอังคารขึ้น ๖ ค่ำเดือน ๑๑ ปีขาล พ.ศ. ๒๓๑๓ ครั้งนั้นพระสงฆ์หัวเมืองฝ่ายเหนือหลายพันรูป ที่เสมอกับนาฬิกาก็มี พวกนี้โปรดให้อุปสมบทใหม่ ที่ชนะมีเป็นส่วนน้อย ที่แพ้มีมากนักจนกระทั่งสบงจีวรกองเป็นพะเนิน โปรดให้เอาไปเผาไฟทิ้งเสีย แล้วเอามาทำสมุดฉาบทาพระมหาธาตุเมืองฝาง แล้วโปรดให้ข้าหลวงทำไตรจีวร ๑ พันชุด นิมนต์พระราชาคณะฐานานุกรม จากกรุงธนบุรีขึ้นไป ๕๐ รูป อุปสมบทพระสงฆ์เมืองเหนือใหม่ ให้พระโพธิวงศาจารย์อยู่ประจำพิษณุโลก ให้พระพิมลธรรมอยู่ประจำเมืองฝาง ให้พระธรรมเจดีย์อยู่ประจำเมืองทุ่งยั้ง ให้พระธรรมอุดมอยู่ประจำเมืองพิชัย ให้พระเทพกวีอยู่ประจำเมืองสวรรคโลก เพื่อชำระพวกอลัชชีต่อไป สำหรับตัวเจ้าพระฝาง ซึ่งดำรัสเรียกว่าอ้ายเรือน หนีหายสาปสูญไป

๒. เมื่อเสด็จไปตีเมืองนครศรีธรรมราช ได้ทรงพบพระอาจารย์ศรี ชาวกรุงเก่า ซึ่งทรงคุ้นเคยมาก่อน จึงโปรดให้นิมนต์เข้ามาสถาปนาเป็นสมเด็จพระสังฆราช แล้วโปรดให้อัญเชิญพระไตรปิฎกฉบับเมืองนครเข้ามาเป็นแม่แบบ ทรงจ้างให้ช่างลอกจารพระไตรปิฎกหลายจบพระราชทานให้พระสงฆ์ตามอารามใหญ่ๆ คัมภีร์ใดขาดตกบกพร่อง ก็โปรดให้ไปแสวงหาถึงกัมพูชา เช่นคัมภีร์วิสุทธิมัคค์ในกรุงธนบุรีไม่มีต้นฉบับเหลือเลย โปรดให้พระเทพกวีออกไปหาต้นฉบับถึงเขมร การศึกษาของพระสงฆ์ค่อยฟื้นฟูขึ้น

๓. โดยพระอัชฌาสัย เมื่อเว้นราชการงานศึกเมื่อใด ทรงเข้าปฏิบัติกรรมฐานที่วัดบางยี่เรือ (วัดอินทารามเดี๋ยวนี้) มีพระราชนิพนธ์ว่าด้วยวิธีทำกรรมฐานอยู่เรื่องหนึ่ง เรียกว่า ลักษณะบุญ ยังมีต้นฉบับอยู่ถึงทุกวันนี้

ในตอนปลายแผ่นดิน หลังจากที่ได้เสวยราชย์ได้ ๑๕ ปี ในปี พ.ศ. ๒๓๒๔ อันเป็นปีสุดท้ายของรัชกาลได้เกิดจลาจลขึ้นที่กรุงธนบุรีในขณะที่แม่ทัพใหญ่ คือสมเด็จเจ้าพระยามหากษัตริย์ศึกไปราชการทัพเมืองเขมร ปรากฏว่าหัวหน้าจลาจลคือ นายบุญนาก นายบ้านแม่ลา กับขุนสุระได้ฆ่าพระพิชิตณรงค์ ผู้รั้งเมืองกรุงเก่าตาย พระเจ้ากรุงธนโปรดให้พระยาสรรค์เป็นแม่ทัพยกขึ้นไปปราบจลาจลที่กรุงเก่า แต่พระยาสรรค์กลับไปเข้ากับพวกผู้ร้ายยกกองทัพลงมาล้อมกรุงธนบุรี ในขณะนั้นถ้าโปรดให้สู้รบก็ชนะ เพราะยังมีผู้สวามิภักดิ์ในพระองค์มาก ปืนใหญ่ประจำป้อมก็ยังมีอยู่พวกกบฏกลัวปืนใหญ่นี้ไม่กล้าเข้าตี ทรงเห็นแก่ชีวิตคนไทยด้วยกัน จึงทรง

ห้ามว่า "สิ้นบุญพ่อแล้วอย่าให้ยากแก่ไพร่เลย" แล้วโปรดให้นิมนต์พระราชาคณะออกไปเจรจากับพระยาสรรค์ พระยาสรรค์บังคับให้พระองค์อุปสมบทที่วัดแจ้ง ก็ตรัสว่า เอหิภิกขุมาถึงแล้ว เมื่อผนวชแล้วพระยาสรรค์เอาไปกักไว้พร้อมกับพระราชโอรส ธิดาองค์น้อย ๆ ที่เป็นพระองค์ใหญ่ พระยาสรรค์ให้จับกุมไว้สิ้น มีรับสั่งกับบรรดาพระโอรสองค์น้อย ๆ เหล่านั้นว่า แผ่นดินเป็นของสองคนพี่น้องนั้นแน่ ให้ฝากเนื้อฝากตัวกับท่านผู้ใหญ่ให้ดี แล้วพระยาสวรรค์ก็ลอบส่งคนไปเผาจวนของท่านผู้หญิงศิริรจนา เป็นภรรยาของเจ้าพระยาสุรสีห์ (น้องรัชกาลที่ ๑ นายสุดจินดา) แต่ทางจวนป้องกันตัวไว้ได้ เหตุการณ์ตอนนี้พิสูจน์ได้ว่าพระยาสวรรค์ก็ไม่ซื่อตรงต่อรัชกาลที่ ๑ คิดจะเป็นการใหญ่แต่กำลังไม่พอ เมื่อข่าวจลาจลทราบไปถึงสมเด็จเจ้าพระยา ฯ จึงเสด็จยกกองทัพกลับมาถึงธนบุรี ตั้งพลับพลาที่วัดโพธาราม (วัดโพธิ์ท่าเตียน) บรรดาข้าราชการรวมทั้งพระยาสวรรค์ออกมากราบทูลเสด็จข้ามฝั่งไปยังพระราชวังธนบุรี แล้วให้สึกขุนหลวงพระเจ้าตากสินเสีย บรรดาลูกขุนพิพากษาว่าให้สำเร็จโทษว่า ปกครองแผ่นดินให้แผ่นดินจลาจล จดหมายเหตุปูมโหรบันทึกความสั้น ๆ ว่า วันเสาร์แรม ๙ ค่ำ เดือน ๕ พ.ศ. ๒๔๒๕ ขุนหลวงตากสวรรคต ต่อมาอีก ๑๐ วัน มีโจทย์ฟ้องพระยาสวรรค์ว่าเป็นผู้อยู่หลังฉากการเผาจวนเจ้าพระยาสุรสีห์ จึงให้ประหารชีวิตเสียพร้อมกับพรรคพวก

บทที่ ๙

พระพุทธศาสนาในประเทศไทย ตอน ๖

สมัยรัตนโกสินทร์

ปฐมวงศ์จักรีสืบเนื่องมาแต่เจ้าพระยาโกษา (เหล็ก) โกษา (ปาน) ครั้งสมเด็จพระนารายณ์ บรรพบุรุษรับราชการในตำแหน่งขุนนางติดต่อกันเรื่อยมา มีนิวาสสถานอยู่ในกำแพงพระนครศรีอยุธยามาถึงแผ่นดินพระเจ้าบรมโกษฐ์ ผู้สืบสกุลคนสำคัญมีอยู่ ๒ คนพี่น้อง รับราชการเป็นที่หลวงยกกระบัตรเมืองราชบุรีชื่อนายทองด้วงเป็นพี่ น้องชายเป็นมหาดเล็กตำแหน่งหุ้มแพร เรียกว่า นายสุดจินดา ชื่อจริงบุญมา พี่ชายใหญ่อีกคนไม่ได้รับราชการ มีพี่สาวอีก ๒ คนแต่งงานกับคหบดีชาวกรุงเก่า ทั้งหมดนี้เป็นพี่น้องพ่อแม่เดียวกัน เมื่อพระนครเสียแก่ข้าศึก นายสุดจินดาได้หนีไปสวามิภักดิ์กับเจ้าตาก แล้วเป็นผู้ชักนำพี่ชายให้มารับราชการด้วย เป็นนายทหารเอกคู่พระทัยของพระเจ้ากรุงธนบุรีมาตลอดสมัย หลวงยกกระบัตรได้เลื่อนบรรดาศักดิ์ขึ้นตามลำดับดังนี้ :

เป็นพระราชวรินทร์
เป็นพระยายมราช
เป็นเจ้าพระยาจักรี
เป็นสมเด็จเจ้าพระยามหากษัตริย์ศึก

ได้เสวยราชย์เป็นปฐมกษัตริย์ราชวงศ์จักรี เมื่อ พ.ศ. ๒๓๒๕ ย้ายพระนครมาอยู่ฝั่งตรงข้ามกับธนบุรี พระราชกรณียกิจมีดังนี้

๑. ทรงสถาปนาพระบรมมหาราชวัง มีพระที่นั่งเช่น จักรพรรดิ์พิมานดุสิตมหาประสาท อมรินทร์วินิจฉัย การสร้างพระนครก็ดี สร้างวังหลวงก็ดี สร้างวัดวาอารามก็ดี แผนผังได้ใช้แผนผังกรุงเก่าเป็นแบบทั้งนั้น เช่นพระราชวังกรุงเก่า ด้านหนึ่งติดฝั่งน้ำ พระราชวังกรุงเทพ ฯ ก็เหมือนกัน เอากำแพงพระราชวังชั้นนอกเป็นกำแพงพระนครด้วย แม้กระทั่งชื่อพระที่นั่งก็เรียกสรรเพชญ์มหาปราสาท ภายหลังจึงเปลี่ยนเป็นดุสิตมหาปราสาท

๒. ทรงสถาปนาวัดพระศรีรัตนศาสดาราม วัดนี้ก็เลียนแบบวัดพระศรีสรรเพชญ์กรุงเก่า คือเป็นวัดสำหรับพระราชพิธีไม่มีพระสงฆ์อยู่ ที่ไม่ใช้คำว่าวัดพระศรีสรรเพชญ์ ก็เพราะทรงอัญเชิญพระแก้วหยกสีเขียวซึ่งได้มาจากกรุงเวียงจันทน์มาประดิษฐานไว้ วัดพระแก้วแต่เดิมมีแต่พระอุโบสถ ยังไม่มีปราสาทพระเทพบิดรหรือมณฑปหอไตร

๓. ทรงบูรณะวัดโพธาราม วัดนี้เป็นวัดสร้างครั้งแผ่นดินพระเพทราชา ได้ยกขึ้นเป็นวัดหลวงครั้งกรุงธนบุรี มีพระพิมลธรรมเป็นเจ้าอาวาส พระพิมลธรรมองค์นี้ได้รับสถาปนาเป็นสมเด็จพระพนรัตน์ในสมัยรัชกาลที่ ๑ ทรงใช้เวลา ๗ ปี บูรณะวัดโพธาราม ซึ่งเป็นวัดใหญ่ที่สุดในประเทศไทย แล้วเปลี่ยนเป็นวัดพระเชตุพนวิมลมังคลารามคู่กับสมเด็จพระอนุชาธิราช ซึ่งบูรณะวัดสลักให้ชื่อว่า วัดนิพพานาราม ภายหลังเปลี่ยนเป็นวัดพระศรีสรรเพชญ์ แล้วเปลี่ยนเป็นวัดมหาธาตุ

๔. รัชกาลที่ ๑ ทรงให้พระพิเรนทรเทพ เป็นจ่าหลวง ขึ้นไปอัญเชิญบรรดาพระพุทธรูปสำริดใหญ่น้อยตามวัดร้างต่าง ๆ ในหัวเมืองฝ่ายเหนือลงมาพระนครจำนวน ๑ พันกว่าองค์ โปรดให้ปฏิสังขรณ์แล้วประดิษฐานไว้ตามพระอารามหลวงที่ทรงสร้างบ้าง ทรงบูรณะบ้าง พระราชทานให้เจ้านายข้าราชการไปประดิษฐานตามวัดต่าง ๆ บ้าง เฉพาะที่วัดพระเชตุพนมีพระโบราณอยู่กว่า ๒๐๐ องค์ และพระศรีสรรเพชญ์ซึ่งพม่าเผ่านั้น รัชกาลที่ ๑ ทรงปรารถนาจะยุบหุ่นแล้วหล่อใหม่ แต่สมเด็จพระสังฆราชห้ามไว้ว่า สำเร็จเป็นองค์พระอยู่แล้วเอาเข้าไฟอีกไม่ควร จึงโปรดให้สร้างพระเจดีย์แบบย่อไม้ ๑๒ สูงเส้นเศษ บรรจุหุ่นพระศรีสรรเพชญ์ให้ชื่อพระเจดีย์ว่า พระเจดีย์พระศรีสรรเพชญ์ อยู่ในวัดพระเชตุพนเดี๋ยวนี้ ในวัดนี้ยังมีพระพุทธรูปขนาดใหญ่อีกองค์หนึ่งคือพระโลกนาถ เป็นพระยืนสูง ๕ วา อัญเชิญลงมาจากกรุงเก่า พระโลกนาถเป็นพระรุ่นน้องของพระศรีสรรเพชญ์ เพราะฉะนั้น เราจึงพอจะศึกษาศิลปกรรมพระศรีสรรเพชญ์จากองค์พระโลกนาถนี้ พระพุทธรูปใหญ่อีกพระองค์หนึ่ง คือพระศรีศากยมุนี ซึ่งอัญเชิญมาจากวัดมหาธาตุเมืองสุโขทัยเก่า พระพุทธรูปองค์นี้เมื่อจะเข้าประตูพระนคร เข้าไม่ได้เพราะองค์พระใหญ่โต จึงโปรดให้รื้อกำแพงเมืองลงแถบหนึ่ง (หน้าตักพระ ๓ วาเศษ) เป็นพระพุทธรูปสำริดองค์ใหญ่ที่สุดของไทย โปรดให้ราษฎรตั้งโต๊ะบูชาทุกหน้าบ้านเหย้าเรือน แล้วป่าวร้องให้มาช่วยชักพระ พระองค์เองแม้ทรงชราภาพแล้ว ก็เสด็จพระราชดำเนินโดยไม่มีฉลองพระบาท นำชักพระจนกระทั่งถึงที่ประดิษฐานใจกลางพระนคร

ทรงเซพลาด เจ้าฟ้ากรมขุนกษัตรานุชิต พยุงพระองค์ไว้ทัน ออกพระโอษฐ์ว่า "เอาพระขึ้นที่ได้ หมดธุระแล้ว" คำนี้พวกเจ้านายถือกันว่าเป็นคำปลงพระชนมายุ สถานที่ประดิษฐานพระศรีศากยมุนี ทรงเลือกเอาใจกลางพระนคร โปรดให้ถมดินให้สูง หวังจะสร้างให้เป็นวิหารสูงหวังจะสร้างให้เป็นวิหารสูงใหญ่กว่าวิหารวัดอื่น ๆ ทั้งสิ้น แต่ก็ไม่ทันได้ทอดพระเนตรสวรรค์ก่อน

๕. สังคายนาพระไตรปิฎกในปี ๒๓๓๒ ทรงมีพระราชปรารภว่า ทุกวันนี้การศึกษาของคณะสงฆ์ย่อหย่อนลงไป เพราะพระไตรปิฎกมีข้อความวิปลาสคลาดเลื่อนมาก จึงตรัสให้สมเด็จพระสังฆราชเป็นประธาน พร้อมกับพระมหาเถรานุเถระ จำนวน ๒๑๘ รูป และมีราชบัณฑิต ๓๒ คน ประชุมกันทำสังคายนาพระไตรปิฎก ณ วัดพระศรีสรรเพชญ์ (วัดมหาธาตุ) เริ่มพิธีสังคายนาในวันเพ็ญเดือน ๑๒ ปีวอก พ.ศ. ๒๓๓๑ มาแล้วเสร็จเอาเดือน ๕ ปีระกา โปรดให้สร้างพระไตรปิฎกตามที่ได้สังคายนาไว้เป็นหลักฐาน พระราชทานให้อารามใหญ่น้อยในพระนคร สำหรับฉบับหลวงปิดทองทึบทั้งในปกหน้าหลังและกรอบเรียกว่า ฉบับทอง เป็นคัมภีร์วินัย ๘๐ คัมภีร์ พระสูตร ๑๖๐ คัมภีร์ อภิธรรม ๖๑ คัมภีร์ สัททาวิเสส ๕๓ คัมภีร์ รวมเป็นหนังสือ ๓๕๔ คัมภีร์ คิดเป็นใบลาน ๓๖๘๖ ผูก พระไตรปิฎกนี้โปรดให้ประดิษฐานไว้ในวัดพระศรีรัตนศาสดาราม โดยทรงสร้างหอมณเฑียรธรรมขึ้น ผลแห่งการทำสังคายนาครั้งนี้ ทำให้การศึกษาของคณะสงฆ์รุ่งเรือง สมเด็จพระพนรัตน์วัดพระเชตุพน จึงได้รจนาคัมภีร์สังคีติวงศ์เป็นภาษาบาลีเพื่อเป็นอนุสรณ์

๖. สมเด็จพระอนุชาธิราช ซึ่งเป็นกรมพระราชวังบวรนั้น ได้สร้างวัดมหาธาตุ ซึ่งขยายมาจากวัดสลักเดิม วัดนี้มีพระรัตนธาตุเจดีย์เดิมพระเจดีย์อยู่ในวิหารยอดมณฑป คราวหนึ่งสามเณรในวัดทำบ้องไฟจุดขึ้น ไฟติดรังนกบนยอดมณฑปเกิดเพลิงไหม้ กรมพระราชวังบวรกริ้วนักจะให้สึกเอาตัวไปประหารชีวิต แต่สมเด็จพระสังฆราชทูลขอพระราชทานอภัย เมื่อสร้างใหม่จึงโปรดให้สร้างเป็นหลังคาวิหารธรรมดาและสามเณรผู้นั้นต่อมาเป็นสมณศักดิ์เป็นที่พระครู มีชื่อเสียงทั่วแผ่นดินว่าทำบ้องไฟเป็นที่ ๑ กรมพระราชบวรยังได้สร้างวัดชนะสงคราม ปฏิสังขรณ์วัดปทุมคงคา วัดสังเวช วัดนางชี วัดสุวรรณดาราราม ที่อยุธยาวัดนี้เป็นวัดประจำสกุลขององค์ปฐมชนกแห่งจักรีวงศ์

๗. ในสมัยรัชกาลที่ ๑ พระเจ้าปดุงกษัตริย์พม่า เพียรมาตีเมืองไทยหลายครั้งแต่พ่ายแพ้ทุกครั้ง ครั้งใหญ่ที่สุดเรียกว่า ศึก ๙ ทัพมีพลถึงแสน ๒ หมื่น ยกเข้ามาทั้งปักใต้ฝ่ายเหนือทุกทางที่เข้าเมืองไทยได้ ไทยมีกำลังเพียง ๗ หมื่น กรมพระราชวังบวรเป็นแม่ทัพใหญ่ยกออกไปขัดตาทัพที่กาญจนบุรี แต่เนื่องจากพม่าเก็งการณ์ผิด เพราะเมื่อแบ่งทัพไปหลายทัพเช่นนี้ เส้นทางเดินทัพแต่ละด้าน มีใกล้มีไกลไม่เสมอกัน จึงไม่สามารถประชุมพร้อมกันในเมืองไทยได้ ประกอบทั้งคนมากขาดสะเบียงอาหาร เป็นโอกาสให้ไทยแม้มีกำลังน้อยกว่าเกือบครึ่ง สามารถเอาชนะพม่าได้ทุกทาง โดยเฉพาะทางด้านกาญจนบุรีซึ่งเป็นด้านสำคัญ พม่าแตกยับเยิน จนพูดว่าพระเจ้าปดุงเองหนีเกือบไม่ทัน ผลจากสงครามครั้งนี้ ทำให้ไทยปลอดศึกพม่าครั้งใหญ่

ต่อมาแม้จะมีบ้างก็เพียงกองทัพเล็กน้อยประปราย พม่าเองก็สิ้นหวังที่จะได้เมืองไทยตั้งแต่ครั้งนั้น

๘. พระราชอาณาเขตสมัยรัชกาลที่ ๑ กว้างขวางไม่มียุคใดของเมืองไทยเทียมเท่า ทิศเหนือจดมณฑลยูนนานของจีน ทิศตะวันออกจดประเทศญวน กัมพูชา และลาว เป็นเมืองขึ้นของไทย ทิศตะวันตกได้ทวาย มะริด และตะนาวศรี ทิศใต้ได้แหลมมะลายู เนื้อที่เกือบเป็น ๒ ใน ๓ ของแหลมทองทั้งหมด

๙. ในสมัยรัชกาลที่ ๑ องค์เชียงสือ เจ้าญวนหนีกบฏมาพึ่งไทย ไทยได้ช่วยองค์เชียงสือตีเมืองคืน ๒ ครั้ง ครั้งแรกให้พระยานครสวรรค์เป็นแม่ทัพ ครั้งนี้ตัวแม่ทัพไปเข้ากับกบฏญวน จึงลงพระราชอาญาประหารชีวิต ครั้งที่ ๒ ตีเมืองญวนคืนไม่ได้ องค์เชียงสือจึงลอบหนีออกจากเมืองไทย ไปคิดการด้วยตัวเอง แต่ก็ได้อาศัยกำลังอาวุธบ้างทหารบ้างจากไทยไปช่วย จนกระทั่งตีประเทศญวนได้หมด ตั้งตนขึ้นเป็นพระเจ้ายาลองดึ๊กหว่างเด้ แปลว่าไทยได้ช่วยตั้งราชวงศ์ญวนขึ้นนั่นเอง พระเจ้ายาลองมีความรักใคร่ในรัชกาลที่ ๑ มาก ถึงกับให้ทำป้ายทองคำจารึกพระนามไว้บูชา เมื่อกรมพระราชวังบวรสิ้นพระชนม์แล้ว พระเจ้ายาลองมีหนังสือมาทูลเตือนพระสติรัชกาลที่ ๑ ว่า ทรงพระชรามากแล้ว ขอให้รีบตั้งรัชทายาท มิฉะนั้นเกรงจะเกิดจลาจลเมื่อสวรรคต เพราะพระราชโอรสและพระราชนัดดามีมาก ต่างก็มีฐานะกำลังเสมอ ๆ กัน ผู้ที่จะเป็นรัชทายาทควรได้แก่เจ้าฟ้ากรมหลวงอิศรสุนทร ซึ่งเป็นพระเชษฐโอรส

รัชกาลที่ ๒

เจ้าฟ้ากรมหลวงอิศรสุนทรได้ขึ้นเสวยราชย์ในปี พ.ศ. ๒๓๕๒ รัชสมัยแม้จะสั้นเพียง ๑๕ ปี สวรรคตในปี ๒๓๖๗ แต่งานด้านพระ-ศาสนาด้านกวีนิพนธ์และด้านศิลปะ ได้ก่อคุณประโยชน์อย่างมหาศาล มีลำดับเรื่องดังนี้

๑. ทรงฟื้นพระราชพิธีวิสาขะบูชาขึ้น พิธีวิสาขะบูชานี้ เข้าใจว่ามีมาตั้งแต่ครั้งสุโขทัยแล้ว ดังปรากฏหลักฐานในหนังสือเรื่องนางนพมาส ซึ่งเป็นพระสนมเอกของพระเจ้ามหาธรรมราชา วงศ์พระร่วง แต่เหตุใดจึงมาขาดตอนลง เข้าใจว่าในสมัยอยุธยาพิธีนั้นคงมีอยู่ ที่มาขาดตอนคงมาขาดตอนเมื่อเสียกรุงแล้ว

ทรงมีพระราชปรารภกับสมเด็จพระสังฆราชว่าจะทรงบำเพ็ญพระกุศลให้ยิ่งใหญ่ ขอให้สมเด็จพระสังฆราชทรงแนะนำว่า จะบำเพ็ญอย่างไร จึงจะไม่ให้เหมือนกับการพระกุศลอื่น ๆ สมเด็จพระสังฆราชจึงได้ถวายพระพรให้บำเพ็ญพระกุศลวิสาขะบูชาขึ้นโดยมีกำหนดพระราชพิธี ๓ วัน ให้ทุกเหย้าเรือนตกแต่งประทีปโคมไฟประกวดกันตลอด ๓ คืน

การศึกษาของคณะสงฆ์

โดยการแนะนำของสมเด็จพระสังฆราช ได้ทรงมีพระราชโองการให้เปลี่ยนแปลงการศึกษาของคณะสงฆ์ ซึ่งแต่เดิมแบ่งการศึกษาเป็น ๓ ชั้นคือชั้นเปรียญตรี เปรียญโท และเปรียญเอก ใครแปลพระสูตรได้เป็น

เปรียญตรี แปลพระวินัยได้เป็นเปรียญโท แปลพระอภิธรรมได้เป็นเปรียญเอก แต่การศึกษาอย่างใหม่นี้ได้แบ่งออกเป็น ๙ ประโยคพร้อมทั้งกำหนดคัมภีร์ของแต่ละประโยค เพราะฉะนั้นมาตรฐานการศึกษาของคณะสงฆ์ จึงเริ่มมีลักษณะเช่นนั้นมาจนทุกวันนี้

ความสัมพันธ์กับลังกา

ได้มีพระราชปรารภว่า ลังกาทวีปบัดนี้ตกเป็นเมืองขึ้นของฝรั่งแล้ว ไม่ทราบว่าพระพุทธศาสนาจะมีสถานะเช่นใด จึงโปรดให้พระอาจารย์ดี พระอาจารย์เทพเป็นหัวหน้าคณะสมณทูต ออกไปสืบดูการพระศาสนาในลังกา เมื่อคณะทูตนี้กลับมา ได้มีพระสงฆ์ลังกาติดตามเข้ามาด้วย ความสัมพันธ์กับลังกานี้จึงได้รื้อฟื้นขึ้นใหม่ หลังจากได้ห่างเหินกันกว่า ๕๐ ปี

เหตุการณ์ในพระราชวงศ์

รัชกาลที่ ๒ ทรงมีพระราชโอรสอันประสูติแต่อัครมเหสี คือเจ้าฟ้ามงกุฎ และเจ้าฟ้าจุฑามณี และมีพระราชโอรสผู้มีอายุสูงสุดอันประสูติแต่พระสนมเอก คือกรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ เจ้าชายพระองค์นี้เป็นผู้ว่าราชการต่างพระเนตรพระกรรณของพระบิดา ปัญหาการสืบราชสมบัติไม่น่าจะมีขึ้น ถ้าหากว่ารัชกาลที่ ๒ ไม่ประชวรจนตรัสอะไรไม่ได้เลยในเวลากระทันหัน และบังเอิญเป็นเวลาเดียวกับที่เจ้าฟ้ามงกุฎ

ทรงผนวชพระที่วัดมหาธาตุอีกด้วย บรรดาข้าราชการทั้งปวงจึงพร้อมใจกันถวายราชสมบัติแด่กรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ ได้เสวยราชย์เป็นพระนั่งเกล้า ฯ

เหตุการณ์ในรัชกาล ที่ ๓

กรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ หรืออีกนัยหนึ่งพระองค์เจ้าทับ ได้เสวยราชย์เป็นกษัตริย์ พระองค์ทรงเลื่อมใสในพระพุทธศาสนาอย่างยิ่ง เมื่อยังเป็นราชโอรสได้ทรงสร้างวัดจอมทอง ทรงแต่งสำเภาไปค้าขายในเมืองจีนจนร่ำรวย ก็เอารายได้มาสร้างวัดวา ในปีหนึ่ง ๆ ทรงให้สำเภาบรรทุกข้าวสารไปแจกคนโซในเมือง ที่วังในกรุงเทพ ฯ ก็ให้สร้างโรงทานขึ้นหน้าวัง แจกทานทุกวันไม่ขาดจนพระราชบิดาออกพระโอษฐ์ว่าเราเป็นพระเจ้าแผ่นดินยังสู้เจ้าสัวเขาไม่ได้ แล้วมีพระราชโองการให้สร้างโรงทานที่หน้าประตูวิเศษชัยศรีบ้างเพื่อแจกทาน รัชกาลที่ ๓ ได้ทรงรับหน้าที่ฝ่ายทหารและการคลังและการศาล มาตั้งแต่สมัยพระราชบิดาเช่นเคยเป็นแม่ทัพยกไปขัดตาทัพพม่าที่เพชรบุรี กาญจนบุรี ทรงมีนายทหารเอกคู่พระทัย คือ เจ้าพระยาบดินทร์เดชา และมีขุนคลังแก้ว คือเจ้าพระยานิกรบดินทร์ ต้นสกุลกัลยาณมิตร ทรงประพฤติพระองค์ประหนึ่งพระจักรพรรดิ์ในพระสูตร ทรงตั้งพระหฤทัยมุ่งพระโพธิญาณ ได้ทรงบำเพ็ญมหาทานเช่นพระโพธิสัตว์ คือบริจาคพระโอรสธิดาเป็นทานแก่พระสงฆ์ พระโอรสคือพระองค์เจ้าชายวิลาส พระธิดาคือกรมหมื่นอัปสรสุดาเทพ เมื่อพระสงฆ์รับแล้วก็ถวายคืนพอเป็นกิริยา ในรัชกาล

นี้เนื่องจากทรงนิยมในการกุศลอย่างเอกอุ จึงได้บังเกิดวัดขึ้นจำนวนมากทั้งที่ทรงสร้างใหม่ ทรงปฏิสังขรณ์ของเก่า และทรงพระราชทานทุนช่วยเขาสร้างวัด มีข้อที่น่าสังเกตคือ วัดที่สร้างหรือบุรณะในสมัยนี้ กุฏีสงฆ์ ศาลาการเปรียญ ล้วนก่ออิฐถือปูนแข็งแรง ไม่นิยมใช้เครื่องไม้อย่างแต่ก่อน วัดสำคัญมีดังต่อไปนี้ คือ

๑. วัดจอมทอง วัดนี้ทรงสร้างตั้งแต่ยังทรงกรม มีพวกพ่อค้าในสำเพ็งมาช่วยสร้างมาก ทรงปรารภว่า ช่อฟ้าใบระกา ตามศิลปะแต่ก่อนไม่ถาวรคงทน เมื่อสร้างวัดจอมทองจึงโปรดให้ทำแบบใหม่ที่คิดขึ้น คือก่อเป็นปูนปั้นประดับกระเบื้องเคลือบ แทนที่จะลงรักปิดทองอย่างแต่ก่อน และเนื่องจากมีพวกจีนโดยเสด็จพระราชกุศล วัดนี้จึงเป็นวัดที่สร้างด้วยศิลปะแบบจีน ครอเฟิดทูตอังกฤษที่เข้ามากรุงเทพสมัยนั้นได้ไปชมวัดนี้ด้วยตนเอง เขาพรรณนาว่าวิจิตรพิศดารเป็นที่หนึ่ง แม้วัดในอังกฤษก็สู้ไม่ได้ และเขาบันทึกว่า เห็นจะเป็นเพราะในกรมผู้สร้างวัด เป็นผู้ร่ำรวยในทางค้าขายกับพวกจีน มีชาวจีนขึ้นมาก

๒. วัดอรุณ วัดนี้ในสมัยรัชกาลที่ ๒ ได้เริ่มก่อร่างพระสถูป แต่มาในสมัย รัชกาลที่ ๓ ทรงมีพระราชปรารภว่า กรุงเทพ ฯ ยังไม่มีมหาเจดีย์สถาน จึงให้แปลงสถูปที่ก่อร่างแล้วเป็นปรางค์สูงเส้นเศษ ประดับด้วยกระเบื้องเคลือบ พระปรางค์วัดอรุณนี้เป็นตัวอย่างศิลปะของรัชกาลที่ ๓ ต่างจากพระปรางค์สมัยอยุธยาหรือสุโขทัย กล่าวคือ เป็นปรางค์ทึบทั้ง ๔ ด้าน ไม่ได้ทำคูหาอย่างของเก่า รูปทรงเพรียวชะลูด นอกจากวัดนี้แล้วพึงดูได้ที่วัดราชบูรณะและวัดจักรวรรดิ์

๓. วัดพระเชตุพน อายุสิ่งก่อสร้างในวัดนี้มาถึงสมัยนี้กว่า ๓๐ ปีแล้วจึงได้ล่วงโรยไปบ้าง รัชการที่ ๓ ตั้งพระทัยจะปฏิสังขรณ์ให้งดงามใหญ่โต คือได้รื้อโบสถ์ขยายให้ใหญ่ขึ้นสูงขึ้น แล้วทรงสร้างพระเจดีย์แบบไทยย่อไม้ ๑๒ สูงหนึ่งเส้นเศษอีก ๒ องค์ ถวายนามว่า พระเจดีย์ธัมมกรกนิทาน และพระเจดีย์มุนีบัตรบริขาร อุทิศให้พระราชบิดาองค์หนึ่ง สำหรับพระองค์เององค์หนึ่ง แล้วโปรดให้กรมหมื่นภูมินทรภักดี (พระองค์เจ้าลัดดาวัลย์) เป็นแม่กองสถาปนาพระนอนใหญ่ยาวเส้นเศษพร้อมทั้งวิหาร แล้วโปรดให้ประชุมบรรดานักกวี ช่างหลวงแผนกต่าง ๆ หมอหลวงแต่งตำราโคลงฉันท์ กาพย์ กลอน ตำรายา สมุนไพร ตำราเล่นแร่แปรธาตุ ทำเป็นแผ่นศิลาประดับไว้ตามวิหารทิศและศาลาสำหรับประชาชนได้ศึกษา

๔. วัดสระเกศ โปรดให้พระยาพิพัฒน์เป็นแม่กองถมดินก่อรากสร้างพระมหาเจดีย์องค์ใหญ่ แต่สร้างไม่สำเร็จ เพราะดินร่วนพังลงมา จึงกลายเป็นกองอิฐปูนใหญ่ที่สุด ทิ้งค้างไว้จนถึงรัชกาลที่ ๔ จึงได้ดัดแปลงเป็นภูเขาจำลองขึ้นสำหรับวัดนี้ รัชกาลที่ ๓ ให้ข้าหลวงขึ้นไปอัญเชิญพระอัฏฐารส วัดวิหารทอง พิษณุโลก เป็นพระยืนสมัยสุโขทัยลงมาประดิษฐานไว้ที่วัดสระเกศ

๕. วัดกัลยาณ์ วัดนี้เจ้าพระยานิกรบดินทร์ได้สร้างในบริเวณบ้านเดิมของท่าน รัชกาลที่ ๓ ได้ทรงสร้างพระพุทธรูปองค์ใหญ่ช่วย เป็นพระพุทธรูปปูนปั้นฝีมืองดงามที่สุดในสมัยรัตนโกสินทร์ พึงสังเกตว่าแผนผังวิธีการสร้างวัดนั้นตั้งแต่รัชกาลที่ ๑ มาแล้ว พยายามเลียนแบบกรุงเก่า

ทุกอย่าง เทียบวัดกัลยาณ์เหมือนวัดพนัญเชิงกรุงเก่า เทียบวัดสุทัศน์เหมือนวิหารพระมงคลบพิตรกรุงเก่า เทียบวัดสระเกศเหมือนวัดภูเขาทอง กรุงเก่า

๖. วัดมหาธาตุ วัดนี้ทรงจัดการบูรณะเมื่อตอนจวนสิ้นแผ่นดิน ได้รื้อกุฏีเก่าออกหมดแล้วก่ออิฐถือปูนขึ้นมาใหม่ นอกจากนี้ยังมีวัดเทพธิดา วัดราชนัดดา วัดนี้ทรงสร้างโลหปราสาทสำหรับเป็นที่บำเพ็ญกรรมฐาน และวัดอื่น ๆ อีกรวมร้อยเศษ ที่ทรงปฏิสังขรณ์บ้าง ทรงพระราชทานทุนช่วยบ้าง

การศึกษาของคณะสงฆ์

ทรงอุทิศพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาทในพระราชวัง ให้เป็นที่บอกพระปริยัติธรรมแก่พระภิกษุสามเณร โดยแบ่งออกเป็น ๔ กองตามมุขพระที่นั่ง จนถึงกับมีเรื่องขำ ๆ เล่าว่า สามเณรที่มาเรียนหนังสือในพระที่นั่งเล่นตะกร้อบนชาลาพระมหาปราสาท สังฆการีกราบทูลฟ้อง รับสั่งว่า "เจ้ากูจะเล่นบ้างก็ช่างเจ้ากูเถิด" ทรงมีพระราชนิยมที่จะสดับพระไตรปิฎก โปรดให้พระราชาคณะฐานานุกรมที่รับหน้าที่ถวายพระธรรมเทศนาแปลเรื่องพระไตรปิฎกเป็นตอน ๆ แล้วนำมาแสดงถวาย จึงเกิดพระไตรปิฎกฉบับแปลร้อยขึ้นในรัชกาลนี้ เป็นครั้งแรกที่แปลพระพุทธวจนะออกเป็นภาษาไทยเรียงตามลำดับคัมภีร์ แต่ไม่จบเพราะสิ้นรัชกาลก่อน สำนวนแปลร้อยสมัยนี้ยังตกทอดมาถึงปัจจุบัน เช่น คัมภีร์วิสุทธิ-

มัคค์แปลร้อย มงคลทีปนีแปลร้อย สารัตถสงเคราะห์แปลร้อย เป็นต้น วิธีนี้ทำให้พระสงฆ์ต้องเอาใจใส่ในการค้นคว้าศึกษา

ความสัมพันธ์กับลังกา

ในรัชกาลนี้มีสมณทูตลังกาเข้ามากรุงเทพ ฯ เนือง ๆ โปรดให้ไปพักอยู่ ณ วัดบวรนิเวศ ซึ่งเป็นศูนย์ที่มีพระสงฆ์สามเณรพูดภาษาบาลีได้มาก และได้โปรดให้ขอยืมต้นฉบับคัมภีร์ภาษามคธของลังกา มาจำลองไว้เป็นอันมาก

วรรณกรรมทางศาสนา

พระราชอนุชาเจ้าฟ้ามงกุฏ ซึ่งทรงผนวชอยู่ ได้นิพนธ์คัมภีร์สีมา-วิจารณ์เป็นภาษาบาลี และได้ส่งต้นฉบับไปให้ทางลังกา ปรากฏพระเกียรติยศเป็นที่ยกย่องของคณะสงฆ์ลังกามาก พระเถระอีกรูปหนึ่งคือพระปัญญาอัคคเถระ (สมเด็จกรมพระปวเรศวริยาลงกรณ์) ได้นิพนธ์คัมภีร์สุคตวิทัตถิวิธาน การกำหนดคืบพระสุคต หนังสือเล่มนี้ทางลังกาเอาไปแปลเป็นภาษาสิงหฬ สมเด็จกรมพระปรมานุชิต ซึ่งในขณะนั้นดำรงพระยศเป็นกรมหมื่นปรมานุชิต เจ้าอาวาสวัดพระเชตุพน ทรงนิพนธ์ปฐมสมโพธิกถา ซึ่งเป็นวรรณคดีไทยชั้นเยี่ยม

พระเถระที่ทรงกิตติคุณทางวิปัสสนาธุระ

ที่ปรากฏชื่อเสียงมากคือพระมหาโต เปรียญยก วัดระฆัง ท่านผู้นี้เป็นสามเณรนาคหลวงสมัยรัชกาลที่ ๑ แล้วได้เรียนวิปัสสนาธุระใน

สำนักเจ้าคุณบวรวิริยเถร วัดสังเวช บางลำภู มีปฏิปทาที่อัศจรรย์ดังต่อไปนี้

๑. รัชกาลที่ ๒ ทรงเป็นโยมอุปัฏฐาก แต่ท่านไม่ยอมสอบไล่บาลีหากมีความรู้สอนศิษย์ให้สอบประโยค ๙ ได้หลายรูป เพราะเหตุนี้จึงโปรดให้ยกขึ้นเป็นเปรียญ

๒. มาถึงรัชกาลที่ ๓ จัดพระราชทานสมณศักดิ์ให้หลายครั้งหลายหน ท่านก็หลบหนีไปด้วยการธุดงค์

๓. ท่านมีปฏิปทาแปลกกว่าคนอื่น ๆ เช่นบางครั้งเอาปอมาทำรัดประคด เห็นสุนัขท่านไม่ข้ามแม้ขวางทางอยู่ สุนัขนอนทับผ้าครองของท่าน ท่านก็ไม่ไล่ พระในวัดทะเลาะกันท่านก็เอาเครื่องสักการะไปกราบทั้ง ๒ ฝ่าย ขอฝากเนื้อฝากตัวด้วย เพราะคู่ทะเลาะล้วนเป็นคนเก่งด้วยกันทั้งนั้น

๔. ผู้ร้ายขึ้นกุฏีท่าน ๒ คน คนหนึ่งขนของ คนหนึ่งรับของอยู่ตีนบันไดกุฏี ท่านแอบอยู่หลังบานประตูในที่มืด ท่านกลับช่วยขนของของท่านให้คนอยู่ตีนบันได จนของเกลี้ยงกุฏี คนลักของสำคัญว่าเพื่อนของมันเป็นผู้ขน ภายหลังเมื่อรู้ความจริงแล้ว จึงชวนกันมาขอขมาท่านเพราะเลื่อมใสในคุณธรรม

๕. ครั้งหนึ่งท่านรับนิมนต์ ทางเดินต้องตัดทุ่ง แต่เป็นทางลัด ท่านมาเรือกับศิษย์ตามลำคลอง ให้ศิษย์แจวเรือไปก่อน ตัวท่านเองเดินตัดทุ่งไปรูปเดียว เมื่อพวกศิษย์ไปถึงบ้านทายกแล้วไม่เห็นท่าน

มา จึงชวนกันออกตามพบท่านขาติดแร้วอยู่ เมื่อเขาจะแก้ท่านห้าม บอกว่าขรัวโตมีผิด เพราะปล่อยนกของเขาหนีไป ในที่สุดต้องตามเจ้าของแร้วมากล่าวคำถวายให้กับท่าน ท่านจึงชักเท้าออกมา

ปฏิปทาของท่านนี้ พระเจ้าแผ่นดินทั้งรัชกาลที่ ๓ และต่อมารัชกาลที่ ๔ ยกท่านเป็นพิเศษว่า เป็นผู้ปาปวิมุติแล้ว

การสอบไล่บาลี

การศึกษาของพระสงฆ์ในรัชกาลที่ ๓ รุ่งเรืองกว่าทุกยุคทุกสมัย เพราะมีนักปราชญ์มาก รัชกาลที่ ๓ เสด็จลงฟังพระสอบไล่บาลีทุกคราวไม่เคยขาด นอกจากทรงพระประชวร หรือติดพระราชกิจสำคัญอื่น ๆ ผู้เป็นกำลังในการสอบไล่คือ เจ้าฟ้ามงกุฎ และกรมหมื่นปรมานุชิต

ครั้งหนึ่งในการสอบไล่ นักเรียนคือพระมหาผ่องวัดประยูรวงศ์ แปลคำว่า อาสเน ว่า อาสนะ เจ้าฟ้ามงกุฎซึ่งเป็นกรรมการตรัสว่าชอบ แต่พระพุฒาจารย์ฉิมซึ่งเป็นกรรมการอีกรูปหนึ่งบอกว่าไม่ชอบ ให้แปลใหม่ พระมหาผ่องจึงแปลว่าในอาสนะ เจ้าฟ้ามงกุฎทักว่า จะฉีกอาสนะลงไปนั่งอย่างนั้นหรือ ? พระพุฒาจารย์โกรธกล่าวคำหยาบคายออกมาว่า "ทุกวันนี้เพราะคิดถึงบุญคุณของพระเจ้าแผ่นดินหรอก จึงสู้มารับหน้าที่ในการสอบไล่นี้ มิเช่นนั้นจะไม่ยอมเดินให้เจ็บตีนเปล่า ๆ" เมื่อรัชกาลที่ ๓ ทรงทราบก็กริ้วพระพุฒาจารย์ว่า บังอาจหยาบคายต่อพระราชวงศ์ ต่อไปนี้อย่านิมนต์เข้ามาเป็นกรรมการอีกเลย

ศิลปะ

รัชกาลที่ ๓ ได้ทรงคิดแบบพระปรางค์ขึ้นใหม่ ไม่ให้เหมือนกับปรางค์แต่ก่อน กล่าวคือเป็นปรางค์ทึบหมดทั้ง ๔ ด้าน และทำเป็นรูปเพรียวสูงเด่นขึ้นไป ประดับกระเบื้องเคลือบ ปรางค์ที่ว่านี้ดูตัวอย่างจากพระปรางค์วัดอรุณและพระปรางค์วัดราชบูรณะเป็นต้น ขุนนางได้จำเอาแบบไปสร้างบ้างเช่น ปรางค์วัดสามปลื้ม นอกจากนี้ยังทรงหล่อพุทธปฏิมาทรงเครื่องยืน ๒ องค์ สูงกว่าคนธรรมดา หุ้มทองคำองค์หนึ่งหนัก ๕๓ ชั่งเศษ ประดับด้วยแก้วนวรัตน์ ประดิษฐานไว้ในพระอุโบสถวัดพระแก้ว ถวายพระนามองค์หนึ่งว่า พระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก องค์หนึ่งว่า พระพุทธเลิศหล้าสุลาลัย (รัชกาลที่ ๔ มาแก้เป็นหล้านภาลัย) แล้วมีพระราชโองการประกาศให้ขุนนางราษฎรทั้งหลาย ห้ามเรียกรัชกาลพระอัยกาว่าแผ่นดินต้น ห้ามเรียกพระชนกว่าแผ่นดินกลาง เพราะมาถึงพระองค์ก็กลายเป็นแผ่นดินปลาย ไม่เป็นมงคล แต่ให้เรียกตามพระ-นามพระพุทธรูป ๒ พระองค์ที่ทรงสร้างอุทิศให้พระอัยกาและพระชนก

การต่างประเทศ

ในรัชกาลนี้เกิดกบฏและสงคราม กบฏคือกบฏเจ้าอนุและสง-ครามเมืองเขมร เมืองญวน เมืองพม่า มูลเหตุที่รบกับญวน เพราะเรื่องการเมืองในเขมรและในลาว ทั้งนี้ ญวนถือว่าเขมรและลาวนั้นเป็นประเทศของตนด้วย ฉะนั้นเมื่อมีการเปลี่ยนแปลงฐานะบุคคลของ

ลาวและเขมร ญวนก็ต้องสอดแทรกเข้ามา เช่น กรณีเจ้าอนุ เมื่อเป็นกบฏพ่ายแพ้ไทย ญวนก็อุ้มชู หรือนักองค์พระอุทัยราชาเจ้าเขมร เมื่อเอาใจออกจากไทยญวนก็เข้าคุ้มครอง จึงได้เกิดกรณีสงครามขึ้นระหว่างไทยกับญวน โดยมีสมรภูมิในลาวบ้าง ในเขมรบ้าง ในญวนบ้าง แต่ทัพญวนไม่เคยล่วงล้ำเข้ามาในเขตไทยแท้ ๆ แม่ทัพใหญ่ฝ่ายไทยคือเจ้า-บดินทร์เดชา แม่ทัพใหญ่ฝ่ายญวนคือองเตียนกุน ทั้งสองฝ่ายผลัดกันแพ้ผลัดกันชนะหลายครั้งหลายคราว เป็นสงครามยืดเยื้อกว่า ๑๐ ปีขึ้นไป ในที่สุดเบื่อหน่ายเลิกรากันไปเอง เมืองลาว เมืองเขมร ก็คงถวายราชบรรณาการทั้ง ๒ ฝ่ายตามเดิม สำหรับเหตุการณ์ทางพม่านั้น ปรากฏว่าอังกฤษทำสงครามกับพม่าเป็นครั้งแรก ได้ส่งทูตมาขอกองทัพไทยไปช่วยไทยได้ให้เจ้าพระยามหาโยธาซึ่งเป็นเชื้อมอญเป็นแม่ทัพบก พระยาชุมพรเป็นแม่ทัพเรือออกไปช่วยอังกฤษ โดยมีสัญญาว่าอังกฤษจะมอบหัวเมืองมอญฝ่ายใต้ มีเมืองทวาย มะริด ตะนาวศรี เป็นต้น ให้แก่ไทย แต่แล้วอังกฤษก็บิดพริ้วต่อสัญญา คือจะยกหัวเมืองมอญดอนใน ๆ ให้ไทย ไทยจึงเรียกทัพกลับหลังจากช่วยอังกฤษยึดเมืองเมาะตะมะแล้ว นอกจากนี้ยังมีปัญหาเรื่องเมืองไทรบุรีซึ่งตัวเจ้าพระยาไทรบุรีเป็นกบฏ หนีไปอาศัยอังกฤษอยู่ที่เกาะหมาก (ปีนัง) อันเป็นปัญหากระทบกระเทือนระหว่างไทยกับอังกฤษอย่างรุนแรงจนเกือบจะรบกัน ซึ่งแน่นอน ถ้ารบกันแล้วไทยต้องเป็นฝ่ายเสียเปรียบ ชะตาบ้านเมืองในปลายแผ่นดินรัชกาลที่ ๓ ล่อแหลม ก็พอดีสิ้นแผ่นดิน

ปัจฉิมวาระของพระนั่งเกล้า

ทรงประมาณพระองค์ว่า มิได้เป็นเจ้าฟ้ามาก่อน ไม่ยอมสวรรคตบนพระมหาปราสาท เกรงจะเป็นที่รังเกียจของพระเจ้าแผ่นดินองค์ใหม่ ทรงประกาศขอขมาสงฆ์ ถ้าหากว่าได้มีอะไรล่วงเกิน ทรงเป็นห่วงใยบรรดาวัดวาอารามที่สร้างไว้ใหญ่ ๆ โต ๆ ถึงกับออกพระโอษฐ์ขอปันเงินแผ่นดินหมื่นชั่งไว้บำรุงวัดเหล่านี้ และขอให้พระเจ้าแผ่นดินพระองค์ใหม่ช่วยจัดการให้สมประสงค์ด้วย ไม่ทรงระบุองค์รัชทายาท ทั้ง ๆ ที่มีพระโอรสที่โปรด ๆ อยู่หลายพระองค์ แต่ตรัสเป็นกลาง ๆ ว่า จะเป็นพระราชวงศ์องค์ใดก็ตาม หากมีความสามารถเป็นที่พึ่งแก่สมณะชีพราหมณ์ราษฎรได้แล้ว ก็ขอให้ยกท่านผู้นั้นเป็นพระเจ้าแผ่นดินเถิด แล้วทรงสั่งการวิเทโศบายต่างประเทศว่า ทุกวันนี้เรื่องศึกสงครามเมืองญวน เมืองพม่า ต่อไปเห็นจะไม่มีแล้ว จะมีก็ขอให้ระวังแต่เรื่องฝรั่งมังค่า สิ่งใดที่ดี ๆ ของเขาควรจะเอาเป็นแบบอย่างก็ควรเอา แต่ว่าอย่าถึงกับให้เสียของดี ๆ ของเราไป

พระพุทธศาสนาในสมัยรัชกาลที่ ๔

เจ้าฟ้ามงกุฎเป็นเชษฐโอรสในสมเด็จพระอัครมเหสี กรมพระศรีสุริเยนทรามาตย์ มีพระอนุชาร่วมพระชนนีคือเจ้าฟ้าจุฑามณี กรมขุนอิศเรศรังสรรค์ เจ้าฟ้ามงกุฎได้ทรงผนวชในเวลาใกล้เคียงกับพระชนกนาถสวรรคต เมื่อที่ประชุมขุนนางตกลงถวายราชสมบัติให้กรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ เจ้าฟ้ามงกุฎจึงได้ทรงผนวชต่อไป เป็นเวลาถึง ๒๗ ปี

เมื่อทรงผนวชแล้วในชั้นแรกประทับอยู่ ณ วัดมหาธาตุ ต่อมาได้เสด็จมาประทับที่วัดสมอราย แล้วรัชกาลที่ ๓ ทรงนิมนต์ให้มาครองวัดบวรนิเวศจนถึงสมัยที่ลาผนวช ในขณะที่ทรงบำเพ็ญเนกขัมมบารมีอยู่นั้น พระองค์ได้ขวนขวายหาความรู้ทางธรรมทางโลกประการต่าง ๆ ซึ่งมีหัวข้อย่อ ๆ ดังนี้

๑. ทรงเป็นพระองค์แรกที่ใช้วิจารณญาณวินิจฉัยข้อความในอรรถกถาฎีกา

๒. ทรงเป็นนักโบราณคดีคนแรกของไทย ทรงพิทักษ์คุ้มครองโบราณวัตถุ อาทิเช่น เมื่อธุดงค์ไปเมืองสุโขทัยเก่า ทรงพบพระแท่นมนังคศิลาอาสน์ของพ่อขุนรามคำแหงก็โปรดให้อัญเชิญชลอมารักษาไว้ในวัดบวรนิเวศ ทรงเป็นคนแรกที่อ่านศิลาจารึกของพ่อขุนรามคำแหง และเป็นคนแรกที่อ่านจารึก เย ธมฺมา ฯลฯ อักษรคฤนท์ และทรงวินิจฉัยว่าที่นั้นเป็นจุดแรกที่พระพุทธศาสนาจากอินเดียมาสู่สุวรรณภูมิ

๓. ทรงศึกษาภาษาสันสกฤตกับพราหมณ์ที่มาแต่อินเดีย ทรงศึกษาภาษาลาตินกับบาทหลวง (ปาเลอกัวส์) ทรงศึกษาภาษาอังกฤษกับบาดหลวงอเมริกัน ปรากฏว่าเป็นคนไทยคนแรกและเป็นกษัตริย์เอเชียองค์แรกที่รู้ภาษาอังกฤษจนพูดได้แต่งได้ ผลจากการศึกษาอันกว้างขวางนี้เป็นประโยชน์แก่ชาติไทยเมื่อทรงเสวยราชย์แล้ว

๔. พระเกียรติคุณในการแตกฉานพระธรรมวินัย ได้แพร่หลายไปถึงประเทศเขมรและลังกา คณะสงฆ์ใน ๒ ประเทศนั้นได้ส่งสมณทูตเข้ามาเรียนข้อปฏิบัติกับพระองค์ในวัดบวรนิเวศ และนำไปประดิษฐานในประเทศของตน

๕. ทรงพระปรารภ ที่ จะเสด็จออกไป เยี่ยม ประเทศ พระพุทธ-ศาสนาอื่น ๆ มีปรากฏในสมณสาส์นที่มีไปลังกาครั้งนั้น รวมทั้งจดหมายที่มีไปถึงเพื่อนชาวอเมริกันในสหรัฐ ทรงมีความประสงค์ไปเยี่ยมยุโรปอเมริกาแต่ติดขัดด้วยทรงเป็นเจ้านายชั้นผู้ใหญ่ พระเจ้าแผ่นดินไม่ยอมให้ออกต่างประเทศ เพื่อความปลอดภัยของพระราชวงศ์ชั้นสูง

๖. ในระหว่างที่ครองสมณเพศนั้น การจาริกธุดงค์ของพระองค์ตามหัวเมืองต่าง ๆ ทำให้พระองค์ใกล้ชิดกับราษฎร รู้สุขทุกข์ของเขาซึ่งเป็นประโยชน์เมื่อทรงเสวยราชย์แล้ว

๗. ชาวต่างประเทศ อาทิเช่น เซอร์จอน บาวริง เจ้าเมืองสิงคโปร์และกงศุลอังกฤษในกรุงเทพฯ ครั้งนั้น ตลอดจนพวกหมอสอนศาสนาอเมริกันต่างมีหนังสือแจ้งไปยังรัฐบาลของตนว่า เจ้าฟ้ามงกุฎเป็นผู้มีความคิดทันสมัยที่สุด ถ้ากรุงสยามได้ท่านผู้นี้เป็นผู้นำแล้ว การเจรจาทำความเข้าใจกันในสนธิสัญญา ปัญหาต่าง ๆ ที่ค้างไว้ก็จะแก้ไขได้สดวก แปลว่า ชาวยุโรปในครั้งนั้นรู้จักพระองค์ดีตั้งแต่เป็นพระ ในตอนปลายแผ่นดินพระนั่งเกล้า ทางสัมพันธไมตรีของไทยกับอังกฤษอยู่ในฐานะหม่นหมอง ถึงกับผู้แทนอังกฤษในปีนังยื่นเสนอให้เอาเรือรบมาบังคับให้ไทยยอมทำสนธิสัญญา และกล่าวหาว่าไทยเป็นชาติป่าเถื่อน ขุนนางผู้ใหญ่ตั้งแต่ขุนนางลงมาเป็นคนป่าไม่นุ่งผ้าผ่อน เคราะห์ดีที่รัฐบาลอังกฤษไม่หลงเชื่อผู้แทนของตน มิเช่นนั้นเอกราชของไทยน่ากลัวมาก มูลเหตุที่เป็นเช่นนี้ เพราะต่างฝ่ายไม่เข้าใจขนบธรรมเนียม ประเพณีของกันและกัน พอดีสิ้นแผ่นดินและเจ้าฟ้ามงกุฎได้เสวยราชย์ เป็นกษัตริย์

บุคลิกภาพและความที่รอบรู้ในไพรัชภาษา ทำให้พระองค์สามารถประสานขนบประเพณีทั้งสองฝ่าย นำชาติไทยให้พ้นอันตรายในขณะที่ประเทศรอบบ้านล้วนตกเป็นอาณานิคมของตะวันตก พระองค์ทรงมีพระราชสาส์นเป็นภาษาอังกฤษไปถึงพระนางเจ้าวิคตอเรีย เป็นกษัตริย์พระองค์แรกที่ทรงราชสาส์นด้วยภาษานั้น และมีพระราชสาส์นอื่นอีกไปถึงประธานาธิบดีลินคอล์น พระเจ้านโปเลียนที่ ๓ แห่งฝรั่งเศสและประมุขนานาประเทศในยุโรป ราชทูตไทยคนแรกที่พูดภาษาอังกฤษคือหม่อมราโชทัย พระองค์ทรงส่งไปเฝ้าพระนางเจ้าวิกตอเรีย ไปเฝ้าพระเจ้านโปเลียน

เกี่ยวกับงานปกครอง พระจอมเกล้าทรงรู้สุขทุกข์ของราษฎรมาแล้ว เพราะฉะนั้น จึงมีพระราชโองการหลายฉบับหลายเรื่องล้วนแต่ทรงเองทั้งสิ้น เป็นเรื่องยกย่องของบรรดานักกฎหมายนักปกครองว่า พระองค์เป็นกษัตริย์ประชาธิปไตย ทั้ง ๆ ที่ทรงอยู่ในฐานะสมบูรณาญาสิทธิราช ซึ่งพอจะย่อดังนี้:

๑. ประกาศห้ามมิให้เจ้าพนักงานไล่ต้อนราษฎรหรือทำร้ายราษฎรในเวลาที่ราษฎรชมพระบารมี โปรดให้ราษฎรได้เข้าเฝ้าใกล้ชิดซึ่งแต่ก่อนหาเคยมีเป็นตัวอย่างไม่ โดยวิธีนี้ทำให้พระองค์ได้รับเรื่องราวร้องทุกข์จากราษฎรโดยตรงเกี่ยวกับข้าราชการกดขี่บ้าง เกี่ยวกับได้รับอยุติธรรมต่าง ๆ บ้าง ซึ่งก็โปรดให้จัดการทันที ข้าราชการจึงกลัวเกรงไม่กล้าข่มเหงราษฎร ครั้งหนึ่งมีพวกหม่อมราชวงศ์และลูกหลานเจ้าพระยาภูธราภัยไปฉุดผู้หญิงราษฎร ทรงได้รับเรื่องร้องทุกข์พวกกรรมการก็แก้ตัวว่า ท่านเป็นลูกเจ้าลูกนายกรมการจะไปยุ่งเกี่ยวด้วยมิได้ ตรัส

บริภาษพวกกรมการว่า ที่ทำเช่นนี้จะเข้าใจว่าเป็นการเคารพราชวงศ์หรือ แท้จริงกลับเป็นผู้ทำลายราชวงศ์ต่างหาก เพราะถ้าเป็นราชวงศ์แล้วก็ทำเกะกะเกิน ๆ เลย ๆ เช่นนี้ได้ ราชวงศ์มิกลายเป็นอ้ายมหาโจร พระเจ้าแผ่นดินมิกลายเป็นโจรปกครองเมืองหรือ เพราะฉะนั้น จึงเห็นได้ว่าพวกกรมการเหล่านี้ไม่เคารพในหลวงเป็นแน่แล้ว จึงบังอาจเป็นใจกับคนผิดกดขี่ข่มเหงราษฎร และตรัสคาดโทษกำหนดให้กรมการไปเอาตัวพวกประพฤติผิดเหล่านั้นมาลงโทษตามโทษานุโทษ

ประกาศอีกฉบับหนึ่งโปรดให้เจ้าจอมพระสนมในพระองค์ผู้ใดไม่มีความสมัครใจที่จะอยู่กับพระองค์แล้วหรือมีความสนิทเสน่หาในชายคนใดแล้วก็ให้มาสารภาพทูลลา จะโปรดให้ไปตามใจสมัครไม่กีดขวางกักขังเอาไว้หรอก ประกาศนี้นับว่าประหลาดที่สุดที่กษัตริย์ในระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชที่ยอมให้เสรีภาพแม้แต่หญิงอันเป็นบาทบริจาริกา และทรงสั่งสอนให้เลือกผู้ชายที่จะไปเป็นผัวว่า อย่าไปหลงกลผู้ชายประเภทปอกลอก ปรากฏว่าเมื่อประกาศไปแล้วไม่มีใครกล้าทูลลา เพราะต่างกลัวว่าพระองค์จะลองใจและกลัวความผิด เพราะโทษอย่างนี้ถึงประหารชีวิต พระจอมเกล้าจึงต้องออกประกาศซ้ำใหม่ยืนยัน คราวนี้มีเจ้าจอมทูลลาออกไป ๗ คน

งานเกี่ยวกับพระศาสนา

รัชกาลนี้ได้ทรงสร้างวัดขึ้นหลายวัดมีวัดราชประดิษฐ์ วัดปทุมวนาราม วัดมกุฎกษัตริย์ ทรงบูรณวัดสมอราย วัดบรมนิวาส วัดมหา-

ธาตุ วัดอรุณ วัดพระเชตุพน วัดนี้ทรงสร้างพระเจดีย์ใหญ่อีก ๑ องค์ รวมกับที่มีอยู่แล้วเป็น ๔ องค์ มีรับสั่งกับรัชกาลที่ ๕ ว่า พระเจ้าแผ่นดินองค์ต่อไป อย่าได้สร้างพระเจดีย์ในวัดโพธิ์อีกเลย เพราะเนื้อที่จะไม่พอให้ถือว่าพระเจดีย์ ๔ องค์นี้ท่านผู้ใดเป็นเจ้าของท่านทันเห็นกัน อย่าให้ต้องใส่คะแนนต่อไป ที่วัดพระแก้วได้ทรงสร้างรัตนเจดีย์ (เจดีย์ทอง) และหอพุทธมณเฑียร (ปราสาทพระเทพบิดร) บนไพทีหน้าหอไตรได้ทำเป็นจตุรมุขยอดปรางค์ ชั้นเดิมมีพระประสงค์จะให้เป็นที่ประดิษฐานพระแก้วมรกต แต่เมื่อสร้างเสร็จแล้วคับแคบ เนื้อที่ไม่พอสำหรับพระราชพิธีจึงต้องงดไว้ ปูชนียสถานที่สำคัญอีกแห่งหนึ่งที่ทรงสร้างคือพระปฐมเจดีย์ ทรงเลื่อมใสพระปฐมเจดีย์เมื่อยังอยู่ในสมณวิสัย เมื่อธุดงค์ผ่านคราวใดก็มักปักกรดที่พระปฐมทุกครั้งได้ทรงทูลให้พระเชษฐาบูรณะ แต่พระนั่งเกล้าทรงรับสั่งว่าของอยู่ในป่ารกบูรณะขึ้นก็ไม่มีใครไป พระองค์ได้ปฏิญญาณกับพระปฐมว่า จะทรงหาทางบูรณะให้จงได้ เพราะฉะนั้นเมื่อทรงเป็นกษัตริย์แล้ว โปรดให้พระยาพิพัฒน์เป็นแม่กองบูรณะโดยจ้างพวกจีน พวกมอญเผาอิฐ เกณฑ์ไพร่สร้างพระมหาเจดีย์ครอบองค์เก่า องค์เก่าเดิมสูง ๒ เส้นเศษที่ทรงสร้างใหม่สูง ๓ เส้นเศษ แต่ก่อได้เพียงฐานก็เกิดพังลงมา จึงโปรดให้กรมหมื่นรังษีสุริยพันธุ์ (สมเด็จกรมพระปวเรศวริยาลงกรณ์) เป็นผู้คิดแบบใหม่และก่อขึ้นใหม่ จนกระทั่งเสร็จเป็นมหาสถูปใหญ่ที่สุดในประเทศไทย แต่ยังมีสิ่งก่อสร้างในบริเวณไม่แล้วอีกหลายอย่าง โปรดให้ราชโอรส ถวายปฏิญญาญกับพระปฐมว่าจะรับสนองงานของพระองค์ ต่อไปไม่ทอดทิ้ง พระปฐมเจดีย์ และสิ่งก่อสร้างในบริเวณนั้นเพิ่งมาสมบูรณ์จริง ๆ เมื่อรัชกาลที่ ๖

การสงคราม

ในสมัยรัชกาลที่ ๔ ไทยได้ทำสงครามกับพม่าเป็นครั้งสุดท้ายกรณีเมืองเชียงตุง ซึ่งแต่เดิมเคยเป็นข้าขอบขัณฑสีมาของไทยมาก่อน แต่พม่ามายึดเอาไปภายหลัง จึงโปรดให้กรมหลวงวงศาธิราชสนิธเป็นแม่ทัพพร้อมกับกองทัพหัวเมืองพายัพทั้งปวงมีเมืองเชียงใหม่เป็นต้น ยกขึ้นไปตีเมืองเชียงตุงคืน แต่กองทัพที่ยกขึ้นไปครั้งนี้ประชุมไม่พรักพร้อมประกอบทั้งขัดสนเสบียงจึงตีเชียงตุงไม่ได้

การเมืองเขมร

พระเจ้าแผ่นดินเขมรถึง ๒ องค์ คือนักองค์นโรดม ๑ นักองค์ศรีสวัสดิ์ ๑ รัชกาลที่ ๔ ได้ชุบเลี้ยงเหมือนพระโอรส ได้เจริญชันษาในกรุงเทพฯ และเมื่ออายุครบอุปสมบทก็โปรดให้อุปสมบทจำพรรษาอยู่ ณ วัดบวรนิเวศ เมื่อลาผนวชแล้วโปรดสถาปนาขึ้นเป็นกษัตริย์กัมพูชา คือพระเจ้านโรดมซึ่งเป็นเชษฐาและนักองค์ศรีสวัสดิ์อนุชา เป็นพระมหาอุปราช ซึ่งต่อมาได้ขึ้นเสวยราชสมบัติต่อจากพระเชษฐา รัชกาลที่ ๔ ทรงพระกรุณาพระราชทานเครื่องอิศริยยศมีพระมหามงกุฎเป็นต้น พระราชทานให้กับเจ้าเขมร แต่ในตอนปลายรัชกาล เมื่อฝรั่งเศสขยายอาณานิคมเข้ามาในอินโดจีน คือฝรั่งเศสรบชนะญวนแล้ว ก็เลยขู่เข็ญให้เขมรยอมเป็นอาณานิคมของฝรั่งเศสด้วย พระเจ้านโรดมได้มีสาส์นมากราบทูลพระจอมเกล้าว่า "การทั้งนี้สุดที่ข้าพระพุทธเจ้าจะแก้ไขได้แล้ว แต่ในภายในใจของข้าพระพุทธเจ้ายังคงซื่อสัตย์ จงรักภักดีต่อใต้ผ่าละอองธุลี

พระบาท ขอเป็นข้าของพระองค์ไปจนกว่าชีวิตจะหาไม่" สาส์นฉบับนี้เป็นหลักฐานสำคัญยิ่ง แสดงว่าเขมรถูกฝรั่งเศสบังคับยึดเอาไป ไม่ใช่เกิดจากความสมัครใจของเขมรเองตามที่ฝรั่งเศสอ้างแก่ไทย

การทูตต่างประเทศ

ทางไมตรีกับกรุงปักกิ่ง ซึ่งในระยะนั้นตรงกับรัชสมัยพระเจ้าฮำฮองแห่งราชวงศ์แมนจู พระจอมเกล้าไม่ยอมเสียรู้จีน เพราะทรงศึกษาหลังฉากของทางไมตรี ทรงทราบความจริงว่าบรรดาชาติต่าง ๆ ที่มีทางไมตรีติดต่อกับปักกิ่งจีนถือว่าชาติเหล่านี้เป็นเมืองขึ้นหมด แม้แต่พระราชสาส์นที่มีมาถึงกัน จีนก็กดฝ่ายตรงกันข้ามลงเป็นเจ้าประเทศราช ยกตัวเองขึ้นเป็นจอมจักรพรรดิ์ผู้พิชิต พระจอมเกล้าจึงไม่ยอมให้ประวัติศาสตร์ซ้ำรอยเช่นนี้เป็นที่ขายหน้าอีก ถ้าจะให้ติดต่อกันก็ต้องอยู่ในฐานะเสมอกันจึงยอม ทางปักกิ่งไม่ยอมตกลง ไทยจึงงดส่งทูตไปปักกิ่งตั้งแต่นั้นมา จนกระทั่งมารื้อฟื้นทางราชไมตรีขึ้นใหม่เมื่อสงครามโลกครั้งที่ ๒ สงบ โดยติดต่อกับรัฐบาลจีนคณะชาติ ทูตจีนคนแรกที่เข้ามาเมืองไทยเป็นทางการคือ นายหลีเที๊ยะเจิง หลังจากขาดทางไมตรีกว่าร้อยปี

ความสัมพันธ์กับชาติตะวันตก

สมัยนี้ไทยได้ติดต่อกับรัฐบาลอังกฤษ ฝรั่งเศส โปรตุเกส สเปญ ออสเตรีย เดนมาร์ค โดยเฉพาะอย่างยิ่งสหรัฐ ประธานาธิบดี-

ลินคอล์นได้มีสาส์นมาทูลพระจอมเกล้าฯ ขอเปิดทางไมตรีกับไทยเป็นทางราชการ ทรงมีพระราชสาส์นตอบ ซึ่งในสาส์นนั้นรับสั่งว่า ทรงทราบว่า อเมริกาไม่เคยมีช้างเลย เพราะฉะนั้นจะทรงพระราชทานลูกช้างให้กับประธานาธิบดีไปเลี้ยงไว้

การศาสนา

ในรัชกาลนี้ คริสตศาสนานิกายโปรเตสแตนต์ได้เข้ามาแพร่-หลายในเมืองไทย โดยมิชชันนารีอเมริกันเป็นผู้นำเข้ามา ผู้เป็นหัวแรงที่สำคัญคือหมอบลัดเล ซึ่งไทยเราเรียกอย่างคล่องปากว่า ปลัดเล ท่านผู้นี้ นอกจากทำหน้าที่สอนศาสนาแล้ว ยังเป็นคนแรกที่นำเอาวิชาการแพทย์สมัยใหม่มาแพร่หลายในเมืองไทย เพราะตัวเองเรียนเป็นแพทย์มาก่อน ไทยเรารู้จักวิชาศัลยกรรมและปลูกฝีจากหมอผู้นี้ บลัดเลได้แสดงฝีมือทางศัลยกรรมแก่คนไทยครั้งแรกที่วัดประยุรวงศ์ เนื่องจากมีพิธีฉลองวัด จุดบ้องไฟเกิดระเบิดขึ้น ผู้รับบาดเจ็บมีทั้งพระและคฤหัสถ์ บลัดเลได้ทำการผ่าตัดคนเจ็บที่วัดนี้ นอกจากนี้เขายังเป็นคนแรกที่นำเครื่องพิมพ์มาใช้ในเมืองไทย เป็นคนแรกที่ออกหนังสือพิมพ์ในเมืองไทย ให้ชื่อว่าหนังสือพิมพ์บางกอกรีคอเดอร์ ออกเป็นภาษาไทย มีสมาชิกบอกรับร้อยเศษ สมาชิกคนแรกคือพระจอมเกล้า ความจริงหมออเมริกันผู้นี้ เข้ามากรุงเทพ ฯ ตอนปลายรัชกาลที่ ๓ แต่มามีชื่อเสียงในรัชกาลที่ ๔ หนังสือพิมพ์ที่ทางราชการจ้างพิมพ์ฉบับแรกคือ

พระราชกฤษฎีกาห้ามสูบฝิ่นของรัชกาลที่ ๓ หมอบลัดเลได้อยู่มาจนถึงต้นรัชกาลที่ ๕ จึงถึงแก่กรรม นับว่าเป็นผู้มีคุณต่อประเทศไทยคนหนึ่งในด้านการแพทย์และการพิมพ์

เหตุการณ์สมัยจวนสิ้นรัชกาล

พระจอมเกล้าได้เสวยราชย์เมื่อพระชนมายุมากแล้ว พระราชโอรสธิดาจึงล้วนเยาว์ชันษา พระราชโอรสองค์ใหญ่ซึ่งประสูติก่อนเสด็จออกทรงผนวชมี ๒ องค์ คือ กรมหมื่นมเหศวรศิววิลาศ กรมหมื่นวิษณุนาถนิภาธร แต่ทั้ง ๒ พระองค์ก็สิ้นพระชนม์ก่อนพระราชบิดา พระราชบิโยรสอันประสูติแต่อัครมเหษีกรมพระเทพศิรินทรามาตย์ จึงมีแต่เจ้าฟ้าชายจุฬาลงกรณ์ ซึ่งในเวลาที่รัชกาลที่ ๔ สวรรคตมีพระชนม์ ๑๕ พรรษา พระจอมเกล้ามีพระราชดำริว่า พระองค์จะมอบราชสมบัติให้กับเจ้าฟ้าจุฬาลงกรณ์ แล้วทรงออกมาดำรงตำแหน่งเป็นพระพุทธเจ้าหลวงช่วยพระราชโอรสปกครองแผ่นดิน แต่การที่มีพระราชดำริไว้หาเป็นไปดังประสงค์ไม่ เพราะทรงประชวรกระทันหัน ในคราวที่เสด็จออกไปพิสูจน์สุริยุปราคาตามที่ทรงคำนวณได้ ณ ตำบลหว้ากอ จังหวัดประจวบคีรีขันธ์ ในครั้งนั้น มีนักดาราศาสตร์นานาประเทศเข้ามาร่วมพิสูจน์จำนวนมาก เป็นการแสดงพระปรีชาญาณสามารถในวิชานี้แก่โลก เมื่อเสด็จกลับก็ประชวรหนัก สันนิษฐานว่าประชวรด้วยโรคมาเลเรียหรืออาจจะมีโรคไทฟอยด์แทรก พร้อมกันนั้นเจ้าฟ้าจุฬาลงกรณ์ก็ประชวรหนักจนถึงสลบไม่รู้พระองค์ จนเจ้านายต้องปิดบังพระอาการทั้งสองฝ่าย

แก่กัน การเมืองไทยในตอนนั้น ผู้มีอิทธิพลกุมบังเหียนปกครองคือเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ (ช่วง บุนนาค) ท่านผู้นี้สืบสกุลขุนนางผู้ใหญ่ คือสมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาประยุรวงศ์ และสมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาวิชัยญาติ สมเด็จเจ้าพระยาทั้ง ๒ องค์นี้ เป็นผู้มีส่วนอย่างสำคัญในการอัญเชิญสมเด็จพระจอมเกล้าขึ้นเสวยราชย์ มาถึงตอนนี้ท่านทั้ง ๒ ก็พิลาลัยไปแล้ว เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์นั้นใคร ๆ ก็พากันกลัวเกรงอำนาจ ถึงกับมีเจ้านายผู้ใหญ่บางพระองค์แสดงความไม่ไว้วางใจท่าน เช่นพระปิ่นเกล้าเป็นต้น ใคร ๆ ก็นึกว่า ถ้าท่านจะเป็นกบฏก็เป็นได้ง่าย ซ้ำมีนามตรงกันกับเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ ซึ่งเป็นพระเจ้าปราสาททองครั้งกรุงเก่าจนถึงพระปิ่นเกล้าทรงสะสมกระสุนดินดำเอาไว้ในพระบวรราชวัง แต่เหตุการณ์ที่น่ากลัวนี้ก็มิได้เกิดขึ้นดังคาด ด้วยเหตุผลดังนี้คือ

๑. สมเด็จพระจอมเกล้า ทรงแสดงน้ำพระทัยเปิดเผยมอบความไว้วางพระทัยแก่เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์

๒. สมเด็จพระจอมเกล้าไม่ทรงชี้ขาดตำแหน่งรัชทายาท แต่ตรัสว่าให้บรรดาเจ้านาย ข้าราชการประชุมกันเลือก จะเป็นพระบรมวงศานุวงศ์องค์ใดก็ได้ ถ้าเห็นว่าจะเป็นที่พึ่งแก่แผ่นดินได้

๓. พระราชโอรสคือเจ้าฟ้ากรมขุนพินิตประชานาถ คือเจ้าฟ้าจุฬาลงกรณ์มีฐานะเป็นหลานเขยของเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ เพราะเหตุที่ได้หลานสาวของท่าน ซึ่งต่อมาในรัชกาลที่ ๕ ได้สถาปนาขึ้นเป็นเจ้าคุณจอมมารดาพระสนมเอก นับเป็นมเหษีองค์แรกของรัชกาลที่ ๕

๔. ตัวเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์เองมีความสำนึกในพระเดชพระคุณของราชวงศ์จักรี

การณ์จึงปรากฏว่าเมื่อสมเด็จพระจอมเกล้าสวรรคตลงในวันมหาปวารณา ณ พระที่นั่งภาณุมาศจำรูญ เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ได้เรียกประชุมเจ้านายและพระสงฆ์ มีกรมหมื่นบวรรังษี (สมเด็จกรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์) สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ วัดโสมนัส ฯลฯ เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ได้ทำหน้าที่เป็นประธาน ประกาศถามมติที่ประชุมว่า จะให้ผู้ใดเป็นพระมหากษัตริย์ ที่ประชุมได้ลงมติเป็นเอกฉันท์ ขอให้เจ้าฟ้ากรมขุนพินิตประชานาถ ขึ้นเสวยราชสมบัติต่อจากสมเด็จพระราชบิดา แต่เนื่องจากเจ้าฟ้าทรงพระชันษาเยาว์ จึงขอให้เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์สำเร็จราชการแผ่นดินแทน ต่อมาถึงปัญหาเรื่องพระมหาอุปราช เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์แสดงความเห็นว่า ควรจะให้แก่กรมหมื่นบวรวิชัยชาญพระโอรสในพระปิ่นเกล้า (เวลานั้นอยู่ในฐานะเป็นบุตรเขยของท่าน) ทันใดนั้นกรมขุนวรจักรานุภาพ ได้คัดค้านขึ้นว่า การตั้งพระมหาอุปราชไม่ใช่หน้าที่ของที่ประชุม เพราะผู้ที่จะแต่งตั้งคือพระมหากษัตริย์ ซึ่งมีพระองค์อยู่แล้ว เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์โกรธ หันมาเกรี้ยวกราดกับกรมขุนวรจักรว่า ที่ขัดขวางตัวอยากเป็นเองหรือ กรมขุนวรจักรจึงกล่าวว่าเมื่อให้ยอมก็ต้องยอม กรมหมื่นบวรวิชัยชาญ จึงได้รับสถาปนาขึ้นเป็นกรมพระราชวังบวรวิชัยชาญ นับเป็นพระมหาอุปราชองค์สุดท้ายในประวัติศาสตร์ไทย

พระพุทธศาสนาในรัชกาลที่ ๕ ถึงสมัยปัจจุบัน

รัชกาลที่ ๕ เมื่อเสวยราชย์ก่อนบรรลุนิติภาวะ ได้ทรงถือโอกาสประพาสเมืองมลายู สิงคโปร์ เพื่อประโยชน์ในการปกครอง เมื่อพระชนม์ใกล้ ๒๐ ได้ทรงเตรียมการอุปสมบท ราชพิธีผนวชมีขึ้นในวัดพระแก้ว ทรงประทับบำเพ็ญเนกขัมมบารมีในพระราชวัง ๑๕ วัน โดยมีคณะสงฆ์ ซึ่งมีพระราชอุปัชฌายะไปอยู่ด้วย ณ บริเวณตำหนักพระที่นั่งพุทธรัตนสถาน เมื่อลาผนวชแล้ว โปรดให้รื้อตำหนักทรงผนวชไปถวายวัดเบญจมบพิตร ในสมัยต่อมา ทรงทำพิธีบรมราชาภิเศกครั้งที่ ๒ และเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์นั้น เมื่อพระองค์ได้ทรงราชย์ก็โปรดให้สถาปนาขึ้นเป็นสมเด็จเจ้าพระยามหาศรีสุริยวงศ์ เมื่อเสวยราชย์ครั้งที่ ๒ ได้ทรงดึงอำนาจกลับคืนมา รัชสมัยของพระองค์ยืดยาวที่สุดเป็นเวลา ๔๒ ปี มีเหตุการณ์สำคัญทางด้านศาสนา ทางด้านการเมือง ด้านการต่างประเทศ คือ

๑. ทรงเป็นพระมหากษัตริย์ไทยพระองค์แรก ที่เสด็จไปถึงอินเดีย เสด็จไปบูชาสังเวชนียสถานมฤคทายวัน

๒. ทรงเป็นผู้วางแนวการปกครองคณะสงฆ์ โดยโปรดให้ตราพระราชบัญญัติปกครองคณะสงฆ์ขึ้นเป็นครั้งแรก

๓. ทรงนิมนต์ให้สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นวชิรญาณวโรรส เป็นประธานในการวางระเบียบการศึกษาของประชาชน โดยให้บรรดาพระเถระในส่วนกลางและหัวเมือง ตั้งโรงเรียนในวัดสอนเด็ก พระเป็นผู้สอนเอง รัฐบาลเป็นผู้เกื้อกูล เพราะฉะนั้น การศึกษาของ

ชาติจึงเริ่มต้นไปจากพระ ภายหลังเมื่อมีกระทรวงธรรมการเกิดขึ้นแล้ว จึงได้รับงานนี้ไปทำ

๔. ทรงสร้างวัดราชบพิธเป็นวัดประจำรัชกาล ทรงสร้างวัดนิเวศน์ธรรมประวัติ อยุธยา โดยใช้ศิลปะแบบโกธิกของฝรั่ง วัดเบญจมบพิตร วัดเทพศิรินทราวาส ส่วนวัดที่ทรงปฏิสังขรณ์มีจำนวนนับร้อยทั้งในกรุงและหัวเมือง

๕. มีผู้พบพระบรมสารีริกธาตุ ซึ่งมีคำจารึกเป็นอักษรเก่าสมัยพระเจ้าอโศกเป็นหลักฐาน ณ ป่าเมืองกบิลพัศดุ์ มาร์ควิส เดอสันอุปราชอินเดียครั้งนั้นได้กราบทูลถวายพระบรมธาตุนี้ จึงโปรดให้พระยาสุขุมนัยประดิษฐ์ (พระมหาปั้น) ต่อมาได้เป็นเจ้าพระยายมราช ออกไปอัญเชิญพระบรมธาตุมา ครั้งนั้นมีทูตานุทูตจากประเทศพระพุทธศาสนาเข้ามาเมืองไทย กราบทูลขอแบ่งพระบรมธาตุ มีญี่ปุ่น พม่า ลังกา ทรงพระกรุณาแบ่งให้ ส่วนที่เป็นของไทยโปรดให้บรรจุไว้ในพระเจดีย์ บนยอดเขาสุวรรณบรรพต วัดสระเกศ พระนคร

๖. เมื่อเสวยราชย์ได้ ๒๕ ปี ทรงปรารภจะบำเพ็ญพระมหากุศล เห็นว่าพระไตรปิฎกที่เขียนไว้ในใบลานไม่มั่นคง ทั้งจำนวนก็มากยากที่จะรักษา และเป็นตัวขอม ผู้ไม่รู้อ่านไม่เข้าใจ บัดนี้โลกเจริญแล้ว มีพระราชศรัทธาพิมพ์พระไตรปิฎกเป็นเล่มสมุดฝรั่ง โปรดให้พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นวชิรญาณวโรรส และพระเถรานุเถระทั้งหลายช่วยกันชำระ ถ่ายตัวขอมเป็นตัวไทย จัดพิมพ์ขึ้นเป็น ๑๐๐๐ จบ จบละ ๓๙ เล่ม พระราชทานไปให้แก่ต่างประเทศหลายร้อยจบ พระ-

ราชทานไว้ให้ศึกษาตามพระอารามหลวงทุกแห่ง ไทยจึงเป็นชาติแรกที่พิมพ์พระไตรปิฎกบาลีขึ้นเป็นเล่มสมุด

๗. เมื่อเสด็จประพาสยุโรป ได้ทรงพบกับศาสตราจารย์ ริส เดวิดส์ ซึ่งเวลานั้นกำลังตั้งสมาคมบาลีปกรณ์ในลอนดอน ได้ทรงพระราชทานทุนทรัพย์เป็นอันมากไปพิมพ์ปกรณ์บาลีขึ้นหลายเล่ม

๘. ทรงพระราชทานทุนทรัพย์ให้ตั้งมหามกุฏราชวิทยาลัย อุทิศในสมเด็จพระราชบิดา มหามกุฏได้ออกนิตยสารชื่อ ธรรมจักษุรายเดือน เป็นนิตยสารทางพระพุทธศาสนาที่เก่าที่สุดของไทย มีอายุจนบัดนี้กว่า ๗๐ ปี แล้วทรงพระราชทานทุนทรัพย์ ตั้งมหาจุฬาลงกรณ์ราชวิทยาลัย ณ วัดมหาธาตุ ทั้ง ๒ แห่งมีพระราชประสงค์ให้เป็นสถาบันการศึกษาของพระสงฆ์ขั้นสูงสุด

๙. ได้ทรงหล่อพระพุทธปฏิมาจำนวนมาก องค์ใหญ่ที่สุดคือ พระพุทธชินราชจำลอง วัดเบญจมบพิตร

๑๐. ทรงพระกรุณาพระราชทานสมณศักดิ์ บรรพชิตจีน ญวน ขึ้น คณะสงฆ์ฝ่ายมหายานทั้ง ๒ คณะนี้ คณะญวนได้เข้ามาตั้งในพระนครตั้งแต่ปลายกรุงธนบุรี ในสมัยรัชกาลที่ ๔ มีพระญวนองค์หนึ่งชื่อ องค์ฮึงมีความรอบรู้พระธรรมวินัย เป็นที่คุ้นเคยของสมเด็จพระจอมเกล้า องค์ฮึงมีสำนักอยู่ที่วัดตลาดน้อย คือวัดอุภัยราษฎร์บำรุงเดี๋ยวนี้ สมเด็จพระจอมเกล้าโปรดให้พระญวนทำพิธีกงเต๊กขึ้นเป็นครั้งแรกในงานพระศพเจ้านายองค์สำคัญ มาถึงรัชกาลที่ ๕ ทรงมีพระปรารภเหตุนี้ จึงโปรดให้ตั้งองค์ฮึงเป็นพระครูสมณานัมสมณาจารย์ ตำแหน่งเจ้าคณะใหญ่ฝ่าย

ญวนและมีฐานานุกรมทรงสมณศักดิ์คือ พระครูบริหารอนัมพรต เป็นเจ้าคณะรอง องค์สรภาณมธุรส ปลัดขวา องค์สุตบทบวร ปลัดซ้าย องค์พจนสุนทร รองปลัดขวา องค์พจนกรโกศล รองปลัดซ้าย องค์อนันต์-สรภัญญ์ เทียบสมุห์ วัดของญวนในกรุงเทพ ฯ มีวัดอุภัยราชบำรุง กุศลสมาภร วัดโลกานุเคราะห์ วัดชัยภูมิการาม วัดมงคลสมาคม ต่างจังหวัดมีวัดถาวรวราราม ที่กาญจนบุรี

ส่วนคณะสงฆ์จีน แรกมาตั้งแต่รัชกาลที่ ๕ พระอาจารย์สุเห่งชาวกวางตุ้ง มีกิตติคุณทางวิปัสสนาธุระ เป็นที่ยกย่องนับถือของชาวจีน-ไทยในพระนคร ได้สร้างวัดมังกรกมลาวาส ทรงพระกรุณาตั้งให้เป็นพระอาจารย์จีนธรรมสมาธิวัตร ถือพัดงาสานทั้งเล่ม เพราะเป็นตำ-แหน่งวิปัสสนาธุระ มีฐานาเป็นหลวงจีนคณานักจีนพรต ปลัดขวา หลวงจีนธรรมรสจีนสาส์น ปลัดซ้าย

เกี่ยวกับการต่างประเทศ รัชกาลที่ ๕ ได้เสด็จประพาสยุโรปสองครั้ง เสด็จไปตามประเทศต่าง ๆ ทรงมีพระราโชบายสุขุม มหาอำนาจในยุโรปสมัยนั้นถึงเยอรมัน อังกฤษและรัสเซียประเทศเหล่านี้ทรงฝากฝั่งพระโอรสให้อยู่ในฐานะดุจโอรสบุญธรรมของพระมหากษัตริย์ประ-เทศเหล่านั้น เช่น เยอรมันทรงฝากพระองค์เจ้าจิรประวัติไว้กับพระเจ้าวิลเฮล์มไกเซอร์ ที่ประเทศอังกฤษพระองค์ได้ทรงฝากเจ้าฟ้าหลาย-พระองค์ให้ไปเป็นนักเรียนนายร้อย คือเจ้าฟ้ากรมขุนเทพราชาวดี (ร. ๖) เจ้าฟ้ากรมสุโขทัยธรรมราชา (ร. ๗) ที่ประเทศรัสเซีย ทรงฝากเจ้าฟ้ากรมขุนพิษณุโลกประชานาถ ไว้ให้เป็นโอรสเลี้ยงของพระเจ้า

ซาร์นิโคลาส มีแต่ฝรั่งเศสชาติเดียวที่ประสงค์ร้ายต่อไทย แต่ไม่กล้าทำลายเอกราชของไทย เพราะพระราโชบายที่คุมมหาอำนาจไว้เป็นแรงดุลย์อำนาจฝรั่งเศส ฝรั่งเศสกับอังกฤษได้ทำสัญญาบูรณภาพกับไทย คือให้ถือว่า ประเทศไทยเป็นดินแดนกันชนระหว่างมหาอำนาจทั้งสอง ฝรั่งเศสจะไม่ขยายอำนาจอาณานิคมมาทางฝั่งแม่น้ำโขงด้านไทย อังกฤษจะไม่ขยายอาณานิคมข้ามเทือกเขาแดนลาว ธงไชย และตะนาวศรีมาทางเขตไทย ฝรั่งเศสได้ยึดเอาดินแดนของไทยในส่วนที่เป็นประเทศราชคือลาวไปทั้งประเทศ มูลเหตุเกิดจากศึกฮ่อซึ่งเป็นพวกกบฏเหลือเดนของจีน แตกหนีลงมาตั้งมั่นอยู่ทุ่งเชียงคำ (ทุ่งไหหิน) และยกกองทัพไปเที่ยวตีหัวเมืองในประเทศลาวมีเมือง อัตตบื่อ แซโปน สบนัว สิบสองปั่นนา สิบสองจุไทยในแดนญวน ที่สุดลงมาล้อมหลวงพระบาง รัชกาลที่ ๕ จึงโปรดให้เจ้าหมื่นไวยวรนาถ (เจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี เจิม แสงชูโต) เป็นแม่ทัพใหญ่ยกขึ้นไปปราบฮ่อ ฝรั่งเศสก็ถือโอกาสยกกองทัพอ้างเรื่องปราบฮ่อเหมือนกัน เข้ายึดเอาดินแดนในประเทศลาวไปและบังคับให้ไทยยอมรับอำนาจของฝรั่งเศสเหนือประเทศลาวด้วยการส่งเรือรบมาปิดอ่าวเจ้าพระยา วีรบุรุษของไทยคือพระยอดเมืองขวางได้รบยิงต่อสู้กับทหารฝรั่งเศส แล้วก็ถูกทหารฝรั่งเศสบังคับให้ไทยถอดพระยอดเมืองขวางออกจากบรรดาศักดิ์เอาตัวไปจำขัง ต่อมาไทยได้เสียเมืองเสียมราฐ พระตะบอง และศรีโสภณให้กับฝรั่งเศสอีก และไทยเสียประเทศราชมะลายู มีไทรบุรี กลันตัน ตรังกานู ให้แก่อังกฤษเพื่อแลกกับสิทธิทางศาล สำหรับรายนี้รัฐบาลอังกฤษไม่ได้ส่งกองทัพมาขู่เข็ญยื้อแย่ง

อย่างฝรั่งเศสเป็นเพียงการแลกเปลี่ยน เป็นเพียงการแลกเปลี่ยนสิทธิของกันและกันเท่านั้น ทรงเสียพระทัยถึงกับมีพระราชดำริเลิกเสวยกระยาหาร เพื่อให้ถึงกาลกิริยาไม่ประสงค์จะเป็นอย่างมหากษัตริย์ที่เสียกรุงศรีอยุธยาอีก เคราะห์ดีที่บรรดาพระราชวงศ์มีสมเด็จกรมพระยาดำรงเป็นต้น ได้กราบทูลเตือนพระสติโดยอ้างเหตุต่าง ๆ เช่นอ้างว่า เสียดินแดนเพียงเท่านี้ ก็เหมือนเพียงเสียแขน แต่ชีวิตยังอยู่ ชาวต่างประเทศที่มีความปรารถนาดีต่อไทยอย่างแท้จริงคืออเมริกา เหตุเพราะอเมริกาไม่มีนโยบายล่าอาณานิคมอย่างชาติมหาอำนาจในยุโรป ไทยได้รับอุปการะจากรัฐบาลอเมริกันในด้านสิทธิทางศาลหลายอย่าง รวมทั้งสิทธิทางการค้าระหว่างชาติ เจ้าหน้าที่ชั้นสูงในกระทรวงต่างประเทศ เราก็ไว้วางใจคนอเมริกันยิ่งกว่าฝรั่งชาติอื่นพวกเหล่านี้รับใช้ประเทศไทยเหมือนชาติของตน นอกจากนี้ยังมีชาติเล็ก ๆ ในยุโรป เช่น เดนมาร์ค และเบลเยี่ยม ไทยได้จ้างคนสองชาตินี้มารับราชการ คนหนึ่งได้เป็นเจ้าพระยาอภัยราชา เป็นเจ้าพระยาฝรั่งคนเดียวในยุครัตนโกสินทร์

เหตุการณ์ในประเทศ รัชกาลที่ ๕ ทรงเริ่มเปลี่ยนแปลงการปกครองของไทยมาเป็นระบบเทศาภิบาล ยุบประเทศราช สมัยนั้นประเทศราชของไทยที่เหลืออยู่คือ เชียงใหม่ ลำปาง ลำพูน น่าน แพร่ เชียงใหม่นับว่าเป็นประเทศราชที่สำคัญที่สุด เคยมีข่าวเล่าลือกันว่า เจ้านครเชียงใหม่ เอาใจออกห่างจากพระเจ้าอยู่หัวจะไปขึ้นกับอังกฤษในพม่า รัชกาลที่ ๕ ทรงใช้ราโชบายอันสุขุมขอพระกนิษฐาของพระเจ้าเชียงใหม่มาเป็นมเหษีคือ พระราชชายาเจ้าดารารัศมี เมื่อเริ่มระบบ

สมุหเทศาภิบาลแล้ว ตำแหน่งประเทศราชก็ไม่มีที่เหลืออยู่ เป็นเพียงกิตติมศักดิ์ไม่มีอำนาจทางปกครอง ทำให้เป็นผลดีต่อความเป็นเอกภาพของชาติ ในตอนปลายรัชกาลได้มีพระราชวงศ์กลุ่มหนึ่งถวายหนังสือขอให้เปลี่ยนการปกครองมาเป็นระบบรัฐธรรมนูญ ก็ทรงมีรับสั่งว่าการปกครองด้วยรัฐธรรมนูญนั้นดี แต่ในเวลานี้พื้นเพของคนไทยยังไม่พร้อม ก่อนอื่นต้องจัดการศึกษาให้เจริญเสียก่อน รัชกาลที่ ๕ สวรรคตเมื่อพระชนมายุ ๕๐ เศษ มีพระราชโอรสราชธิดาเกือบ ๑๐๐ องค์

เจ้าฟ้ากรมขุนเทพราชาวดีได้ขึ้นเสวยราชย์ เป็นพระมหากษัตริย์ไทยต่อมา รัชกาลนี้มีอายุ ๑๕ ปี เหตุการณ์ที่สำคัญคือ

๑. ด้านพระศาสนา ได้ทรงสร้างโรงเรียนวชิราวุธขึ้น โดยมีพระราชประสงค์ว่า ให้เป็นวัดได้ด้วยถ้าต้องการ แต่ทรงเห็นว่าวัดในพระนครมีมาก จึงทรงโปรดให้เป็นโรงเรียนไปก่อน มุ่งอบรมหนักในทางศีลธรรม

๒. ทรงตั้งกองเสือป่า ทรงเป็นผู้มีชาตินิยมและศาสนนิยมอย่างแรง กล่าวคือ ทรงแสดงเทศนาเสือป่า ปลุกใจให้เสือป่าทั้งหลายรักชาติ รักพระพุทธศาสนา ทรงเปรียบเทียบความเด่นในทางพระพุทธศาสนากับข้อบกพร่องในทางศาสนาคริสต์ รับสั่งว่า พระองค์เองเมื่ออยู่ในยุโรปทำคะแนนวิชาคัมภีร์ไบเบิลได้ที่หนึ่ง แต่ก็ทรงเห็นข้อบกพร่องของไบเบิลมากมาย นอกจากนี้ทรงมีพระนิพนธ์เรื่องพระพุทธเจ้าตรัสรู้อะไร ทรงประกาศพุทธศักราชให้ใช้เป็นศักราชทางราชการ (แต่ก่อนใช้จุลศักราชบ้าง รัตนโกสินทร์ศกบ้าง) ทรงตราบทกำหนดในกฎมณ-

เฑียรบาลว่าด้วยพระเจ้าแผ่นดินว่าจะต้องเป็นพุทธมามกะ นอกจากนี้ ทรงเป็นผู้ริเริ่มให้พิมพ์คัมภีร์อรรถกถา ฎีกา ในงานพระเมรุของพระราชชนนี คือสมเด็จพระศรีพัชรินทราพระพันวษา ในที่สุดเมื่อจวนใกล้สวรรคตก็ยังทรงประกาศพระราชประสงค์ว่า ในงานพระบรมศพของพระองค์ท่านเอง ขอให้พิมพ์หนังสือที่เป็นประโยชน์แก่พระพุทธศาสนาให้มากที่สุด

๓. ในด้านวัตถุก่อสร้าง ทรงขยายบริเวณพระปฐมเจดีย์ ทรงสถาปนาพระพุทธรูปยืนขนาดใหญ่ คือ พระร่วงโรจนฤทธิ์ ทรงให้พระเจ้าน้องยาเธอเจ้าฟ้ากรมหลวงพิษณุโลก หาแท่งหยกวิเศษในประเทศรัสเซียมาสลักเป็นพระแก้วมรกตองค์น้อยขึ้นอีกหนึ่งองค์

๔. อัจฉริยส่วนพระองค์คือ ทรงเป็นพระมหากษัตริย์ของไทยที่มีพระราชนิพนธ์มากที่สุดคือ มีทั้งบทละคร นวนิยาย ประวัติศาสตร์ ศาสนคดี นิทานชวนขัน วิจารณ์การเมือง วิจารณ์สังคม โบราณคดี กวีนิพนธ์ประเภทต่าง ๆ ทั้งทรงเป็นนักแสดงด้วย ทั้งโขน ละครรำ และละครพูด สมกับพระเกียรติที่ได้รับเทิดทูนว่า ธีรมหาราช

๕. การต่างประเทศ ไทยได้ประกาศสงครามกับฝ่ายอักษะในสงครามโลกครั้งที่ ๑ กองทหารไทยกองแรกได้ไปช่วยรุกรบกับพันธมิตรในยุโรป นำเกียรติภูมิมาสู่ชาติไทย ไทยได้เป็นสมาชิกสันนิบาตชาติในเจนีวา และด้วยการช่วยเหลือของอเมริกา ไทยได้สิทธิทางศาลกับนานาประเทศ สัญญาที่ไม่เสมอภาคถูกยกเลิกไปหมด ผู้เป็นตัวตั้งตัวดีใน

เรื่องนี้คือ ดร. ชาวอเมริกัน ซึ่งต่อมาไทยได้บำเหน็จความชอบตั้งให้เป็นพระยากัลยาณไมตรี

รัชกาลที่ ๖ มีแต่พระราชธิดาองค์เดียวคือ เจ้าฟ้าเพชรรัตน์ ทรงสวรรคตด้วยพระโรคไส้ติ่งอักเสบ ราชสมบัติจึงตกแก่พระราชอนุชา เจ้าฟ้าสุโขทัยธรรมราชา (สมเด็จพระปกเกล้า)

พระบาทสมเด็จพระปกเกล้า ได้สนองเจตนารมณ์ของพระเชษฐา ด้วยการชักชวนชาวสยามสละทุนทรัพย์พิมพ์พระไตรปิฎกฉบับสยามรัฐขึ้น โดยอาศัยฉบับรัชกาลที่ ๔ เป็นแบบชำระ พระไตรปิฎกชุดนี้มี ๔๕ เล่ม เป็นฉบับสมบูรณ์ที่สุดเท่าที่ประเทศไทยได้มีมา และนานาประเทศได้ใช้เป็นเครื่องอ้างอิง ทรงตั้งรางวัลประกวดบทความวิสาขะบูชาประจำปี แต่เมื่อเกิดการเปลี่ยนแปลงการปกครองแล้ว ได้เสด็จนิราศไปประทับที่ประเทศ อังกฤษ กระทั่งสวรรคต ราชสมบัติจึงตกแก่ พระองค์เจ้าอานันทมหิดล

พระเจ้าอยู่หัวอานันทมหิดล เป็นพระโอรสในกรมหลวงสงขลา-นครินทร์ ซึ่งเป็นพระโอรสประสูติแต่พระศรีสวรินทิราบรมราชเทวี พระพันวษา พระอัครมเหษีของรัชกาลที่ ๕ และเป็นพระพี่นางของสมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีในรัชกาลที่ ๕ ในรัชสมัยนี้รัฐบาลได้เปลี่ยนแปลงราชการปกครองคณะสงฆ์มาเป็นระบบสังฆมนตรี โดยอนุโลมตามการปกครองแบบประชาธิปไตย

การปกครองคณะสงฆ์ในประเทศไทยแต่โบราณ ถึงแม้มีสมเด็จพระสังฆราชเป็นประมุข ก็เป็นสักแต่ในนาม ทรงใช้อำนาจอยู่ในขอบ

เขตภายในวัด ถ้าเกิดมีปัญหานอกเหนือจากพระวินัยก็เป็นหน้าที่ของพระมหากษัตริย์ทรงเป็นผู้บังคับบัญชาการ เช่นสมัยรัชกาลที่ ๑ ที่ ๒ และที่ ๓ เกิดมีอลัชชีขึ้นเป็นจำนวนมาก มีพระราชาคณะผู้ใหญ่ต้องอาบัติปาราชิกหลายรูป สมัยรัชกาลที่ ๑ มีพระญาณสมโพธิ วัดนาคกลาง โจทก์ฟ้องว่ามีเมียและลูกหลายคน สมัยรัชกาลที่ ๒ มีสมเด็จพระพนรัต วัดสระเกศ ถูกโจทก์ในอาบัติชอบหยอกเอินสานุศิษย์ในทางสัปดน สมัยรัชกาลที่ ๓ พระเณรในพระนครธนบุรีถูกฟ้องปาราชิกร่วม ๔๐๐ ส่วนมากอยู่วัดมหาธาตุ วัดหงส์ วัดแจ้ง เมื่อเกิดเรื่องความเสื่อมเสียอย่างนี้ขึ้นทุกครั้ง ลำพังอำนาจพระสังราชย่อมไม่อาจจัดการกับปัญหาเหล่านี้ให้แตกหักได้ พระมหากษัตริย์จึงต้องรับพระธุระ จัดการปราบปรามเสี้ยนหนามพระศาสนาด้วยการออกกฎหมายสงฆ์ขึ้นเป็นครั้ง ๆ บางครั้งก็รุนแรง เช่น กรณีสมเด็จพระพันรัตวัดสระเกศ รัชกาลที่ ๒ โปรดให้พระเจ้าน้องยาเธอพระองค์เจ้ากรมหมื่นรักษ์รณเรศ (พระองค์เจ้าไกรศร) และพระเจ้าลูกยาเธอกรมหมื่นเจษฎาบดินทร์เป็นกรรมการชำระอธิกรณ์ ในครั้งนั้นมีพระพุฑฒาจารย์อีกรูปหนึ่งถูกโจทย์ด้วย และพระที่ต้องปาราชิกถูกสึก ทางบ้านเมืองก็ลงโทษหนักคือ สักข้อมือ สักหน้าผาก บางทีที่หน้าผากก็สักว่า ปาราชิก เป็นการประจานตัวเอง เอาตัวไปเป็นไพร่สมตะพุ่นหญ้าช้างทำงานหนัก ถึงกระนั้นก็ไม่มีเข็ดหลาบ ดังปรากฏในสมัยรัชกาลที่ ๓ จำนวนพระอลัชชีทวีปริมาณมากกว่ารัชกาลที่ ๑ และ ๒ จนรัชกาลที่ ๓ ทรงสลดพระหฤทัย ทรงนิมนต์กรมหมื่นนุชิตชิโนรสและพระราชาคณะผู้ใหญ่ นิพนธ์โอวาทานุสรณ์

แจกจ่ายอบรมไปยังพระสงฆ์ต่าง ๆ มาถึงสมัยรัชกาลที่ ๕ การปกครองคณะสงฆ์ได้เข้ารูปรอยมั่นคงยิ่งกว่าสมัยที่แล้วก่อน ๆ สมัยรัชกาลที่ ๔ ทรงสถาปนากรมหมื่นนุชิตชิโนรสศรีสุคตบัณฑิตวงศ์ ขึ้นเป็นสมเด็จพระสังฆราช ทรงมอบอำนาจในพุทธจักรถวาย ทรงอยู่ในฐานะเป็นผู้ช่วยสมเด็จพระสังฆราชได้กำลังพระมหากษัตริย์ที่แตกฉาน พระธรรมวินัยเป็นผู้ช่วยเช่นนี้ การดำเนินการปกครองก็รัดกุมรวดเร็ว อลัชชีจึงมีปริมาณลดลง ครั้นมาถึงรัชกาลที่ ๕ ได้ทรงตั้งมหาเถรสมาคมขึ้น การปกครองคงอนุโลมแบบเก่าในส่วนภูมิภาค คือแบ่งเป็นเจ้าคณะใหญ่ หนกลาง หนเหนือ และในส่วนกลางมีมหาเถรสมาคมเป็นแทน สมเด็จพระสังฆราชทรงบัญชาการปกครองของมหาเถรสมาคม ถึงอย่างนั้น พระมหากษัตริย์ก็ยังทรงดำรงอยู่ในฐานะผู้ช่วยสมเด็จพระสังฆราช จนสุสมัยรัชกาลที่ ๖ ทรงถวายอำนาจทั้งหมดให้แก่สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรส เป็นครั้งแรกที่สมเด็จพระสังฆราชมีพระอำนาจสิทธิ์ขาดในการปกครอง โดยไม่มีอำนาจของบ้านเมืองเกี่ยวข้อง

รัฐบาลสมัยประชาธิปไตย

ได้มีการสร้างวัดพระศรีมหาธาตุบางเขน เป็นวัดแรก และให้ส่งทูตคือหลวงธำรง นาวาสวัสดิ์ ไปอินเดีย อัญเชิญพระบรมธาตุมาบรรจุที่วัดนี้ รัฐบาลได้สร้างโรงพยาบาลสงฆ์ วัดไทยพุทธคยา วัดไทยในลอนดอน และได้ฉลอง ๒๕ พุทธศตวรรษ เป็นงานมหกรรมที่ใหญ่ที่สุดของพระพุทธศาสนาที่เคยมี มีการประชุมพุทธศาสนิกสัมพันธ์แห่งโลก

๒ ครั้งในประเทศไทย คือที่กรุงเทพและที่เชียงใหม่ ในด้านการศึกษาโดยการริเริ่มของสมเด็จพระสังฆราช (แพ) วัดสุทัศน์ คณะสงฆ์ได้แปลพระไตรปิฎกเป็นภาษาไทยจบบริบูรณ์เป็นครั้งแรก และต่อมาทางการปกครองก็ได้เปลี่ยนไปปกครองแบบมหาเถรสมาคมตามเดิม มีการยกระดับการศึกษาของคณะสงฆ์ขึ้นเป็นมหาวิทยาลัยคือ สภาการศึกษามหามกุฏราชวิทยาลัย วัดบวรนิเวศ และมหาจุฬาลงกรณ์ราชวิทยาลัย วัดมหาธาตุ ในด้านฝ่ายจีนนิกาย ก็มีความเจริญก้าวหน้ากว่าเก่าโดยการนำของเจ้าคณะใหญ่รูปปัจจุบัน ด้วยความชอบนี้จึงมีพระกรุณาจากในหลวงรัชกาลปัจจุบัน ให้ยกสมณศักดิ์เจ้าคณะใหญ่จีนขึ้นเป็นพระราชาคณะที่ พระคณาจารย์จีนธรรมสมาธิวัตรพุทธบริษัทจีนพิเนต และได้เพิ่มสมณศักดิ์ตำแหน่งปลัดผู้ช่วยปลัด และรองปลัดคือ หลวงจีนธรรมนาทจีนประพันธ์ รองปลัดขวา หลวงจีนธรรมนันทประพันธ์ รองปลัดซ้าย หลวงจีนธรรมรัตน์ผู้ช่วยปลัดขวา หลวงจีนประจิต ผู้ช่วยปลัดซ้าย วัดจีนที่ใหญ่ที่สุดในเอเซียอาคเณย์ คือวัดโพธิ์แมนคุณาราม ซอยสาธุประดิษฐ์ พระนคร

ภาคผนวก

- พระพุทธศาสนาในประเทศลาว
- พระพุทธศาสนาในเกาะไต้หวัน
- พระพุทธศาสนาในประเทศเกาหลี

คำชี้แจง :

เพื่อให้เป็นหนังสือประวัติศาสตร์พระพุทธศาสนาที่สมบูรณ์ ตามโครงการตำราของสภาการศึกษามหามกุฏราชวิทยาลัย ผู้รวบรวมจึงได้ผนวกผลงานของนักศึกษาผู้เคยเป็นศิษย์ของ อาจารย์เสถียร โพธินันทะ ได้จัดทำไว้มาพิมพ์รวมไว้ด้วย คือ

๑. ประวัติศาสตร์พระพุทธศาสนาในประเทศลาว : เป็นบันทึกสรุปของผู้รวบรวม ที่เลือกสรรและเชื่อมโยงข้อความเกี่ยวกับประวัติศาสตร์และพระพุทธศาสนา เท่าที่จำเป็นและน่ารู้จากหนังสือไทยและเทศเท่าที่จะหาได้ สำหรับเป็นแนวทางศึกษาและค้นคว้าต่อไป

๒. ประวัติศาสตร์พระพุทธศาสนาในเกาะไต้หวัน : นักศึกษาปีสุดท้ายรุ่นที่ ๑๖ แปลจากเอกสารชื่อ Buddhism in Taiwan ของBodhedrum Publications สภาการศึกษามหามกุฏราชวิทยาลัย จัดพิมพ์เป็นอนุสรณ์ วันครบรอบปีที่ ๒๒ ตั้งแต่ปีเปิดการศึกษา วันที่ ๑๖ กันยายน พ.ศ. ๒๕๑๑

๓. ประวัติของพระพุทธศาสนาในประเทศเกาหลี : เป็นผลงานของมหาวิทยาลัย Donc Kuk นครเซอูล ประเทศเกาหลี นักศึกษาปีสุดท้ายรุ่นที่ ๑๕ แปล สภาการศึกษามหามกุฏราชวิทยาลัย จัดพิมพ์เป็นที่ระลึก วันสถาปนาแห่งวันเปิดเรียน ปีที่ ๒๑ วันที่ ๑๖ กันยายน พ.ศ. ๒๕๑๐

พระพุทธศาสนาในประเทศลาว

ลาว มีอดีตประวัติสืบสายเป็นเชื้อชาติเดียวกับไทย หมอด๊อด กล่าวไว้ในหนังสือเรื่องชนชาติไทยของเขาว่า 'ชนชาติลาว แห่งแคว้นลาวของฝรั่งเศสนั้นเป็นสาขาหนึ่งของชาติอ้ายลาวหรือไทยซึ่งยึดชื่อตำนานดึกดำบรรพ์ของเขาไว้ได้' เมื่อคนไทยอพยพกันลงมาทางตอนใต้ของประเทศจีน มีการอพยพมาเป็นระยะ ๆ อาศัยลำน้ำเป็นทางอพยพ คือ แม่น้ำสาลวิน และแม่น้ำโขง เอาตะวันและทะเลเป็นจุดหมาย พวกที่อพยพในทางแม่น้ำสาลวิน ไปตั้งอาณาจักรสิบเก้าเจ้าฟ้าในภาคเหนือของพม่า ส่วนพวกที่มาตามลำน้ำโขงก็เข้ามาตั้งหลักแหล่งในประเทศลาวทุกวันนี้ มีเมืองสำคัญคือ เมืองแถง ปัจจุบันเรียกเดียนเบียนฟูในสิบสองจุไทย ในบรรดากลุ่มชนชาติไทยที่อพยพต่อ ๆ มา พวกที่มาตั้งหลักแหล่งอยู่บริเวณฝั่งซ้ายค่อนข้างอาภัพ ไม่มีอารยธรรมสูง ส่วนมากเป็นป่าดง ส่วนอีกพวกหนึ่งที่ข้ามฝั่งขวาเรื่อยมาตามลำน้ำเจ้าพระยาก็ได้พบกับอารยธรรมอันสูงที่มีอยู่ก่อน แล้วรับเอาอารยธรรมนั้นกลายเป็นศูนย์กลางของชนชาติไทยที่ใหญ่ที่สุดยิ่งกว่าชนชาติในกลุ่มอื่น ๆ

ประเทศลาว มีพื้นที่ ๒๓๖,๘๐๐ ตารางกิโลเมตร ส่วนใหญ่เป็นภูเขา ภาคเหนือมีภูเขาสูงถึง ๒,๘๕๐ ฟุต เรียกภูเบี้ย และภูเขาอื่น ๆ มากมายต่อเนื่องมาจากภูเขาในยูนนาน แล้วแผ่ปกคลุมไปทั่วภาคเหนือ บริเวณนี้เป็นถิ่นกันดาร เต็มไปด้วยป่าไม้และสัตว์ป่า ทางตอนใต้มีภูเขาดงรักกั้นแดนลาวกับเขมร ทางตะวันออกมีภูเขาแดนแกวกั้น

ลาวกับญวนเหนือและญวนใต้ ใต้เวียงจันทร์ลงไปมีทุ่งราบและทุ่งกว้าง เช่นทุ่ง สามปั่นนา ทุ่งเมืองสอง ทุ่งสวรรณเขต ทุ่งจำปาศักดิ์ ชนลาวตั้งบ้านเรือนตามริมฝั่งน้ำ ห้วยลำธาร ส่วนพื้นที่สูง ๆ ตามไหล่เขาเป็นที่อาศัยของพวกชาวเขา คือ แม้ว ลานแตน และอีก้อ

แม่น้ำเส้นโลหิตได้แก่แม่น้ำโขง ต้นน้ำอยู่ประเทศจีน ยาว ๔,๐๐๐ กิโลเมตร ผ่านยูนนานสู่ลาว รัฐชานของพม่า ไทย เขมร และญวนใต้ มีคนไทยอาศัยอยู่เกือบตลอดสาย สองฝั่งโขงตั้งแต่ไชยบุรีถึงปากคานเป็นภูเขาซับซ้อน มีเกาะแก่ง หาดทราย และสัตว์ป่า วิวธรรมชาติสวยงามแต่มีอันตราย แม่น้ำโขงตอนใต้สุดของลาว มีบริเวณกว้างขวางเต็มไปด้วยเกาะแก่งเรียกว่า สี่พันดอนหรือสีทันดร แก่งที่มีอันตรายเรียกแก่งลี่ผี เหนือแก่งนี้ เป็นเกาะโคกหินกลางน้ำ มีบริเวณกว้าง ผู้ไม่ชำนาญเอาเรือเข้าไปแล้วอาจหลง เรียกว่า ลับแลทางน้ำ ทรัพยากรที่สำคัญเช่น ไม้สัก ฝ้าย ฝิ่น สมุนไพร และของป่า

การนับถือผี

ศาสนาดั้งเดิมของลาวก่อนพระพุทธศาสนา ได้แก่การนับถือผีเป็นสรณะ ในสมัยของพระเจ้าโพธิสาร (พ.ศ. ๒๐๕๔) ได้เคยมีการพยายามเลิกลัทธินี้อย่างจริงจัง แต่ก็ไม่อาจเลิกได้ ลัทธินับถือผียังมีทุกหนทุกแห่ง นอกจากนับถือเพื่อคุ้มครองและอำนวยโชคแล้ว การนับถือผียังกลายเป็นกฎหมายและจารีตอีกด้วย ในกฎหมายแพ่งว่าด้วยการกินดองหรือการแต่งงาน ได้กล่าวไว้ในมาตรา ๑๑ ว่า 'ผัวต้องมอบค่าขึ้น

ผีและค่าดองให้ส้อง(ต่อ) หน้าพวกที่อนุญาตให้กินดองตามมาตรา ๕ (พ่อแม่จริงหรือพ่อแม่เลี้ยง) และพยานหญิงหรือชายนอกเกษียรอายุ ๔ คน' เมื่อพระพุทธศาสนาแพร่เข้ามาก็เลยผสมผสานกลมกลืนกันไป จะเห็นได้จาก 'ฮีตสิบสอง' กล่าวถึงจารีตประเพณีที่ปฏิบัติกันเป็นประจำทุกเดือน พิธีผีกับพิธีสงฆ์ก็ปฏิบัติรวม ๆ กันไป เช่น 'ถึงเดือนเกียง (พฤศจิกายน) มานั้น ให้เลี้ยง ผีมด ผีหมอ ผีฟ้า ผีแถน และนิมนต์พระสงฆเจ้าเข้าบริวาสกรรมถึงเดือน ๗ ให้บูชาอารักษ์ เลี้ยงมเหศักดิ์หลักเมือง ถึงเดือน ๑ ให้ทำบุญเข้าประดับดิน นิมนต์พระสงฆ์สวดพระชัยมงคล รุ่งเช้าเอาเข้าประดับดินไปโปรยตามดินหญ้าอุทิศฝากไปหาญาติพี่น้องและผีเปรตทั้งหลาย และถวายทานแก่พระสงฆเจ้า ถึงเดือน ๑๐ เพง (เพ็ญ) ได้ทำบุญข้าวสาดฝากไปหาญาติพี่น้องและเทวาอารักษ์ทั้งหลาย' เป็นต้น ใน 'คองสิบสี่' ในส่วนที่กล่าวถึงข้อปฏิบัติของคฤหัสถ์ เรื่องครอบครัวผัวเมีย วัดวา ๑๔ ข้อที่เกี่ยวกับผีและศาสนาเช่น 'ให้พร้อมกันทำรั้วได้ และกำแพงล้อมวัดวาอารามและบ้านเรือนแห่งตน แล้วปลูกหอบูชาเทวดาไว้สี่มุมบ้านและเรือน' ใน 'คองสิบสี่' แห่งท้าวพระยามหากษัตริย์ มีตอนหนึ่งกล่าวว่า 'เป็นท้าวพระยาถึงเดือน ๗ ให้เทพารักษ์มเหศักดิ์หลักเมือง หูเมืองตาเมือง เสื้อเมืองธงเมือง ตามคองสิบสี่แล้วให้เชิญเทพารักษ์มเหศักดิ์เข้ามาชำระบ้านเมืองป้องกันอันตราย ตามโบราณราชประเพณีสั่งไว้ว่า 'เมืองชวา (หลวงพระบาง) ได้มีธรรมเป็นที่คุ้มครองได้ เอาไสยศาสตร์ผีเมืองคุ้มครองจึงมีฮีตวันนี้สืบต่อมา เพื่อไม่ให้กีดขวางอันตรายพวยภัยด้วยผีสางคางแดง'

การตั้งอาณาจักร

ประเทศลาวแต่เดิม ในประวัติศาสตร์ของเราเรียกว่า อาณาจักรลานช้าง หมายถึงทำเลที่มีช้างชุกชุม คู่กับ ลานนาไทย ซึ่งหมายถึงทำเลที่มีนามาก แต่ทางลาวเองเรียกอาณาจักรของตนเอง ล้านช้าง โดยสร้างนิยายว่า พระยาโคตรบอง เอาตะบองขว้างพระยาแกรก ตะบองพลาดมาตกในดินแดนแถบนี้ถูกช้างตายไปล้านตัว ต่อมาได้รับอิทธิพลของพระพุทธศาสนา เลยเอาคำบาลีบัญญัติเรียกว่า กรุงศรีสัตนาคนหุต ตามพระราชวินิจฉัยของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าว่า ลานช้าง เป็นคำที่ถูกต้อง

ปฐมกษัตริย์ของอาณาจักรลานช้างในประวัติศาสตร์ พอจะเริ่มต้นได้ เมื่อพอขุนบูลมได้รวบรวมคนไทยกลุ่มหนึ่งขึ้นเป็นอิสสระขึ้นที่เมืองแถง เรื่องพ่อขุนบูลมตามที่ปรากฏในพงศาวดารลานช้างนั้น นักค้นคว้ามีความเห็นแตกแยกกัน บางคนว่าเป็นนิยาย แต่บางคนว่าเป็นประวัติศาสตร์ นายปอล เลอ บูลางแยร์ ยืนยันว่าเป็นความจริงในประวัติศาสตร์ และเรื่องที่พ่อขุนบูลมส่งพระราชโอรสไปยังแคว้นต่างๆ นั้น ก็เป็นการเริ่มศักราชที่ไทยช่วงชิงอำนาจการปกครองดินแดนในแหลมอินโดจีนจากขอม

เรื่องการส่งพระราชโอรสของพ่อขุนบูลมนั้น มีเล่าไว้ในพระราชพงศาวดารลานช้างว่า พระองค์มีโอรส ๗ องค์ เมื่อเติบโตขึ้นก็ให้ต่างองค์ต่างก่อสร้างอาณาจักรของตน และห้ามมิให้มาแย่งเมืองเบียดเบียนพี่น้องกัน ทรงสาปแช่งไว้ว่า 'ผู้ใดเอาลี้พลไปตกแดน เอาหอกดาบ

แขนใบตกทุ่ง รบเอาบ้านเมืองกัน ให้ผู้นั้นวินาศฉิบหาย ทำอันใดอย่าให้เปิ่น เข็นอะไรอย่าให้ได้ ปลูกไม้อย่าทันตาย ปลูกปลายอย่าทันร่อน ข้อหม่อนอย่าให้รี ปี่มันอย่าให้กว้าง เที่ยวทางให้ฟ้าผ่า เมื่อป่าให้เสือกิน ไปทางน้ำให้เงือกท่อเรือฉก ไปทางบกให้เรือท่อม้ากินมันแล'

องค์ที่ ๑ มีนามว่า ขุนลอ ไปสร้างนครชวา คือหลวงพระบาง

องค์ที่ ๒ มีนามว่า ยี่ผาลาน ไปสร้างอาณาจักร หอแต ได้แก่สิบสองปันนา

องค์ที่ ๓ มีนามว่า สามจุสง ไปตั้งเมืองบัวชุม ได้แก่หัวพันทั้งห้าทั้งหก

องค์ที่ ๔ มีนามว่า ไสผง หรือ สีผง ไปตั้งอาณาจักรโยนก

องค์ที่ ๕ มีนามว่า งั่วอิน ไปตั้งอาณาจักรอโยธยา

องค์ที่ ๖ มีนามว่า ลกกรม ไปตั้งเมืองหงษา (น่าจะเป็นเมืองหงษาในลาว)

องค์ที่ ๗ มีนามว่า เจ็ดเจื๋อง ให้อยู่เมืองแถน

การไปตั้งอาณาจักรของโอรสพ่อขุนบูลมทั้ง ๗ ข้างต้นนี้ เป็นระยะที่คนไทยพยพคลื่นใหญ่ ๆ จนเมืองแถงไม่สามารถจะรับได้ ก็ต้องอพยพกันต่อไป และการไปตั้งอาณาจักรของพระราชโอรสเหล่านั้นก็เป็นการอพยพไปประดิษฐานอาณาจักรไทยลงเป็นหย่อม ๆ ลงในดินแดนแหลมอินโดจีน

นครชวา (หลวงพระบาง)

เมื่อขุนลอ ยกไพร่พลมาตั้งเมืองที่นครชวานั้น ได้มาหยุดที่บ้าน 'เซ่า' ซึ่งแปลว่า หยุด เห็นจะเป็นทำเลเหมาะจึงได้สร้างเมืองลงตรงนี้

คำว่าเซ่านี่เองที่กลายมาเป็นชวา ต่อมาเรียกเมืองเชียงดงเชียงทอง สมัยหลังจึงเรียกหลวงพระบางตามชื่อพระพุทธรูปประจำเมือง คือพระบางที่ได้มาในสมัยเจ้าฟ้างุ้ม เมืองนี้ตั้งอยู่ฝั่งซ้ายติดฝั่งแม่น้ำโขง มีแม่น้ำคานไหลมาบรรจบแม่น้ำโขงตอนเหนือเมือง ตรงปากน้ำมีวัดโบราณของลาวเรียกว่าวัดเชียงทอง มีเนินเขาตอนกลางสูง ๒๐๐ ฟุต มีสถูปเจดีย์อยู่บนยอด วัดวาอารามเต็มไปด้วยภาพเขียนภาพแกะสลัก ในเมืองเวลานี้มี ๒๓ วัด ยอดประสาทของวังพระเจ้ามหาชีวิตสูงตระหง่านเหนือทิวไม้ มองจากปากน้ำตรงข้ามมายังหลวงพระบางจะเห็นพระธาตุภูศรี สีขาว มีฉัตรทองรับกับแสงแดด เมื่อ พ.ศ. ๒๔๒๙ เคยถูกฮ่อปล้นเมือง เจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรีขึ้นไปปราบและสร้างวังให้ใหม่ ขุนลอได้สร้างเมืองนี้แล้วมีสันติวงศ์สืบต่อมา ๒๐ องค์ องค์ที่ ๒๑ มีนามว่า พระยาลังตรงกับ พ.ศ. ๑๘๑๔ สมัยนั้นครชวานี้น่าจะขึ้นอยู่กับสุโขทัย ดังปรากฏในศิลาจารึกสุโขทัยของพ่อขุนรามคำแหงว่า 'เบื้องตีนนอนรอดเมืองแพร่เมืองน่าน เมือง - - - เมืองพลั่วพ้นฝั่งของ เมืองชวาเป็นที่แล้ว เมื่อสิ้นรัชกาลพระเจ้ารามคำแหงแล้ว จึงแยกเป็นอิสระอีก พระยาคำผงเป็นผู้สืบราชสมบัติต่อจากพระยาลัง มิโอรสชื่อท้าวผีฟ้า ต่อมาปรากฏว่าท้าวผีฟ้าเป็นชู้กับนางกำนัลของพระยาคำผงบิดา เลยถูกเนรเทศออกจากอาณาเขต มาพึ่งใบบุญราชสำนักเขมร แต่นี้ไปก็ถึงรัชสมัยที่ได้ยอมรับกันว่า พระพุทธศาสนาฝ่ายเถรวาท ได้แพร่หลายเข้าสู่ประเทศลาวเป็นครั้งแรก จากการขุดค้นของนักโบราณคดี ได้พบพระพุทธรูปมีอายุเก่าก่อนรัชสมัยของพระเจ้าฟ้างุ้มขึ้นไปอีก จึงสันนิษฐานว่า พระพุทธศาสนา

น่าจะได้แพร่เข้าไปสู่ลาวอยู่ก่อนแล้ว แต่เพิ่งยอมรับกันเป็นทางการในรัชสมัยของพระเจ้าฟ้างุ้ม

รัชสมัยพระเจ้าฟ้างุ้ม

เล่ากันว่า เมื่อเจ้าผีฟ้าถูกเนรเทศนั้น ได้พาครอบครัวมาพร้อมด้วย เจ้าฟ้างุ้มโอรสของผีฟ้าอายุได้ ๑๐ พรรษา เจ้าฟ้างุ้มเป็นเด็กประหลาด พอเกิดมาก็มีฟันเต็มปาก และเมื่อติดตามเจ้าผีฟ้าผู้บิดาถึงแก่งลี่ผีได้เข้าไปอาศัยอยู่ในวัด เจ้าฟ้างุ้มนอนหลับก็ปรากฏว่าหายใจกรนดังเป็นเสียงดนตรี รุ่งเช้าพระปาสมันตเถระเจ้าอาวาสได้ดูลักษณะแล้วก็เห็นว่าต่อไปจะเป็นกษัตริย์มีบุญญานุภาพครองแผ่นดิน ครั้นเจริญวัย พระปาสมันตเถระจึงพาไปถวายตัวเป็นมหาดเล็กของพระเจ้าศรีจุลราช เมืองอินทปัต (เขมร) ได้ศึกษาวิทยาการต่าง ๆ ในราชสำนักและรับราชการจนเป็นที่โปรดปราน พระเจ้าศรีจุลราชจึงยกราชธิดาชื่อนางแก้วยอดฟ้าให้ สมัยนี้เป็นสมัยที่ขอมหรือเขมรเสื่อมอำนาจ ถูกรุกไล่จากกลุ่มชนชาติไทยทางกรุงศรีอยุธยา พระเจ้าศรีจุลราชหวังจะได้กำลังไว้เพื่อป้องกันนครอินทปัต จึงหนุนให้เจ้าฟ้างุ้มราชบุตรเขยยึดนครชวา พระยากำผงพระอัยยกาสู้ไม่ได้เลยผูกคอตาย เจ้าฟ้างุ้มขึ้นครองราชย์เมื่อ พ.ศ. ๑๘๕๙ ทรงพระนามว่า พระเจ้าฟ้างุ้มแหล่งหล้าธรณี รัชสมัยของพระองค์มีทั้งเรื่องดีเรื่องร้าย เรื่องดีคือทำการรบชนะแคว้นใกล้เคียงและสร้างความเป็นปึกแผ่นให้แก่อาณาจักรลานช้างได้มาก ในระยะนี้อำนาจทางสุโขทัยอ่อนลง ทางอยุธยาก็ยังไม่แข็งแรงมาก ไทยลุ่มเจ้า-

พระยาเคยเป็นอาณาจักรเดียวกันมาก็แตกออกเป็นสอง พระเจ้าฟ้างุ้มจึงสามารถสร้างความเข้มแข็งให้แก่ลานช้างได้มากในตอนนี้ โดยยกทัพเที่ยวตีเมืองใหญ่น้อย คราวหนึ่งยกมาตีเมืองไผ่หนาม แต่ไม่สามารถตีได้เพราะมีไผ่ล้อมหนาแน่น พระเจ้าฟ้างุ้มจึงให้เอาทองคำมาทำเป็นกระสุนยิงเข้าไปในกอไผ่ที่ล้อมเมือง พวกชาวเมืองออกมาพบกระสุนทองคำ ก็พากันออกมาถางป่า พระเจ้าฟ้างุ้มจึงตีเมืองได้สำเร็จ เมืองไผ่หนามจึงได้ชื่อว่า เวียงคำ เรื่องที่ไม่ดีก็คือ เคยเอาโอรสถ่วงน้ำเพราะโหรทำนายว่า เมื่อเติบโตขึ้นจะเป็นศัตรูคู่แข่งกับพ่อ เผอิญโอรสองค์นี้ไม่ตาย มีคนช่วยแอบเอาไปเลี้ยงไว้ พระเจ้าฟ้างุ้มมีนิสัยชอบผิดลูกเมีย จนความทราบถึงพระเจ้ากรุงอินทปัตพ่อตา จึงถูกเรียกตัวไปให้คำมั่นสัญญาในโบสถ์ต่อหน้าพระพุทธรูป คือ พระบาง ว่าจะประพฤติดีต่อไป พระเจ้าอินทปัตได้ประทานพระบางให้ เมื่อพระเจ้าฟ้างุ้มเสด็จกลับได้ทรงนำพระบางพร้อมด้วยพระปาสมันตเถระและพระสงฆ์อีก ๒๐ รูปและต้นโพธิ์ที่มาจากลังกาไปยังนครชวาด้วย ต่อมาได้สร้างวิหารประดิษฐานพระบางชื่อ วัดยอดแก้ว พระพุทธศาสนาได้เริ่มประดิษฐานในราชอาณาจักรลาวตั้งแต่ครั้งนั้น

ประวัติพระบาง

ในพงศาวดารหลวงพระบางเล่าว่า พระเถระองค์หนึ่งชื่อ จุลนาค อยู่ในเกาะลังกา ได้ชักชวนชาวเกาะสร้างพระพุทธรูปยืน ยกพระหัตถ์

เป็นปางห้ามญาติ เมื่อสร้างแล้วท่านได้อธิษฐานเชิญพระบรมสารีริกธาตุของพระพุทธเจ้าเข้าสถิตย์ในองค์พระบาง ๕ แห่ง คือ พระนลาต พระหนุ พระอุระ และพระหัตถ์ทั้งสอง พระเจ้าศรีจุลราชพระเจ้าแผ่นดินอินทะบัต (เขมร) ได้ขอพระบางมาจากลังกา เป็นระยะเดียวกับพระเจ้ารามคำแหงได้พระพุทธสิหิงค์จากลังกา ศักราชการสร้างพระบางนั้น พงศาวดารหลวงพระบางว่าสร้างที่ลังกา พ.ศ. ๒๓๖ มาสู่เขมร พ.ศ. ๔๑๕ ความจริง พ.ศ. ๒๖๓ พระพุทธศาสนายังไม่ไปถึงลังกา และพ.ศ. ๔๑๘ นั้นอาณาจักรเขมรยังไม่เกิด ในรัชสมัยเจ้าไชยองค์เว้ (พ.ศ. ๒๒๔๓) ได้เชิญพระบางมาอยู่เวียงจันทน์ สุสมัยกรุงธนบุรี พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้า ครั้งเป็นเจ้าพระยามหากษัตริย์ศึกได้ยกกองทัพไปตีเมืองเวียงจันทน์ เมื่อพ.ศ. ๒๓๐๒ ได้ทรงอัญเชิญพระแก้วมรกตและพระบางลงมาด้วย ต่อมาในปลายรัชสมัยของพระองค์ ได้ประทานพระบางคืนไป ปัจจุบันพระบางอยู่ที่เมืองหลวงพระบาง

พระเจ้าฟ้างุ้มเกณฑ์พลเมืองทำศึกสงครามมากเข้า เสนาอำมาตย์ต่างไม่พอใจ เห็นว่าทำสงครามช่วยพ่อตารุกรานกรุงศรีอยุธยามากกว่า และหลังจากพระนางแก้วยอดฟ้าสิ้นพระชนม์ ก็เลยไม่สนใจในราชกิจ ลุ่มหลงอิสตรีประพฤติผิดไม่ว่าลูกใครเมียใคร เสนาอำมาตย์จึงพร้อมใจกันถอดจากราชสมบัติ พระเจ้าฟ้างุ้มหนีไปอาศัยอยู่กับพระยาคำตันเจ้าเมืองน่านและสวรรคตที่นั่น เมื่อพ.ศ. ๑๙๑๗ อายุ ๕๘ พรรษา อยู่ในราชสมบัติ ๒๐ ปี

พระพุทธศาสนาสมัยพระยาสามแสนไทย

พระยาสามแสนไทย พระนามเดิม ท้าวอุ่นเรือน เป็นโอรสของพระเจ้าฟ้างุ้ม ที่โหรทำนายว่าจะเป็นศัตรูคู่แข่งของพ่อ จึงถูกพระเจ้าฟ้างุ้มให้เอาไปถ่วงน้ำ แต่มีคนช่วยแอบเอามาเลี้ยงไว้ เมื่อพระเจ้าฟ้างุ้มถูกปลดออกจากราชสมบัติ ท้าวอุ่นเรือนมีชนมายุได้ ๑๗ พวกเสนาอำมาตย์จึงเชิญขึ้นครองราชสมบัติเมื่อพ.ศ. ๑๙๑๖ ครองราชย์ได้ ๓ ปี ได้ให้ทำการสำรวจสำมะโนครัวพลเมือง ได้ความว่ามีอยู่สามแสน จึงตั้งนามว่า พระยาสามแสนไทย

พระยาสามแสนไทย เป็นกษัตริย์รักสงบ ตั้งอยู่ในทศพิธราชธรรม บำรุงพระพุทธศาสนายิ่งกว่าสมัยพระเจ้าฟ้างุ้ม ทรงสร้างวัดมโนรมย์ วัดอุโบสถ วัดเชียงคาน เพื่อเป็นอนุสรณ์แก่พระนางศรีวายการาชธิดาซึ่งสิ้นพระชนม์เมื่อมีชนมายุได้ ๑๓ พรรษา นอกจากนี้ยังทรงสร้างหอพระไตรปิฎก สำนักศึกษาฝ่ายสงฆ์ และทรงทำนุบำรุงก่อสร้างบ้านเมืองอีกมาก

รัชสมัยของพระเจ้าสามแสนไทยนี้ บ้านเมืองสงบสุข กิตติศัพท์ของพระเจ้าฟ้างุ้มพระราชบิดา และพระปรีชาในการจัดการบริหารบ้านเมืองให้เรียบร้อย อาณาจักรลานช้างจึงเป็นปรกติสุข พระยาสามแสนไทยเสวยราชย์ได้ ๔๓ ปี สวรรคตเมื่อพ.ศ. ๑๙๕๙ พระชนมายุได้ ๖๓ พรรษา

สมัยสตรีมีอำนาจ

เมื่อพระยาสามแสนไทยสวรรคตแล้ว โอรสองค์ใหญ่เสวยราชย์ต่อมา พระนามว่า พระเจ้าฟ้าคำแดง เสวยราชย์ได้ ๑๒ ปีก็สิ้นพระชนม์ ต่อจากนี้ก็มีกษัตริย์ขึ้นเสวยราชย์ต่อมาอีก ๗ พระองค์ ภายในระยะ ๑๐ ปี บางองค์เป็นราชโอรสของพระเจ้าคำแดงและพระเจ้าสามแสนไทย บางองค์ก็เป็นพระนัดดาของพระเจ้าคำแดง บางองค์อยู่ในราชสมบัติ ๑๐ เดือน บางองค์อยู่ได้ ๓ ปี ก็ถูกเจ้าหญิงพิมพาราชธิดาของพระเจ้าสาม-แสนไทย ซึ่งเป็นผู้มีอำนาจในราชสำนักจับฆ่าหมด เจ้าหญิงแก้วพิมพาเป็นสตรีพิเศษทางการเมืองอย่างอัศจรรย์ พวกขุนนางอยู่ในอำนาจหมด สามารถตั้งพระเจ้าแผ่นดิน ปลดฆ่าเล่นได้ตามใจชอบ ความโหดร้ายของเจ้าหญิงพิมพาเป็นที่หวั่นเกรงอยู่ได้ไม่นาน ราษฎรและอำมาตย์ทนไม่ไหวก็พากันจับพระนางสำเร็จโทษเสียเมื่อพ.ศ. ๑๙๘๙

พระเจ้าโพธิสารราช

พระเจ้าโพธิสารราช เริ่มรัชกาลเมื่อ พ.ศ. ๒๐๕๙ ในรัชกาลนี้มีความสัมพันธ์กันระหว่างไทย ลานช้าง ลานนา และอยุธยา เริ่มมีมากขึ้น เพราะเป็นระยะที่พม่าเริ่มทำการรุกรานดินแดนแถบนี้ กลุ่มชนชาติไทยทั้งสามจึงรู้สึกว่าจำต้องกระชับความสัมพันธ์ให้มากขึ้น เพื่อต่อสู้กับการรุกรานของพม่า

มูลเหตุความสัมพันธ์อันสนิทสนมระหว่างลานช้างกับลานนานั้นมีเล่าไว้ในพงศาวดารหลวงพระบางว่า พระพุทธรูปสำคัญองค์หนึ่งของ

เชียงใหม่ชื่อ พระแซกคำ ตกมาอยู่หลวงพระบาง พระเกษเกล้าเจ้าเชียงใหม่ได้ส่งคนจำนวน ๒๐ คนมาลักคืน แต่ถูกจับหมด พระเจ้าโพธิสารราชไม่เอาโทษปล่อยกลับไป พระเกษเกล้าเห็นใจ จึงให้ท้าวพระยาพาพระราชธิดาชื่อ เจ้าหญิงยอดคำมาถวายพระเจ้าโพธิสาร บันทึกของกองวรรณคดีลาวกล่าวว่า พระเจ้าโพธิสารได้แต่งทูตไปขอพระแซกคำจากลานนา ทางลานนาได้มอบให้พระมงคลเถระเป็นผู้นำมาพร้อมด้วยพระไตรปิฎกอีก ๖๐ คัมภีร์ อย่างไรก็ตาม ตามความในพระราชพงศาวดารนี้ พอจะสรุปความสำคัญได้ ๒ ประการคือ

๑. พระพุทธรูปสำคัญของเชียงใหม่ ตกเข้ามาในหลวงพระบาง

๒. พระเจ้าโพธิสารได้เจ้าหญิงเชียงใหม่มาอภิเศก

อนึ่ง การมอบพระพุทธรูปของตระกูลให้แก่ลูกที่ไปอยู่แดนไกลเพื่อสักการบูชา เพื่อให้บารมีของพระคุ้มครองเสมือนหนึ่งว่าพ่อตามไปคอยระวังอยู่ด้วยก็เป็นธรรมนิยมของไทยโบราณ การที่พระเจ้าจุลราชกษัตริย์เขมรมอบพระบางที่เพิ่งได้ใหม่ ๆ จากลังกาแก่พระเจ้าฟ้างุ้ม ก็น่าจะเป็นทำนองเดียวกัน

พระเจ้าโพธิสาร ทรงมีความเลื่อมใสพระพุทธศาสนามาก ทรงมีพระราชกำหนดให้เลิกทรงเจ้าเข้าผี ให้ยึดพระพุทธศาสนาเป็นหลัก ทรงรับสั่งให้รื้อศาลหลวงที่วัดสบดง แล้วทรงสร้างวัดสุวรรณเทวโลกขึ้นแทน แต่เนื่องจากประเพณีถือผีฝังจิตใจประชาชนอยู่อย่างแน่นแฟ้น ประเพณีถือผีก็ยังคงมีอยู่จนกระทั่งทุกวันนี้ บั้นสุดท้ายแห่งพระชนมชีพของพระเจ้าโพธิสาร นับว่าแปลกคือ สวรรคตเพราะช้างล้มทับ

พระพุทธศาสนาสมัยพระไชยเชษฐาธิราช

พระไชยเชษฐาธิราช เป็นโอรสองค์หนึ่งของพระเจ้าโพธิสาร เกิดจากเจ้าหญิงยอดคำ เมื่อพระเจ้าพรหมราชหรือพระยาเมืองเกษเกล้า เจ้าเชียงใหม่แห่งอาณาจักรลานนาผู้เป็นพระอัยยกาสวรรคต ขุนนางอำมาตย์ก็ได้เชิญพระเจ้าไชยเชษฐาไปครองเมืองเชียงใหม่ ภายหลังพระเจ้าโพธิสารพระราชบิดาสวรรคต พระเจ้าไชยเชษฐาก็ได้ครองราชย์ทั้งลานนาและลานช้างเมื่อพ.ศ. ๒๐๙๑ และได้เสด็จกลับมาประทับอยู่ที่ลานช้าง เมื่อเสด็จกลับมานั้นได้นำพระแก้วมรกตมาด้วย ทางเชียงใหม่ไม่ประสงค์จะเป็นเมืองออกของลานช้าง จึงไปเชิญพระเมกุฏิเชื้อสายพระเจ้าเม็งรายมาครองเชียงใหม่แทน พระเมกุฏิเกรงกลัวพระเจ้าไชยเชษฐาจึงได้ส่งบรรณาการไปขอเป็นเมืองออกพม่า พระเจ้าไชยเชษฐาทราบเรื่องยกทัพมาตีคืนแต่ไม่สำเร็จ เพราะพม่ายื่นมือเข้าช่วย ในรัชกาลของพระองค์ได้ทำศึกกับพม่าถึง ๓ ครั้ง ผูกมิตรกับกรุงศรีอยุธยา และขอท้าวเทพกษัตรีย์ราชธิดาของพระมหาจักรพรรดิ์ไปอภิเศก แต่โชคร้ายที่พระมหาธรรมราชาเจ้าเมืองพิษณุโลกสมัยนั้นชิงตัวไปถวายพระเจ้าหงสาวดีเสีย อนุสรณ์แห่งไมตรีอันแน่นแฟ้นระหว่างอาณาจักรทั้งสองได้แก่ เจดีย์ศรีสองรักที่พระเจ้าไชยเชษฐากับพระมหาจักรพรรดิ์ได้ร่วมกันสร้างขึ้นไว้ที่ชายอาณาเขตของอาณาจักรทั้งสอง ปัจจุบันอยู่ที่อำเภอด่านซ้าย จังหวัดเลย ปรากฏตามจารึกว่าสร้างเมื่อพ.ศ. ๒๑๐๖

รัชสมัยนี้ได้ยกเมืองเวียงจันทน์เป็นเมืองหลวงแทนเมืองเชียงทองหรือหลวงพระบาง เพราะเมืองนี้อยู่ใกล้พม่าซึ่งได้เมืองเชียงใหม่เป็น

กำลังแล้ว และเป็นเมืองที่มีภูเขาล้อมรอบไม่สามารถจะขยายเป็นมหานครได้ ในการย้ายราชธานีไปตั้งใหม่ที่เวียงจันทน์นั้นไม่ได้เชิญพระบางไปด้วย ยังคงทิ้งพระบาง พระแก้วมรกต และพระแซกคำไว้ที่หลวงพระบางตามเดิม เมืองเวียงจันทน์เรียกเต็มว่า "จันทนบุรีศรีสัตนาคนหุต ล้านช้างร่มขาว"

นครเวียงจันทน์

เมืองนี้มีเล่าเป็นนิยายไว้ในตำนานอุรังคธาตุว่า หลังพุทธปรินิพพาน พระมหากัสสปะได้เอาพระอุรังคธาตุ (กระดูกอก) มาไว้ที่ภูกำพร้า เมืองโคตรบูร พระยาห้านครเลื่อมใสจึงร่วมใจกันสร้างพระธาตุพนมบรรจุพระอุรังคธาตุไว้ ต่อมาน้ำท่วมเมืองหนองหาญหลวงและหนองหาญน้อย เจ้านครของเมืองทั้งสองจมน้ำตายพร้อมด้วยพศกนิกรมากมาย ท้าวคำบางน้าเขยของเจ้าครองนครเมืองหนองหาญหลวงได้พาผู้คนไปตั้งเมืองใหม่ที่ห้วยเก้าเลี้ยง เรียกเมืองสุวรรณภูมิ ท้าวคำบางมีราชธิดาองค์หนึ่งชื่อ นางอินสว่างลงฮอด ต่อมาที่บ้านหนองคันแท มีชายขี้ริ้วคนหนึ่งตัวเป็นปม ชื่ออ้ายบุรีจันทน์อ้วยล่วย เลื่อมใสพระพุทธศาสนาทำบุญแล้วชอบอุทิศกุศลให้พระยานาคผู้รักษาแม่น้ำโขง วันหนึ่งขณะที่จับงูจะไปถวายท้าวคำบาง พระยานาคได้จำแลงกายเป็นคนแก่มาขอชูบอกว่าเป็นลูกตน อ้ายบุรีจันทน์ก็ให้ไป พระยานาคจึงบอกว่าให้ขุดบ่อไว้ริมหนอง หากต้องการสิ่งใดจะให้งูทั้งสองมาช่วย ต่อมาอ้ายบุรีจันทน์อยากได้นางอินสว่าง จึงขอร้องให้นาคทั้งสองช่วย นาคได้นิรมิตปราสาท

ทำให้รูปร่างงดงาม แล้วพาไปอุ้มสมที่ปราสาทของนางอินสว่าง ท้าวคำ-บาง ทราบความภายหลังได้จัดการอภิเศกและยกราชสมบัติให้ อ้ายบุรี-จันทน์อ้วยล่วยก็กลายเป็นพระเจ้าจันทน์บุรีประสิทธิ์ ย้ายเมืองจากห้วยเก้าเลี้ยงหรือสุวรรณภูมิมาตั้งเมืองใหม่ที่หนองคันแท เรียกว่า จันทน์บุรีหรือเวียงจันทน์

เวียงจันทน์เป็นเมืองเก่า อยู่ตรงข้ามตำบลศรีเชียงใหม่ของไทย ในจารึกพ่อขุนรามคำแหงกล่าวว่า 'ปราบเบื้องตะวันออก รอดสระหลวงสองแควลุมบาจายสคาเท้าฝั่งของ ถึงเวียงจันทน์เวียงคำเป็นที่แล้ว' มาตั้งเป็นเมืองหลวงครั้งแรกในสมัยพระไชยเชษฐานี้ พลเมืองเคร่งครัดต่อขนบธรรมเนียม วัดที่สำคัญได้แก่วัดศรีสระเกษ เป็นที่ประดิษฐานพระพุทธรูปปางต่าง ๆ และวัดพระแก้วเคยเป็นที่ประดิษฐานพระแก้วมรกต ปัจจุบันเป็นพิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติลาว และเป็นที่เก็บพระ-คัมภีร์โบราณและศิลปกรรมอันมีค่า ปูชนีย์อันสำคัญของเมืองเวียงจันทน์ได้แก่พระธาตุหลวง

การพระศาสนาสมัยพระไชยเชษฐาธิราช

ในการย้ายราชธานีมาตั้งที่เวียงจันทน์นั้น พระไชยเชษฐาได้ทรงบำเพ็ญกรณียกิจสำคัญทางศาสนาหลายประการ ที่สำคัญควรกล่าวถึงคือ ๑) ทรงปฏิสังขรณ์พระธาตุหลวง เจดีย์นี้เป็นของเก่า เดิมเรียกพระธาตุศรีธรรมาโศก พระไชยเชษฐาได้สร้างคร่อมของเดิมแล้วสร้างเจดีย์องค์เล็ก ๆ ล้อมรอบอีก ๓๐ องค์ แล้วเรียกว่า พระธาตุโลกจุฬามณี

พระเจดีย์นี้สมัยหลังเมื่อฮ่อยกพวกปล้นปี พ.ศ. ๒๔๒๗ ได้ทำลายยอดเจดีย์ ขุดเอาทองคำและของมีค่าไปหมด ๒) ทรงบูรณะพระธาตุพนม ที่จังหวัดนครพนม เจดีย์นี้เป็นสมัยโคตรบูร สังเกตจากเบื้องล่างมีลักษณะเดิมก่ออิฐไม่ถือปูนส่วนตอนบนเป็นของสร้างใหม่ ๓) ทรงปฏิสังขรณ์พระธาตุบังพวน ปัจจุบันตั้งอยู่หมู่บ้านธาตุ ตำบลดอนหมู อำเภอเมือง จังหวัดหนองคาย ๔) ทรงสร้างพระพุทธรูปองค์ตื้อด้วยทองเหลือง หน้าตักกว้าง ๔ เมตร ๓ องค์ อยู่ที่เวียงจันทน์ ๒ องค์ คือที่วัดองค์ตื้อ ๑ องค์ และวัดท่าลาด ๑ องค์ อยู่ที่วัดน้ำโมง อำเภอท่าบ่อ จังหวัดหนองคายอีก ๑ องค์ และทรงสร้างพระพุทธรูปพระไชยเชษฐา และวัดเมืองหนอง ปัจจุบันเรียกวัดศรีเมือง จังหวัดหนองคาย ก็เป็นถาวรวัตถุที่พระไชยเชษฐาทรงสร้างไว้ ในรัชสมัยของพระองค์มีวัดใหญ่น้อยในกำแพงเมืองถึง ๘๐ วัด

อวสานกาลของพระไชยเชษฐานั้น มีเรื่องเล่าว่า ในท้ายรัชกาล หัวเมืองฝ่ายใต้แถบเมืองอัตปือ สาลวัน และนครจำปาศักดิ์ พากันแข็งเมือง พลเมืองแห่งนี้ส่วนมากเป็นชาวข่า พระไชยเชษฐายกกองทัพไปปราบแล้วถูกกลลวงตกอยู่ในวงล้อมระหว่างเขา ถูกกระหนาบจนกองทัพแตกพ่าย พระไชยเชษฐาเองเข้าป่าสาบสูญไป

พระเจ้าสุริยวงศาธรรมิกราช

หลังรัชสมัยพระไชยเชษฐาธิราชแล้ว ไม่ปรากฏเหตุการณ์ที่เด่น ๆ เกี่ยวกับพระพุทธศาสนา เหตุการณ์บางสมัยเป็นเรื่องการชิงราช-

บัลลังก์ ลุถึงรัชสมัยของพระเจ้าสุริยวงศา จึงปรากฏว่าบ้านเมืองสงบ พระพุทธศาสนาได้รับการส่งเสริมแพร่หลาย มีนักปราชญ์ราชบัณฑิตสามารถแต่งวรรณคดีต่าง ๆ เช่น สังข์ศิลป์ชัย ปู่สอนหลาน หลานสอนปู่ เป็นต้น พระสุริยวงศาเป็นธรรมิกราชสมพระราชสมัญญา ทรงถือธรรมาธิปไตยมั่นอยู่ในความยุติธรรมยิ่งนัก จนถึงกับประหารราชบุตร เพราะประพฤติชั่วเป็นชู้กับเมียมหาดเล็ก ก่อนรัชสมัยของพระองค์ บ้านเมืองทรุดโทรมเพราะการแย่งชิงราชสมบัติ ในรัชสมัยนี้มีการแปงบ้านแปงเมืองกันมาก บ้านเมืองก็ค่อยเจริญขึ้น และในด้านต่างประเทศก็ปรากฏว่าได้มีสัมพันธไมตรีกับประเทศฮอลันดา และอยุธยา พระเจ้าสุริยวงศาธรรมิกราชอยู่ในราชสมบัติ ๕๑ ปี สวรรคตเมื่อ พ.ศ. ๒๒๓๗

สมัยสามอาณาจักร

ต่อมาได้เกิดการแย่งราชสมบัติวุ่นวาย เจ้าไชยองเว้อยู่ประเทศเวียตนาม ได้ทราบข่าวก็ได้ยกทัพมายึดเวียงจันทน์ ขึ้นครองราชย์ทรงพระนามว่า พระไชยเชษฐาธิราช ที่ ๒ และได้เชิญพระนางลงมาไว้ที่วัดป่าสักหลวง นครเวียงจันทน์ ในรัชสมัยนี้อาณาจักรลานช้างได้เกิดแตกแยกออกเป็น ๒ โดยพระเจ้ากิงกิสและเจ้าชายองค์นกราชนัดดาของพระเจ้าสุริยวงศาที่หนีไปอยู่เมืองพง เมื่อพระไชยองเว้ขึ้นครองราชย์ได้ยกทัพมายึดหลวงพระบางได้ พระเจ้าไชยองเว้ได้ขอให้ทางกรุงศรี-อยุธยาช่วย สมัยนั้นเป็นสมัยของพระเพทราชา ด้วยผลการไกล่เกลี่ย

ของกองทัพไทย กษัตริย์ทั้งสองจึงตกลงแบ่งเขตเป็นสองส่วนคือ อาณาจักรลานช้างหลวงพระบาง มีอาณาเขตตั้งแต่ปากน้ำเฮืองขึ้นไป อาณาจักรลานช้างเวียงจันทน์ มีอาณาเขตตั้งแต่ปากน้ำเฮืองลงมา ส่วนภาคใต้ซึ่งเป็นเขตห่างไกล ทางเวียงจันทน์ดูแลไม่ทั่วถึง ก็ได้ตั้งอาณาจักรขึ้นใหม่อีกเมื่อ พ.ศ. ๒๒๕๖ เรียกว่าอาณาจักลานช้างจำปาศักดิ์ อาณาจักรทั้ง ๓ ได้เป็นของไทยมาตั้งแต่สมัยพระเจ้าตากสิน ราชวงศ์ทางอาณาจักรครั้งหลวงพระบางและจำปาศักดิ์ ยังคงมีสืบสายมาจนทุกวันนี้ ส่วนทางอาณาจักรเวียงจันทน์นั้น มาสิ้นสุดลงเมื่อเจ้าอนุวงศ์เป็นกบฏจากไทย ถูกจับตัวมาขังไว้ที่กรุงเทพ ฯ จนสิ้นชีวิต ทางกรุงเทพ ฯ (สมัยรัชกาลที่ ๓) ได้ยกกองทัพขึ้นไปตีเวียงจันทน์ได้ และให้ยกเลิกประเทศราชของเวียงจันทน์นั้นเสีย ให้มีแต่กรรมการรักษาเมืองอยู่ที่หนองคาย

สมัยฝรั่งเศสปกครอง

สมัยที่ฝรั่งเศสและอังกฤษกำลังล่าอาณานิคมอยู่อย่างขมักเขม้นอยู่ทางตะวันออก ในระหว่างรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ฝรั่งเศสได้เขมือบญวน เขมร แล้วก็หันมาอ้างว่าดินแดนฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงเคยขึ้นกับญวน ไทยต้องยกดินแดนประเทศลาวให้อยู่ในอารักขาของฝรั่งเศส เมื่อฝรั่งเศสมาปกครอง แม้ว่าเรียกลาวว่าประเทศอารักขา แต่โดยพฤตินัยก็เป็นอาณานิคม สิทธิเสรีภาพแทบทุกทางไม่อาจเท่าเทียมกันได้ ถ้าคนลาวมีเรื่องกับฝรั่งเศสแม้จะเป็นฝ่ายถูก

ก็กลับเป็นฝ่ายผิด ข้าราชการลาวทำหน้าที่เป็นเพียงผู้ช่วยเหลือข้าราชการฝรั่งเศสเพื่อปกครองพลเมืองให้เรียบร้อย ไม่มีโอกาสเป็นหัวหน้าได้ ศาลลาวก็มีหน้าที่พิจารณาคดีเฉพาะคนลาว ไม่เกี่ยวข้องกับคนของฝรั่งเศส ถ้าบุคคลใดเกิดเรื่องกับคนฝรั่งเศสก็นับว่าเคราะห์ร้ายที่สุด ถึงตนจะหลบหนีไปได้ แต่บิดามารดาหรือญาติก็จะต้องพลอยรับเคราะห์กรรมไปด้วย สภาอารักขาของฝรั่งเศสประชุมแต่ละครั้งก็เป็นเรื่องเกี่ยวกับการเก็บภาษีอากรมากกว่าเรื่องอื่น หมอด๊อดเล่าไว้ในเรื่องชนชาติไทยว่าการเผยแผ่ศาสนา (ศาสนานิกายโปรเตสแตนต์) ไม่ใคร่สดวก เพราะฝรั่งเศสไม่ได้ปล่อยตามใจ ในบรรทึกของเจ้าบุณยวัฒน์ อุ่นแก้ว ได้เล่าถึงการก่อตั้งคณะลาวอิสระเพื่อต่อต้านฝรั่งเศส ที่จะกลับคืนมามีอำนาจอีกภายหลังสงครามโลกครั้งที่ ๒ ว่า 'ฝรั่งเศสมีจุดประสงค์ที่จะลบล้างพระพุทธศาสนา คือในตอนแรกนั้น ฝรั่งเศสได้ทำการสำรวจจำนวนพระภิกษุสามเณรเพื่อจะเก็บส่วย'

สมัยปัจจุบัน

ภายหลังสงครามโลกครั้งที่ ๒ ลาวได้รับเอกราช มีการเปลี่ยนแปลงการปกครองเป็นแบบประชาธิปไตย มีกษัตริย์อยู่ใต้รัฐธรรมนูญ เมื่อปี พ.ศ. ๒๔๘๘ ได้มีการปรับปรุงการพระศาสนา มีการปกครองคล้ายบ้านเมือง มีพระสังฆราชเป็นประมุข มีสังฆนายก สังฆมนตรีว่าการองค์การปกครอง องค์การศึกษา องค์การเผยแผ่ และองค์การปฏิสังขรณ์ ต่อมา พ.ศ. ๒๕๐๒ ได้ยกเลิกการปกครองแบบนี้ หันมาใช้แบบสภา

คณะสงฆ์มีพระสังฆราชเป็นประมุข คล้ายมหาเถรสมาคมของคณะสงฆ์ไทย ในพระราชโองการของพระเจ้าศรีสว่างวงศ์ ว่าด้วยระเบียบสงฆ์ลงวันที่ ๒๕ พฤษภาคม ๒๕๐๒ ได้แสดงวัตถุประสงค์ไว้ ๓ ประการ คือ

๑. เพื่อให้พระสงฆ์มีระเบียบ และจัดการซ่อมแซมวัดและโบราณสถานของพระพุทธศาสนาให้มั่นคง

๒. เพื่อขยายการศึกษาให้กว้างขวาง

๓. เพื่อฟื้นฟูกิจการพระศาสนาให้เจริญยิ่ง ๆ ขึ้นไป

ลำดับยศของพระสงฆ์ตามระเบียบนี้มี ๖ ชั้น พระสังฆราชเรียกพระยอดแก้ว สมเด็จพระราชาคณะเรียก พระลูกแก้ว พระราชาคณะเรียกพระ หลักคำ พระครู ต้องมีพรรษาครบ๑๐ พระซา ต้องมีพรรษาครบ ๕ พระสัมเด็ด ต้องมีพรรษาครบ ๓

ในด้านการศึกษา ได้รับการปรับปรุงให้มีการศึกษาทั้งภาษาบาลี ธรรมะ และวิทยาการของโลกควบคู่กันไป สถาบันการศึกษาชั้นสูงของสงฆ์ได้แก่สถาบันการศึกษาพระพุทธศาสนา มีหลักสูตรการศึกษระดับมหาวิทยาลัย ตั้งอยู่ที่วัดองค์ตื้อ นครเวียงจันทน์

อนึ่ง ประเทศลาวนั้นประชากรส่วนใหญ่นับถือพระรพุทธศาสนา จึงได้ยกย่องพระพุทธศาสนาเป็นศาสนาประจำชาติเช่นเดียวกับประเทศไทย ดังจะเห็นได้จากรัฐธรรมนูญของประเทศลาว พ.ศ. ๒๔๙๐ หมวดที่หนึ่ง-บททั่วไป มาตรา ๗ กล่าวไว้ว่า 'พระพุทธศาสนาเป็นของประเทศ พระ-มหากษัตริย์เป็นอัครศาสนูปถัมภก' และในหมวดสอง – พระมหากษัตริย์ มาตรา ๘ กล่าวว่า 'พระมหากษัตริย์เป็นประมุขของประเทศ พระมหา-

กษัตริย์ดำรงอยู่ในฐานะอันเป็นที่เคารพสักการะ ผู้ใดจะละเมิดมิได้ พระองค์ทรงเป็นพุทธมามกะ' พระพุทธศาสนาเข้าสู่ประเทศลาวเป็นทางการสมัยพระเจ้าฟ้างุ้ม ในศตวรรษที่ ๑๘ ยังมั่นคงดำรงอยู่ได้ในท่ามกลางมรสุมปั่นป่วนผวนผันของเหตุการณ์บ้านเมืองตราบจนเท่าทุกวันนี้ คำนวณอายุกาลของพระพุทธศาสนาในประเทศลาว ประมาณได้ ๗๐๐ กว่าปี

หนังสืออุเทศ

๑. พงศาวดารลาว, มหาสีลา วีรวงศ์, กระทรวงสึกสาธิการ พระราชอาณาจักรลาว, พ.ศ. ๒๕๐๐

๒. ความเป็นมาของ ไทย – ลาว, อุทัย เทพสิทธา, สำนักพิมพ์สาส์นสวรรค์, พ.ศ. ๒๕๐๙

๓. ราชอาณาจักรลาว, บุญช่วย ศรีสวัสดิ์, สำนักพิมพ์ก้าวหน้า, พ.ศ. ๒๕๐๓

๔. งานค้นคว้าเรื่องชนชาติไทย, พันเอกหลวงวิจิตรวาทการ, กองทัพบก, พ.ศ ๒๕๑๒

๕. ประวัติศาสตร์สากล เล่ม ๔, หลวงวิจิตรวาทการ, สำนักพิมพ์เพลินจิต, พ.ศ. ๒๔๙๓

๖. เลือดไทย, นายจำรัส สรวิสูตร, พ.ศ. ๒๔๙๑

๗. ชนชาติไทย, หมอด๊อด, โรงพิมพ์เดลิเมล์, พ.ศ. ๒๔๗๔

๘. บันทึกเหตุการณ์ในประวัติศาสตร์ไทย, ธวัช รัตนาภิชาติ โรงพิมพ์กรมสารบรรณทหารอากาศ, พ.ศ. ๒๕๑๓

๙. เรื่องของชนชาติไทย, พระยาอนุมานราชธน, โรงพิมพ์อักษรสารการพิมพ์, พ.ศ. ๒๔๙๘

๑๐. ลาว – ไทย, ร.ท. เชิด จันทร์ทอง, พัทลุง

๑๑. อภิธานประวัติศาสตร์ไทย ภาค ๑ – ๒, เล็กสุมิตร โดดชื่น, โรงพิมพ์กฤษณปกรณ์, พ.ศ. ๒๕๐๔

๑๒. พระราชพงศาวดารฉบับราชหัตถเลขา, สมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ, โรงพิมพ์ศิวพร, พ.ศ. ๒๕๑๑

๑๓. พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๑ – ๔, เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, โรงพิมพ์คุรุสภา, พ.ศ. ๒๕๐๓ – ๒๕๐๔

๑๔. History of Lao, M.L. Manich, Chalermnit, 1967

๑๕. Lao, The Staff and Associates of the Human Ralations Area Files, Hraf Press, 1960

— ๒ —

พระพุทธศาสนาในไต้หวัน

ยังสืบหาหลักฐานไม่ได้แน่นอนว่า พระพุทธศาสนามาสู่ไต้หวันเมื่อไร บางทีพระภิกษุอาจมาพร้อมกับชาวจีนที่อพยพเข้ามาตั้งรกรากในไต้หวันพวกแรกในศตวรรษที่ ๒ และที่ ๓ ก็ได้ แน่นอนเหลือเกินว่าในปี ค.ศ. ๑๖๖๑ (พ.ศ. ๒๒๐๔) ซึ่งเป็นปีที่วีระบุรุษชื่อ เซ็ง เช่ง กุง (cheng cheng kung) หรือที่ชาวตะวันตกเรียกว่า โกซินกา (Koxinga) ได้ขับไล่พวกดัชซึ่งปกครองไต้หวันออกไปนั้น ปรากฏว่าพระพุทธศาสนาตั้งมั่นในเกาะนี้แล้ว

พระพุทธศาสนาได้รับการนับถือมานานเพียงไรนั้น จะดูได้จากวัดเก่า ๆ ในเมืองไทนาน (Tainan) มีวัด เซน เต้ ถัง (Shen teh Tang) ซึ่งสร้างมาตั้งแต่ศตวรรษที่ ๑๗ คือประมาณ ๕๐ ปีก่อนสมัยของโกซินกา วัดนี้ยังเป็นที่แสดงธรรมประจำเดือนอยู่

ในเกาะนี้ยังมีวัดที่คนนับถือมากที่สุด คือ วัดไข่หยวนซื่อ (Kai Yuan) หรือ Temple of the open heart ใกล้ ๆ กับเมืองไทนาน (Tainan) กล่าวกันว่า วัดนี้สร้างขึ้นเมื่อ ค.ศ. ๑๖๖๑ (พ.ศ. ๒๒๐๔) มีเรื่องเล่าว่า โอรสของโกซินกาพระองค์หนึ่ง ได้สร้างพระราชวังให้พระราชมารดาประทับในเมื่อพระนางทรงชราภาพ บ่อน้ำที่พระองค์รับสั่งให้ขุดเพื่อพระราชมารดานั้น ก็ยังปรากฏจนบัดนี้ พระ-

มเหสีของพระโกชินกาอีกพระองค์หนึ่งได้สร้างสวนไผ่ไว้ในลานวัดซึ่งนำหน่อไม้ไผ่มาจากมณฑลฮูเปอ และสวนไผ่ก็ยังเหลืออยู่จนบัดนี้

ในระหว่างที่ได้หวันถูกญี่ปุ่นปกครองตั้งแต่ ค.ศ. ๑๘๙๕ ถึง ๑๙๔๕ นั้น (พ.ศ. ๒๔๓๘ – ๒๔๘๘) ญี่ปุ่นได้พยายามนำพระญี่ปุ่นเข้าไปอาศัยในวัดจีน และสั่งให้งดทำการบูชาพระพุทธรูปและศาสนาเต๋าที่เก่าแก่ตลอดถึงเทวดาประจำชาติ ซึ่งทางวัดพระพุทธศาสนาได้ให้การเคารพนับถือ โดยไม่ได้รังเกียจแต่อย่างใดเลย มีเหตุการณ์สำคัญก็ตรงที่ว่า ญี่ปุ่นพยายามให้ชาวจีนหันมานับถือศาสนาชินโต และแต่ละบ้านจะต้องมีที่สำหรับบูชาชินโตไว้ด้วย ในระหว่างที่เกิดสงครามจีนกับญี่ปุ่น (Sino – Japanese) ทางรัฐบาลได้สั่งห้ามไม่ให้นับถือเทวดาประจำชาติจีน เช่น ม่า จู้ ผ่อ (Ma Tsu) แม่พระธรณีและห้ามการนับถือวัด เพราะการนับถือดังกล่าวนี้ อาจทำให้ชาวจีนได้หวันต้องระลึกว่าตนยังมีความสัมพันธ์กับจีนแผ่นดินใหญ่อยู่

พอจีนได้ปกครองได้หวันในปี ๑๙๔๕ (พ.ศ. ๒๔๘๘) ชาวจีนก็มีอิสระในการนับถือศาสนาตามความพอใจ ในระยะ ๕๐ ปี ที่ผ่านมานั้น ได้มีผู้นับถือพระพุทธศาสนาเพิ่มขึ้นเรื่อย ๆ จนบัดนี้ ตามรายงานของชาวพุทธมีถึง ๒ ล้าน ๕ แสนคน ระยะนี้ ทั้งในชนบท ตามภูเขาลำเนาไพรและในเมืองสำคัญ ๆ ก็มีวัดพระพุทธศาสนามากกว่า ๖๐๐ วัด มีหลายครัวเรือนที่สมาชิกไม่นับถือศาสนาพุทธเลย ก็ยังต้องเกี่ยวข้องกับพิธีกรรมทางพระพุทธศาสนาอยู่

ในการสร้างวัดในไต้หวันนั้น สิ่งที่เขาถือเป็นหลักสำคัญก็คือ การเลือกสถานที่ที่มีความงดงามทางธรรมชาติ เพื่อจะทำให้ผู้มาเยี่ยมได้มีความสุขใจ เพราะรู้สึกประทับใจในความงดงามของธรรมชาติเคล้ากับคำสอนทางศาสนา ผู้มีศรัทธาแก่กล้าอุทิศตัวจริง ๆ ถือการกินเจ คือ งดเว้นจากการกินเนื้อสัตว์ทุกชนิด ดังนั้น ทางวัดจึงได้จัดเตรียมอาหารประเภทผักไว้อย่างครบครัน คนต่างศาสนาก็จะได้รับการต้อนรับขับสู้เป็นอย่างดี โดยไม่ได้คำนึงว่า นับถือศาสนาอะไร และยังได้รับความอนุเคราะห์ด้วยความเมตตากรุณาด้วย ทุกคนที่ย่างเข้ามาในวัด จะกลับไปด้วยความประทับใจมิรู้ลืมว่า ชาวพุทธเหล่านี้ช่างปฏิบัติตามคำสอนจริง ๆ และพวกเขามิใช่ว่าจะมีความสุขเฉพาะตัวเท่านั้น ยังทำให้ผู้พบเห็นและเข้าใกล้พลอยมีความเย็นและความสุขด้วย

วัดที่ใหญ่ที่สุดในไต้หวัน

มีวัดใหญ่ที่สุดคือ หลุง ซาน ซื่อ (Lung Shan Temple) ในตำบล หวั่น ฮั้ว (Wan hua) ทางภาคตะวันตกเฉียงใต้ของกรุงไทเป หวั่นฮั้ว เป็นตำบลที่เก่าแก่ที่สุด และวัดหลุงซานซื่อ นับได้ว่าเป็นวัดแรกที่สร้างขึ้นในตำบลนี้ วัดนี้มีเนื้อที่มากกว่าครึ่งเอเคอร์ และยังเป็นเจ้าของที่ดินรอบ ๆ วัด มีจำนวนเท่า ๆ กันอีก เสาหินและภาพแกะสลักฝาผนังภายในวัดงดงามมาก สวนดอกไม้และตึกรามก็มีขนาดใหญ่ กว้างขวาง

มากตามแบบฉบับของไต้หวัน ประวัติความเป็นมาของวัดก็มีอายุกว่า ๒๐๐ ปี ซึ่งพวกที่อพยพมาจาก ๓ ตำบล ในจังหวัดฟูเกี้ยนเป็นผู้สร้าง คนเหล่านี้นับถือเจ้าแม่กวนอิมพระมารดาแห่งความเมตตซึ่งได้เคยนับถือมาแล้วที่วัดหลุงซานซื่อ ในจังหวัดฟูเกี้ยน และเพราะเหตุอันนี้แหละ จึงได้ร่วมกันสร้างสถานที่เคารพบูชาแบบเดียวกัน เพื่อเป็นการตอบแทนพระคุณแก่พระแม่กวนอิมในการที่พระองค์ได้ช่วยเหลือให้พวกเขาปลอดภัย และเพื่อให้พระองค์ได้มีความเมตตาสงสารอีกต่อไป วัดนี้ปลูกสร้างเมื่อ๑๗๓๘ (พ.ศ. ๒๒๘๑) ใช้เวลาถึง ๓ ปี จึงแล้วเสร็จ ชาวพุทธเหล่านี้ได้รักษาสายสัมพันธ์กับพี่น้องชาวฟูเกี้ยนในจีนแผ่นดินใหญ่ คือได้จัดให้มีการเดินทางไปนมัสการที่วัดหลุงซานซื่อในจังหวัดฟูเกี้ยนเป็นประจำทุกปี และยังได้ส่งรูปปั้นพระแม่กวนอินจากกรุงไทเป ไปให้ชาวฟูเกี้ยนเพื่อให้ชาวฟูเกี้ยนจะได้นับถือพระแม่กวนอิมอย่างพวกตน การไปนมัสการนี้ยังได้มีการปฏิบัติเรื่อยมา แม้หลังจากการยึดครองไต้หวันของญี่ปุ่น สถาปนิกทั้งหมดก็มาจากจังหวัดฟูเกี้ยน ปัจจุบันนี้ในวัดหลุงซานซื่อในไทเป นอกจากจะมีรูปปั้นพระแม่กวนอิมแล้ว ยังมีรูปปั้นเทพเจ้า ม่า จู้ ผ่อ เทพเจ้า กวนกุง (Kuan Kung) คือ กวนอูในสมัยสามก๊ก และเทพประจำลัทธิเต๋าอีกเป็นจำนวนมาก รูปปั้นเหล่านี้ประมาณ ๑๐๐ กว่ารูป ที่แสดงถึงว่า ชาวพุทธจีนได้พยายามที่จะผสมลัทธิศาสนาท้องถิ่นให้เข้าด้วยกัน และรวมลัทธิศาสนาเหล่านี้ เข้ามาอยู่ภายใต้การปกครองในเครือศาสนาเดียวกัน

ใน ค.ศ. ๑๘๖๑ (พ.ศ. ๒๔๐๔) ตึกรามเป็นอันมากยก เว้นที่ใหญ่ ๆ ได้รับความเสียหายเพราะได้เกิดแผ่นดินไหวทางภาคเหนือของไต้หวัน ประชาชนก็ร่วมกันบริจาคเงินทอง เพื่อเสริมสร้างทันที และในทำนองเดียวกัน ยังให้การช่วยเหลือในการซ่อมแซมสิ่งของที่เสียหายอันเนื่องมาจากเกิดไต้ฝุ่นในฤดูร้อนปี ๑๘๖๘ (พ.ศ. ๒๔๑๑) อีก ในระหว่างสงครามโลกครั้งที่ ๒ วัดวาอารามได้ถูกทำลายอีก เพราะการบอมไทเปทางอากาศ รูปปั้นเป็นอันมากถูกไฟไหม้ แต่พระแม่กวนอิมยังคงอยู่ในสภาพปกติ เหตุการณ์ครั้งนี้ทำให้ประชาชนเชื่อในอำนาจศักดิ์สิทธิ์ของพระแม่เพิ่มขึ้น และหลังจากนั้นไม่นานนัก ระหว่างสงครามยังไม่แล้วเสร็จ ก็ได้มีการก่อสร้างเพิ่มเติมกันอีก ในฤดูหนาวปี ๑๙๔๕ (พ.ศ. ๒๔๘๘) คือหลังจากการก่อสร้างใหม่นั้นไม่ทันถึงปี ได้มีการสร้างเพิ่มเติมย่อย ๆ อีก แต่เมื่อถึงปี ๑๙๕๓ (พ.ศ. ๒๔๙๖) ทางรัฐบาลได้ช่วยค่าใช้จ่ายให้ ๓,๐๐๐,๐๐๐ (เหรียญอเมริกา) เพื่อจะได้ขยายโครงการนี้ให้ทั่วถึงกันหมด นายกเทศมนตรีของไทเปได้รับเป็นกรรมการผู้จัดการ โดยให้คำแนะนำเกี่ยวกับการวางแผนก่อสร้าง การก่อสร้างได้แล้วเสร็จหลายปีมาแล้ว

ยังมีวัดเล็ก ๆ อยู่วัดหนึ่งทางด้านหลังของกำแพงลุงซาน วัดนี้พวกพ่อค้าได้ ไปมาค้าขายระหว่างไทเป กับจีนผืนแผ่นดินใหญ่เป็นผู้สร้างไว้สำหรับเคารพบูชาเทพเจ้า ม่า จู้ ผ่อ แล้วเทพเจ้าจะได้ช่วยคุ้มครองไม่ให้เกิดเรือล่ม และได้แบ่งกำไรจากการค้าขายถึง ๕% ของ

รายได้ทั้งหมดช่วยเหลือ และบำรุงการก่อสร้าง บริเวณวัดมีเนื้อที่กว้าง และในคราวมีการเลือกตั้งเขาก็ได้จัดที่สำหรับให้นักการเมืองแถลงนโยบายหาเสียงและเผื่อว่าผู้ลงคะแนนเสียงซึ่งมีจำนวนเป็นพัน ๆ จะได้มาร่วมฟังด้วย

วัดนั้น พูดได้ว่าเป็นองค์การที่สลับซับซ้อนองค์การหนึ่ง จึงต้องมีเจ้าหน้าที่ทุกด้านอย่างเพียงพอ มีห้องสมุดสำหรับเก็บรวบรวมผลงานของชาวพุทธ ซึ่งห้องสมุดนี้ก็ได้บริการแก่คนทั่วไป และมีสถานที่สำหรับเก็บผลไม้ ธูปเทียนและกระดาษเงินกระดาษทองไว้สำหรับคนที่มาสักการะบูชา เผื่อว่าพวกเขาจะได้ซื้อได้สะดวก

เมื่อถึงวันกลางเดือน ๔ ก็ได้จัดให้มีการฉลองอันมโหฬาร เพื่อเป็นการระลึกถึงการอุบัติของพระพุทธเจ้า มีการแสดงภาพเขียนที่มีชื่อเสียงใส่กรอบติดไว้อย่างดี รูปหินอนุสาวรีย์และสิ่งของสำหรับแสดงเกี่ยวกับคุณประโยชน์ทางประวัติศาสตร์และวัฒนธรรม เพื่อให้คนได้เข้าชมเป็นประจำ ถึงแม้ว่า วัด หลุง ซาน ซื่อ จะเป็นวัดที่ชาวพุทธเป็นตัวตั้งตัวตี ช่วยกันสร้างนับแต่วาระแรกก็ตาม แต่ผู้ที่มาเยี่ยมมาชมก็สามารถที่จะได้แสดงการเคารพสักการะเทวดาได้ตามที่ตนนับถือ คือแล้วแต่ใครนับถือศาสนาอะไรได้ทั้งนั้น ประชาชนมาวัด ก็เพื่อหาทางบำบัดโรคภัยไข้เจ็บ ซึ่งไม่อาจจะรักษาให้หายได้ และเพื่อขอความช่วยเหลือให้ทำมาค้าขึ้น รวมทั้งเพื่อขอโชคลาภด้วย

องค์การและกลุ่มชาวพุทธ

พุทธสมาคมในสาธารณรัฐจีน ซึ่งได้จัดตั้งขึ้นในปี ค.ศ. ๑๙๑๑ (พ.ศ.๒๔๕๔) นั้น ได้รับการฟื้นฟูอีกในปี ค.ศ. ๑๙๕๒ (พ.ศ.๒๔๙๗) ภายหลัง จากที่ กรุงไทเป ได้ กลับกลาย มาเป็น เมืองหลวง ของ รัฐบาลจีน สมาคมซึ่งมีสมาชิกรายบุคคล ๓๓,๓๕๗ คน และสมาชิกแบบองค์การ ๘๔๓ แห่ง ได้ดำเนินกิจการในรูปวิทยาลัย และเทศนาสั่งสอน ยังให้การอุปถัมภ์ การศึกษาของพระภิกษุจีนในประเทศพุทธอื่น ๆ เช่น ประเทศไทยและญี่ปุ่น และจัดกิจกรรมด้านการศึกษาด้วย นอกจากนี้ ยังได้รับภาระในการติดต่อระหว่างชาวพุทธไต้หวัน กับประเทศที่นับถือพระพุทธศาสนาทั่วโลก

โครงการปัจจุบันของสมาคมอย่างหนึ่ง ก็คือการก่อพระเจดีย์ที่ทะเลสาบ "ซัน–มูน" (Sun moon) ในเทือกเขาทางตอนไต้หวันกลาง เพื่อไว้บรรจุศพของพระภิกษุ ฮวน ฉ่าง (Hsun Tsang) คือ ถังซำจั๋ง ซึ่งได้นำมาจากญี่ปุ่น ถึงไทเป ปี ค.ศ. ๑๙๙๕ (พ.ศ. ๒๔๙๘) ภิกษุฮวนฉ่างรูปนี้ สมัยหนุ่ม ๆ ได้ศึกษาพระพุทธศาสนาแล้วเลื่อมใส แต่ยังไม่พอใจจึงได้เดินทางไปสู่ประเทศอินเดียในปี ค.ศ. ๖๓๙ (พ.ศ. ๑๑๗๒) ท่านได้ใช้เวลา ๖ ปี พำนักในอินเดีย โดยเที่ยวชมสังเวชนีย-สถาน คือสถานประสูติ ตรัสรู้ และปรินิพพานของพระพุทธเจ้า ได้เข้าไปศึกษาพระธรรมในสำนักของพระภิกษุผู้มีชื่อเสียง และได้รวบรวมคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาด้วย เมื่อมาถึงประเทศจีน ก็ได้อุทิศเวลาแปลหนังสือที่ได้มาจากอินเดียถึง ๒๐ ปี การเที่ยวเทศนาและข้อ

เขียนของท่านได้ทำให้พระพุทธศาสนาแพร่หลายในประเทศจีนอย่างกว้างขวาง บันทึกการเดินทางของท่าน มีความสมบูรณ์และถูกต้องจนกระทั่งว่า เป็นหลักฐานที่ทรงคุณค่าแก่นักปราชญ์สมัยปัจจุบัน

ยังมีองค์การที่นับว่าสำคัญอีกแห่งหนึ่ง ก็คือ "Taiwan Provincial Buddhist Association" ซึ่งสมาคมนี้มีสาขาตามมณฑล และสาขาในเมืองมากกว่า ๒๐ แห่ง สำนักงานใหญ่ตั้งอยู่ในวัดเป่าเจียวซื่อ (Pao Chiao Temple) ในไทจุงทางใต้หวันกลาง เจดีย์ซึ่งสูงถึง ๗ ชั้นของวัดเป็นเครื่องหมายที่สำคัญของเมืองทีเดียว

สาขาตามจังหวัดและเมืองใหญ่ ๆ ร่วมมือกันส่งเสริมกิจการทางด้านการศึกษาพระพุทธศาสนา จัดเตรียมเงินทุนไว้สำหรับออกหนังสือพิมพ์ และก่อตั้งมูลนิธิไว้ช่วยเหลือคราวจำเป็น โดยไม่คำนึงว่า จะนับถือศาสนาใด สาขาบางแห่งได้จัดตั้งคณะดนตรีของตนเองขึ้น และคณะดนตรีนี้ก็สามารถที่จะจัดให้มีการร้องเพลงทางพระพุทธศาสนา เพื่อเป็นเครื่องช่วยในการเผยแผ่พระธรรมไปในตัว สาขาตามท้องถิ่น รวบรวมคำสอน แสดงธรรม ตั้งโรงเรียนอนุบาลและโรงเรียนผู้ใหญ่ที่ไม่รู้หนังสือ ให้อ่านหนังสือจีนออก นอกจากนี้ยังมีการสอนภาษาประจำชาติแก่ชาวเมืองที่ไม่เคยได้เรียนภาษาจีนกลางมาเลยเป็นพิเศษด้วย

งานของสมาคมนั้นมีกรรมการ ๑๕ คนเป็นผู้บริหารซึ่งกรรมการเหล่านี้ ได้รับคัดเลือกจากตัวแทนสาขาท้องถิ่น สมาชิกทุก ๑๐๐ คนมีสิทธิที่รับคัดเลือกเป็นตัวแทนได้คนหนึ่ง เพื่อจะได้เข้าประชุมในสมาคม นอกจากกรรมการดังกล่าวแล้ว สมาคมยังต้องมีที่ปรึกษาของ

สมาคมอีก ๗ คน ซึ่งท่านเหล่านี้ ยอมอุทิศเวลาทำงานให้แก่สมาคมโดยไม่คิดถึงความเหน็ดเหนื่อย

ปทุมสโมสร (Lutus Clubs) ซึ่งมีสมาชิกส่วนมากมาจากนิกายจิงทู่จุง (Pure Land School) หรือนิกายสุขาวดีนั้น เป็นที่ดึงดูดสมาชิกส่วนใหญ่ (หมายถึงว่า ดอกบัวเป็นสิ่งที่บริสุทธิ์จริง ๆ เพราะเกิดในเปือกตมสกปรก แต่สามารถโผล่เหนือพ้นน้ำเบ่งบานชูกลีบงดงามได้โดยไม่ติดเปือกตมแม้แต่น้อย ๆ) ปทุมสโมสรเพิ่งตั้งขึ้นและดำเนินงานอิสระมาแต่ ค.ศ. ๑๙๔๘ (พ.ศ. ๒๔๙๑) สำนักงานเดิมอยู่ที่ไทจุง (แปลว่าภาคกลางของไต้หวัน) ปทุมสโมสรได้แบ่งแยกกิจการออกเป็น ๔ แผนก คือแผนกทั่วไป แผนกพิธีกรรมทางศาสนา แผนกจัดการการศึกษา และแผนกสังคมสงเคราะห์ สโมสรนี้มีบทบาทสำคัญมาก ในการสนับสนุนกิจการด้านพระพุทธศาสนาในไต้หวัน สมาชิกมีจำนวนมากกว่าครึ่งซึ่งมีอายุต่ำกว่า ๓๐ ปี

ในไต้หวัน มีนิกายมากมาย ชาวพุทธไต้หวันส่วนใหญ่เป็นพวกสุขาวดี (จิง ทู่ จุง) ส่วนนิกายชันหรือเซ็น นิกายมันตรยาน (เซ็นเหยียน-จุง) และนิกายสัทธรรมปุณฑริก ก็มีผู้นับถือมากเหมือนกัน

นิกายสุขาวดี ถือว่า คนเราจะพ้นจากความทุกข์ได้นั้นจะต้องมีศรัทธาเป็นสำคัญ นิกายนี้ได้ให้คำมั่นสัญญาแก่ผู้เข้ามานับถือว่า เมื่อเราตายจากโลกนี้ เราก็อาจที่จะหลีกเลี่ยงโลกที่เต็มไปด้วยโรคภัยไข้เจ็บ ความยากจน ความชั่วร้าย และความแก่ แล้วไปสู่โลกสุขาวดีซึ่งมีแต่ความสุขได้ เครื่องมืออันสำคัญของศรัทธาก็คือให้ผู้นับถือท่องพระนาม

ของพระอมิตาภพุทธเจ้าทุก ๆ ครั้งที่มีเวลาว่าง เมื่อจิตใจเพ่งอยู่ที่พระ-พุทธเจ้าผู้นับถือก็ทำใจให้ห่างจากความปรารถนาทางโลก และก็เป็นการเตรียมเนื้อเตรียมตัว เพื่อจะได้รับความดีจากพระพุทธเจ้า ซึ่งความดีนี้แหละจะทำให้ผู้นับถือพ้นจากกรรมและวัฏฏสงสารได้ อมิตสูตร ก็เป็นสูตรที่สนับสนุนความเชื่อเรื่องสุขาวดี ให้เจริญกว้างขวางมากที่สุด

นอกจากการระลึกถึงพระอมิตาภพุทธเจ้าแล้ว ผู้นับถือนิกายสุขาวดี ก็ยังสักการะบูชาพระแม่กวนยิน (Kuan Yin) คือกวนอิม ซึ่งได้ความคิดมาจากพระอวโลกิเตศวรโพธิสัตว์ พระอมิตาภพุทธเจ้านั้นส่งวิญญาณของผู้นับถือไปสู่สุขาวดีแก่พระแม่กวนยิน (กวนอิม) พระเทวีแห่งความเมตตา พระนางทรงมีความกรุณาสงสารต่อสัตว์ที่กำลังได้รับความทุกข์อยู่ในโลกนี้ พระแม่กวนยิน(กวนอิม)ได้บำเพ็ญคุณความดีเพื่อยกระดับใจให้สูง จนถึงกับมีความสามารถช่วยเหลือมนุษย์ในโลกนี้ได้ ในบทต่อไปจะได้กล่าวถึงพระแม่กวนยิน เพิ่มเติมอีก

นิกายซัน ซึ่งชาวญี่ปุ่นเรียกว่า เซ็น (Zen) นั้นก็มีคนนับถือมากไม่แพ้นิกายอื่น ๆ นิกายซัน ซึ่งถือการเพ่งและการตรัสรู้โดยญาณพิเศษเป็นหลักเชื่อว่า ความจริงอันบริสุทธิ์นั้น จะอธิบายออกเป็นคำพูดไม่ได้ เพราะฉะนั้น การค้นหาความจริงภายในจิตใจของแต่ละคนนั้น จะอาศัยการช่วยเหลือภายนอก เช่น พิธีกรรมและหนังสือไม่ได้เลย แม้กระทั่งพระโพธิสัตว์ และพระพุทธเจ้าทั้งหลายก็ช่วยอะไรไม่ได้

ห่างจากไทจุงไม่มากนัก มีวัดและเจดีย์ของพวกแม่ชีในนิกายซัน วัดนี้เป็นวัดที่สาวพรหมจารีย์ สร้างขึ้นเมื่อค.ศ. ๑๙๓๐ (พ.ศ. ๒๔๘๓)

ผู้มาชมจะเข้าไปได้ก็โดยเดินตรงไปตามที่ถนนเรียงรายไปด้วยพันธุ์ไม้เขียวชอุ่มตลอดปี ในบรรดาตึกรามเหล่านั้น ก็มีตึกศูนย์กลางที่จัดไว้เฉพาะ เพื่อเป็นที่ทำการบูชา เราจะรู้สึกประทับใจในเครื่องประดับที่ง่าย ๆ

สุดของห้องประชุมใหญ่ ก็มีพระพุทธรูปสำริดประดิษฐานบนฐานใบบัว ทอดพระเนตรตรงไปยังที่ศาสนิกกำลังคุกเข่าสวดมนต์ เรายังได้พบเห็นปูชนียวัตถุอีก ๒ องค์ในวัดนี้คือ พระแม่กวนยิน (กวนอิม) ขนาดเล็กทางห้องข้าง ๆ และรูปปั้นพระอมิตภพุทธเจ้า ซึ่งนำมาจากประเทศญี่ปุ่น และประดิษฐานไว้บนยอดเจดีย์

แม่ชี ๑๐ รูป อาศัยอยู่วัดพรหมจารีย์ แม่ชีเหล่านี้จะลุกขึ้น ๕ โมงเช้าทุกวัน เมื่ออ่านพระสูตรจนถึง ๖ โมงเช้า และจากนั้นก็รับประทานอาหารเช้าแล้วจะปฏิบัติกิจต่าง ๆ ภายในวัดจนถึงเที่ยง แล้วทำสมาธิ ๒ ชั่วโมง บ่ายทำงานต่อไป เมื่อพลบค่ำหลังจากรับประทานอาหารเสร็จแล้ว ก็เริ่มศึกษาพระสูตรอีก แม่ชีเหล่านี้รับประทานอาหารวันละ ๓ มื้อ ในวันขึ้น ๑ ค่ำ และแรม ๑ ค่ำตามจันทรคติ โดยถือว่าเป็นวันพักผ่อน

ยังมีนิกายอีกนิกายหนึ่งคือนิกายมันตรยาน ผู้ที่นับถือนิกายนี้เชื่อว่า พระสัจธรรมของพระพุทธเจ้า มีอำนาจทิพย์บรรจุอยู่ ดังนั้น การท่องจำพระสูตรที่เหมาะสม ก็อาจจะบรรลุถึงความดีได้ ซึ่งความดีนี้แหละจะยกระดับจิตใจให้อยู่เหนือนรกได้ พระภิกษุแม่ชีที่ผู้ไปเยี่ยมพบกำลังนั่งภาวนาพระสูตรอยู่ในวัดและตามหลุมฝังศพ คือผู้ที่นับถือนิกายมันตรยานนี้เอง

นิกายสัทธรรมปุณฑริก ซึ่งเรียกชื่อตามแหล่งกำเนิดเดิมของคำสอนในจีนผืนแผ่นดินใหญ่ ก็มีความเกี่ยวข้องกับนิกายชัน แต่ว่ายังมีข้อน่าสังเกตบางประการ ที่ส่อให้เห็นว่า นิกายนี้ถือหลักว่า การจะตรัสรู้ได้นั้น ต้องใช้วิธีหาเหตุผล เพราะถือว่าบุคคลมีความจำเป็นไม่เหมือนกัน อาจจะค้นหาทางเพื่อบรรลุสัจธรรมได้แตกต่างกัน คนบางคนรู้แจ้งได้ทันทีเมื่อใจเป็นสมาธิ แต่บางคนกว่าจะรู้แจ้งได้ก็ต้องรับการศึกษาหรือต้องอาศัยพิธีกรรมไปก่อนและนาน ๆ คัมภีร์ที่ว่าด้วยการเปรียบกฎแห่งความจริงด้วยดอกบัว ซึ่งทำให้คำสอนของพระพุทธเจ้าเข้ากันได้นั้นเป็นคัมภีร์ที่นิกายสัทธรรมปุณฑริกนับถือมาก

ประเพณีทางพระพุทธศาสนาที่เกี่ยวข้องกับคนที่ไม่นับถือ

เราประมาณได้ว่า พุทธศาสนิกชนที่ปฏิญาณตนแล้วในเกาะนี้มีจำนวนอย่างน้อยถึง ๒๕๐,๐๐๐ คน ความรู้อันเป็นพื้นฐานของพระ-พุทธศาสนาได้มีบทบาทอันสำคัญในการดำรงชีวิต ของชาวจีนหลายล้านคนในไต้หวัน ซึ่งพวกเหล่านี้ยังไม่ได้นับถือศาสนาใดศาสนาหนึ่งให้แน่นอนไปเลย

ความรู้ขั้นพื้นฐานเช่นนี้ ตามปกติก็อยู่ปะปนกับความรู้ขั้นพื้นฐานของลัทธิเก่าของจีนคือขงจื้อและเต๋า ซึ่งก็คล้ายกับคำสอนของพุทธ-ศาสนานั้นแหละ คือถือมาจากจีนแผ่นดินใหญ่สู่ไต้หวันในราชวงศ์มิงกว่า ๓๐๐ ปีแล้ว ความคิดและประเพณีจากทั้ง ๓ ศาสนา ได้ฝังลึกในจิตใจของบุคคลทั่ว ๆ ไป ถึงแม้บางคนยังไม่ยอมรับว่าตนเป็นศาสนิกชนใดก็ตาม

วัดพระพุทธศาสนาในไต้หวันบางวัดก็เหมือนอย่างบนผืนแผ่นดินใหญ่ คือได้จัดห้องไว้สำหรับตั้งเทพเจ้าประจำท้องถิ่นที่มีคนนับถือมาก เช่น ม่า จู้ ผ่อ (เจ้าแม่ผู้ศักดิ์สิทธิ์) และพระภูมิเจ้าที่ (ทู ตี้ กุง) ทั้งสององค์นี้เราจะได้ทราบเพิ่มเติมในบทต่อไป เครื่องหมายรูปสิงโต อย่างหนึ่งของพระพุทธศาสนาในจีนก็เหมือนกับในญี่ปุ่น คือสามารถที่ใช้เป็นที่รวมจุดเทวดาประจำพื้นเมืองได้ และสามารถที่จะกลืนเทวดาเหล่านั้นได้ด้วย

เทวดาอีกองค์หนึ่งที่ชาวพุทธนับถือในไต้หวันดังที่ได้กล่าวไว้แล้วก่อน ๆ นั้นคือ กวนยิน (กวนอิม) หมายถึงรวมเอาความสงบ ความเมตตา กรุณา และความดีไว้แห่งเดียวกัน

เกือบทุก ๆ ครัวเรือนในไต้หวัน จะมีรูปเจ้าแม่กวนยิน(กวนอิม) แขวนไว้ที่ฝาห้อง ซึ่งห้องนี้จัดไว้เป็นที่บูชาบรรพบุรุษโดยเฉพาะ ห้องนี้ใช้สำหรับเป็นห้องอาศัยหรือห้องรับแขก และถือว่าเป็นห้องสำคัญมากที่สุดในบ้าน

เบื้องล่างของเจ้าแม่กวนยิน (กวนอิม) มีเทพธิดา ม่า จู้ ผ่อ เจ้าแม่ผู้ศักดิ์สิทธิ์ ประทับนั่งอยู่บนเก้าอี้ขนาบไปด้วยบริวารข้างละองค์นี้ในฮ่องกงนับถือว่าเป็นพระราชินีแห่งสวรรค์

ม่า จู้ ผ่อ เป็นเทพธิดาของชาวเรือทั้งหมด ชาวจีนในไต้หวันมาที่นี้โดยผ่านช่องแคบไต้หวันซึ่งมีคลื่นลมแรง เนื่องจากมีคนเดินทางได้อ้อนวอนขอให้พระแม่ช่วยมากเพิ่มขึ้น เจ้าแม่กลายเป็นเทพธิดาที่มี

คนรู้จักมากจนกระทั่งทุกวันนี้ เจ้าแม่องค์นี้ได้รับการสักการะบูชาจากวัดในไต้หวัน ๓๐๐ วัด ทางการของราชวงศ์แมนจู ซึ่งได้ยาตราทัพไปรบชนะกองทัพของโกซินกา ก็ได้สวดอ้อนวอนต่อ ม่า จู้ ผ่อ ใน ค.ศ. ๑๖๘๓ (พ.ศ. ๒๒๒๖) เพราะพระองค์ได้ช่วยเหลือในการสงครามได้ชนะ วันเกิดครบรอบที่ ๑,๐๐๐ ของเจ้าแม่ผู้ศักดิ์สิทธิ์ได้จัดให้มีการฉลองกันในไทเปในฤดูใบไม้ผลิ เมื่อปี ค.ศ. ๑๙๕๙ (พ.ศ. ๒๕๐๒)

ภาพล่างทางซ้ายของพระภูมิเจ้าที่ของภาพเจ้าแม่ ม่า จู ผ่อ ในบ้านคนโดยทั่วไป เป็นรูปของ ทู ตี้ กุง ท่านเคยเป็นเจ้าหน้าที่เก็บภาษีอากรในสมัยจักรพรรดิ์ยุคก่อน ได้รับความนับถือ และเคารพบูชา เพราะได้ปฏิบัติกับประชาชน ด้วยความเมตตากรุณาอย่างไม่เลือกหน้า หลังจากที่ท่านตายก็ได้รับยกย่องให้เป็นเทวดาองค์หนึ่ง พวกชาวนาเชื่อกันว่าพระองค์จะช่วยดูแลพืชพันธุ์ธัญญาหารให้เจริญงอกงาม ในขณะเดียวกันพวกพ่อค้าก็หวังให้พระองค์ช่วยเหลือกิจการค้าให้เจริญ รูปทางซ้ายของ ทู ตี้ กุง เป็นเจ้าจีน (Tsao chun) คือเทวดาประจำครอบครัว เทวดาองค์นี้ เป็นพระราชโอรสของพระเจ้าจักรพรรดิ์ "ซาเด" (Jade) องค์ที่ ๓ พระองค์ได้รับอนุญาตให้ลงมาจากสวรรค์เพื่อดูแลสุขทุกข์ของครอบครัว พระองค์ทรงชอบงานแบบนี้ ดังนั้นพระองค์จะต้องรายงานเกี่ยวกับอาหารและความประพฤติเสียหาย ของมนุษย์ไปให้พระเจ้า ซาเด ทราบทุก ๆ ๓ วัน

การที่มีเทพต่าง ๆ ดังกล่าวมานี้ แสดงให้เห็นว่าแนวคิดเรื่องศาสนาของชาวจีนมีใจกว้างขวาง ซึ่งถือว่าความดีย่อมมีอยู่ในหลายลัทธิศาสนา และได้เตรียมวิธีปฏิบัติเพื่อชาวจีนจะได้ครองชีวิตให้เหมาะสมและเกิดความสงบสุขต่อไป

ผลงานและสิ่งที่พิมพ์ทางการศึกษา

การศึกษา ทั้งในทางปฏิบัติและวิชาการด้านที่มีคุณประโยชน์ต่อชีวิตประจำวันของชาวจีนถือว่าเป็นหน้าที่อันสำคัญของบรรดาองค์การพุทธศาสนาในไต้หวัน พุทธสมาคม เครือสมาคม และกลุ่มชาวพุทธอื่น ๆ ก็ได้ให้การอุปถัมภ์สถาบันการศึกษา เช่นวิทยาลัยสำหรับภิกษุจนถึงอนุบาล เด็กและโรงเรียนการศึกษาพิเศษสำหรับผู้ไม่รู้หนังสือ กลุ่มเหล่านี้ยังได้พิมพ์หนังสือพิมพ์รายคาบ และหนังสือเล่มอุปถัมภ์รายการวิทยุ และยังออกทุนทางด้านอื่น ๆ อีกมาก เพื่อแพร่ข่าวเกี่ยวกับธรรมะไปสู่ประชาชนทั่วไป

ปัจจุบันนี้ใน ไทเป ชินจู ไทจุง ไทนานและ เก่าเซียง ก็มีโรงเรียนและวิทยาลัยฝ่ายสงฆ์ซึ่งขึ้นอยู่กับวัดถึง ๙ แห่งด้วยกัน โรงเรียนเหล่านี้มีนักศึกษาที่เป็นสามเณร และสามเณรี ๓๐๐ กว่ารูป ซึ่งทั้งหมดนี้ตั้งใจจะบวชเป็นพระต่อไป มหาวิทยาลัยไต้หวันแห่งชาติ (National Taiwan University) ในไทเป ซึ่งเป็นสถาบันตั้งเป็นแห่งแรกในเกาะนี้และจัดการศึกษาชั้นสูง ก็ได้จัดหลักสูตรเกี่ยวกับพุทธธรรมและพุทธ

ปรัชญาไว้ศึกษาด้วย ชาวพุทธที่สำคัญในองค์การก็กำลังปรึกษาหารือเพื่อจะตั้งมหาวิทยาลัยพระพุทธศาสนาขึ้นเองอยู่เหมือนกัน ทางกลุ่มก็ตั้งทุน โดยมีจุดมุ่งหมายที่จะให้ทุนการศึกษาแก่เยาวชนชาวพุทธ

กิจกรรมเพื่อมุ่งประกาศพระพุทธศาสนา กำลังขยายอย่างกว้างขวาง ทุก ๆ ปีในฤดูใบไม้ผลิ และฤดูใบไม้ร่วง องค์การทั้งทางโลกและธรรมทั้งเกาะจะให้มีการประชุมเป็นทางการ เพื่อจะได้ปรึกษาวิธีการให้พระพุทธศาสนาเข้มแข็งยิ่งขึ้น ลดการนับถือโชคลางของขลังให้น้อยลงและปรับปรุงการปฏิบัติและศีลธรรมให้เป็นมาตรฐาน พระสงฆ์และฆราวาสที่เข้าถึงใจคนได้ดี ก็ได้รับการแต่งตั้งเพื่อเดินทางไปทุกแห่งและประเทศใกล้เคียง เพื่อบรรยายและจัดอภิปรายขึ้น กลุ่มเล็ก ๆ เหล่านี้ ตามปกติก็จะอธิบายพระสูตรต่าง ๆ พร้อมกับบรรยายเป็นภาษาจีนแล้วก็มีล่ามแปลทีละประโยค เป็นภาษาพื้น บ้านให้ เป็นประโยชน์ แก่ผู้ฟังในตอนเย็น เป็นเวลาที่มีธุระยุ่ง (คือมีคนพลุกพล่าน) เพราะคนเสร็จธุระการงานบ้านก็มาวัด ผู้มาฟังการอภิปราย และปาฐกถาธรรมซึ่งมาจากที่ต่าง ๆ มีจำนวนอย่างน้อยไม่ต่ำกว่า ๓๐ และบางทีก็หลายร้อย

รายการวิทยุก็ได้เชิญให้นักปาฐกชาวพุทธที่มีชื่อเสียงได้เผยแพร่ธรรมให้แก่ผู้ฟังที่อยู่ไกล ๆ ค่าใช้จ่ายในการโฆษณาทางวิทยุก็ได้รับบริจาคจากชาวพุทธ

หนังสือพิมพ์พระพุทธศาสนารายคาบพิมพ์ในไต้หวันมีถึง๒๐ฉบับนอกจากนี้มีโรงพิมพ์ ๒ แห่ง ซึ่งจัดพิมพ์เฉพาะพระสูตร และพระไตร

ปิฎกของพระพุทธศาสนาเท่านั้น การแก้ไขต้นฉบับ ๑,๐๐๐ ฉบับในพระไตรปิฎกซึ่งได้จัดพิมพ์เป็น ๔๖ เล่ม ใน ค.ศ. ๑๙๘๖.(พ.ศ. ๒๔๙๙) ได้รับความสนใจมากในเอเซียตะวันออกเฉียงใต้ ดัชนีพระไตรปิฎกส่วนมากก็ช่วยให้นักปราชญ์สามารถใช้หนังสือเหล่านั้นได้สะดวกทั้งทางตะวันออกและทางตะวันตก

หนังสือพิมพ์ทางพระพุทธศาสนาที่เก่าที่สุดในเกาะนี้คือ Hai Chao Yin "The Sound of the Sea Tide" ซึ่งได้เริ่มพิมพ์ครั้งแรกในผืนแผ่นดินใหญ่หลายปีก่อนในศตวรรษนี้ หนังสือรายคาบที่สำคัญอีกฉบับหนึ่งคือ Bodhedrum ซึ่งเป็นหนังสือรายเดือนในไทจุง (Tai Chung) มีจำนวนพิมพ์หลายพันฉบับ

หนังสือพิมพ์รายคาบ ส่วนมากก็มีรายการคล้าย ๆ กัน มีเรื่องเกี่ยวกับธรรมและพิธีกรรม มีบทความสำหรับเยาวชน ข่าวจากพุทธศาสนาทั่วโลกนอกจากไต้หวันและที่อื่น ๆ เรื่องที่ว่าน่าสนใจอย่างหนึ่งของหนังสือ Bodhedrum ก็คือมีคอลัมน์ถามตอบ เป็นภาษาจีนและอังกฤษ ผู้อ่านก็ได้รับการสนับสนุนให้ส่งปัญหาไปถามเกี่ยวกับพระพุทธศาสนาได้ แล้วปัญหานั้น บรรณาธิการก็จะได้ตอบลงในฉบับต่อไป ตัวอย่างคำถามเช่นว่า "ฉันสวดมนต์ให้แก่ภรรยาและบุตรของฉัน การกระทำเช่นนี้ จะเป็นการขัดกับการช่วยเหลือของเทวดาหรือไม่ ?"

คำตอบก็คือ "ท่านอาจสวดมนต์ให้แก่บุตรภรรยาของท่านได้ แต่ความดีจะมีเพิ่มมากขึ้น หากท่านได้สวดมนต์ให้แก่เทวดาทั้งหมดอีกด้วย เหมือนตะเกียงดวงหนึ่งสามารถทำให้คนเดียวมองเห็นหรือหลาย

คนก็มองเห็นในขณะเดียวกัน" หนังสือพิมพ์เหล่านี้ได้แพร่หลายไปทั่วทุกแห่ง และได้รับไปอ่านจากพี่น้องชาวพุทธในประเทศอื่น ๆ ด้วย

ความสัมพันธ์กับชาวพุทธในประเทศอื่น ๆ

ในระหว่าง ๑๐ ปีมานี้ ชาวพุทธไต้หวันได้ติดต่อกับกลุ่มชาวพุทธ ในประเทศอื่น ๆ ทางส่วนตัวมากขึ้น คณะผู้แทนทั้งพระภิกษุและฆราวาสก็ได้เข้าร่วมการประชุมชาวพุทธนานาชาติขึ้นในประเทศอื่นๆ ในเอเซียเช่น การฉลองพระพุทธชยันตีในกรุงเทพ ฯ (งานฉลอง ๒๕ พุทธศตวรรษ) เมื่อ ค.ศ. ๑๙๕๘ (พ.ศ. ๒๕๐๐) และที่โตเกียว เมื่อ ค.ศ. ๑๙๕๙ (พ.ศ. ๒๕๐๑)

การติดต่อฉันมิตร ก็มีส่วนสำคัญด้วยเหมือนกัน พระภิกษุจากไต้หวัน ได้เดินทางไปเยี่ยมเยียนประเทศชาวพุทธอื่น ๆ เช่นประเทศไทย กัมพูชา และเมื่อเดินทางกลับไปถึงไต้หวันแล้ว ก็ได้เล่าประสบ-การณ์ในการเดินทางในประเทศนั้น ๆ ให้ประชาชนฟัง พวกภิกษุเหล่านี้ได้มีส่วนร่วมทำให้ชาวบ้านท้องถิ่นได้ทราบขนบธรรมเนียมประเพณีต่างชาติมากขึ้น พระภิกษุและฆราวาสจากประเทศอื่น ๆ ก็มักจะมาเยี่ยมเยียนไต้หวันเช่นเดียวกัน

หนังสือรายคาบ และตำราทางพระพุทธศาสนาที่จัดพิมพ์ขึ้นในไต้หวัน ก็ได้แพร่หลายอย่างน่าพอใจในเอเซียตะวันออกเฉียงใต้ และสิ่งตีพิมพ์ต่างประเทศอื่น ๆ ก็มีวัดและห้องสมุดส่วนตัวรับไปอ่านในไต้หวัน พระไตรปิฎกฉบับแปลเป็นภาษาจีน ๔๖ เล่ม เป็นที่สนใจอย่างยิ่ง

ระหว่างชาวจีนด้วยกัน ต้นฉบับซึ่งพิมพ์เป็นที่ระลึก ก็ได้ส่งไปให้สภา-พระพุทธศาสนาแห่งพม่า และกลุ่มชาวพุทธในลังกาตลอดถึงกัมพูชาด้วย

กลุ่มชาวพุทธในไต้หวันก็เหมือนกับเพื่อนร่วมศาสนาของพวกเขาในประเทศไทย พม่า และทุกแห่งได้ร่วมกันบริจาคสร้างตึก ได้แก่ Buddha's Universal Church ที่ ซานฟรานซิสโก สหรัฐอเมริกา บทความเรื่อง "โบสถ์" ซึ่งเขียนลงในหนังสือพิมพ์ 'Hongkong magazine' ได้มีส่วนให้ชาวจีนผู้หนึ่งที่สหรัฐ ได้อุทิศเวลาถึงหกเดือนในการคัดลอกวชิรปรัชญาปารมิตาสูตรทั้งหมดด้วยลายมือบรรจงที่สละสลวยลงบนกระดาษหลายม้วน ที่นายกเทศมนตรี ซานฟรานซิสโก ถวายเป็นสมบัติของวัดในนามของพุทธสมาคมชาวจีนในปัจจุบันนี้ สมาคมก็ได้มอบภาพเขียนพระพุทธรูปซึ่งนักศิลป์สตรีคนหนึ่งได้บรรจงเขียนอย่างประณีตไว้ด้วย

ชาวพุทธไต้หวัน ได้รู้จักคุณค่าของความรู้ และประสบการณ์ซึ่งได้รับจากการติดต่อกับกลุ่มชาวพุทธในประเทศอื่น ๆ และกำลังประ-ชุมหาวิธีการ เพื่อจะให้มีการติดต่อกันเพิ่มขึ้น ยังมีปัญหาเรื่องอาหารและสถานที่พักของแขก และเรื่องการหาทุนสำหรับการท่องเที่ยวตลอดถึงการแลกเปลี่ยนสิ่งตีพิมพ์ แต่ชาวพุทธจีนก็หาทางแก้ไขปัญหาดังกล่าวให้ได้เพื่อจะได้รับคุณประโยชน์จากผลอันเนื่องมาจากการแลกเปลี่ยนทัศน-คติกับชาวพุทธในประเทศอื่น ๆ ซึ่งมีแต่ความแตกต่างกัน ทั้งในด้านภาษา และการปฏิบัติ แต่ว่าเป็นผู้ที่มีน้ำใจเป็นอันหนึ่งอันเดียวกับพวกตน ในการอุทิศชีวิตเพื่อพระพุทธเจ้าอย่างแท้จริง

- ๓ -

พระพุทธศาสนาในประเทศเกาหลี

สถานะของประเทศเกาหลีในประวัติศาสตร์อารยธรรม

ในตอนปลายศตวรรษที่ ๑๙ นักเขียนชาวตะวันตกเมื่อเขียนประวัติศาสตร์ และอุปนิสัยใจคอของชาวเกาหลี ได้ให้สมญาแก่เกาหลีว่า "ประเทศฤาษี" เกาหลีเป็นชาติที่มีขนบธรรมเนียมประเพณีเก่าแก่มาก และเป็นประเทศที่สำคัญที่สุดประเทศหนึ่ง ในซีกโลกตะวันออกในส่วนที่เกี่ยวกับประวัติวัฒนธรรม และความสนใจในด้านการศึกษานอกเหนือไปจากด้านการเมือง และความสัมพันธ์กับนานาชาติ แต่ก็เป็นที่น่าประหลาดว่า ความสำคัญทางวัฒนธรรมของเกาหลี ยังไม่เป็นที่ยอมรับกันโดยทั่วไปในโลกปัจจุบัน

นับแต่ได้เกิดมีมนุษยชาติขึ้นมาเป็นครั้งแรก คลื่นแห่งอารยธรรมของโลกได้หมุนเวียน สับเปลี่ยนกันไปมาอยู่เสมอ ระหว่างซีกโลกตะวันตก กับซีกโลกตะวันออก ในส่วนที่เกี่ยวกับทวีปเอเซีย เป็นที่ยอมรับกันโดยทั่วไปว่า วัฒนธรรมของเอเซียโบราณ ได้แพร่จากเอเซียตะวันตก มายังเอเซียตะวันออก และมาสุดปลายทางที่เกาหลี อนึ่งเป็นที่รู้กันดีว่า ประเทศอินเดีย และจีนเป็นแหล่งอารยธรรมตะวัน ออกอย่างไรก็ตาม หากว่ามีการยอมรับกระบวนการทางวัฒนธรรมของเกาหลี

และศึกษาให้เข้าใจชัดถึงอารยธรรมของมนุษย์ และความเจริญแห่งวัฒนธรรมตะวันออกแล้ว ประวัติวัฒนธรรมของเกาหลีก็ย่อมจะมีความสำคัญและมีคุณค่าอยู่ไม่น้อยทีเดียว ผู้ที่ได้ศึกษาประวัติศาสตร์โบราณของเกาหลีอย่างรอบคอบแล้ว ก็จะพบความเชื่อถือในเทพนิยายปรัมปราและการขนานนามเทพเจ้าต่าง ๆ ของเกาหลีนั้น ก็มีส่วนคล้ายกับของอียิปต์ อัสซีเรีย บาบิโลน กรีกและโรมัน มีเรื่องเล่ากันมาว่า บรรพบุรุษของเกาหลีเป็นโอรสของเทพเจ้าประจำกลางวัน ผู้ซึ่งอุบัติมาจากไข่ เรื่องนี้ก็ไม่แตกต่างอะไรกับเรื่องของกษัตริย์ฟาโรห์แห่งอียิปต์ คำว่า ปาล (Pal) ซึ่งหมายถึงเทพเจ้าผู้มีอำนาจ และคำว่า โอล, อัล (Ol, al) หมายถึงความศักดิ์สิทธิ์นั้น ตามตำนานเก่าแก่ของเกาหลีมีความหมายเท่ากับโบอัล (Boal) และ เอล (el) ในภาษาเซมิติคนั่นเอง จะน่าทึ่งทีเดียวหากเราจะนำเอาคำในภาษาโรมันว่า วุลคัน (Vulcan) อันหมายถึงเทพเจ้าแห่งไฟ มาเปรียบเทียบกับคำในภาษาเกาหลีว่า ปุลกาน (Pulkan) อันหมายถึงภูเขาไฟที่ใหญ่ที่สุด หรือหมายถึงเทพเจ้าประจำภูเขาที่สูงที่สุดในเกาหลี

ยิ่งไปกว่านั้น เมื่อพิจารณาในทางโบราณคดีแล้ว จะทำให้เราทราบถึงความสัมพันธ์อย่างใกล้ชิด ระหว่างวัฒนธรรมตะวันตกกับตะวันออก ตัวอย่างเช่น เมื่อไม่นานมานี้ ได้มีการขุดสำรวจดูหลุมฝังศพเก่า ๆ ในบริเวณทางตอนใต้ของเกาหลี และตะวันตกเฉียงใต้ของประเทศญี่ปุ่น แดนทั้งสองนี้มีอารยธรรมเกี่ยวเนื่องกันเป็นพิเศษ ปรากฏว่า วัตถุโบราณที่ขุดพบนั้นมีลักษณะวิจิตรบรรจงมาก ศิลปะการทำ

เครื่องประดับตกแต่งมีลักษณะเหมือนกันกับที่มีแพร่หลาย ในเมือง อิทรูเนีย อิตาลี และในอาณานิคมต่าง ๆ ของกรีกแถบชายฝั่งทะเลดำ ในราวศตวรรษที่ ๓–๔ ก่อนคริสตศักราช นอกจากที่กล่าวมานี้ ยังมีตัวอย่างอีกมากที่เกี่ยวกับอารยธรรมของเกาหลี และวัฒนธรรมของไมซิแน (Mycenae)

อย่างไรก็ตาม การติดต่อกันระหว่างประเทศตะวันตกกับตะวันออก ได้มีมาเป็นเวลาช้านานหลายศตวรรษแล้ว และใกล้ชิดกันยิ่งกว่าที่เราคาดกันไว้เสียอีก พลังดลใจและแรงปรารถนาของมนุษยชาติในอันที่จะแสวงหาความสุขนั้น มีอำนาจเหนือกำลังอาวุธและอำนาจกดขี่ของจอมจักรพรรดิใด ๆ ทั้งสิ้น พลังทั้งสองนี้ได้บันดาลให้มนุษย์เราคิดสร้างโลก ให้เป็นเสมือนบ้านของสมาชิกแห่งครอบครัวเดียวกัน และสามารถเอาชนะความยุ่งยากทั้งมวล อันเกิดจากธรรมชาติ และภูมิศาสตร์ และไม่ยอมแพ้ต่ออุปสรรค อันเกิดจากอาณาเขตของประเทศ ความรุ่งเรืองในเรื่องเชื้อชาติ และนิสัยใจคอใด ๆ เลย

ดังนั้น โลกจึงไม่มีความจำเป็นที่จะได้ผู้บุกเบิกดังเช่น พระเจ้าอเลกซานเดอร์มหาราช เพื่อเป็นเครื่องเชื่อมระหว่างตะวันออก กับตะวันตะวันตกเลย

การเผยแผ่พระพุทธศาสนาในเอเชียตะวันออกและเกาหลี

อันที่จริง พระพุทธองค์ทรงแสดงธรรมอันงามในเบื้องต้น ท่ามกลางและที่สุด ก็เพื่อความสิ้นไปแห่งความทุกข์ที่เกิดแก่มวลมนุษยชาติ

สัจธรรมที่พระองค์ทรงแสดงนั้นสามารถที่จะอำนวยประโยชน์ ไม่เฉพาะแก่ประเทศใดประเทศหนึ่ง หรือเชื้อชาติใดเชื้อชาติหนึ่งเท่านั้น สรรพ-สัตว์ย่อมจะได้รับความชุ่มชื่นจากหยาดน้ำคือพระมหากรุณาธิคุณเท่าเทียมกัน โดยที่เขาเหล่านั้นจะรู้ตัวหรือไม่ก็ตาม

ประมาณ ๒๐๐ ปีเศษ หลังพุทธปรินิพพาน พระเจ้าอโศกมหาราชแห่งแคว้นมคธ ได้ทรงส่งพระสมณทูตไปเผยแผ่พระพุทธศาสนายังดินแดนต่าง ๆ โดยแบ่งเป็นสาย ๆ คือ ในภาคตะวันตกได้ส่งไปยังประเทศต่าง ๆ แถบทะเลเมดิเตอเรเนียน เช่นประเทศซีเรีย อียิปต์ เมสีโดเนีย เอปีโรส ทางทิศใต้ทรงส่งไปยังประเทศลังกา ทางทิศตะวันออก ทรงส่งไปประเทศพม่า ทางทิศเหนือ ทรงส่งไปประเทศอาฟฆา-นิสถาน ซึ่งประเทศเหล่านั้นต่างก็ได้รับรสแห่งพระธรรมโดยทั่วกัน

อย่างไรก็ตาม แต่ก็ไม่ปรากฏว่า ในบรรดาประเทศต่าง ๆ ที่พระสมณทูตเหล่านั้นได้นำพระพุทธศาสนาไปเผยแผ่นั้น ประเทศทางตะวันออกเท่านั้น ที่พระพุทธศาสนาหยั่งรากลงได้อย่างมั่นคง เมื่อพระศรีศากยมุนีได้ทรงแสดงพระสัทธรรมปุณฑริกสูตร ณ ยอดเขาคิชฌกูฏนั้น กล่าวกันว่า พระฉัพพัณณรังษีจากพระอุณาโลมของพระองค์ ได้สาดส่องไปทั่วประเทศทางตะวันออก เรื่องดังกล่าวนี้เป็นศุภนิมิตว่า พระพุทธศาสนา จะเจริญรุ่งเรืองในประเทศเหล่านั้นเป็นแน่แท้ เมื่อพระ-เจ้าอโศกยังทรงพระชนม์อยู่ พวกกรีกได้สถาปนาอาณาจักรบากเตรียขึ้นในแดนลุ่มแม่น้ำอามู ในอาเซียกลาง ต่อมาอาณาจักรนี้ได้ถูกพระเจ้าเกเต้ (Getae) ยึดครองไว้ก่อน ค.ศ. ๑๓๐ ต่อมาในปี ๑๕๐ ปี พระ

เจ้ากนิษกะได้เสวยราชย์เป็นกษัตริย์แห่งเมืองนี้ และได้สถาปนาเมืองซึ่งตั้งอยู่ในดินแดนทางตอนใต้ของแม่น้ำกามูลให้เป็นเมืองหลวง ซึ่งต่อมาเมืองนี้เรียกว่า คันธาระ

การที่พระเจ้ากนิษกะ ทรงดำรงพระองค์ในตำแหน่งอัครศาสนูปถัมภกนั้น ทำให้พระพุทธศาสนาเจริญรุ่งเรืองในแคว้นเกตัล พระพุทธศาสนาฝ่ายมหายาน ได้ก่อกำเนิด และเจริญขึ้นในแคว้นนี้เป็นครั้งแรกความกลมกลืนระหว่างความเชื่อถือของพวกกรีก และศาสนาของชาวอิหร่านนั้น ได้ก่อให้เกิดดินแดนที่เรียกว่า Land of Perfect Joy (ดินแดนแห่งบรมสุข) ขึ้น และแม้ว่าจะได้มีการสร้างศิลปวัตถุทางพระพุทธศาสนาอยู่บ้างแล้วในอินเดีย แต่ก็ไม่มีหลักฐานแสดงว่า ได้ค้นพบพระพุทธรูปที่สร้างขึ้นในสมัยพระเจ้าอโศกเลย ศิลปินชาวกรีกได้สร้างพระพุทธรูปขึ้นเป็นครั้งแรก ในสมัยของพระเจ้ากนิษกะนี้เอง

อนึ่ง เมื่อไม่นานมานี้ จากการที่ได้ขุดสุสานเก่าทางภาคเหนือของประเทศอาฟฆานิสถาน ได้พบพระพุทธรูปเป็นจำนวนมาก ซึ่งมีพระพักตร์ พระเกศ และจีวรเป็นแบบกรีก และโรมันด้วย จึงแสดงว่า อินเดียได้สร้างพระพุทธรูปตามแบบกรีกและโรมัน ศิลปะเหล่านี้ถือกันว่า เป็นสมบัติอันล้ำค่า ในทางประวัติวัฒนธรรมของมนุษย์ ทั้งฝ่ายตะวันตกและตะวันออกร่วมกัน

อย่างไรก็ดี โดยพระบรมราชูปถัมภ์ของพระเจ้ากนิษกะ พระพุทธศาสนาและศิลปกรรมทางพระพุทธศาสนา ซึ่งเกิดขึ้นในอินเดียแล้วมาเจริญรุ่งเรืองในแคว้นคันธาระนั้น ก็แผ่กระจายไปยังแคว้นแคช-

เมียร์ โขตาน กาษกาคร์ กุจะ และแม้กระทั่งถึงดินแดนที่จีนเรียกว่าประเทศทางตะวันตก ในที่สุดจีนซึ่งแต่เดิมนับถือถือลัทธิขงจื๊อและเต๋านั้นก็ยอมรับพระพุทธศาสนาตลอดถึงศิลปะต่าง ๆ ทางพระพุทธศาสนา ซึ่งแพร่เข้าไปควบคู่กับลัทธิเดิมของตน แม้ว่าประเทศอินเดียและจีนจะแตกต่างกันทางธรรมเนียมประเพณี ภาษาตลอดถึงอุปนิสัยใจคออื่น ๆ ก็ตาม จีนก็ยังมีศรัทธาและกระตือรือร้นในอันที่จะยอมรับพระพุทธศาสนาและเผยแผ่ให้แพร่หลายต่อไป

ทีนี้ขอให้เราหวนกลับไปทางประเทศเกาหลี ซึ่งอยู่ทางตะวันออกของประเทศจีน ได้มีผู้นำพระพุทธศาสนาไปเผยแพร่ที่เมืองโคคูเรีย (Kokuryu) ในปี ค.ศ. ๓๗๒ และในปีนั้นเอง บูเกี๋ยน (Bukyun) ก็ได้ส่งสมณทูตรูปหนึ่งนามว่า สุนโท ไปยังตำบลดังกล่าวนี้ พร้อมกับนำพระพุทธรูปและคัมภีร์ปุล-คียัง (Pul–gyung) ไปด้วย ในปี ค.ศ. ๓๘๕ ภิกษุชาวอินเดียชื่อ มาลานันทะ ได้จาริกผ่านประเทศจีนไปถึงเมืองแบคแจ (Backche) ทางตอนใต้ของประเทศเกาหลี ประมาณ ๕๐ ปี หลังจากนั้น ภิกษุอีกรูปหนึ่งได้จาริกผ่านเมืองโคคูเรียไปถึงเมืองสิลลา (Silla) ซึ่งอยู่ทางตอนใต้ ดังนั้น พระพุทธศาสนาจึงตั้งมั่นและเจริญรุ่งเรืองอยู่ในประเทศเกาหลีนับแต่นั้นเป็นต้นมา

การที่มีผู้กล่าวว่า เกาหลีได้รับอิทธิพลทางพระพุทธศาสนาจากประเทศจีนนั้น ยังไม่เป็นที่ยอมรับกันโดยทั่วไป เพราะจากประวัติศาสตร์ปรากฏชัดว่า อารยธรรมโบราณในแถบเอเชียเหนือ และตำนานที่เกี่ยวกับพระพุทธศาสนานั้น ทำให้เราได้แง่คิดว่า ในขณะที่พระพุทธ-

พุทธศาสนากำลังเจริญอยู่ในดินแดนทางตะวันออกนั้น ทั้งจีนและเกาหลีต่างได้ก็รับอิทธิพลของพระพุทธศาสนาในเวลาเดียวกัน จึงกล่าวได้ว่าพระพุทธศาสนาที่แพร่เข้าสู่เกาหลีนั้น ไม่ใช่เพราะได้รับอิทธิพลจากจีนฝ่ายเดียว

ความเจริญของพระพุทธศาสนาในเกาหลี

การนำพระพุทธศาสนาเข้าไปเผยแผ่นั้น ทำให้หลักธรรมของพระพุทธศาสนาแพร่หลายกว้างขวางยิ่งขึ้น พระพุทธศาสนาในอินเดียนั้น ตอนต้น ๆ มีเพียงฝ่ายเถรวาทเท่านั้น แต่เมื่อแพร่มาสู่ตะวันตกของจีนแล้วก็เกิดมีมหายานขึ้น การเผยแผ่พระพุทธศาสนาในดินแดนตะวันออก (ของอินเดีย) ได้รับผลสำเร็จเป็นอันดีทั้งในด้านปริยัติและปฏิบัติ โดยวิธีการสอนจากสิ่งที่ง่าย ๆ ไปหาหลักธรรมที่ยาก คือ จากโลกิยธรรม ขึ้นไปหาโลกุตตรธรรม และจากปริยัติธรรมไปหาปฏิบัติธรรม

ความเจริญของพระพุทธศาสนาในประเทศจีนในขณะนั้น ยังไม่มีอิทธิพลต่อชีวิตของประชาชนโดยทั่วไป จนกระทั่งลัทธิเล่าจื๊อและจังจื๊อเริ่มแพร่หลายขึ้น ในยุคที่จีนแบ่งการปกครองเป็น ๒ พวก คือ พวกราชวงศ์เหนือและราชวงศ์ใต้นั้น แม้ว่าพระพุทธศาสนาจะพบกับอุปสรรคนานัปการ แต่ก็มีลักษณะสมบูรณ์ และคงตัวอยู่ได้ ความเจริญอย่างรวดเร็วของพระพุทธศาสนานั้น เป็นเพราะการเชื่อในหลักศุนยตาหรือสมาธิ (หลักว่าด้วยความว่างเปล่า) หลักนี้เข้ากันได้กับหลักธรรมของเล่าจื๊อ และจังจื๊อ ลัทธิทั้งสองนี้อับแสงลงเมื่อพระพุทธ-

ศาสนาได้แพร่เข้าสู่ประเทศจีน เมื่อประมาณ พ.ศ. ๘๐๐ ท่านกุมารชีพเจ้าชายแห่งแคว้นกุสตาน ได้แปลพระคัมภีร์มหายาน ๓๐๐ คัมภีร์ พร้อมกับสั่งสอนสานุศิษย์ประมาณ ๓๐๐๐ คนอย่างเข้มแข็ง

ด้วยเหตุนี้ ท่านกุมารชีพจึงได้ชื่อว่า เป็นผู้ให้กำเนิดนิกายตรี-ศาสตร์ในประเทศจีน นิกายนี้เจริญถึงขีดสุดเพราะสานุศิษย์ของท่านชื่อ เต้าเชิง (Dosiang) ดัมเจ (Damje) เซิ้งหน่าง (Sheungnang) เซิ้งจุ้น (Sheung jun) บับนั้ง (Buppnang) และกิลจาง (Kil jang) โดยเฉพาะเซิ้งหน่าง ได้มีบทบาทอย่างสำคัญในงานเผยแผ่นิกายตรีศาสตร์นี้มากกว่ารูปอื่น ๆ ที่ศึกษาข้อความธรรมะในคัมภีร์ในนิกายนี้และรวมทั้งคัมภีร์ซังสิลศาสตร์ด้วย (Sungsil s'astra) เพราะเหตุที่กุมารชีพเป็นผู้ก่อกำเนิดนิกายตรีศาสตร์ ท่านจึงได้ชื่อว่าเป็นผู้ประดิษฐานพระพุทธศาสนาในตะวันออกเป็นคนแรก

เซิ้งหน่าง ผู้เบิกศักราชพระพุทธศาสนาในประเทศจีนนั้น เป็นภิกษุชาวเกาหลี การที่นามของท่านปรากฏอยู่ในหนังสือเรื่อง " ชีวะประวัติของภิกษุผู้มีชื่อเสียง" ซึ่งชาวจีนเป็นผู้จัดพิมพ์ขึ้นนั้น แสดงว่าท่านมีเกียรติคุณอันโด่งดังในประวัติพระพุทธศาสนาฝ่ายตะวันออก นอก-จากนี้ เมื่อพระพุทธศาสนาในประเทศจีน ได้แบ่งแยกออกเป็นนิกายต่าง ๆ เช่นนิกายสัมปริคครหศาสตร์ นิกายแซอึงตอย (Cheuntoy Sect) นิกายนิรวาน (Nirvan) นิกายศุนยตา (Sunyata) และนิกายลักษณะ (Laksana) ซึ่งนิกายเหล่านี้ทั้งหมดภิกษุชาวเกาหลีเป็นผู้นำทั้งสิ้น

ความจริง นิกายลักษณะ ซึ่งมีท่านอสังคะ และท่านวสุพันธุ เป็นผู้ก่อตั้งนั้น เจริญขึ้นมาได้ก็เพราะภิกษุชาวเกาหลีแท้ ๆ ท่านฮวน-ฉ่างเมื่อเดินทางกลับจากอินเดีย ก็ได้นำเอาคัมภีร์พระพุทธศาสนามาด้วยเป็นจำนวนมาก และได้พิมพ์คัมภีร์วิชญาณปฏิมาตราตาศาสตร์ ๑๐ เล่ม รวมทั้งคำบรรยายของท่านธรรมปาละและท่านสธิตามาตร ซึ่งชื่อว่าวิช-ญาณมาตราเสฏฐิตริมสติศาสตร์–การิกะ ของท่านอสังคะ นักปราชญ์ชาวพุทธได้ศึกษาคัมภีร์ทั้ง ๑๐ เล่มนี้โดยละเอียดแล้ว ก็ได้ตั้งนิกายวิชญาณขึ้น ในขณะนั้นมีศิษย์ของท่านฮวนฉ่างประมาณ ๓๐๐๐ คน ในจำนวนนี้ กุยกีและวันฉัก (Kuei-Chi, Woncheuch) มีชื่อเสียงโด่งดังมาก ท่านรูปหลังนี้ เคยเทศนาคัมภีร์ วิชญาณปฏิมาตราตะ ที่วัดอีหมิงสื่อ ท่านเป็นผู้แตกฉานในคัมภีร์นั้น และการสอนของท่านในส่วนหลักธรรมนั้น แตกต่างจากหลักของอาจารย์ของท่านเพียงเล็กน้อย ท่านวันฉักก็เป็นชาวเมืองสิลลาในเกาหลี

ปรัชญาของวันฉัก เป็นปรัชญาที่สูงส่งและสมบูรณ์ที่สุดของพระพุทธศาสนาฝ่ายตะวันออก ปรัชญานี้เกี่ยวข้องกับประเทศเกาหลีอย่างใกล้ชิด แม้ว่าท่านดูซัง (Du Sun) จะเป็นผู้ตั้งนิกายนี้ ในสมัยราชวงศ์สุย และคำสอนหรือหลักธรรมของนิกายนี้ ท่านเฉียม (ในสมัยราชวงศ์ถัง) เป็นผู้เผยแผ่ก็ตาม แต่ก็ยังไม่สมบูรณ์อยู่นั่นเอง ในปี ค.ศ. ๗๑๒ ท่านบับซัง (Buppchang) ได้ดำเนินการก่อตั้งนิกายนี้จนสำเร็จ โดยการช่วยเหลือจากท่านอีเสียง (Isang) ชาวสิลลา ตอนแรกท่านเป็นเพียงศิษย์ของอาจารย์เฉียม ซึ่งเป็นภิกษุชาวจีนเท่านั้น ในที่สุดท่านบับซัง

ก็กลายเป็นนักปราชญ์นามอุโฆษของนิกายนี้ หลังจากที่ท่านได้ศึกษาอย่างจริงจังแล้ว

เมื่อท่านเดินทางกลับประเทศเกาหลีแล้ว ได้มีสานุศิษย์ถึง๓๐๐๐ คน พระพุทธศาสนาในประเทศเกาหลีในปัจจุบัน ก็สืบเนื่องมาจากนิกายวันนั่นเอง ท่านได้เขียนหนังสือหลายเล่มขึ้น หนังสือของท่านที่มีชื่อมากคือ "อีเสิ่น บุพเกโด" เป็นหนังสืออธิบายพุทธวตัมสกสูตร มีปรัชญาวันที่เขียนไว้อย่างสมบูรณ์ โดยใช้ถ้อยคำเพียง๒–๓ร้อยคำเท่านั้น

ในปรัชญาวันมีสิ่งที่น่าภูมิใจอยู่อีกอย่างหนึ่ง คือ ท่านหวั่งเอี๊ยวได้ก่อตั้งและเผยแผ่นิกายใหม่ขึ้นมาอีก โดยไม่เกี่ยวข้องกับระบบดั้งเดิมของจีน และธรรมเนียม ประเพณีโบราณ ที่เกี่ยวกับพระพุทธศาสนาในเกาหลีด้วย

นิกายนี้เรียกว่า นิกายเอ้ตึง (Haytong) หรือนิกายบุนหว่าง (Bunwhang) ในระยะแรก ๆ ท่านหวั่งเอี๊ยวได้ศึกษาในสำนักของท่านอี๊เชียง ต่อมาท่านอี๊เชียงได้ไปศึกษาเพิ่มเติมในสำนักท่านเฉียง ดังนั้นท่านหวั่งเอี๊ยวจึงได้ศึกษาค้นคว้าด้วยตัวของท่านเองจนแตกฉาน นิกายเอ้ตึงของท่านนิกายเดียวเท่านั้นที่เข้มแข็ง ทั้งได้บรรจุหลักปรัชญาไว้อย่างสมบูรณ์ที่สุด

หวั่งเอี๊ยวผู้ตั้งพระพุทธศาสนาแบบสมบูรณ์ขึ้นในเกาหลี

ในบทก่อนได้กล่าวถึงพระภิกษุชาวเกาหลีหลายรูป ซึ่งเป็นผู้มีบทบาทสำคัญในการสร้างความเจริญให้แก่พระพุทธศาสนาในประเทศจีน พระพุทธศาสนาในประเทศจีนนี้ ไม่ใช่พระพุทธศาสนาที่มีอยู่ในเกาหลี

มาแต่เดิม แต่เป็นพระพุทธศาสนาที่ได้รับการดัดแปลงให้เหมาะแก่ชาวจีนอีกทีหนึ่ง จุดมุ่งหมายของการปรับปรุงพระพุทธศาสนานี้ ก็เพื่อจะวางแนวทางดำเนินชีวิตให้แก่ชาวจีนทั้งในด้านปริยัติและปฏิบัติ กลุ่มธรรมทูตชาวเกาหลี จำต้องปรับปรุงพระพุทธศาสนาให้สมบูรณ์ขึ้น พระพุทธศาสนาที่ปรับปรุงใหม่นี้ต่างจากที่นำมาจากอินเดีย และต่างจากพระพุทธศาสนาที่มีอยู่ในดินแดนตะวันตกและบางส่วนของจีน ผู้ที่มีบทบาทสำคัญในการเผยแผ่พระพุทธศาสนาจนเป็นผลสำเร็จในครั้งนี้ก็คือท่านหวั่งเอี้ยวนั่นเอง

ในเวลานั้น นิกายพระพุทธศาสนาในเกาหลีตกอยู่ในภาวะที่ระส่ำระสาย แต่ก็ได้รับการแก้ไขให้เรียบร้อยลงได้โดยนิกายเอ้ตึง ท่านหวั่งเอี้ยวได้เขียนหนังสือเล่มหนึ่งชื่อ Seupmunwhachang S'astra หนังสือเล่มนี้ มีอิทธิพลอย่างมากมายต่อพระพุทธศาสนาทุกนิกาย ทำให้นิกายต่าง ๆ มีมาตรฐานสมบูรณ์ดีขึ้น แม้ว่าจะมีนิกายวันเกิดขึ้นในประเทศจีนแล้วก็ตาม แต่ก็ไม่มีใครนำเอาคำสอนของนิกายนี้ไปปฏิบัติกัน คำสอนนั้นจึงเป็นเพียงปรัชญาเท่านั้น ท่านผู้ตั้งนิกายนี้ ไม่ยินดีที่จะให้ศาสนามีลักษณะเป็นเพียงปรัชญาเท่านั้น ท่านมีทัศนะว่า ศาสนานั้นควรจะมีคำสอนเป็นสัจธรรม มีคุณค่า และควรนำมาใช้ในชีวิตประจำวันกันอย่างจริงจังได้ ดังนั้น ท่านจึงทำให้คำสอนภาคปริยัติกลมกลืนไปกับภาคปฏิบัติ

ด้วยเหตุผลดังกล่าว ท่านจึงได้ตั้งนิกายขึ้นใหม่ชื่อนิกายเอ้ตึงซึ่งมีความแตกต่างจากเอ้ตึงของจีน ท่านเป็นคนแรกที่ไม่ยอมรับขนบ-

ธรรมเนียมประเพณีเก่าทั้งหมด ท่านมีหน้าที่ที่จะต้องสร้างความอบอุ่นใจให้แก่ประชาชน ในขณะเดียวกันก็สอนไม่ให้ถือชั้นวรรณะด้วย และขจัดมลทินแห่งพระพุทธศาสนาแบบดั้งเดิมซึ่งมีมานานแล้ว ท่านเป็นผู้นำเอาหลักธรรมแนวใหม่ในพระพุทธศาสนามาเผยแผ่ และชาวเกาหลีก็รับเอาหลักธรรมนั้นมาปฏิบัติในชีวิตประจำวันของตน ๆ ได้จริง ๆ

เกาหลีกับพุทธศิลปะ

เมื่อพระพุทธศาสนาได้หยั่งรากลงในเกาหลีเป็นครั้งแรกนั้น ก็มีความขัดแย้งกันบางประการ ระหว่างคำสอนแบบใหม่กับความเชื่อถือที่มีอยู่เดิม หลักคำสอนก็ดี วรรณคดีก็ดี ศิลปะก็ดี เฉพาะอย่างยิ่งพระพุทธศาสนาที่มีแนวคิดเรื่องเทวดาต่าง ๆ อยู่ด้วย ก็ทำให้มีอิทธิพลเหนือความเชื่อถือระบอบเก่า ๆ ได้ไม่สู้ยากนัก อีกประการหนึ่ง โดยอาศัยอิทธิพลคำสอนทางพระพุทธศาสนานี้เอง จึงทำให้การดำเนินนโยบายทางการทูตระหว่างจีนเกาหลีและประเทศใกล้เคียงอื่นๆเป็นไปโดยสะดวกราบรื่น เพราะเหตุนี้เอง พระพุทธศาสนาจึงได้แพร่หลายไปในหมู่ประชาชนมากขึ้นโดยลำดับ

ในประเทศเกาหลี ถ้าหากเราได้ศึกษาประวัติศาสตร์โคคุเรีย แบคแจ และราชวงศ์สิลลาแล้วก็จะพบว่า ความสำเร็จครั้งสำคัญ ๆ ของเกาหลีนั้น เกิดจากฝีมือและแรงใจจากชาวพุทธ และก็ไม่เป็นที่ประหลาดใจอะไรเลยที่ได้เกิดมีบุคคลสำคัญ ๆ ที่ได้รับแรงดลใจจากอิทธิพลของพระพุทธศาสนาอย่างมากมาย ไม่เกินความจริงไปเลยหากเราจะพูดว่า

ประวัติศาสตร์แห่งราชวงศ์ดังกล่าวมานั้น ว่ากันตามที่จริงแล้ว ส่วนมากก็เป็นเรื่องราวทางพระพุทธศาสนา คือเกี่ยวกับการที่พระพุทธศาสนามีอิทธิพลเหนือประชาชนและประเทศชาติ เรื่องอื่น ๆ นอกจากนี้หากนำไปเปรียบกับเรื่องของพระพุทธศาสนาแล้วก็แทบจะไม่มีความหมายอะไรเลย

เกี่ยวกับด้านศิลปะศิลปกรรมที่ถ้ำสุกกุลัม (Sukkulam) ในแคว้นเกียงฉูนั้นเป็นที่รู้กันดีว่าเป็นศิลปกรรมที่ดีเด่นที่สุดของเกาหลี ถ้ำนี้ตั้งอยู่ใกล้ยอดเขาโตฮัม สร้างโดยขุนนางแห่งแคว้นสิลลา ประมาณกลางศตวรรษที่ ๑๐ จริงอยู่ แม้ในอินเดียและจีนจะได้มีถ้ำศิลาเป็นจำนวนมากแต่ถ้ำเหล่านั้นก็สร้างไว้ตามเทือกเขาต่าง ๆ ซึ่งหาหินชนิดนั้น ๆ ได้ง่ายหรือในที่ใดที่หาไม้ไม่สะดวก ศิลปินก็จำเป็นต้องใช้หินแทน และถ้ำสุกกุลัมนี้ เป็นถ้ำมนุษย์สร้างขึ้นเลียนแบบถ้ำธรรมชาติ หินที่ใช้ในการสร้างนั้นนำมาจากเทือกเขาที่สูงชันมากและอยู่ในที่ไกล ๆ เสร็จแล้วก็เอามาวางซ้อนกันทำเป็นรูปถ้ำอย่างสวยงาม ลักษณะของถ้ำที่สร้างขึ้นนี้เลียนแบบถ้ำที่ค้นพบในอินเดีย บริเวณภายในถ้ำมีสัณฐานเป็นปริมณฑล เพดานมีสัณฐานโค้งรับผนังถ้ำแต่พองาม ตรงกลางเป็นที่ประดิษฐานพระรูปจำลองพระศรีศากยมุนี สูงประมาณ ๙ ฟุต แกะสลักด้วยหินสีขาวนวล ความงามของพระปฏิมานี้ทำให้เกิดการตรึงใจอย่างไม่สามารถที่จะบรรยายออกมาเป็นคำพูดได้เลย ณ เบื้องพระปฤษฎางค์พระศรีศากยมุนี มีรูปจำลองพระโพธิสัตว์กวนอิม ๑๑ พักตร์ประดิษฐานอยู่ รูปจำลองพระมหาสาวกสิบองค์ประดิษฐานอยู่ ณ พระปรัศว์ทั้งสองข้าง ทางเข้าถ้ำด้านขวา

มีรูปพระมัญชุศรีโพธิสัตว์และพระพรหมประดิษฐานอยู่ ส่วนด้านซ้ายเป็นที่ประดิษฐานพระสมันตภัทรโพธิสัตว์ (Bohyun) และพระอินทร์ นอกจากนี้ยังมีรูปพระโพธิสัตว์อื่น ๆ อีกเป็นจำนวนมาก ซึ่งล้วนแล้วแต่แกะสลักเป็นรูปนูนออกมาครึ่งตัว โดยเฉพาะรูปพระโพธิสัตว์กวนอิม รูปพระพรหมและรูปพระอินทร์ นับได้ว่าเป็นผลงานแกะสลักชิ้นเอกทีเดียว ความงามภายในถ้ำนั้นสวยสดงดงาม ยากที่จะสรรหาคำใด ๆ มาพรรณนาได้ จึงเป็นมรดกอันล้ำค่าที่ชาวเกาหลีภูมิใจเป็นอย่างยิ่ง โดยสรุปแล้วศิลปะการก่อสร้างและความวิจิตรของการแกะสลัก อีกทั้งการประดับตกแต่งก็เหมาะสมทุกประการ อันแสดงถึงความทราบซึ้งถึงศิลปะของเกาหลี โดยเฉพาะความรู้สึกในด้านความงามทางด้านสุนทรียศาสตร์

นักประพันธ์ท่านหนึ่งกล่าวว่า ถ้ำสุกกุลัมนี้ เป็นศิลปกรรมทางพระพุทธศาสนาที่สูงส่งและดีเด่นที่สุดในโลกปัจจุบัน นักประพันธ์อีกท่านหนึ่งกล่าวว่า ถ้ำนี้เป็นศิลปะแบบประยุกต์ที่ต้องใช้ความชำนาญทางเทคนิคเป็นพิเศษ เพราะเป็นศิลปะผสมระหว่างเมืองอชันตะ คันธาระสัสสัน ตลอดถึงศิลปะที่นิยมกันในอินเดียและประเทศจีนสมัยนั้นด้วย นับเป็นศิลปกรรมที่ดีเยี่ยมจริง ๆ ซึ่งเกิดจากพลังดลใจและความเข้มแข็งของชาวเกาหลี จึงกล่าวได้ว่า ถ้ำนี้เป็นที่รวมแห่งพุทธศิลปะ วัฒนธรรมตะวันออกและตะวันตกทั้งเก่าและใหม่ วัดพุลคึกสา (Bulkuksa) ที่สร้างไว้บนยอดเขาโตฮัมนั้น มีศิลปกรรมอันมีชื่อเสียงมากมายเช่น เจดีย์ตาโบศักย เจดีย์ และรูปพระไวโรจนะเป็นต้น เจดีย์แห่งวัดบุนหว่างและระฆังแห่งวัดบองดึกในตำบลเกียงฉู เป็นตัวอย่างแห่งศิลปะอันยอด

เยี่ยมที่มีชื่อเสียงก้องโลก ที่สำคัญเหนือสิ่งอื่นใดก็คือ ถ้ำสุกกุลัมนี้ นอกจากจะเป็นสัญญลักษณ์ของประเทศเกาหลีแล้ว ยังเป็นสัญญลักษณ์แห่งศิลปกรรมทางพระพุทธศาสนาทั่วโลกด้วย

เกาหลีกับคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนา

พระธรรมวินัย ที่พระศรีศากยมุนีได้ทรงเทศนาสั่งสอนตลอดพระชนมายุของพระองค์ รวมทั้งคำสอนของพระสาวกของพระองค์นั้นถือกันว่าเป็นคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนา ซึ่งเรียกกันในภาษาสันสกฤตว่าพระไตรปิฎก หลังจากพุทธปรินิพพานนานได้สามเดือน พระมหาสาวกทั้งหลายได้ประชุมกันทำสังคายนาและทรงจำสืบต่อกันมา จนถึงประมาณ ๒๐๐ ปีหลังพุทธปรินิพพาน จึงประชุมกันทำสังคายนาและจารึกเป็นอักษร ซึ่งในการสังคายนาครั้งต่อมาก็มีข้อความเพิ่มเติมมากขึ้นเป็นลำดับ เมื่อท่านกัสสปะมาตังคะได้นำพระพุทธศาสนาไปเผยแพร่ในประเทศจีนเป็นครั้งแรก ในปีค.ศ. ๖๗ ท่านได้แปลพระสูตรเป็นภาษาจีนได้ถึง ๔๒ สูตร นับแต่บัดนั้นเป็นต้นมาจึงได้มีนักปราชญ์ต่าง ๆ ถ่ายทอดคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาลงสู่พากย์จีน ในปี ๕๙๗ ท่านเฝจังฝั่ง (Fei Chang Fang) พระภิกษุรูปหนึ่งแห่งราชวงศ์สุย ได้พิมพ์บัญชีรายชื่อหนังสือคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาชื่อไคฮวงสัมบั๋วลู มีหนังสือที่แปลแล้ว ๑๐๗๖ คัมภีร์ คิดเป็นจำนวนเล่มได้ ๓๒๙๒ เล่ม อีกเล่มหนึ่งซึ่งพิมพ์ในปีที่ ๑๘ แห่งสมัยไกเวียน ปีค.ศ. ๗๓๐ ชื่อชิเชง หรือที่รู้กันในนามว่าไกเวียนลู หนังสือเล่มนี้บรรจุรายชื่อหนังสือ ๑๐๗๖

คัมภีร์ นับเป็นเล่มได้ ๕๐๔๘ เล่ม บัญชีรายชื่อหนังสืออีกเล่มหนึ่งชื่อ เฮงอัง หรือ Hsuchen-yuan Shih Chiao-lu พิมพ์ในปี ๑๙๔๕ ในฐานเป็นหนังสือเพิ่มเติมคัมภีร์ที่ยวนชางเขียนไว้ในปี ค.ศ. ๘๐๐ นั้นทำให้เราได้ทราบว่า ในยุคนี้ได้มีคัมภีร์จำนวน ๑๒๑๔ คัมภีร์ นับเป็นเล่มหนังสือได้ ๕๔๓๑ เล่ม ในปัจจุบันนี้ถึงแม้ว่าเราไม่มีต้นฉบับเดิมของคัมภีร์เหล่านั้น แต่ก็มีเหตุผลพอที่เชื่อได้ว่า คัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาอันมีจำนวนมากมายนี้นั้นได้พิมพ์แล้วทั้งนั้น หรือเป็นบางส่วนก่อนรัชสมัย ๕ ราชวงศ์ (๙๐๗–๙๖๑)

นับตั้งแต่คริสตวรรษที่ ๑๐ เป็นต้นมา คัมภีร์พระไตรปิฎกทั้งหมดในประเทศจีนและเกาหลีได้พิมพ์เป็นภาษาจีนและเกาหลี มากกว่า ๒๐ ครั้ง จักรพรรดิ์เทสุง แห่งราชวงศ์สุง (๙๖๐–๑๒๙๗) ได้จัดพิมพ์คัมภีร์ฉบับที่สมบูรณ์ขึ้น โดยใช้เวลานานถึง ๑๒ ปี (๙๗๑–๙๘๓) บรรจุตู้ได้ ๔๘๐ ตู้ เป็นหนังสือจำนวน ๕๐๔๘ เล่ม ต่อจากนั้นก็ได้มีการปรับปรุงเป็นการส่วนบุคคลอีกหลายครั้งโดยเพิ่มเติมขึ้นบ้าง คัมภีร์ที่ได้ปรับปรุงใหม่นี้เรียกว่า พระไตรปิฎกฉบับสุง

ในปี ๑๐๑๑ เหี้ยนจง (Hen-jong) กษัตริย์แห่งเกาหลีโปรดให้พิมพ์พระไตรปิฎกขึ้นจากแผ่นจารึกต่าง ๆ ต่อมา พระเจ้ามุ่นจง (Mun-jong) ได้โปรดให้พิมพ์ต่อจนสำเร็จโดยใช้เวลาพิมพ์หลายปี พระ-ไตรปิฎกฉบับเกาหลีนี้บรรจุตู้ได้ ๖๓๕ ตู้ นับเป็นจำนวนได้ ๖๕๕๗ เล่ม แต่เนื่องจากแผ่นไม้ที่จารึกพระไตรปิฎกเหล่านี้ถูกทหารมงโกลเผาทิ้งเสียในรัชสมัยของพระเจ้าโกจง (Kao-jong) พระองค์จึงโปรดให้พิมพ์ขึ้น

ใหม่ในปี ค.ศ. ๑๒๓๐ ในครั้งนี้ใช้เวลาในการพิมพ์ถึง ๑๕ ปีสำเร็จเรียบร้อยในปี ค.ศ. ๑๒๑๕ เป็นพระไตรปิฎกฉบับที่สมบูรณ์ที่สุดเท่าที่มีอยู่ แผ่นไม้ที่จารึกพระไตรปิฎกทั้งหมดนี้ยังเก็บรักษาอยู่ที่วัดไฮยิน (Hai-yin) ประเทศเกาหลีปัจจุบันนี้ พระไตรปิฎกฉบับนี้เป็นคัมภีร์ทางพระพุทธ-ศาสนาที่สมบูรณ์ที่สุด และเป็นสมบัติอันล้ำค่าที่ชาวเกาหลีภูมิใจนักหนา

เกาหลีกับการเผยแผ่พระพุทธศาสนา

หน้าที่อันถือว่าสำคัญยิ่งของพระภิกษุในพระพุทธศาสนาก็คือ งานเผยแผ่พระธรรมคำสอนอันล้ำเลิศของพระพุทธองค์ เกาหลีเป็นประ-เทศหนึ่งที่เหมาะแก่การเผยแผ่พระพุทธศาสนาและวัฒนธรรมอื่น ๆ ทั้งสะดวกในการขยายอิทธิพลในด้านนี้ไปยังประเทศญี่ปุ่น เพราะประเทศญี่ปุ่นในเวลานั้น ยังด้อยกว่าเกาหลีในทุกด้าน วัฒนธรรมดั้งเดิมของญี่ปุ่นอันเกี่ยวกับพระพุทธศาสนาก็ดี เกี่ยวกับลัทธิขงจื๊อก็ดี อารยธรรมจากผืนแผ่นดินใหญ่จีนก็ดี ล้วนแล้วแต่ได้ถูกนำมาเผยแผ่โดยผ่านเกาหลีทั้งสิ้น

ตามประวัติศาสตร์ของญี่ปุ่น ในปีที่ ๑๓ (ค.ศ. ๕๕)แห่งแผ่น-ดินพระเจ้าจักรพรรดิ์กิมเม (Kimmei) พระเจ้าซึงเมียง (Sung-mung) แห่งรัฐบักแจ (Bakche) ได้ส่งทูตชื่อนูริชิเก (Nurishicka) พร้อมทั้งนำเอาพระพุทธรูปทองคำและพระพุทธรูปทองบรอนซ์จำนวนหนึ่ง คัมภีร์พระไตรปิฎกและเครื่องบรรณาการอื่น ๆ ไปยังประเทศญี่ปุ่น ทางญี่ปุ่นได้นิมนต์พระภิกษุชาวเกาหลีไปยังประเทศของตน เพื่อเป็นผู้ดำเนินการ

เผยแผ่พระพุทธศาสนาและศิลปะ ท่านได้สร้างวัดวาอารามและพระพุทธ-รูปขึ้นเป็นจำนวนมาก ทั้งยังเป็นผู้นำของนิกายทางพระพุทธศาสนาทุกๆ นิกาย ตลอดถึงเป็นผู้นำในการประกอบพิธีทางศาสนาทุกอย่างอีกด้วย ในปี ค.ศ. ๕๘๘ ท่านได้ติดต่อช่างผู้ชำนาญสาขาต่าง ๆ จากเกาหลี เช่น ช่างก่อสร้างสถาปนิกผู้ออกแบบเป็นต้น ให้เดินทางไปญี่ปุ่น

ดังนั้น วัดที่มีชื่อทรงความสำคัญในทางพระพุทธศาสนาจึงได้ถูกสร้างมากขึ้น ๆ โดยลำดับ วัดที่เป็นที่รู้จักกันทั่วโลกวัดหนึ่ง คือวัดโฮริ-อูจิ (Horyuji) ซึ่งวัดนี้เด่นในทางการก่อสร้างแบบโบราณ ที่ทำด้วยไม้อันเป็นที่นิยมสร้างกันสมัยนั้น สิ่งก่อสร้างเหล่านี้สามารถเลียนแบบสถาปัตยกรรมอันเก่าแก่ของเกาหลีได้อย่างสมบูรณ์ที่สุด นอกจากนี้ ภายในสุวรรณศาลาแห่งวัดนี้ ได้มีศิลปกรรมฝาผนังที่สวยงามมาก อันเป็นฝีมือแกะสลักของท่านดัมเยิง (Tamchung) ภิกษุชาวเกาหลีรูปหนึ่ง นอกจากนั้นยังมีรูปพระโพธิสัตว์กวนอิมที่มีชื่อเสียง ซึ่งปัจจุบันนี้นำไปเก็บรักษาไว้ในพิพิธภัณฑ์อิมพีเรียล เมืองนรา ให้ประชาชนได้ชม เพราะฉะนั้นจึงกล่าวได้ว่า พระพุทธศาสนาตลอดถึงสถาปัตยกรรมของญี่ปุ่นสมัยนั้นสำเร็จขึ้นมาได้ก็โดยอาศัยน้ำพักน้ำแรงของพระภิกษุชาวเกาหลีโดยแท้

เกาหลีกับพระพุทธศาสนาในประเทศญี่ปุ่น

บทบาทของชาวเกาหลีที่มีต่อพระพุทธศาสนาในญี่ปุ่น มีความสัมพันธ์สำคัญเพียงใดนั้นปรากฏชัดตลอดราชวงศ์อาสึกะ (Asuka) และราชวงศ์นารา (Nara) ผู้ตั้งนิกายทั้ง ๖ ในราชวงศ์นารานั้นเล่าก็เป็นพระ-

ภิกษุชาวเกาหลีเกือบทั้งหมด นิกายซันรอน (Sanron Sect) พระชาวเกาหลีชื่อ เฮก๋วน (Hekwan) เป็นผู้ตั้งนิกายโจยิตสุ (Jojitsu Sect) เจริญขึ้นมาได้ก็เพราะท่านโดชัง (Dochang) ชาวเกาหลี ท่านชีบอง (Chibong) ซึ่งเป็นผู้มีชื่อเสียงโด่งดังมากรูปหนึ่งของนิกายฮอสโซชู (Hossoshu Sect) ก็เป็นชาวเกาหลีเหมือนกัน ท่านเกียวงิโบสสัตสุ (Kyogibossatsu) ซึ่งรู้จักกันดีในวงการพระพุทธศาสนาในสมัยราชวงศ์นาราเป็นศิษย์ของท่านชีบอง นิกายเคงอน (Kegon Sect) ก็มีท่านชิมสางแห่งนครสิลลาเป็นผู้ให้กำเนิด ท่านผู้นี้ได้นำเอาหลักธรรมทางพระพุทธศาสนาไปเทศนาสั่งสอนเป็นครั้งแรกที่วัดกินเชาจิ (Kinshouji)

ส่วนนิกายริชชู (Risshu) ภิกษุจีนชื่อกังจิน (Kamjin) เป็นผู้ตั้งขึ้น และชีอีก ๓ คน คือ อเจงฉิน อิโซ อิเชน ซึ่งทั้งหมดนี้ ในระยะแรกที่จะเผยแผ่นิกายนี้ก็ได้ศึกษาธรรมของพระพุทธองค์ที่เมืองบักแจมาก่อน ดังนั้นคาบสมุทรเกาหลีจึงเป็นเสมือนเมืองมารดรแห่งพระพุทธ-ศาสนาในญี่ปุ่น และต่อมาภิกษุชาวญี่ปุ่นก็ได้ไปศึกษาพระพุทธศาสนาและศิลปวิทยาอื่น ๆ ในแคว้นสิลลาด้วย

ในสมัยนั้น ญี่ปุ่นยังไม่ชำนาญในการต่อเรือและการเดินเรือ ผู้โดยสารชาวญี่ปุ่นจึงต้องอาศัยเรือและคนเดินเรือของสิลลา เมื่อมีความประสงค์จะเดินทางไปประเทศจีน ใน ค.ศ. ๑๘ ฟูจิวารา สุเนซุกุ (Fujiwara Tsunezugu) ราชทูตคนสุดท้ายผู้เดินทางไปเจริญสัมพันธไมตรีกับพระเจ้ากรุงจีนแห่งราชวงศ์ถัง ซึ่งเป็นภิกษุอาวุโส องค์ที่สองและเป็นซาซือองค์ที่ ๓ แห่งวัดเอนริยากจี (Enryakuji) ได้เดินทางไปยังประเทศจีน

ด้วยเรือของสิลลา ในขณะเดียวกัน การนำเอาพระพุทธศาสนาไปประดิษฐานในญี่ปุ่น ซึ่งมีลัทธิเชื่อถืออย่างอื่นอยู่ก่อนแล้วเช่นลัทธิชินโต เต๋า และลัทธินับถือเทวดาประจำธาตุทั้ง ๔ เซกิซันมโยซิน (Sekisan-Myozin) เทพเจ้าที่นำมาจากซังโบโงก็ดี อารักขเทวดาที่สิงสถิตอยู่เทวสถานไมอิเทรา (Miidera) ชื่อเช็นสินแห่งนครสิลลาก็ดี หิยากูซาอิ–งอนเงน (Hyakusai-Gongen) หรือกูราอิงอนเงนแห่งภูเขาฮาโกเน่ก็ดี เหล่านี้ทั้งหมดล้วนเป็นเทพเจ้าที่เกาหลีบูชาทั้งสิ้น เทพเหล่านั้นจึงพลอยติดไปญี่ปุ่นพร้อมกับที่เกาหลีนำเอาพระพุทธศาสนาไปเผยแพร่นั่นเอง

วัฒนธรรมตะวันออกกับพระพุทธศาสนาในเกาหลี

แม้ประเทศที่มีชื่อเสียงทางวรรณคดีก็ยังไม่รู้กฎเกณฑ์การประพันธ์บทกวีร้อยกรอง จนกระทั่งได้นำพระพุทธศาสนาไปเผยแพร่แล้ว จึงได้พบกฎเกณฑ์การเขียนร้อยกรองทำนองนี้ขึ้นเป็นผลสำเร็จโดยรับเอากฎเกณฑ์การแต่งมาจากภาษาสันสกฤต แล้วประยุกต์เข้ากับของตน แม้แต่ของเกาหลีและญี่ปุ่น ก็เกิดขึ้นจากอิทธิพลของพระพุทธศาสนาเหมือนกัน บทกวีของเกาหลีชื่อ จุงเอียมอองมิง (Chung-eum Onmun) ที่ได้รับ ความนิยม อย่างแพร่หลายในเวลานี้ ก็เป็นบทกวีที่ดำเนินการประพันธ์แบบสันสกฤตโดยตรง และบทกวีนี้มีส่วนคล้ายกันมากกับบทที่มีชื่อว่า ยิดู (Yidu) ซึ่งท่านซุลชอง (Sul-shong) แห่งนครสิลลา บุตรชายของท่านหวังเอียวเป็นคนแต่งขึ้น ทั้งนี้ก็มีผลเนื่องมาจากการที่พระ-

ภิกษุนำแบบกวีนิพนธ์ของจีนมาเป็นหลักในการพรรณาโวหาร อนึ่งในขณะที่ตนพยายามเลียนแบบประพันธ์บทร้อยกรองต่าง ๆ นั้น ก็พยายามปรับปรุงอักษรของตนให้เหมือนอักษรเทวนาครีด้วย

อีกประการหนึ่ง พระพุทธศาสนามีอิทธิพลต่อวรรณคดีของจีนมาก คือทำให้วรรณคดีจีนมีลักษณะเป็นปรัชญาและหนักไปในทางศาสนา จึงทำให้เกิดวรรณคดีแบบใหม่เกี่ยวกับพระพุทธศาสนาขึ้น ดังนั้นพระพุทธศาสนาจึงมีแรงผลักดันและส่งเสริม ให้เกิดวรรณคดีของจีนขึ้นโดยแท้ สำหรับประเทศเกาหลีและญี่ปุ่นแล้ว เราก็สามารถกล่าวได้อย่างเต็มปากว่า พระพุทธศาสนาเป็นเหตุให้แนวความคิดและวรรณคดีเจริญเติบโตขึ้นโดยตรงทีเดียว อนึ่ง พระพุทธศาสนาแพร่หลายมากขึ้นเท่าใด แนวความคิดและวรรณคดีของประเทศทั้งสองก็แพร่ขยายมากขึ้นเป็นเงาตามตัวเท่านั้น

ในประเทศเกาหลี มีผู้แต่งบทเพลงและบทกวีกันมากขึ้น เนื่องจากว่าชาวเกาหลีทุกคนได้นำตนเข้าไปผูกพันธ์กับหลักธรรมของพระพุทธศาสนาเพิ่มขึ้นทีละน้อย ๆ ภิกษุหลายรูปได้กลายเป็นนักประพันธ์ที่มีชื่อเสียง บทเพลงชื่อดุสิต (Tusita) ได้รับการยกย่องว่าเป็นบทกวีชั้นสูงของชาติ วรรณคดีประเภทต่าง ๆ เช่น อิติหาสะ (Itihasa) กาพย์ตตาก (Tataka) เป็นต้น เป็นหนังสือที่ได้รับความนิยมอย่างแพร่หลาย และมีอิทธิพลต่อชาวเกาหลีมาจนกระทั่งทุกวันนี้ เนื้อหาสารธรรมทางพระพุทธศาสนาและนิยายปรัมปราของอินเดียที่มีอยู่ในวรรณคดีเหล่านั้น ก็เป็นเหตุให้เกิดนิยายประโลมโลก ตลอดไปถึงเรื่องราวต่างๆ

ของเกาหลีด้วย การดนตรีตะวันออกปัจจุบันนี้ได้รับอิทธิพลจากดินแดนต่าง ๆ ทางตะวันตก เกาหลีก็เลียนแบบมาจากทำนองสวดมนต์ของพระพุทธศาสนาในอินเดีย ซึ่งมีทำนองสวดมนต์คล้ายกับสวดมนต์ในคัมภีร์พระเวทของศาสนาพราหมณ์ กล่าวโดยสรุปแล้ววัฒนธรรมของมนุษยชาติในโลกตะวันออกพัฒนาขึ้นสู่สัจธรรมและความเสมอภาค อันเป็นที่ยอมรับกันโดยทั่วไปมากกว่าวัฒนธรรมในโลกตะวันตก ดังนั้นเกาหลีจึงพลอยได้รับวัฒนธรรมมาไว้เป็นสมบัติของตัวเองอย่างน่าอัศจรรย์ ซึ่งทั้งนี้เราสามารถพูดได้อย่างเต็มปากว่า เป็นผลเนื่องมาจากอิทธิพลของพระพุทธศาสนาในเกาหลีนั่นเอง

พิมพ์ที่ พุทธอุปถัมภ์การพิมพ์ ๑๑๕๐/๓๙ ซอยพระวุฒิฯ ถนนจันทน์ สะพาน ๒
ยานนาวา นครหลวงกรุงเทพธนบุรี
นายปถัมภ์ เรียนเมฆ ผู้พิมพ์ผู้โฆษณา ๒๕๑๕ โทร. ๘๗๐๙๖๙